

THE WOMEN

EDITIONS

DNIPRO

KIYV

1971

ВИДАВНИЦТВО

«ДНІПРО»

КИЇВ

1971

Guy de Maupassant

**OEUVRES
EN HUIT VOLUMES**

Tome septième

**FORT COMME LA MORT
LA MAIN GAUCHE
LA VIE ERRANTE
L'UNITILE BEAUTÉ**

Traduit en ukrainien

Гіде Мопссан

ТВОРИ
У ВОСЬМИ ТОМАХ

Том сьомий

СИЛЬНА ЯК СМЕРТЬ
З ЛІВОЇ РУКИ
МАНДРІВНЕ ЖИТТЯ
МАРНА КРАСА

Перекладено з французької

И(Фр)
М78

Редакційна колегія:
Дмитро ЗАТОНСЬКИЙ, Микола ЛУКАШ,
Дмитро ПАВЛИЧКО, Борис ТЕН,
Тетяна ЯКИМОВИЧ

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе

7—3—4

Пр. Інф. лист 68М

**СИЛЬНА
ЯК СМЕРТЬ**

Р о м а н

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Світло падало у велике ательє крізь відкритий у стелі просвіт. Це був широкий чотирикутник блискучого, синястого сяєва, ясний отвір у далеку безкрайність блакиті, де прудко линули птахи.

Але тільки пройшовши у високу кімнату, сувору й задраповану, радісне небесне проміння блякло, ніжнішало, засинало на тканинах, зникало в завісах, ледве освітлюючи темні кутки, де тільки золоті рами поймались огнями. Спокій і сон, здавалось, оселились усередині, спокій артистичних помешкань, де працювала людська душа. В цих стінах, де витає думка, де думка кипить, виснажується в шалених зусиллях, усе здається притомленим, пригніченим, коли вона заспокоїться. Все здається мертвим після цих криз життя, і все спочиває: меблі, тканини, великі недокінчені постаті знаменитих людей на полотнах, немов ціле помешкання зазнало притоми господаря, немов страждало з ним, весь час беручи участь у його щодня поновлюваній боротьбі. Невиразний дурманний дух фарби, терпентину й тютюну повивав кімнату, проймаючи крісла та килими, і ніщо не порушувало в ній важкої тиші, крім жвавого, короткого крику ластівок, що літали над відтулиною, та протягло, невразного гомону Парижа, ледве чутного над дахами. Ніщо не порушувало спокою, тільки хмаринки синястого диму одна по одній здіймались до стелі після кожного спалаху цигарки, що її поволі, не випускаючи з рота, курив Олів'є Бертен, лежачи на дивані.

Втупивши погляд у далеке небо, він шукав сюжету для нової картини. Що має почати? Про це він ще нічого не знав. Та з нього й не був рішучий, певний митець, і турботне, хистке натхнення його невпинно вагалось між усіма проявами мистецтва. Багатий, славетний, на всі шаноби здобувшись, він і на схилі життя лишився людиною, що не знає ще певно, до якого ідеалу простувала. Він дістав

Римську премію *, був оборонцем традицій та відтворював, як і до нього багато хто, великі історичні події, потім, модернізуючи свої прагнення, почав малювати живих людей, лишившись, проте, вірний класичним зразкам. Інтелігентний і захоплений, упертий працівник і мрійник, закоханий у своє мистецтво, що на нім розумівся чудово, він набув, завдяки витонченості свого розуму, високого рівня виконання й великої майстерності, що розвинулася завдяки його сумнівам та спробам працювати в різних жанрах. Може, й раптове визнання його вишуканих, витончених бездоганних творів вплинуло на його вдачу, не дозволяючи бути таким, як він сам із себе став би. Від часу тріумфального дебюту бажання подобатись ніколи не покидало його, хоч він цього й не помічав, змінювало потай його шляхи і знесилювало переконання. А втім, це бажання подобатись виявлялось у нього в найрізноманітніших формах і дуже сприяло його славі.

Гречність поведження, всі звичаї його життя, чепурна зовнішність, давня репутація людини міцної та вправної, фехтувальника й верхівця теж чимось сприяли його дедалі більшій славі. Після «Клеопатри», першого полотна, що вславило його колись, Париж зненацька в нього закохався, пригорнув його і підніс, і він раптом став одним із тих блискучих аристократичних митців, яких можна зустріти на прогулянці в Лісі, про яких сперечаються салони, яких ще замолоду приймають до Інституту *. Він увійшов у світ слави переможцем, визнаним цілим містом.

Так вела його доля до наближення старості, голублячи та пестячи.

Отож під впливом чудової днини, буяння якої вчувалось йому знадвору, він шукав поетичного сюжету. Трохи обважнілий ще й від цигарки та сніданку, він марив, втопивши в повітря погляд, креслячи в блакиті зникливі постаті граціозних жінок на лісовій стежці чи в місті на тротуарі, закоханих на березі річки — всі ті любовні фантазії, що тішили йому думку. Мінливі образи виникали на небі, неясні й рухливі в барвистій галюцинації його ока; і ластівки, пронизуючи простір невпинним летом пущених стріл, немов хотіли стерти ці образи, перекреслюючи їх комахами крил.

Він нічого не знаходив. Усі ці видива нагадували щось уже створене у нього, всі жінки були доньками чи сестрами тих, кого породив його артистичний каприз, і страх, ще не-

виразний, але вже рік невідступний, страх, що він вичерпався, замкнув коло своїх сюжетів, зужив своє натхнення, — виразнішав тепер у цьому огляді, в незмозі мріяти про нове й знаходити невідоме.

Він мляво підвівся подивитись, чи не знайдеться в його теках серед покинутих проектів чогось такого, що збудить йому ідею.

Пахаючи димом, він почав гортати ескізи, начерки, малюнки, що ховав під замком у великій старовинній шафі; але це марне шукання йому швидко обридло, і він з гнітючою притомою на серці кинув цигарку, засвистів модну вуличну пісеньку й, нагнувшись, узяв з-під стільця важкі тягарі.

Відслонивши другою рукою завіску, що закривала дзеркало, яким він контролював правильність поз, перевіряв перспективи й вірність зображення, він став проти нього й почав жонглювати, не зводячи з себе очей.

У майстернях він уславився своєю силою, а у вишуканому товаристві своєю красою. Тепер літа гнітили його й обтяжували. Високий, кремезний, широкогрудий, він мав уже живіт, як старий борець, дарма що вправлявся щодня шпагою і їздив верхи. Голова його зберегла колишню дивну красу, хоч уже змінену. Сиве волосся, шорстке й коротке, відтінювало йому чорні очі під рясними сивими бровами. Густі вуса його, вуса старого солдата, лишилися майже чорні, надаючи його обличчю рідкісного виразу енергії та гордощів.

Стоячи перед дзеркалом і тримаючи в мускулястих руках гантелі, він робив ними різні вправи і вдоволенням поглядом стежив за спокійним і могутнім напруженням м'язів.

Аж зненацька в глибині дзеркала, де відбивалось усе ательє, він побачив, як заворушилася порт'єра, потім з'явилася жіноча голівка, сама голівка, і глянула в кімнату.

Голос позад нього спитав:

— Ви тут?

Він відповів:

— Тут, — і обернувся. Потім, кинувши на килим гантелі, підбіг до дверей із трохи силуваною легкістю.

Увійшла жінка в світлій сукні. Привітавшись, вона сказала:

— Ви вправляєтесь?

— Еге ж, — відповів він, — я пишався тут, як павич, а мене й спіймали на злочині.

Вона засміялася й додала:

— Вашого консьєржа на місці не було, та я знаю, що ви завжди в цей час самі, й зайшла без попередження.

Він дивився на неї.

— Хай йому чорт! Яка ви чудова! Який шик!

— Атож, у мене нова сукня. Гарна, як по-вашому?

— Чарівна, дуже гармонійна. От можна сказати, що тепер добре розуміються на тонкощах туалету.

Він походжав круг неї, плескав рукою по матерії, зміняв пальцями складки, бо ж знався на уборах, як кравець, усе своє життя думку художника й м'язи атлета віддаючи, щоб відтворити тонкими пензлями мінливі й вишукані моди, щоб виявити жіночу грацію, замкнену й полонену в панцирі оксамиту та шовку чи під снігом мережив.

Зрештою, він заявив:

— Дуже вдало. Вам личить надзвичайно.

Гостя приймала його захоплення, радіючи, що вона гарна і йому подобається.

Не молода вже, та ще вродлива, не дуже висока, трохи обважніла, але свіжа, в блисківі принади й дозрілості сорокалітнього тіла, вона нагадувала ті троянди, що розвиваються невпинно, аж поки, перецвівши, не опадають враз за годину.

Вона зберегла під білявим волоссям жваву й юну вроду парижанок, що все не старіються, носять у собі дивну силу життя, невичерпний запас опору, що двадцять років лишаються незмінні, непорушні, переможні, дбаючи передусім за своє тіло та березучи здоров'я.

Вона підняла свою вуаль і шепнула:

— То що ж, мене не поцілують?

— Я кутив, — сказав він.

— Фе! — скривилась вона.

Потім, протягуючи губи, додала:

— Тим гірше.

Їхні уста зустрілись.

Він взяв у неї парасоль і скинув з нього жакет, швидко й певно, рухом звиклим до цієї знайомої справи. Потім вона сіла на диван, і він цікаво спитав:

— А чоловік ваш як ся має?

— Дуже добре. Він, певно, промовляє зараз у палаті.

— О! Про що ж саме?

— Мабуть, про буряки та свиріпну олію, як завжди.

Чоловік її, граф де Гільруа, депутат від департаменту Ері, вибрав собі за ґах питання сільського господарства.

Помітивши в кутку ескіз, їй невідомий, вона підійшла до нього й спитала:

— Що це таке?

— Розпочата пастель, портрет княгині де Понтев.

— Знаєте,— сказала вона поважно,— коли ви знову почнете малювати жіночі портрети, я закрию ваше ательє. Надто добре-бо знаю, до чого така робота призводить.

— О,— мовив він,— двічі портрети Ані не малюють.

— Сподіваюся.

Вона роздивлялася почату пастель, як жінка, що розуміється на мистецтві. Відступила, підійшла, прикрила очі рукою, вибрала місце, звідки ескіз видно було в найкращому освітленні, і лишилася вдоволена.

— Дуже добре. Ви у пастелі робите успіхи.

Полещений її словами, він пробурмотів:

— Ви так гадаєте?

— Так, це делікатне мистецтво, в ньому треба смаку. Воно не для малярчуків.

Уже дванадцять років вона зміцнювала в ньому нахил до вишуканого мистецтва, поборювала його повороти до простої дійсності і з міркувань світської елегантності непомітно штовхала його до ідеалу трохи манірної та штучної краси.

Вона спитала:

— Яка ж із себе княгиня?

Він мусив розповісти їй, переходячи від туалету до зауважень про розум, безліч усіляких подробиць, тих дріб'язкових подробиць, в яких кохається ревнива й тонка жіноча цікавість.

І раптом впало запитання:

— Вона з вами кокетує?

Він засміявся і побожився, що ні.

Тоді вона пильно на нього глянула, поклавши йому руки на плечі. Вона запитала так пристрасно, що її круглі зіниці затремтіли в блакитній оболонці, покрапленій дрібнесенькими чорними цятками, наче бризками чорнила.

Вона знову прошепотіла:

— Справді вона не кокетує?

— Та справді ж!

Вона додала:

— Та я й не турбуюсь. Тепер ви тільки мене любитимете. Кінець, кінець уже з іншими. Запізно, бідний друже.

Його пройняло те легеньке болісне тремтіння, що турбує серце дозрілим чоловікам, коли їм нагадують про літа, і він пробурмотів:

— Сьогодні, завтра, як і вчора, в житті моєму не було й не буде нікого, крім вас, Ані.

Тоді вона взяла його за руки і, вернувшись до дивана, посадила поруч себе.

— Про що ви думали?

— Я шукаю сюжету до картини.

— До якої саме?

— Не знаю, бо ж шукаю.

— А що ви цими днями робили?

Він мусив їй розказати про всі візити, що мав, про обіди й вечірки, розмови й плітки. А втім, обоє вони цікавились цим одноманітним дріб'язком світського існування. Дрібне суперництво, відомі чи тільки підозрювані зв'язки, готові, безліч разів казані й чувані міркування про тих самих осіб, ті самі події й ті самі думки захоплювали й топили їм розум у турботній та хвильній річці, що зветься паризьким життям. Знаючи всіх і скрізь буваючи, він, як артист, якому всі двері відчинені, вона, як вродлива жінка консервативного депутата,— вони були вправні в цьому спорті витонченої французької балаканини, банальної, ласкаво злосливої, марно дотепної, вульгарно вишуканої, що надає виключної і вельми заздрої репутації тим, чий язик нагострився в цьому порожньому лихомовстві.

— Коли ви прийдете обідати? — спитала вона зненацька.

— Коли хочете. Призначте день.

— В п'ятницю. У мене буде герцогиня де Мартмен, Корбелі та Мюзадьє, святкуватимемо поворот моєї дівчинки, що приїде сьогодні ввечері. Але про це мовчіть. Це секрет.

— О, звичайно, я прийду. Дуже радий буду побачити Аннету. Вже три роки, як я її не бачив.

— Правда. Три роки!

Виховуючись спочатку в Парижі, в батьків, Аннета стала останньою і найкращою пристрастю своєї майже сліпої бабусі, пані Парадан, що жила цілий рік у Ері в зятевому маєтку, замкові Ронсьєр.

Стара жінка за кожним разом усе надовше й надовше залишала дитину в себе, а як Гільруа майже половину свого життя перебував у маєтку, куди його раз у раз

кликали різні господарчі справи чи вибори, то врешті вони почали тільки час од часу привозити дівчину до Парижа, та й сама ця дівчина більше вподобала вільний і рухливий сільський побут, аніж замкнене життя в місті.

Останні три роки вона й разу не приїздила, бо графиня воліла тримати її оддалеки, щоб не збуджувати в ній нових смаків до того дня, коли дівчина мала ввійти у світ. Пані де Гільруа послала до неї на село двох освічених вихователюк і частіше стала навідувати матір та дочку. До того ж Аннеті майже не можна було покинути замок через стан здоров'я старої бабусі.

Колись Олів'є Бертен щороку їздив до Ронсьєру на півтора-два місяці, але вже три роки ревматизм гнав його на води в далекі міста, де в ньому прокидалася така любов до Парижа, що, повернувшись, він не міг його знову покинути.

Дівчина мала, як думалося, приїхати тільки восени, але в батька раптом виник план одруження, і він викликав її, щоб зразу ж познайомити дочку з нареченим, маркізом де Фарандалем. Проте комбінацію цю тримали в таємниці, і пані де Гільруа звірила її тільки Олів'є Бертенові.

Він запитав:

— Виходить, чоловік ваш своєї думки не кинув?

— Атож, і думка, здається мені, дуже щаслива.

Потім вона заговорила про інше.

Вона знову вернулась до малярства й підохчувала його змалювати Христа. Він відмовлявся, доводячи, що картин таких уже досить на світі; але вона обстоювала своє уперто й нетерпляче.

— О, коли б я вміла малювати, то показала б вам свій задум; це було б дуже нове й сміливе. Його знімають з хреста, і той, хто одірвав йому руки від цвяхів, не вдержав тіла. Воно падає просто на юрбу, що звела руки, щоб схопити його й підтримати. Розумієте?

Так, він розумів, навіть добачив у задумі оригінальність, але зраджувати свого потягу до сучасності не хотів і, спостерігши, що подруга його лежить на дивані, звисивши ніжку в добірному черевичку та майже прозорій панчосі, що кризь неї світилося тіло, скрикнув:

— Стривайте, ось що треба малювати, ось де життя: жіноча ніжка край сукні! В неї все можна вкласти — істину, бажання й поезію. Що є привабливішого, кращого, ніж жіноча ніжка, і до того ж яка таємниця: вона схована, її не бачиш, але вчуваєш під тканиною!

Сівши по-турецькому долі, він зняв черевичка, і ніжка, збувшись шкіряного футляра, заворушилась, як жваве звірятко, сама дивуючись із своєї волі.

Бертен приказував:

— Чи ж це не витонченість, чи не розкіш! А виразне — виразніше за руку. Покажіть свою руку, Ані.

На ній були довгі, аж по лікті, рукавички. Знімаючи одну з них, вона взяла її вгорі за край і хутко спустила, вивернувши, мов зміїну шкіру. І рука з'явилася бліда, повна, округла, так швидко звільнившись від покриття, що піднесла думку про довершену, сміливу голизну.

Потім вона простягла руку, зігнувши вниз долоню. Каблочки блищали на її білих пальцях, а рожеві довгі нігті здавалися пазурями, що їх випустила в любовному захопленні ця мила жіноча лапка.

Олів'є Бертен ніжно тримав її руку в своїй руці, любуючись. Він грався її пальцями, мов живими цяцьками, і казав:

— Яка втішна річ! Яка втішна! Яка маленька, любенька, розумна та спритна! Все, що хочеш, вона робить: книжки, мережива, будинки, піраміди, локомотиви, тістечка чи пестоші, і це найкраща її робота.

Він знімав одну по одній каблочки, а коли упала й золота тоненька обручка, прошепотів, посміхаючись:

— Закон. Вшануймо.

— Дурень! — трохи ображено сказала вона.

У нього завжди був нахил поглузувати, той французький нахил, що прибирає зовні іронією найповажніші почуття, і він часто смутив її мимоволі, не вміючи збагнути тонких жіночих відмін та відрізнити межі священних, як він казав, ділянок. Найбільше вона гнівалася, коли він трохи хвалькувато й фамільярно говорив про їхній тривалий зв'язок, називаючи його найкращим зразком любові дев'ятнадцятого віку. Помовчавши, вона спитала:

— Проведете мене й Аннету до вернісажу?

— Розуміється.

Тоді вона спитала його про найкращі картини на майбутній виставці, що мала відкритись за півмісяця.

Але зненацька, може згадавши, що їй треба кудись піти, вона промовила:

— Ну, давайте черевички. Я йду.

Він мрійно грався легеньким взуттям, неуважно вертячи його в руках.

Тоді нахилився, поцілував ногу, що мов пливла між сукнею та килимом і вже не ворушилась, прохолонувши в повітрі, потім узув її; і пані де Гільруа, підвівшись, підійшла до столу, де біля каламаря, в якому, як це водиться в художників, висохло чорнило, купою лежали папери, розпечатані листи, давні й свіжі. Вона зацікавлено дивилася на папери, брала їх, піднімала, щоб побачити під сподом.

Він сказав, підійшовши до неї:

— Ви порушуєте мій безлад.

Не відповідаючи, вона спитала:

— А хто це хоче купити ваших «Купальниць»?

— Американець якийсь, не знаю його.

— А з «Вуличною співачкою» погодилися?

— Так. Десять тисяч.

— Добре зробили. Картина мила, але не аж дуже. До побачення, любий.

Вона підставила йому щоку, і він торкнувся до неї спокійним поцілунком; потім вона зникла за порт'єрою, півголосно сказавши:

— В п'ятницю, о восьмій. Не проводьте мене, я не хочу. Ви ж знаєте це. Прощайте.

Коли вона пішла, він спочатку закурив цигарку, потім почав поволі ходити по ательє. Перед ним виникла вся минушина їхнього зв'язку. Він пригадував далекі, зниклі подробиці, шукав їх і сполучав, захопившись цим полюванням на спогади.

Було це тоді, як він тільки ще зіркою зійшов на артистичному обрії Парижа, коли художники привернули до себе всю ласку публіки і населяли цілий квартал чудових будинків, зроблених кількома вдарами пензля.

Бертен, вернувшись 1864 року з Рима, кілька років прожив без успіху та слави; аж зненацька 1868 року виставив свою «Клеопатру», і за кілька днів критика й публіка піднесли його до небес.

1872 року, після війни, коли смерть Анрі Реньє * стала за п'єдестал слави, Бертена за сміливий сюжет «Іокасти» зарахували до новаторів, дарма що розважливо-оригінальна манера виконання картици задовольнила навіть академіків. 1873 року перша медаль за «Алжирську єврейку», яку він виконав, вернувшись із подорожі по Африці, поставила його в першу лаву, а після портрета княгині де Салія 1874 року вищий світ визнав його за першого портретиста своєї доби. Від того дня він став улюбленим художником

парижанок, найвправнішим і найпроникливішим тлумачем їхньої вроди, манер та натури. Через кілька місяців усі відомі паризькі жінки почали добиватись ласки, щоб він відтворив їх. Він показав себе незговірним і брав дорого.

Тож, ставши в моді й скрізь буваючи, як звичайна світська людина, він побачив якось у герцогині де Мортмен молоду жінку у великій жалобі, що виходила, коли він з'явився, і ця зустріч на порозі заворожила його, як чудове видиво елегантності й краси.

Спитавши її ім'я, він дізнався, що це графиня де Гільруа, що вона дружина нормандського поміщика, агронома й депутата, жалобу носить по батькові свого чоловіка, що вона розумна, і всі її люблять та шанують.

Він одразу ж зауважив, схвилюваний її виглядом, що спокусив його артистичне око:

— От з кого я охоче зробив би портрета!

Другого ж дня його слова переказано молодій жінці, і того ж вечора він дістав записку на блакитному, трохи напахченому папері, писану правильними й тонкими рядками, що піднімались трохи вгору праворуч, там стояло:

«Пане, герцогиня де Мортмен, будши в мене, переказувала, що ви висловили бажання зробити з мого бідного обличчя один із своїх шедеврів. Я охоче віддала б його до ваших послуг, коли б певна була, що ви не кинули слова на вітер та добачасте в мені щось таке, що можна відтворити й ідеалізувати.

Прийміть, пане, вислів моєї найщирішої пошани.

Анна де Гільруа»

Відповідаючи, він запитав, коли можна завітати до графині, і його попросту запрошено снідати наступного понеділка.

Це було на першому поверсі великого й пишного модерного будинку на бульварі Мальзерб. Через широку вітальню, оббиту блакитним шовком у дерев'яних білих та золотих рамах, художника провели до чогось на зразок будуару, у шпалерах минулого століття, ясних і вибагливих, у шпалерах стилю Ватто з ніжними відтінками та граціозними малюнками, що їх, здавалося, задумали, малювали й виконали майстри, мріючи про кохання.

Скоро він сів, з'явилася графиня. Ішла вона так легко, що він не почув її ходи у сусідній кімнаті, і здивувався, побачивши на порозі жінку. Вона дружньо подала йому руку.

— Так правда, що ви хочете зробити мій портрет? — сказала вона.

— Це буде щастя для мене, пані.

Чорна вузька сукня робила її дуже тонкою, надавала їй зовсім молодого, а проте поважного вигляду, що суперечив її смішливому обличчю, геть освітленому білявим волоссям. Увійшов і граф, ведучи за руку шестилітню дівчинку.

Пані де Гільруа познайомила:

— Мій чоловік.

Він був на зріст низький, без вусів, з запалими щоками, що чорніли при шкірі прорістю голоної бороди.

Він трохи нагадував священика або актора довгим, закинутим назад волоссям, ввічливими манерами й двома округлими великими зморшками коло рота, що спускалися від щік до підборіддя, немов склавшись від звички прилюдно говорити.

Граф подякував художникові пишномовними фразами, що виявляли в ньому оратора. Він давно вже хотів замовити портрет своєї дружини і, річ певна, обрав би пана Олів'є Бертена, якби не боявся відмови, бо знає, як його мучать проханнями.

Зрештою, вони з великими обопільними висловами ввічливості погодилися, що граф завтра таки приведе дружину до студії. Проте він спитав, чи не краще було б перечекати, зважаючи на її жалобу, але художник заявив, що хоче віддати перше своє враження та чарівний контраст її жвавого, витонченого обличчя в сяйві золотавого волосся з суворим, чорним убранням.

Другого дня, отже, вона прийшла з чоловіком, а далі приходила з дочкою, садовлячи її коло столу з ілюстрованими книжками.

Олів'є Бертен, як звичайно, виявив себе дуже стриманим. Світські жінки трохи турбували його, бо він їх зовсім не знав.

А проте він уявляв їх розпусними й дурними, лицемірними й небезпечними, пустими й надокучливими. З жінками півсвіту він мав скороминущі пригоди завдяки своїй знаності, дотепності, атлетичній стрункості тіла та енергійному, чорнявому обличчю. Він їх уподобав і любив у них вільне поводження й вільну мову, звикнувши до легковажних жартівливих і веселих звичаїв ательє та театрів, де він бував. У світ він виходив для слави, а не для душі, любив

Його ради пихи, діставав там замовлення, пишався перед прекрасними дамами й слухав їхні компліменти, але залицяння унікав. Не дозволяючи собі перед ними ні сміливих жартів, ні ризикованих слів, він уважав цих дам за чванькуватих і здавався людиною доброго тону. Раз у раз, коли котрась із цього світу приходила до нього позувати, він відчував, хоч вона й силкувалася йому сподобатись, ту суспільну нерівність, що не дозволяє митцям і аристократам злитися, дарма що вони єднаються в одне товариство. За усмішками та захопленням, завжди трохи штучними в жінок, він відчував несвідому стриманість істоти, певної вищості свого походження. Це трохи збуджувало в ньому гонор, додавало підкресленої шанобливості, майже чванькуватості в його поведженні, і разом із прихованою пихою вискочня, що домігся рівності з князями та княгинями, все це викликало в ньому гордощі людини, зобов'язаної своєму розумові тим становищем, яке іншим дається від народження. Про нього казали трохи здивовано: «Він надзвичайно добре вихований». Цей подив йому лестив, але разом і ображав його, бо показував на належні межі.

Навмисна й церемонна поважність художника трохи бентежила пані де Гільруа, і вона не могла добрати мови з цим чоловіком, розумним, як мовив поголос.

Забавивши свою дівчинку, вона сідала в крісло коло початого ескіза і силкувалася, за вказівками художника, надати бажаного виразу своєму обличчю.

Серед четвертого сеансу він зненацька перестав малювати й спитав:

— Що вас найбільше тішить у житті?

Вона зніяковіла.

— Та я не знаю. До чого це запитання?

— Мені потрібна радість у ваших очах, а я її ще не бачив.

— Ну то поговоріть зі мною, я дуже люблю розмовляти.

— Ви веселі?

— Дуже.

— Поговоримо, пані.

Він сказав: «Поговоримо, пані» дуже поважно; потім, беручись знову малювати, порушив кілька тем, шукаючи спільної для них обох. Спочатку вони обмінялись кількома зауваженнями про людей, яких обоє знали, потім заговорили про себе самих, а це завжди найприємніша й найпривабливіша розмова.

Зустрівшись другого дня, вони відчули себе вільніше, і Бертен, бачачи, що подобається їй і цікавить її, почав розповідати подробиці свого артистичного життя, мішаючи спогади з вигадкою, властивою його розумові.

Звикнувши до вишуканих дотепів салонних літераторів, вона трохи здивувалася з його запалу, відвертих та іронічних присудів, і зразу ж перейняла цей тон із милою і тонкою сміливістю.

За тиждень вона перемогла й заворожила його своїм веселим настроєм, щирістю та простотою. Він цілком забув свої упередження проти світських жінок і охоче заявив би тепер, що тільки вони здібні чарувати та вабити. Стоячи коло полотна і малюючи, то схиляючись, то відходячи, мов у боротьбі, він виявляв свої сердечні думки, ніби давно вже знав цю вродливу, білу й чорну, з сонця й жалоби створену жінку, яка проти нього сиділа, сміялася, слухаючи його, і відповідала так весело, так захоплено, що раз у раз втрачала позу.

Він то відходив від неї, примруживши око й нахилившись, щоб оглянути цілість своєї моделі, то підступав зовсім близько, щоб розглядіти найменші відтінки її обличчя, найдрібніші вирази його та схопити й віддати те глибше за видиму зовнішність, що таїть жіноче обличчя, те випромінення ідеальної краси, відблиск чогось незнаного, той питомий, страшний, кожній жінці властивий чар, який викликає безтямну любов до неї саме цього чоловіка, а не іншого.

Одного дня до полотна підійшла дівчинка, стала коло нього з великою дитячою поважністю й спитала:

— Скажи, це мама?

Він узяв її на руки й поцілував, потішений наївною хвалою подібності свого твору до оригіналу.

Іншим разом дівчинка сиділа дуже спокійно і раптом тихо та сумно промовила:

— Мамо, мені нудно.

І художника так зворушила ця перша скарга, що він другого ж дня сказав принести до ательє цілу крамницю іграшок.

Мала Аннета, здивована, задоволена і, як завжди, розважлива, старанно їх упорядкувала, щоб брати, яку треба, відповідно до свого бажання. Після цього подарунка вона полюбила художника, як люблять діти, тваринним і

пестливим почуттям, що робить їх такими милими та чарівними.

Пані де Гільруа уподобала сеанси. Вона мала цю зиму багато вільного часу, через жалобу не буваючи в світі й на святах, отож ательє стало її єдиним життєвим клопотом.

Дочка багатющого й гостинного паризького комерсанта, що помер тому кілька років, та завжди хворої жінки, яку недуги півроку на рік тримали в ліжку, вона ще зовсім замолоду стала вправною господинею дому, вміла приймати гостей, посміхатись і розмовляти, одрізняти людей та добирати, що кожному треба сказати, відразу гнучко й завбачливо пристосувавшись до життя. Коли її познайомили з графом де Гільруа як з нареченим, вона зразу ж зрозуміла вигоди, що цей шлюб їй дасть, і погодилася без жодного примусу: була-бо вона розважлива дівчина і розуміла дуже добре, що всього мати не можна й треба урівноважувати добре та лихе в кожному становищі.

Потрапивши в світ і висунувшись у ньому найбільше вродою своєю та розумом, вона бачила залицяння багатьох чоловіків, але й раз у раз втратила спокою свого розсудливого, як і розум, серця.

Проте була кокетлива, завзята й обережна в кокетстві, ніколи не дозволяючи йому далеко сягати. Компліменти їй подобались, збуджені бажання пестили її, хоч вона, здавалось, не зважала на них, і коли цілий вечір десь у салоні вона дихала запавністю хвальби, то спала добре, мов жінка, виконавши своє завдання на землі.

Таке життя, що тривало вже сім років, не стомлюючи її і не здаючись одноманітним — кохалась-бо вона в світській суєті, а проте іноді вона прагнула чогось іншого. Люди її оточення, — політичні діячі, фінансисти чи багаті завсідники клубів, — трохи потішали її, як актори, і вона на них серйозно не зважала, хоч і шанувала їхню працю, посади та титули.

Художник сподобався їй передусім тим, що було в ньому для неї нового. Ательє її дуже тішило, вона щиро сміялась, почувала себе дотепною й була вдячна йому за приємність, що давали їй сеанси. Подобався він їй ще й тому, що був вродливий, дужий та славетний, — жодна жінка, хай би що там казали, не байдужа до слави та фізичної краси. Облеплена увагою такого знавця, та й собі ладна про нього високий погляд мати, вона відкрила в ньому кмітливу, виховану думку, витонченість, фантазію, справжній чар розуму

та барвисту мову, та мова, здавалось, надавала блиску всьому, що висловлювала.

Між ними хутко зародилася приязнь, і в потиску руки — привітанні їхньому, коли вона приходила, — щодня неначе більшало чогось від серця.

Тоді, без жодного розрахунку, без жодного навмисного наміру, вона дедалі міцніше відчувала в собі природне бажання спокусити його і цьому бажанню піддалася. Вона нічого не передбачала й не планувала, вона була тільки кокетка, хоч цього разу чарівніша, як інстинктивно буває в жінки з чоловіком, що їй більше за інших подобається, і вона вклала в усе своє поведження з ним, в погляди свої та усмішки той клей спокуси, що ширить круг себе жінка, відчувши в собі потребу бути любленою.

Вона казала йому лестиві слова, що означали: «З вас неабиякий красунь, пане», наводила його на довгу розмову, щоб показати йому, уважно слухаючи, як він її цікавить. Він кидав малювати, сідав коло неї і, сп'янілий від враження, що на неї справляв, вдавався то в поезію, то в жарти, то в філософію.

Вона раділа, як він був веселий; коли ж був замислений, силкувалася стежити за його міркуваннями, хоч не завжди щасливо; та коли й думала про щось інше, то слухала його, ніби геть усе розуміючи, і виявляла таке вдовolenня з його одвертості, що він запалювався, бачачи її увагу, зворушений, що знайшов глибоку душу, щирі й слухняну, де думки його падали, мов зерна.

Портрет посувався вперед і обіцяв бути прекрасним, бо художник дійшов стану збудження, потрібного для того, щоб виявити всі якості моделі й виявити їх з тим палким переконанням, що й становить натхнення справжніх артистів.

Схилившись до неї, пильнуючи всіх рухів її постаті, всього забарвлення тіла, відтінків шкіри, виразу та прозорості очей, усіх таємниць її обличчя, він вбирав її в себе, як губка воду, і, переносячи на полотно це випромінення хвиливого чару, що вбирав його погляд і що цікаво лився йому з думки до пензля, він млів і п'янів, мов напившись жіночої вроди.

Вона почувала, що він у неї закохується, тішилася цією грою та дедалі певнішою перемогою, і сама нею захоплювалась.

Щось нове давало їй життю нового смаку, збуджувало в ній таємну радість. Коли вона чула про нього розмову, її

серце кидалось трохи жвавіше, її охоплювало бажання сказати — те бажання, що ніколи уст не доходить: «Він закоханий у мене». Їй приємно було, коли хвалили його хист, а ще приємніше, може, коли визнавали його вроду. Думавши про нього на самоті та в спокої, вона справді уявляла, що зустріла собі щирого друга, котрий завжди задовольнятиметься сердечним потиском руки.

А він часто серед сеансу зненацька клав палітру на дзиглика, брав Аннету на руки й ніжно цілував її в очі та волосся, поглядаючи на матір, мов казав: «Не дитину, а вас я цілую».

Та пані де Гільруа часом приходила й сама, без дитини. Тоді за розмовою вони зовсім не працювали.

Якось вона спізналася. Було холодно. Кінчався лютий. Олів'є з'явився задалегідь, як і щоразу тепер, у день її одвідин, бо завжди надіявся, що вона прийде раніше. Чекаючи її, він ходив уздовж і впоперек по кімнаті й курих, і питав себе, сам дивуючись, що вже всоте останнього тижня ставив собі це питання: «Чи не закохався я?» Про це він нічого не знав, ще не закохавшись насправді. У нього бували палкі пригоди, навіть довгенькі, та він ніколи їх не мав за любов. Тож тепер він дивувався з того, що в собі відчував.

Чи любив він її? Певна річ, він невиразно бажав її, не думаючи про можливість нею володіти. Досі, коли яка жінка йому подобалась, бажання раптом охоплювало його, і він протягував до неї руки, немов на те, щоб овоч зірвати, але душу йому ні відсутність її, ні присутність ніколи глибоко не хвилювали.

А бажання до цієї жінки, ледве торкнувшись його, немов причаїлось, сховалося за якимсь іншим, могутнішим почуттям, ще невиразним, не розвиненим. Олів'є гадав, що любов починається мріями, поетичним піднесенням. А те, що він почував, навпаки, здавалося, походило з якогось нез'ясованого хвилювання, більше від тіла, ніж душі. Він став нервовий, трепетний, турботний, мов людина, що має в собі зародок недуги. Нічого болісного, проте, не було в цій гарячці крові, зараза якої шпирилась і на думку. Він знав, що хвилювання це походить від пані де Гільруа, від спомину, полишеного нею, і від чекання її приходу. Його не поривало до неї всією істотою, але він завжди почував у собі її присутність, ніби вона його й не покидала: відходячи, вона лишала йому щось від себе, щось тонке й неви-

словне. Що? Чи любов це? Тепер він заглиблювався в своє власне серце, щоб бачити й розуміти. Вона здавалася йому чарівною, але не відповідала образу ідеальної жінки, що створила його сліпа надія. Хто прагне кохання, той передбачає духовні якості й фізичні дари тієї, хто його спокусить, а пані де Гільруа, дарма що подобалась йому безмежно, тією неначебно не була.

Так чому ж він думав про неї, і то більш ніж про інших, інакше, невідступно?

Чи він просто потрапив у пастку її кокетства, що давно вже зачув його і зрозумів, та, піддавшись на ці хитрощі, підпав під вплив того особливого зачарування, що виникає в жінок від бажання подобатись?

Він ходив, сідав, підводився, запалював цигарки, зразу ж кидав їх і щомиті поглядав на стрілку годинника, що поволі, непомітно сунулась до призначеної години.

Кілька разів навіть він хотів зняти нігтем опукле скло над двома золотими оборотними стрілками й посунути більшу до цифри, до якої вона так ліниво плазувала.

Йому здавалося, цього досить буде, щоб розчинились двері й з'явилася сподівана, цими хитрощами підманена й покликана. Потім він сам сміявся з цього упертого й нерозумного дитячого бажання.

Нарешті, він спитав себе: «Чи можу я стати її коханцем?» Ця думка видавалася йому незвичайною, мало здійсненою та й зовсім недоцільною через ускладнення, що могла викликати в його житті.

Проте ця жінка йому вельми подобалась, і він подумав: «Справді, я в смішному становищі».

Годинник продзвонив, і він затремтів від цього звуку, що сколихнув йому не так душу, як нерви. Він чекав її з тією нетерплячкою, що через запізнення росте з хвилини на хвилину. Вона завжди була точна, отже, хвилин за десять мусить прийти. Коли минуло десять хвилин, він відчув болісний приступ докуки, потім обурився, що через неї гає час, потім раптом зрозумів, що дуже страждатиме, як вона не прийде. Що робити? Чекати! Ні, піти, щоб вона, якщо прийде дуже спізнившись, застала ательє порожнім.

Піти, але коли? Скільки часу їй належить почекати? Та чи не краще буде лишитись і дати їй кількома ввічливими, холодними словами зрозуміти, що він не з тих, хто чекає? А коли вона зовсім не прийде? То він дістав би листа, листівку, прийшов би служник чи посланець. А коли вона не

прийде, то що робити? Цей день втрачено, він не зможе вже працювати. Що тоді?.. Тоді він піде її провідати, бо відчуває потребу її бачити.

Справді, він відчував потребу її бачити, глибоку, гнітючу, дразливу потребу. Що це? Любов? Але він не почував ні зворушення думки, ні піднесення чуттів, ні мрійності в душі, тільки знав, що дуже страждатиме, як вона не прийде.

Дзвінок з вулиці залунав на сходах маленького готелю, і Олів'є Бертен відчув зненацька якусь задуху, потім таку радість, що крутнувся на ногах, підкинувши вгору цигарку.

Вона ввійшла без дівчинки.

Він зразу ж відчув у собі дивну сміливість.

— Знаєте, про що я думав, чекаючи вас?

— Не уявляю.

— Думав, чи не закохався я у вас.

— Закохались у мене! Ви збожеволіли!

Але вона усміхалась, і усмішка її казала: «Це мило, я дуже вдоволена».

Вона вела далі:

— Ну, це несерйозно, і до чого ці жарти?

Він відповів:

— Навпаки, дуже серйозно. Я не кажу, що закоханий у вас, а тільки думаю, чи не йдеться до того.

— Чому ж ви так думаєте?

— Бо хвилююся, коли вас немає, і радію, коли ви приходите.

Вона сіла.

— А, не хвилюйтесь через такі дрібниці! Поки ви спокійно спите й смачно обідаєте, небезпеки ще немає.

Він засміявся.

— А як збудуся сну й апетиту?

— Попередьте мене.

— І що?

— Тоді я дам вам спокій видужувати.

— Щиро дякую.

І на тему цього кохання весь сеанс вели красну розмову. Так само й наступними днями. Приймаючи це, як дотепний, незначущий жарт, вона весело питала, входячи:

— Як ся має сьогодні ваша любов?

І він розповідав їй серйозно і легко про розвиток своєї нудуги, про внутрішню, невпинну й глибоку працю ніжності,

що зароджувалась у ньому й міцніла. Він докладно аналізував себе перед нею — годину по годині від вчорашньої їхньої розлуки — жартівливим тоном професора, який читає лекцію, і вона слухала його цікаво, трохи збуджено, схвильована цією історією, що здавалася романом, де вона була за героїню. Коли він гречно й незмушено перераховував їй всі ті турботи, що його посіли, голос йому часом бринів, коли він одним словом чи самою інтонацією хотів висловити біль свого серця.

І завжди вона розпитувала його з трепетом цікавості, втуплюючи в нього очі й жадібно пильнуючи його слів, трохи турботних для розуму, але чарівних для слуху.

Іноді, підходячи до неї, щоб поправити позу, він брав її руку й пробував поцілувати. Вона жваво віднімала пальці від його уст і, насупивши трохи брови, казала:

— Ну, вже працюймо.

Він знову брався до роботи, але й п'ятьох хвилин не минуло, як вона ставила йому якесь питання, зручно повертаючи його до єдиної теми, що їх цікавила.

Тепер у її серці зароджувався страх. Вона дуже хотіла, щоб її любили, тільки не надто. Впевнена, що не захопиться, вона боялася, щоб він не пустився занадто й щоб його не втратити, бо мусила б розхолодити його, дарма що спочатку наче й розпалювала. Коли б довелось, проте, відмовитись від цієї ніжної, вишуканої приязні, від розмов, де лелітки кохання зринали, як золотий пісок у струмку, — це було б їхнє тяжке лихо, мало не розпач.

Коли вона йшла з дому до ательє, ясна й гаряча радість огортала її, і їй ставало легко та весело. Серце їй кидалось нетерпляче, коли рука торкалась дзвінка в готелі Олів'є, а килим на сходах здавався найм'якшим, яким ступала будь-коли її нога.

Тим часом Бертен робився похмурий, трохи нервовий, інколи навіть роздратований. Часто він ставав нетерплячий, але одразу ж стримував себе.

Одного разу, скоро вона ввійшла, він сів коло неї, замість братись до малювання, і сказав їй:

— Пані, ви мусите тепер знати, що це не жарт, що я у вас безтямно закоханий.

Схвильована цим вступом і бачачи наближення небезпечної кризи, вона спробувала його спинити, але він її вже не чув. Повінь чуття вийшла з берегів його серця, і вона, бліда, тремтяча і перелякана, змушувала себе слухати його.

Він довго говорив, нічого не питаючи, ніжно, сумно, безнадійно покірливо, і вона дозволила йому взяти й стиснути свої руки. Він несподівано став навколішки їй, дивлячись, як сновида, благав її не чинити йому лиха. Якого лиха? Вона не розуміла й розуміти не пробувала, погноблена великим жалем від його страждання, і жаль цей був мало не щастям. Зненацька, побачивши сльози в його очах, вона так схвилювалася, що скрикнула, ладна вже поцілувати його, як цілують розплаканих дітей. Він ледве чутно приказував: «Бачите, бачите, я дуже страждаю», і раптом, пройнявшись його тугою, заразившись слізьми, вона заридала, нервова, знесилена, ладна пригорнути його тремтячими руками.

Відчувши зненацька його обійми й жагучі поцілунки на устах, вона хотіла кричати, боротись, відштовхнути його, але зразу ж зрозуміла свій загин, бо, опираючись, погоджувалась, відбиваючись, віддавалась і обіймала його, кричучи: «Ні, ні, не хочу».

Потім вона завмерла від хвилювання, схиливши голову на руки, і раптом підвелася, підняла капелюшок, що впав на килим, наділа його й пішла геть, незважаючи на благання Олів'є, який тримав її за сукню.

Вийшовши на вулицю, вона ладна була сісти край тротуару, — такий гніт відчувала в собі і так підгинались їй ноги. Гукнувши візника, що проїжджав повз неї, вона сказала: «Ідьте тихо, везіть мене, куди знаєте». Вона кинулась у карету, зачинила дверці й стиснулась у глибині, почувуючи себе самотньою за зведеними шибками, самотньою, щоб мріяти.

Кілька хвилин у голові їй лунав тільки стукіт коліс та струс екіпажа.

Вона дивилась на будинки, на людей, що їхали чи йшли, на омнібуси, але очі її були порожні й не бачили нічого, і ні про що вона не думала, немов давала собі перепочинок, пілгу перед тим, як зважити усе, що сталося, обмірковувати.

Потім, будучи на розум бистра й небоязка, вона подумала: «От я й пропаща жінка».

І кілька хвилин вона хвилювалася від певності непоправного нещастя, жахаючись, як людина, котра впала з даху і ще не ворухнулася, догадуючись, що зламала ноги, і боячись у цьому переконатись.

Та замість божеволіти від лиха, на яке вона чекала й якого так боялася, серце її після катастрофи було безтурботне й спокійне; після падіння, що пригнобило їй душу, воно билось поволі й тихо, не беручи, здавалося, жодної участі в тривозі її розуму.

Вона ще раз проказала вголос, немов бажаючи почути й переконатися: «От я й пропаща жінка». Жодна луна страждання не відповіла в її плоті на цю скаргу свідомості.

На час вона поринула в колисання карети, відкладаючи щохвилини міркування про страшне становище. Ні, вона не страждала. Вона тільки боялася думати, боялася знати, розуміти й міркувати; навпаки, в темному, непроникному бутті, що в нас творить боротьба нахилів з волею, вона не-наче почувала неймовірний спокій.

Минуло з півгодини в цьому дивному спочинку, і, зрозумівши нарешті, що жаданий розпач не прийде, вона зрушила залякність і прошепотіла: «Дивна річ, я майже не відчуваю туги».

Тоді вона почала дорікати собі. Вона розуміла своє засліплення й кволість, і її охоплював гнів. Як же вона цього не передбачила? Не зрозуміла, що боротьба ця мусить настати? Що чоловік цей переможе її витривалість, бо їй надто подобається? Що й у найміцніших серцях подих бажання часом ламає волю, як буря?

Але після суворих докорів та зневаги вона з жахом спитала себе, що ж буде далі.

Перший намір її був порвати з художником і ніколи більше з ним не бачитись.

Та ледве вона так вирішила, як проти цього одразу ж повстало тисяча доказів.

Як їй з'ясувати цей розрив? Що сказати чоловікові? Хіба здогад про правду не піде пошепки по всіх усюдах?

Чи не краще, щоб додержати пристойності, зіграти з самим Олів'є Бертенем лицемірну комедію байдужості та забуття й показати йому, що вона стерла ту хвилину з пам'яті й життя?

Та чи ж зможе вона? Чи стане сміливості їй вдати, що нічого не пам'ятає, глянути на нього з обуреним подивом та спитати: «Що вам треба?», спитати людину, якої раптове й brutальне чуття її справді було захопило?

Вона довго міркувала, а проте зважилась на це, бо всяка інша рада здавалася їй неможливою.

Вона хоробро піде до нього завтра й дасть йому зрозуміти, що вона хоче й чого від нього вимагає. Щоб ніколи ні слово, ні натяк, ні погляд не нагадали їй про той сором.

Перестраждавши — бо він теж страждатиме, — він, певна річ, на це пристане, як людина вихована й порядна, і буде надалі таким, як був досі.

Прийнявши це нове рішення, вона дала візникові свою адресу й вернулась додому в глибокім пригніченні, з єдиним бажанням лягти, не бачити нікого, заснути, забути. Замкнувшись у своїй кімнаті, вона до обіду пролежала на канапці, не бажаючи клопотати душу небезпечними думками.

Призначеного часу вона зійшла вниз, сама дивуючись, що така спокійна й чекає чоловіка із звичайним виразом на обличчі. Він увійшов з дочкою на руках, і вона потиснула йому руку й поцілувала дитину без ніякої туги чи хвилювання.

Пан де Гільруа поцікавився, що вона робила. Вона бай- дуже відповіла — позувала, як завжди.

— А портрет же гарний? — спитав він.

— Виходить дуже добре.

Він і собі заговорив про справи, що любив розповідати за їжею, про засідання палати й обговорення проекту закону про фальсифікацію харчових продуктів.

Ця балаканина, що вона її завжди залюбки терпіла, тепер її роздратувала й змусила пильніш придивитись до вульгарної пишномовної людини, яка цікавилась такими речами; але вона посміхалася, слухаючи його, й відповідала ласкаво, миліше навіть, ніж звичайно, виявляючи більше прихильності до цих банальностей. І думала, дивлячись на нього: «Я його зрадила. Це мій чоловік, і я його зрадила. Хіба не чудно це? Вже ніщо цьому не завадить, ніщо цього не зітре! Я заплющила очі. Кілька секунд, яких кілька секунд я була згодна на поцілунок іншого чоловіка, і я вже безчесна жінка. За кілька секунд у житті, секунд, яких не знищиш, зі мною сталася дрібна, непоправна подія, важлива й коротенька, найганебніша жіноча провина. Якби мені сказали це вчора, я б не повірила. Якби запевнили в цьому, я одразу ж подумала б про страшну гризоту, що сьогодні мене повинна була б мучити. А я не відчуваю її, майже не відчуваю».

По обіді пан де Гільруа поїхав, як мало не щодня робив. Тоді вона взяла на коліна дівчинку й заплакала, цілуючи її, вона плакала щирими слізьми, слізьми свідомості, тільки не серця.

Але заснути не могла.

В темряві кімнати її ще більше мучили небезпеки, що могли виникнути через художникову поведінку; страх обняв її, коли вона подумала про завтра й про те, що муситиме йому сказати в вічі.

Вставши рано, вона цілий ранок сиділа на канапі, силкуючись приготуватись до всяких несподіванок та передбачити, чого їй боятись, що відповідати.

Вийшла вона завчасно, щоб поміркувати ще й дорогою.

Він зовсім не чекав її і питав сам себе ще з учорашнього дня, що має на самоті з нею робити.

По тому, як вона пішла, після її втечі, якій він не зважився опиратись, він лишився сам, слухаючи ще, хоч вона була вже далеко, стукіт її ходи, шелест сукні, грюкіт дверей, зачинених нестямною рукою.

Він стояв, і палка, глибока радість вирувала в ньому. Він її взяв! Це сталося між ними! Чи можливо ж це? Після подиву з перемоги він почав смакувати її і, щоб краще все відчути, сів, майже ліг на диван, де її був опанував.

Сидів він довго і все думав — вона була його коханкою і між ними, між цією пристрасно бажаною жінкою та ним, нав'язався за кілька моментів таємничий зв'язок, що по-тай сполучає дві істоти. У всьому тілі його ще був тремтячий, гострий спогад швидкої миті, коли зустрілись їхні уста, коли тіла з'єднались і сплелися, щоб стелитись разом великим трепетом життя.

Вечері він не виходив, живлячись цією думкою, і рано ліг, тремтячи від щастя.

Другого дня, тільки прокинувшись, він спитав себе: «Що я маю робити?» Кокотці, артистці він послав би квіти чи навіть коштовність; а в цьому новому становищі його мучила ніяковість.

Певно, треба написати... Але що? Він базграв, чиркав, рвав, починав зо два десятки листів, що всі здавалися йому образливі, гидкі й смішні.

Він хотів витончено й чарівно висловити вдячність душі, порив безумної ніжності, обіцянку безмежної відданості, але замість пристрасних, мінливих слів знаходив тільки затерті фрази, банальні, вульгарні, порожні вирази.

Тож він відмовився від думки писати й вирішив одвідати її, коли мине призначена на сеанс година, бо гадав, що вона не прийде.

Замкнувшись у ательє, він захоплювався портретом, і уста його тремтіли бажанням торкнутись малюнка, де було втілено щось від неї. Раз у раз він поглядав у вікно. Кожна сукня, з'являючись здалеку, хвилювала йому серце. Разів з двадцять він гадав уже, що пізнав її, і, коли примічена жінка проходила, сідав на хвилину, немов пригнічений обманом.

Зненацька він її побачив, але сам собі не повірив, узяв бінокль, пізнав її і сів у страшному хвилюванні, чекаючи.

Коли вона ввійшла, він кинувся навколішки й хотів узяти її за руки, але вона рвучко їх відсмикнула, а що він стояв коло ніг її, в тузі звівши на неї очі, вона сказала йому пишно:

— Що ви робите, пане? Я не розумію такого поведження. Він пробубонів:

— О пані, благаю вас...

Вона суворо урвала:

— Підведіться, ви смішний.

Він ніяково підвівся, шепочучи:

— Що з вами? Не робіть так зі мною, я люблю вас...

Тоді кількома швидкими, сухими словами вона дала йому знати свою волю й визначила становище:

— Не розумію, чого ви хочете! Ніколи не кажіть про свою любов, а то я назавжди покину ваше ательє. Якщо ви хоч раз порушите цю умову, мене ви більше не побачите.

Він дивився на неї, не тямлячись від цієї несподіваної жорстокості; потім зрозумів і шепнув:

— Я скоряюся, пані.

Вона відповіла:

— Дуже добре, цього я від вас і сподівалась! Тепер працюйте, бо ви все ніяк не скінчите цього портрета.

Він узяв палітру й почав малювати, але рука йому тремтіла, схвильовані очі дивились, не бачачи, і він хотів плакати, так згнітилось його серце.

Він спробував розмовляти з нею; вона ледве відповідала. А як він зважився сказати їй комплімент про її шкіру, вона так гостро урвала, що його охопило властиве закоханим шаленство, яке обертає ніжність у ненависть. У душі його й тілі стався нервовий струс, і відразу ж, без ніякого

переходу він її зненавидів. Так, так, це вона, жінка! Така сама, як і інші, така сама! Хіба ні? Фальшива, мінлива, квола, як усі. Вона звабила його, звела хитрощами повії, намагаючись причарувати його й нічого не дати, манячи його, щоб відмовити, вживаючи проти нього всіх заходів підлих кокоток, що нібито завжди готові роздяться, аж поки чоловік, ставши, як той пес вуличний, не почне задихатись від бажання.

Тим гірше, зрештою, для неї,— він-бо її мав, він узяв її. Хай має своє тіло, хай відповідає йому зухвало, вона нічого не зітре, а він її забуде. Справді, божевіллям було б йому зв'язуватися з такою коханкою, що сточила б його артистичне життя вередливими зубами вродливої жінки.

Йому захотілося свистіти, як він робив перед натурницями; але нервовість його зростала, він боявся наробити дурниць і скоротив сеанс, вимовившись якимсь побаченням. Прощаючись на відході, вони, безперечно, почували себе чужішими, ніж того дня, як здибались були в герцогині де Мортмен.

Коли вона пішла, він узяв капелюха, пальто і вийшов. Холодне сонце з синього неба, прибраного пластівнями туману, кидало на місто бліде світло, трохи нещире й сумне.

Якийсь час він ішов швидко й роздратовано, штовхаючи перехожих, щоб не ухилялись від прямої лінії, і його великий гнів проти неї почав злягати скорботою й жалем. Проклавши сам собі всі докори до неї, він згадав, дивлячись на зустрічних жінок, яка вона гарна й принадна. Як і багато інших, що в цьому не признаються, він завжди чекав неможливої зустрічі, рідкісного, єдиного, поетичного, жагучого чуття, мрія про яке витає над нашими серцями. Хіба ж він не був до цього близький? Чи не вона дала б йому це майже неможливе щастя? Чому не можна піймати того, за чим женешся, або здобуваєш тільки крихти його, що ще сумнішим роблять це полювання на омани?

Він гнівався вже не на неї, а на саме життя. Тепер, як подумати, чому він на неї гнівався? Що він міг, зрештою, закинути їй, адже вона була з ним ласкава, добра й мила? Це вона могла б закинути йому, що він поведився, як злочинець.

Вернувся він у глибокому смутку. Йому хотілося просити в неї прощення, присвятити себе їй, змусити минуле забути, і він міркував, що зробити, як показати їй, який до смерті буде він покірний її волі.

Другого дня вона прийшла з дочкою, так задумливо по-сміхаючись, така тужна, що художник немов побачив у її бідних синіх, ще недавно веселих очах весь біль, гризоту й розпач жіночого серця. Жаль обійняв його, і щоб вона все забула, він разом із обережною стриманістю виявляв до неї найтоншу запобігливість. Вона відповідала ніжно, ласкаво, з притомленим, погнобленим виглядом стражденної жінки.

І, дивлячись на неї, охоплений знову божевільним бажанням любити й бути любленим, він питав себе, як може вона не гніватись, приходити сюди, слухати його й відповідати після того, що між ними сталося.

Якщо вона могла бачити його, чути його голос, свідомо єдиної думки, що завжди в ній мусила бути, то думка ця, отже, не була їй нестерпуча. Коли жінка ненавидить чоловіка, що її взяв, ненависть у ній вибухає, тільки вона його побачить. Проте байдужим цей чоловік уже не може їй бути. Вона його або зненавидить, або простить. А коли прощає, то не втече від любові.

Поволі малюючи, він добирав для цього дрібних доказів, точних, ясних і певних, почувуючи себе просвітленим, міцним, господарем становища.

Треба тільки бути обережним, терплячим, відданим, і рано чи пізно він знову візьме її.

Чекати він умів. Щоб заспокоїти її і знову здобути, він і собі на хитрощі взявся, приховуючи ніжність під видимим каяттям, виявляючи нерішучу уважність, прибираючи байдужого вигляду. Спокійний від певності майбутнього щастя, що трохи раніш чи пізніш мусило до нього прийти, він зазнавав навіть чудної, витонченої втіхи, даючи їй відстрочку, пильнуючи її і думаючи: «Вона боїться», бо весь час вона приходила з дитиною.

Він відчував, як між ними точиться повільна праця зближення, як в очах графині з'явилося щось чудне, змушене, болісно ніжне, покрик душі, що бореться, волі, що виснажується й ніби говорить: «Та зломи ж мене!»

Трохи згодом вона прийшла сама, заспокоївшись його стриманістю. Тоді він поставився до неї, як до приятельки, товаришки, говорив їй про своє життя, наміри, мистецтво, як братові.

Спокусившись його покорою, вона радо взяла на себе роль порадниці, влещена, що він відзначив її серед інших жінок, і переконана, що хист його ще більше витончиться

в такій духовній близькості. Але, радячись з нею й виказуючи до неї пошану, він, природно, перевів її з ролі порадиці на священний сан натхненниці. Її чарував такий вплив на велику людину, і вона майже погодилася, щоб він любив її як художник, оскільки вона надихав його на творчість.

Якось увечері, після довгої розмови про коханок славетних художників, вона схилилась йому в обійми. Цей раз вона не пручалась, не пробувала тікати й відповідала на його поцілунки.

Тепер у неї вже не було каєття, тільки невиразне почуття падіння, і щоб відповісти на докори розуму, вона повірила в долю. Прагнучи до нього незайманим серцем, порожньою душею та переможеною повільним діянням пестоців плоттю, вона прихилилась до нього, як прихилиються ніжні жінки, що вперше кохають.

А в нього це був приступ гострої, чуттєвої, поетичної любові. Часом здавалось йому, що він знявся, простягнувши руки, і пригорнув чудову, крилату мрію, що буває над нашими надіями.

Він скінчив портрет графині, найкращий з тих, які намалював, бо зміг побачити й відбити невимовне, що художникові майже ніколи не щастить, той відблиск, таємницю, обрис душі, що іноді майне непомітно на лиці.

Потім минули місяці, потім роки, вони тільки зробили вільнішим зв'язок, який єднав одне з одним графиню де Гільруа та художника Олів'є Бертена. Для нього це був уже не порив першого часу, але спокійне, глибоке чуття, якась закохана приязнь, що стала йому звичкою.

А в ній, навпаки, невпинно зростала пристрасна прихильність, уперта прихильність тих жінок, що віддаються чоловікові відразу й назавжди. Такі самі чесні й щирі в зраді, якими вони могли б бути в шлюбі, вони присвячують себе єдиному почуттю любові, що від нього їх ніщо не одверне. Коханця свого вони не тільки люблять, але й хочуть любити, їхні очі бачать тільки його, серце живе думкою тільки про нього, і ніщо стороннє в нього ввійти не може. Вони рішуче в'яжуть своє життя, як в'яжуть руки, плигаючи в воду, коли вмєш плавати, а хочеш умерти.

З тієї самої хвилини, коли графиня так віддала себе всю Олів'є Бертені, сумніви почали мучити її, чи вірний він. Ніщо ж не стримувало його, крім чоловічого бажання, примхи, минушого смаку до жінки, що він зустрів, як і

багатьох доти! Який вільний і піддатливий на спокусу видавався він їй, живучи без обов'язків, звичок та сумнівів, як усі чоловіки! Він був вродливий, славетний, шановний, і до послуг його легко збуджуваних бажань були всі жінки світу, де чеснота крихка, та всі жінки алькова й театру, що дарують своєю ласкою таких, як він, людей. Котрась могла поїхати з ним по вечері, вподобатись, взяти його й ним заволодіти.

Тож вона жила пройнята жахом, що може його втратити, стежила за його вчинками, поведженням, хвилюючись з одного слова, нудьгуючи, як він захоплювався іншою жінкою, хвалив чар чийогось обличчя чи красу чийогось стану. Все невідоме в його житті її лякало, а відоме жахало. Щоразу з ним зустрічаючись, вона хитро, щоб він не помітив, випитувала його думки про небачених людей, про дома, де обідав, про найменші його враження. І тільки відчувала десь можливий вплив, поборювала його на диво підступно, безліччю способів.

О, вона часто передчувала ці короткі інтриги без глибшого кореня, що виникають вряди-годи, на тиждень чи два, в житті кожного видатного артиста!

Вона, мовляв, учувала небезпеку раніш навіть, ніж про нове бажання Олів'є попереджав її блиск очей та вираз обличчя, що з'являється в збудженого любовним захватом чоловіка.

Тоді вона починала страждати, спала турботним від болісного сумніву сном. Щоб спіймати його, вона приходила до нього несподівано, немов наївно розпитувала його, мацала йому серце, слухала думку, як мацають, слухають хворого, шукаючи прихованої недуги.

Лишившись на самоті, вона плакала, переконавшись, що цей раз його відберуть, украдуть у неї любов, що була їй найдорожча, бо вона в неї вклала, разом із волею своєю, всю силу свого чуття, всі надії і мрії.

А коли вона відчувала, що він до неї вертається після коротких відступів, здобути його й заволодіти ним знову, як загубленою і віднайденою річчю, було їй таким глибоким, німим щастям, що інколи, ідучи повз церкву, вона заходила подякувати богіві.

Турбуючись весь час, щоб йому подобатись більше за інших і вберегти його від інших, вона обернула все своє життя в безперервне змагання кокетства. Вона невпинно боролася за нього й коло нього своєю грацією, красою і еле-

гантністю. Хотіла, щоб скрізь, де він про неї почує, хвалено її чари, смак, розум, убрання. Хотіла ради нього подобатись іншим, зводити їх, щоб він був нею гордий і ревнував її. І щоразу, здогадуючись про його ревності і трохи його помучивши, вона давала йому перемогу, що відживляла його любов, збуджуючи пиху.

Розуміючи, що чоловік завжди може здибати в світі жінку, чий фізичний чар буде могутніший своєю новиною, вона вдалась до інших способів: лестила йому і пестила його.

Обережно, але невпинно точила вона йому хвалу, колисала його захопленням, оповивала компліментами, щоб він, коли б і знайшов десь приятель чи навіть ніжність, то вони б виявилися не такими палкими й повними, і коли б його й покохали інші, то він би побачив, кінець кінцем, що жодна жінка не розуміє його так, як вона.

Свій дім і свої два салони, де він так часто бував, вона зробила тим місцем, що вабило як чоловіче його серце, так і артистичні гордощі, тим місцем у Парижі, що він найбільше любив одвідувати, бо всі жадання його там вмиль здійснювано.

Вона не тільки зуміла вивчити всі його смаки, щоб, задовольняючи їх у себе, дати йому відчуття незамінного добробуту, але й витворити нові прагнення, зокрема прагнення до чуттєвої насолоди, прищепити звички до дрібного піклування, прихильності, обоження, лестощів. Вона силкувалася заворожити йому зір елегантністю, нюх — пахощами, слух — компліментами й смак — стравами.

Та посіявши і вкорінивши в душі й тілі егоїстичного неодруженого чоловіка безліч таких тиранічних потреб, упевнившись, що жодна коханка не пильнуватиме їх так, як вона, і не підтримуватиме їх, щоб зв'язати його дрібними втіхами життя, і побачивши, що йому набрид його власний дім, що він невпинно скаржиться на самотність, що може бувати в неї, лише зберігаючи всі умовності товариства, шукає в клубі та в інших місцях способів розрадити свою самотність,— вона стала боятись, щоб він не надумав одружитись.

Іноді вона так страждала цими турботами, що накликала старість, щоб збутися своїй туги та заспокоїтись у схолоділому й тихому чутті.

Проте роки минали, не роз'єднуючи їх. Ланцюг, що сплела вона, був тривкий, і вона поновляла в ньому окремі

ланки, коли ті стірались. Але весь час вона стурбовано пильнувала його серця, як пильнують дитини на вулиці серед стовпища повозів, і щодня ще боялася невідомої події, загроза якої висне над нами.

Граф, не думаючи нічого й не ревнуючи, вважав за цілком природне приязнь між своєю дружиною та славетним артистом, якого скрізь приймають дуже запобігливо. І обидва чоловіки, бачачись і звикши один до одного, кінець кіпцем запрятлювали.

II

Коли Олів'є Бертен у п'ятницю ввечері з'явився до своєї подруги, щоб святкувати приїзд Антуанети де Гільруа, в малій вітальні стилю Луї XV він застав лише пана де Мюзадьє, той теж тільки-но прийшов.

Це був розумний старий чоловік, що не став, проте, чимсь значним і це йому дуже боліло.

Бувши охоронцем імператорських музеїв, він зумів за Республіки домогтися посади інспектора образотворчих мистецтв, але це не перешкодило йому приятелювати насамперед з усіма князями, княгинями та герцогинями європейської аристократії і бути присяжним прихильником усяких артистів. Обдарований кмітливим розумом, здатним усе передбачати, великою легкістю мови, що дозволяла йому приємно висловлювати найзвичайніші речі, гнучкістю думки, що завдяки їй у всякому оточенні він почував себе добре, та тонким нюхом дипломата, яким розпізнавав людей з першого погляду, він розвивав, переходячи, вдень і ввечері, від салону до салону, свою просвітну, марну й балакучу діяльність.

До всього, здавалося, здібний, він говорив про все з принадною певністю та вульгаризаторською ясністю, і це дуже цінували в ньому світські жінки, яким він був за ходячий ярмарок знання. Та й справді, він багато що знав, хоч читав тільки найпотрібніші книжки; але був у найкращих стосунках із п'ятьма академіями, з усіма вченими, письменниками та спеціалістами, яких слухав дуже уважно. Всі занадто технічні чи на його погляд некорисні відомості він уміть забував, але інше затямлював міцно, надаючи отак насмиканому знанню вигідної, ясної, зовсім дитячої форми, обертаючи його в легко зрозумілу наукову байку. Він справляв враження комори думок, нагадував величез-

ну крамницю, де ніколи рідкісної речі не здибаєш, але іншого всього є досить, задешево, всякого гатунку й призначення, від господарського начиння до простих приладів втішної фізики та хатньої хірургії.

Художники, з якими він через обов'язки свої був у постійних зносинах, глузували з нього й боялися його. А втім, він робив їм послуги, продавав їхні картини, вводив їх у світ, любив їх з усіма знайомити, допомагати, висувати, немов віддався таємничій справі поєднати світських із артистами, пишаючись тим, що близько знає перших і попросту буває в других, що снідає в принца Уельського, який через Париж проїздив, а тогo ж вечора обідає з Полем Адельманом, Олів'є Бертеном та Аморі Мальданом.

Бертенові він подобався, але здавався смішним. «Це енциклопедія Жюля Верна, оправлена в осличу шкіру», — казав він про нього.

Вони потисли один одному руки й повели розмову про політику, про чутки за війну. Ці чутки, на думку Мюзадьє, були тривожні. Причини цього він виклав досить ґрунтовно: Німеччина, мовляв, зацікавлена, щоб нас розчавити й прискорити цей момент, якого Бісмарк чекає вже вісімнадцять років; тим часом Олів'є Бертен доводив непохитними доказами, що страхи ці примарні: Німеччина не така безтямна, щоб важити своєю перемогою в пригоді, що завжди буває непевна, та й канцлер не такий необережний, щоб наприкінці життя поставити на карту все створене ним і свою славу.

Проте пан де Мюзадьє вдавав, ніби знає щось, тільки не хоче казати. Він бачився, до речі, сьогодні з міністром, а вчора ввечері — з великим князем Володимиром, що вернувся з Кан.

Артист спокійно й іронічно заперечував компетентність пайобізнаніших людей. За всіма цими чутками готуються біржові операції! Може, тільки Бісмарк має про все це певну думку.

Увійшов пан де Гільруа й хапливо потиснув руки, солоденько перепрошуючи, що покинув їх на самоті.

— А ви що про чутки за війну думаєте, любий депутате? — спитав художник.

Пан де Гільруа почав промову. Він, як член палати, знає про це більше, ніж хто, а проте не поділяє думки більшості своїх колег. Ні, він не вірить: не спровокує французьке зухвальство та задерикуватість так званої спілки

патріотів. І він великими рисами, в стилі Сен-Сімона *, змалював портрет Бісмарка. Його не хочуть зрозуміти, бо кожен закидає іншим свій власний лад думок і вважає, ніби інші здатні на те, що сам зробив би на їхньому місці. Бісмарк не облудний, брехливий дипломат, а щирий грубіян, що завжди каже правду і з своїми намірами не криється. «Хочу миру», — каже він. І це правда, він хоче миру, тільки миру, і ось уже вісімнадцять років наочно доводить це всіма заходами, аж до озброєнь, союзів, аж до спілки народів, об'єднаних проти нашої запальності *. Пан де Гільруа закінчив глибоким, переконаним голосом:

— Це велика людина, дуже велика людина, він прагне спокою, але вірить, що його можна здобути тільки загрозами та насильством. Загалом, панове, це великий варвар.

— Мета виправдує засоби, — підхопив пан де Мюзадьє. — Охоче погоджуюся з вами, він прагне миру, якщо ви знаєте, що він весь час жадає війни, щоб його дійти. А втім, це незаперечна й дивна істина: на землі воюють тільки для того, щоб замиритись.

Слуга оповістив:

— Пані герцогиня де Мартмен.

На порозі розчинених на обидві половини дверей з'явилась висока міцна жінка й велично увійшла в кімнату.

Гільруа, кинувшись до неї, поцілував їй пальці й спитав:

— Як ся маєте, герцогине?

Обидва гості вклонились їй з якоюсь вишуканою вільністю, бо на вдачу герцогиня була щира й різка.

Вдова генерала, герцога де Мортмена, мати дочки-одиначки, що побралася з князем де Саліа, дочка маркіза де Фарандаль, вельможного роду й по-царському багата, вона приймала в своєму готелі на вулиці де Варен усе панство цілого світу, що сходилось і розважалося в неї. Жодна величність не проїздила через Париж, не пообідавши в неї, і з кожним, хто чимось висунувся, вона зразу ж хотіла познайомитись. Їй треба було побачити його, поговорити з ним і скласти про нього власну думку. Це їй дуже тішило, сповняло їй життя, жило полум'я величної та доброзичливої цікавості, що в ній палало.

Тільки вона встигла сісти, як той самий слуга крикнув:

— Пан барон і пані баронеса де Корбель.

Вони були молоді, барон лисий і товстий, баронеса худенька, елегантна й дуже смаглява.

Це подружжя посідало окреме становище серед французької аристократії виключно завдяки ретельному доброві своїх знайомств. Родом із дрібного дворянства, не маючи ваги і розумом не відзначаючись, але в усіх вчинках своїх керуючись непомірною любов'ю до всього елегантного, пристойного та виборного, вони, одвідуючи тільки найвельможніші доми, виявляючи роялістські, побожні й якнайчемніші почуття, шануючи те, що треба шанувати, зневажаючи те, що треба зневажати, ніколи не помиляючись на пактах світських догматів, ніколи не вагаючись у дрібницях етикету, стали в очах багато кого найтоншою квіткою вищого суспільства. Їхні думки були ніби кодекс доброго тону, а присутність у певному домі немов стверджувала його поважність.

Корбелі були родичами графа де Гільруа.

— Ну, а дружина ж ваша? — здивовано спитала герцогиня.

— Зараз, зараз, — відповідав граф. — Тут сюрприз, вона прийде.

Коли пані де Гільруа, місяць по одруженні, вперше з'явилась у світі, її познайомлено з герцогинею де Мортмен, і та одразу ж її полюбила, пригорнула і взяла під свій захист.

Приязнь ця не поменшала за двадцять років, і коли герцогиня казала: «Моя мала», в її голосі ще бриніло чуття цієї раптово виниклої постійної прихильності. У неї ж і зустрівся художник з графинею.

Мюзадьє, підійшовши до неї, спитав:

— Ви бачили, герцогине, виставку Нестриманих?

— Ні, а що воно?

— Гурток нових артистів, імпресіоністи в стані сп'яніння. Два дуже міцні.

Вельможна пані зневажливо прошепотіла:

— Не люблю жартів цих добродіїв.

Владна й різка, не визнаючи іншої, крім своєї, думки й ґрунтуючи її виключно на свідомості свого суспільного становища, вона, не здаючи навіть собі справи, мала артистів та вчених за інтелігентних наймитів, від бога призначених розважати світських людей та бути їм у послузі, і свої міркування будувала тільки залежно від міри подиву та безпосередньої втіхи, що давало їй споглядання якоїсь речі, читання книжки чи оповідання про якийсь винахід.

Висока, міцна, важка, червона, вона славилась своїм великопанством, бо ніщо її не турбувало, і вона сміливо говорила про все й протегувала не тільки всім скинутим самодержцям своїми прийомами на їхню честь, але й самому всевишньому своєю щедрістю до духовенства та данинами на церкву.

Мюзадьє провадив:

— А чи знаєте, герцогине, що вбивцю Марії Лямбур, кажуть, піймано?

Її цікавість раптом прокинулася, і вона відповіла:

— Ні, розкажіть мені.

І він розповів подробиці. Високий, худючий, у білому жилеті, сяючи діамантовими запонками в маніжці, він говорив без жестів і так чемно, що мав змогу висловлювати дуже сміливі думки, в яких і полягав його фаш. Був сильно короткозорий і, дарма що в пенсне, здавалось, ніколи нікого не бачив, а коли сідав, весь кістяк його тіла немов згинався за формою крісла. Зігнутий тулуб його ставав зовсім малим, осідав, немов зроблений був із гуми; схрещені одна на одну ноги здавалися двома скрученими стрічками, а з довгих рук, витягнутих на ручках сидіння, звисали бліді п'ясті з довгими пальцями. Його артистично пофарбоване волосся та вуса з майстерно вплетеними сивими пасмами були річчю частих жартів.

Коли він з'ясовував герцогині, що коштовності забитої повії гаданий убивця подарував другій особі легкої поведінки, двері з великої вітальні знову широко розчинились, і дві жінки в білих мережаних сукнях, біляві з себе й подібні, як дві сестри дуже різного віку, одна надто дозріла, друга надто молода, одна трохи заповна, друга затонка, вийшли до гостей, обнявшись та посміхаючись.

Їх зустріли криком і оплесками. Крім Олів'є Бергена, ніхто не знав про приїзд Аннети де Гільруа, і коли молода дівчина з'явилася поруч матері, що трохи віддалік здавалась майже такою ж свіжою, ба навіть кращою, бо, хоч і перецвівши, вона не втратила блиску, а дитина, ще ледве розпустившись, тільки починала гарнішати,— всі зачарувалися ними обома.

Герцогиня захоплено плескала в долоні, вигукуючи:

— Боже, які вони чарівні та втішні поруч! Гляньте-но, пане де Мюзадьє, які вони подібні!

Почали порівнювати, і відразу ж погляди поділились. На думку Мюзадьє, Корбелів та графа де Гільруа, графи-

ня та дочка її подібні були тільки кольором обличчя, волоссям; а найбільше очима, що були однаковісінькі, так само покраплені чорними цятками, немов дрібнесенькими краплями чорнила по блакитній веселковій оболонці. Та незабаром, коли дівчина стане жінкою, вони зовсім не будуть подібні.

Навпаки, на думку герцогині та Олів'є Бертена, вони були зовсім подібні, і єдина різниця між ними була в літах.

Художник казав:

— Як же вона за три роки змінилась! Не пізнав би її, навіть «ти» їй казати не зважуюся.

Графиня засміялась:

— Оце ще! Хотіла б я побачити, як ви Аннеті «ви» казатимете.

Дівчина, якої майбутня жвавість почувалась під боязко пустотливим виглядом, додала:

— Це я вже не зважуюся казати «ти» панові Бертену.

Мати посміхнулась:

— Збережи цю кепську звичку, дозволяю тобі. Ви швидко поновите знайомство.

Але Аннета похитала головою:

— Ні, ні. Мені буде ніяково.

Герцогиня, поцілувавши її, цікаво її розглядала, як знавець:

— Ну, мала, глянь мені в вічі. Авжеж, у тебе такий погляд, як і в матері. Через якийсь час ти непогана будеш, коли в тебе побільшає блиску. Треба поповнити, не багато, але трохи треба. Ти худенька.

Графиня скрикнула:

— О, не кажіть їй цього!

— А чому?

— Так приємно бути тонкою! Я сама хочу схуднути.

Але пані де Мортмен обурилася, забуваючи в запалі гніву про присутність дівчини:

— О, завжди вам подобаються маслаки, бо їх легше одягти, ніж тіло! А я з покоління товстих жінок. Тепер усе худенькі пішли. Це нагадує мені єгипетських корів*. Зовсім не розумію чоловіків, що захоплюються вашими кістками. За мого часу вони більшого вимагали.

Вона змовкла під загальну посмішку, потім додала:

— Дивись на матір, мала, вона дуже гарна, якраз у міру, бери з неї приклад.

Перейшли до їдальні. Коли сіли до столу, Мюзадьє знову порушив суперечку:

— А я кажу, чоловіки мусять бути худі, бо вони створені для вправ, що вимагають спритності й меткості і несумісні з черевцем. З жінками от трохи інше. А ви як думаєте, Корбелю?

Корбель зніяковів: герцогиня ж повна, а дружина його аж надто тонка! Але баронеса порятувала чоловіка й рішуче висловила за стрункість. Рік тому їй самій довелося боротись проти загрози потовщати — і вона швидко її перемогла. Пані де Гільруа спитала:

— Скажіть, що ж ви робили?

І баронеса з'ясувала спосіб, що вживають тепер усі елегантні жінки. За стравою нічого не п'ють. Тільки через годину по їжі дозволяють собі випити чашку дуже гарячого, як окріп, чаю. Це всім допомагає. Вона навела різучі приклади грубих жінок, що за три місяці стали тонші від леза ножа. Герцогиня розпачливо скрикнула:

— Боже, яке ж безглуздя отак себе мучити! Ви нічого, нічогісінько не любите, навіть шампанського! Слухайте, Бертен, що ви думаєте про це як художник?

— Боже мій, пані, я художник і можу драпувати, тому байдуже мені! Аби я був скульптором, то, може, й скаржився б.

— А як чоловік що ви ставите вище?

— Я?.. трохи... вгодовану красність, те, що моя куховарка зве добрим пухким курчатком. Воно не жирне, але сите й ніжне.

Порівняння зняло сміх; але графиня недовіриливо глянула на дочку й прошепотіла:

— Ні, бути худою дуже мило, худі жінки не старіють.

Цей пункт знову викликав суперечку й поділив товариство. Проте всі майже погодились на тому, що дуже грубій особі не можна надто швидко худнути.

Це спостереження дало привід провести огляд знайомих світських жінок і ще раз висловитися про їхню елегантність, шик та красу. Мюзадьє обстоював незрівнянні чари білявої маркізи де Льокріст, а Бертен вихваляв чорняву пані Мандельєр з низьким чолом, темними очима й трохи завеликим ротом та блискучими зубами.

Він сидів поруч дівчини й, зненацька обернувшись до неї, сказав:

— Слухай уважно, Нането. Все, що ми зараз кажемо, ти чутимеш щонайменше раз на тиждень, аж поки й постарієш. За тиждень ти знатимеш напам'ять усе, що думають у світі про політику, жінок, театральні вистави тощо. Лишиться тільки змінювати вряди-годи імена людей та назви творів. Коли ти вислухаєш нас усіх, як ми висловлюємо й обороняємо наші погляди, тоді вибереш собі один з тих, що належить мати, і потім тобі вже ніколи не треба буде ні про що думати, ти тільки спочиватимеш.

Дівчина, не відповідаючи, скинула на нього лукавим оком, де світився молодий жвавий розум, стримуваний, але готовий вирватись.

Але герцогиня та Мюзадьє, що грали в ідеї, як грають у м'яча, не примічаючи, що кидаються вони завжди тими самими, запротестували в ім'я людської думки та діяльності.

Тоді Бертен почав доводити, як бракує розумові світських людей, навіть найосвіченіших, цінності, поживи та розгону, як убого обгрунтовані їхні вірування, які неуважні й байдужі вони до духовного життя, який хисткий і непевний у них смак.

Охоплений тим підступом зневаги — півправдивим, півштучним,— що його викликає спочатку бажання бути красномовним і раптом розпалює ясна думка, звичайно приспана вибачливістю,— він твердив, що люди, заклопотані в житті своєму тільки візитами та обідами в місті, неминуче мусять стати легкими й милими, але банальними істотами з невиразними, поверховими турботами, віруваннями та нахилами.

Він показав, що в них немає нічого глибокого, палкого, щирого, що розумова культура їхня нікчемна, вченість їхня — звичайний полиск, і живуть вони, зрештою, як манекени, тільки вдаючи з себе обранців, не будучи ними насправді. Він довів, що, пускаючи миршаве коріння своїх інстинктів в умовності, а не в дійсність, вони насправді нічого не люблять, що сама пишнота їхнього існування походить із задоволення пихи, а не з заспокоєння витончених потреб їхнього тіла, бо їдять у них несмачно й п'ють кепське вино, хоч і дорого за нього платять.

— Вони живуть,— казав він,— поруч усього, але нічого не бачать і ні до чого не доходять; поруч науки, якої не знають; поруч природи, яку не вміють споглядати; поруч щастя, бо нічим не здатні пристрасно захопитись; поруч

краси світу й мистецтва, що про неї вони говорять, не розуміючи і навіть не вірячи в неї, бо не відають сп'янілості radoщами життя та творчості. Вони неспроможні прихилитись до чогось так, щоб полюбити тільки його або зацікавитись чимось, щоб зазнати щастя зрозуміння.

Барон де Корбель вважав за свій обов'язок стати на захист вищого суспільства.

Свою оборону він підпирав необгрунтованими, але незаперечними доказами, тими доказами, що тануть від розуму, як сніг од вогню, і яких не можна збагнути, — безглузді, але урочисті докази сільського панотця, що доводить існування бога. Наприкінці він порівняв світських людей до перегонових коней, що хоч і не дають, правду сказати, якогось пожитку, але становлять славу кінського роду.

Зняковівши перед таким суперечником, Бертен спочатку зневажливо й ввічливо мовчав. Та раптом глупота баронова його роздратовала і, зручно урвавши його промову, він розповів, нічого не обминаючи, життя добре вихованої людини від ранку до вечора.

Всі тонко схоплені подробиці малювали страшенно комічну постать. Він показав, як пан одягається за допомогою лакея, висловлює спочатку кілька загальних думок перукареві, що прийшов його поголити, потім, рушаючи в ранкову прогулянку, розпитує стайничих про здоров'я коней, потім їздить алеями в лісі з єдиною метою вітатись і відповідати на привітання, потім снідає вдвох із дружиною, що теж виїздила каретою й докладно називає йому всіх, кого вранці бачила, потім ходить до вечора з вітальні до вітальні, відсвіжуючи розум у стосунках із своїми двійниками, і обідає в якогось принца, де обговорюють становище Європи, кінчаючи, зрештою, вечір у балетному фойє в Опері, де його боязкі жадання марнотратника безневинно задовольняються самим виглядом розпусти.

Портрет був такий правдивий і ні для кого не образливий, що за столом не вщухав сміх.

Герцогиня, через гладкість свою боячись сміятись, дрібно й стримано колихала грудьми. Нарешті промовила:

— Ні, це справді дуже смішно, ви заморите мене.

Бертен збуджено відповів:

— О пані, у світі від сміху не вмирають. Та ледве чи й сміються. У ньому ласкаво, ради доброго тону, прибирають вигляду, ніби тішаться та сміються. Досить добре вдають гримасу, а не суть. Підіть у народні театри, там ви

побачите сміх. Підіть на вечірку до міщан, там побачите сміх до задухи. Підіть у казарми, там побачите, як сміються, аж заходяться та плачучи, на ліжках корчачись, солдати з жартів якогось блазня. А в наших салонах не сміються. Кажу ж вам, що тут усе тільки вдають, навіть сміх.

Мюзадьє спинив його:

— Дозвольте, ви надто суворі! А самі, мій любий, здається, не зневажаєте світу, з якого так гостро глузуєте.

Бертен посміхнувся:

— Я люблю його.

— Та як же?

— Я себе трохи зневажаю, як метиса непевного походження.

— Все це хизування, — сказала герцогиня.

А що він проти хизування оборонявся, вона закінчила суперечку, заявивши, що всі артисти люблять показувати людям бульку за ліхтаря.

Тоді розмова стала загальна, всього торкаючись банально й м'яко, дружньо й обережно, і графіня наприкінці обіду зненацька скрикнула, показуючи на повні шклянки перед собою:

— Ну, я нічого не пила, нічогісінько, ні краплини, побачимо, чи схудну?

Герцогиня, лютуючи, хотіла присилувати її випити хоч кілька ковтків мінеральної води; але надарма, і вона скрикнула:

— Ох дурненька, дочка її з розуму зведе. Прошу вас, Гільруа, не дозволяйте своїй дружині дурниць робити.

Граф, з'ясовуючи Мюзадьє систему винайденої в Америці механічної молотарки, нічого не чув.

— Яку дурницю, герцогине?

— Вона схуднути хоче.

Він скинув на жінку прихильним, байдужим поглядом.

— Я не звик їй суперечити.

Графіня підвелася, спираючись на руку свого сусіди; граф запропонував свою герцогині, і всі перейшли до великої вітальні, бо будуар при їдальні призначався для денних прийомів.

Це була величезна, дуже світла кімната. Широкі, прекрасні панно блідо-блакитного шовку з старовинними малюнками, заведені в біло-золоті рами, мінилися на стінах при світлі ламп та люстр місячним, ясним і ніжним блиском. На головній стіні посередині портрет графіні, роботи

Олів'є Бертена, надавав, здавалось, життя всьому помешканню. Він тут жив і дихав, сповнюючи повітря вітальні усмішкою молодої жінки, грацією її погляду, легким чаром її білявого волосся. Тут до того ж майже звичаєм стало, як вимога чемності, як хреститись, входячи до церкви, хвалити модель у витворі художника щоразу, як біля неї спиняється.

Мюзадье ніколи не пропускав цієї нагоди. Його думка, як уповноваженого від держави знавця, була все одно, що висновок офіційної експертизи, і він мав за свій обов'язок часто й переконано підкреслювати перевагу цього малярства.

— Справді,— сказав він,— це найкращий із сучасних портретів, що я знаю. В ньому чудове життя.

Граф де Гільруа, якому від постійної хвальби вкорінилося переконання, що він володіє шедевром, теж підійшов до полотна, щоб викликати ще більше захоплення, і за хвилину чи дві вони перебрали всі затерті технічні формули, прославляючи видимі й приховані якості картини.

Всі піднесені до стіни очі, здавалось, палали захопленням, а Олів'є Бертен, хоч і звик до цих похвал і зовсім не зважав на них, як на запитання про здоров'я при зустрічі на вулиці, вирівняв, проте, лампу з рефлектором, що світила проти портрета і з вини слуги висіла криво.

Потім усі сіли, і герцогиня сказала графові, що до неї підійшов:

● Мабуть, небіж заїде по мене й попросить у вас чашку чаю.

Від якогось часу їхні бажання збіглися, і обоє про них догадувались, хоч досі не висловлювали їх навіть натяками.

Брат герцогині де Мортмен, маркіз де Фарандаль, мало не цілком зруйнувавшись на грі, помер, упавши з коня, і залишив удову та сина. Цей, тепер двадцятивосьмилітній, юнак, один з найзавидніших диригентів котильйону в Європі, бо його часом аж до Відня та Лондона закликали увінчувати вальсом королівські бали, хоч і без статку майже був, а проте завдяки становищу своєму, походженню, імені та майже королівській древності належав до найулюбленіших та найбажаніших людей у Парижі.

Треба було зміцнити цю, ще замолоду танцівницьку й спортивну славу, і після багатого, дуже багатого шлюбу скерувати її від світських успіхів до політичних. Бувши

депутатом, маркіз цим самим став би опорою майбутнього трону, королівським радником і лідером партії.

Добре обізнана герцогиня знала про величезний маєток графа де Гільруа, що обережно складав гроші, оселившись у простому помешканні, хоча міг би жити по-велико-світському десь у найкращому готелі в Парижі. Їй відомі були його завжди щасливі спекуляції, його тонкий фінансовий нюх, його участь у найприбутковіших підприємствах, закладених останнім десятиліттям, і в неї виникла думка одружити свого небожа з дочкою нормандського депутата, якому цей шлюб додав би великого впливу в аристократичному суспільстві, що оточує представників династії. Гільруа, сам вигідно одружившись та спритністю своєю побільшивши особистий статок, тепер виношував нові честолюбні плани.

Він вірив, що король вернеться, і задалегідь хотів приготуватись, щоб якнайповніше використати цю подію.

Як простий депутат він мало що важив. А як тесть маркіза де Фарандаля, якого предки були вірними й визначними прихильниками французького королівського дому, він висувався в першу лаву.

Приязнь герцогині до його дружини надавала, крім того, цій спілці характеру дуже цінної близькості, і, боячись, щоб не здибалась маркізові яка інша дівчина та раптом не сподобалася, він викликав дочку, аби прискорити події.

Пані де Мортмен, передчуваючи його наміри й догадуючись про них, мовчки на все згоджувалась, і сьогодні навіть, нічого не відаючи про несподіваний приїзд дівчини, запросила небожа зайти до Гільруа, щоб він потрохи призвичаювався часто одвідувати цей дім.

Цього разу граф та герцогиня вперше невиразно поговорили про свої бажання, і, коли розходились, угода про спілку була підписана.

У другому кінці вітальні сміялися. Пан де Мюзадьє розповідав баронесі де Корбель про презентацію президентові республіки від негритянського посольства, і в цю мить оголошено про маркіза де Фарандаля.

Увійшовши, той спинився на порозі. Звиклим і швидким рухом руки вставивши в праве око монокля, він затримав його на мить, немов бажаючи оглянути вітальню, куди заходив, а може, для того, щоб дати час присутнім роздивитись себе та відзначити свою появу. Потім непомітним

рухом щоби та брови скинувши шкельце на чорній шовковій стрічці, він жваво підійшов до пані де Гільруа й поцілував їй простягнуту руку, дуже низько вклоняючись. Так само зробив він і тітці, потім привітався за руку з іншими, легко й красно до них підходячи.

Це був високий хлопець з русими вусами, уже лисенький, з офіцерською виправкою та манерами англійського спортсмена. З одного погляду в ньому почувалась людина, що в неї всі члени вправніші за голову й що любить тільки те, в чім можна розвивати фізичну силу й діяльність. Проте він був освічений, бо весь час вивчав, напружуючи розум, те, що могло йому придатися надалі: історію, запекло товчучи хронологію й помиляючись на висвітленні подій, та елементарні відомості з політичної економії, потрібні депутатові, абетку соціології, відповідно до вимог панівних класів.

Мюзадье шанував його і казав: «З нього буде видатна людина». Бертен цінував його вправність та силу. Вони одвідували фехтувальну залу, часто вкупі полювали й зустрічалися верхи у лісі. Між ними, отже, нав'язалася приятельство через спільні смаки, те інстинктивне масонство, що виникає між двома чоловіками від постійної теми до розмови, приємної обом.

Коли маркиза познайомили з Аннетою де Гільруа, в нього зненацька виникла підозра щодо тітчиних планів, і, вклонившись, він оглянув дівчину бистрим оком аматора.

Він визнав, що вона мила й до того ж багато обіцяє, бо такою силою котильйонів диригував, що знався на дівчатах і міг майже напевно проректи майбутність їхньої краси, як той експерт, що куштує замолоде вино.

Перекинувшись з нею кількома незначними фразами, він сів коло баронеси де Корбель, щоб удвох тихенько попліткувати.

Гості рано попрощались, і, коли всі пішли, коли дівчина лягла спати, лампи погасли й слуги розійшлись по своїх кімнатах, граф де Гільруа, походжаючи по вітальні, освітленій тільки двома свічками, довго ще затримував графіню, сонну в своєму кріслі, розповідаючи про свої надії, докладно пояснюючи, як треба діяти, передбачаючи всі комбінації, шанси, щоб ужити потрібні перестороги.

Було пізно, коли він пішов, дуже вдоволений вечором і приказуючи:

— Ну, діло, здається, зроблено.

«Коли ви прийдете, друже? Я не бачила вас уже три дні, і час цей здається мені довгим. З дівчиною мені багато турбот, але ви знаєте, що без вас я вже не можу жити».

Художник, що креслив олівцем ескізи, все шукаючи нового сюжету, ще раз прочитав графинину записку, потім, висунувши шухляду в столі, поклав її туди на купу інших листів, зібраних від початку їхнього зв'язку.

Завдяки вільності світського життя, вони звикли бачитись мало не щодня. Вряди-годи вона приходила до нього і, не заважаючи йому працювати, просиджувала годину й дві в кріслі, де колись позувала. Але вона боялась пильного ока слуг і воліла краще для щоденних побачень, для цієї дрібної монети любові, приймати його в себе або зустрічатися десь у салоні.

Вони наперед умовлялись про ці зустрічі, що завжди здавались панові де Гільруа дуже природними.

Щонайменше двічі на тиждень художник обідав у графині з кількома друзями; понеділками він акуратно заходив до її ложі в Опері; потім вони ще призначали побачення в якомусь домі, де ніби випадком сходились одночасно. Він знав, коли вона ввечері буває вдома, і заходив тоді на шклянку чаю, щоб відчутти близькість жінки, і спочивати в цьому досягнутому почутті було йому так затишно й ніжно, здибатись із нею десь та побути коло неї хоч хвилину кілька він так звик, що бажання бачитись із нею ніколи не вщухало в ньому, хоч пал його пристрасті давно вже прохолов.

Потреба бути в сім'ї, в гамірному багатолюдному домі, обідати при спільному столі, проводити вечори в невтомних розмовах із давніми знайомими та потреба зв'язку, дотику й близькості, що таїться в кожному людському серці й жене старого парубка по друзях, де він улаштовує свій домашній куточок, зміцнювала силою егоїзму його прихильність. У тому домі, де його любили, пестили, де він усе знаходив, він міг, крім того, спочивати й розважити свою самотність.

Він три дні не бачив своїх друзів, яким приїзд дочки завдав, певно, багато клопоту, і вже нудився, трохи навіть ображений, що вони не кличуть його, але з якоїсь скромності не бажаючи їх перший турбувати.

Прочитавши листа, він схопився, мов від удару бича.

Була третя година дня. Він вирішив негайно піти до неї, щоб застати її перед виходом.

На дзвінок з'явився лакей.

— Яка погода, Жозефе?

— Дуже добра, пане.

— Тепло?

— Так, пане.

— Білий жилет, синій сурдут, сірий капелюх.

Він завжди дуже красно вдягався, але, хоч кравець його й тримався скромного строю, самий спосіб, як він носив одягу, як ходив, затягнувшись у білий жилет і трохи назад насунувши високий фетровий капелюх, одразу зраджував у ньому артиста й неodrужену людину.

Коли він прийшов до графині, йому сказали, що вона збирається на прогулянку в ліс. Він був невдоволений і став чекати.

Як звичайно, він почав ходити по вітальні, притемненій завісами, переходячи від стільця до стільця, від вікон до стін. На легких столиках із золоченими ніжками стояв у вишуканому безладді всякий дріб'язок, нікчемний, гарненький і дорогий. Там були старовинні скриньки з різьбленого золота, табакерки з мініатюрами, статуетки з слонової кістки, далі новітньої роботи штучки із матового срібла, втішні, але суворі, з ознаками англійського смаку: крихітна кухонна плитка з кішкою, що облизує каструлю, скринька на цигарки у формі великої хлібини, кавниця класти сірники, а за переділкою ціле вбрання для ляльки — намисто, обручки, каблучки, броші, сережки з діамантами, сапфірами, рубінами та смарагдами, мікроскопічна фантазія, виконана, здавалося, руками ювелірів Ліліпутії.

Вряди-годи він торкався якоїсь речі, що сам подарував колись на іменини, брав її, крутив у руках, дивився на неї з мрійною байдужістю, потім ставив на місце.

В кутку на одноногому столику коло круглої канапки манили руку кілька книжок, пишно оправлених, але мало коли читаних. На тому ж столику лежав і «Ревю де Де Монд», трохи зібганий, пошарпаний, із загнутими сторінками, мов його читано й перечитувано, та кілька нерозрізаних журналів, «Сучасне мистецтво», який передплачувано виключно ради ціни, бо коштував він чотириста франків річно, і «Вільний листок», тоненький збірник у синій обгортці, де виступали найновіші поети, так звані «знеможені».

Між вікнами стояв стіл графніні, кокетливий витвір минулого століття, де вона писала відповіді на термінові записки, одержані під час прийомів гостей. На столі лежало ще кілька улюблених книжок, ознака жіночого розуму й серця: Мюссе, «Манон Леско», «Вертер», а щоб показати, що тут цікавляться і складними почуваннями та таємницями психології,— «Квіти зла», «Червоне й чорне», «Жінка XVIII століття» *, «Адольф».

Поруч книжок — чарівне ручне свічадо, шедевр ювелірного мистецтва, скло якого було підбите чотирикутником гаптованого оксамиту, щоб і складене воно тішило око цікавим узором золота й срібла.

Бертен узяв його і подивився на себе. За останні роки він страшенно постарів, і, хоч уважав своє обличчя за оригінальніше, ніж колись, одутлість щік та зморшки на шкірі починали його смутити.

Позад нього розчинилися двері.

— Добридень, пане Бертен! — сказала Аннета.

— Добридень, мала, як ся маєш?

— Дуже добре, а ви?

— То ти рішуче не хочеш казати мені «ти»?

— Ні, справді, мені ніяково.

— Та що ти!

— Авжеж, мені ніяково. Я боюся вас.

— Чому це?

— Бо... бо ви ні старі, ні молоді!..

Художник засміявся:

— Перед такою причиною я схиляюся.

Вона раптом почервоніла аж до білої шкіри на шиї, де пробивається перше волосся, і ніяково додала:

— Мама доручила мені переказати, що вона зараз виїде, та спитати, чи не поїдете ви з нами в Булонський ліс.

— Безперечно. Ви самі?

— Ні, з герцогинею де Мортмен.

— Дуже добре, я згоден.

— Тоді дозвольте мені надіти капелюха?

— Іди, дитино.

Коли вона пішла, вийшла графіння у вуалі, готова до від'їзду. Вона простягла руки:

— Так вас не видно? Що ж ви робите?

— Я не хотів вам тепер заважати.

Вона промовила його ім'я: «Олів'є»,— вклавши в нього всі свої докори й чуття.

— Ви найкраща жінка в світі,— сказав він, зворушений інтонацією свого імені.

Коли цю сердечну сварку кінчено й полагоджено, вона додала тоном світської розмови:

— Ми заїдемо по герцогиню додому, а потім покатаємося в лісі. Треба все це показати Нанеті.

Ландо чекало коло брами.

Бертен сів проти жінок, екіпаж рушив, коні застукотіли копитами під дзвінким склепінням.

На великому бульварі, що спускався до Мадлени, радість нової весни, здавалось, упала з неба на людей.

Тепле повітря й сонце надавало чоловікам святкового, а жінкам — любовного вигляду, веселило хлопчиків і білих кухарчат, що, поставивши на лави кошики, бігали й гуляли з своїми братами, молодими голодранцями; собаки, здавалося, кудись поспішали, у консьєржів похрипли чижики, тільки старі шкапи візників чвалали своєю звичайною пригніченою ходою, своєю втомленою ристю.

Графіня прошепотіла:

— О, чудовий день, як гарно жити!

Художник споглядав їх обох у ясному світлі, матір і дочку. Певна річ, вони були відмінні, але й такі подібні, наче одна продовжувала другу і були створені із тієї самої крові та плоті, натхненні одним життям. Зокрема їхні очі, блакитні, покращені чорними цяточками очі, такі ясні в дочки й трохи знебарвлені в матері, так однаково на нього дивились, коли він щось казав, що він мимоволі чекав від них однакових відповідей. І дивувався, слухаючи їхній сміх та розмову, що перед ним дві зовсім різні жінки, що з них одна вже жила, а друга ще має жити. Ні, він не міг передбачати, чим стане ця дитина, коли її молодий розум розв'ється під впливом приспаних смаків та інстинктів і розквітне в світському вирі. Це була гарненька істота, готова до пригод і кохання, невідома й несвідома, що вирушала з порту, як корабель, а мати її тим часом уже верталась до пристані, перепливши житейське море й спізнавши любов!

Він зворушився на думку, що вона обрала саме його, що й досі він дорогий цій незмінно вродливій жінці, яка похитувалася в колясі, вдихаючи тепле весняне повітря.

Він висловив їй вдячність поглядом, що вона зрозуміла, і в легенькому дотикові її сукні йому почулась теж вдячна відповідь.

Він і собі прошепотів:

— О, справді, який чудовий день!

Взявши на вулиці де Варен герцогиню, вони рушили до Інвалідів, минули Сену і, їдучи вгору до Тріумфальної Арки серед цілої лави коляс, досягли Єлісейських полів.

Дівчина сиділа поруч Олів'є на передній лавочці й дивилась на повінь екіпажів жадібними, наївними очима. Вряди-годи, коли герцогиня та графиня відповідали легким кивком голови на привітання, вона питала: «Хто це?» Він називав: «Понтелени», чи «Графиня де Льокріст», чи «Прекрасна пані де Мандельєр».

Вони їхали тепер вулицею Булонського Лісу серед стукоту й руху коліс. Екіпажі, яких було тут менше, аніж коло Тріумфальної Арки, здавалося, змагались у безкраїх перегонах. Фіакри, важкі ландо й пишні карети випереджали одне одне по черзі, а зненацька всіх їх обігнала швидка вікторія, запряжена одним рисаком, що божевільно швидко мчав крізь цю рухливу міщанську й аристократичну юрбу, крізь усі верстви, класи та стани молоду, недбайливу жінку, із світлого, сміливого вбрання якої віяло на зустрічні екіпажі дивними пахощами невідомої квітки.

— Хто це така? — спитала Аннета.

— Не знаю,— відповів Бертен, а герцогиня й графиня пересміхнулись.

Лист розвивався, свійські солов'ї цього паризького саду вже співали в молодому зелі, і коні, наближаючись до озера, поїхали ступою, з коляси до коляси полинули нескінченні привітання, посмішки й приязні слова. Це нагадувало тепер плав цієї флотилії човнів з вельми доброзвичайними добродіями та паніями. Герцогиня, що раз у раз кивала головою піднесеним капелюхам та головам, схиленим у поклоні, робила, здавалось, огляд, і в міру того, як вони проїжджали перед нею, вона пригадувала все, що знала, думала й гадала про цих людей.

— Глянь, мала, ось знову прекрасна пані де Мандельєр, краса Республіки.

Краса Республіки, зовні байдужа до своєї незаперечної слави, виставляла в легкій вибагливій колясі перед людьми свої великі темні очі, низьке чоло під пасмами чорного волосся та свавільний, трохи завеликий рот.

— Дуже вродлива все-таки,— сказав Бертен.

Графині не подобались його похвали іншим жінкам. Вона тихо знизала плечима й не відповіла нічого.

Але в дівчині зненацька прокинувся інстинкт суперництва, і вона зважилася сказати:

— А по-моєму, ні.

Художник обернувся:

— Так, по-твоему, вона не вродлива?

— Ні, вона ніби в чорнило вмочена.

Герцогиня захоплено засміялася.

— Браво, мала, половина паризьких чоловіків уже шість років умліває перед цією негритянкою! Мабуть, вони глузують з нас. Стривай, глянь краще на графиню де Льюкріст.

Сидячи сама в ландо з білою собачкою, графиня, легка, мініатюрна, білява, з карими очима й тонкими рисами обличчя, що були вже п'ять чи шість років темною незмінного захоплення її прихильників, відповідала на привітання, весь час посміхаючись.

Але Нанета й цей раз не виявила захвату.

— О! — мовила вона. — Вона вже не молода.

Бертен, що звичайно в щоденних суперечках про цих двох суперниць ніколи не підтримував графиню, зненацька обурився на дитячу нетерпимість дівчини.

— Чорт побери, — сказав він, — подобається вона чи ні, але вона чарівна, і я бажаю тобі теж стати такою гарною.

— Покиньте, — мовила герцогиня, — ви зважаєте тільки на жінок, яким уже за тридцять. Дитина має рацію, ви хвалите тільки літніх.

Він скрикнув:

— Дозвольте, жінка справді вродливою стає пізніше, коли вона досягає цілком повного розвитку.

І, розвиваючи думку, що перша свіжість ще тільки полиск дозрілої краси, він доводив, що світські чоловіки не помиляються, мало зважаючи на молодих жінок у всьому їхньому блискі, і мають рацію, коли визнають їх за «вродливих» тільки в останній період їхнього розвитку.

Облещена графиня прошепотіла:

— Його правда, він судить як артист. Молоде обличчя дуже миле, але завжди трохи банальне.

Художник обстоював своє, зазначаючи, що в певний час обличчя повільно втрачає невизначну юнацьку принадність, прибирає своєї остаточної форми, свого характеру і свого вигляду.

І за кожним словом графиня йому притакувала, переконано хитаючи головою; і що більше він доводив палко, як

оборонець, піднесено, як оскаржений, свою справу обстоюючи, то більше погоджувалась вона з ним поглядом і рухом, немов вони уклали спілку, щоб поборювати небезпеку, щоб захищатись від загрозливої й хибної думки. Аннета їх не слухала, поринувши в споглядання. Її звичайно смішливе обличчя споважніло, і вона мовчала, притлумлена радістю руху. Сонце, листя, коляси, прекрасне, багате й веселе життя — все це було для неї.

Щодня вона зможе тут їздити, її теж знатимуть, вітатимуть, їй теж заздритимуть, і чоловіки, показуючи на неї, може казатимуть, що вона вродлива. Вона вибирала чоловіків і жінок, що здавались їй найкраснішими, і весь час запитувала, як їх звати, цікавлячись лише тими іменами, що викликали в неї деяку повагу та пошану, бо нерідко траплялись їй у газетах або в підручнику з історії. Вона ніяк не могла призвичаїтись до цього походу знаменитостей, не могла навіть відразу повірити, що вони справжні, немов дивилась на якусь виставу. Візники навіювали їй зневагу, навіть огиду, ніяковили їй та обурювали, і вона зненацька промовила:

— По-моєму, сюди треба було б пускати тільки панські карети.

Бертен відповів:

— А що ж тоді, панно, з рівністю, волею та братерством?

Вона скривила гримасу, немов казала: «Це для інших»,— і додала:

— Візникам треба приділити інший ліс, Венсенський, наприклад.

— Ти відстала, мала, ти й не знаєш, що ми плаваємо в демократичному морі. А втім, коли хочеш побачити ліс чистим від жодної домішки, приїзди вранці, зустрінеш тут тільки цвіт, тонкий цвіт суспільства.

І він майстерно змалював картину вранішнього лісу з вершниками та амазонками, той найелегантніший клуб, де всі одне одного знають на прізвище й ім'я, де відома кривість кожного, титули, вартості й вади, немов усі вони жили на одній вулиці чи в одному містечку.

— Ви тут часто буваєте? — спитала вона.

— Дуже часто; це справді найкраще місце у всьому Парижі.

— Вранці верхи їздите?

— Звичайно.

— А вдень робите візити?

— Атож.

— Так коли ж ви працюєте?

— Працюю... часом, а крім того я добрав собі фях до смаку! Я художник прекрасних дам, тож мені треба бачити їх і бувати з ними по зможі скрізь.

Вона тихо й незмінно поважно спитала:

— Пішки і верхи?

Він скоса задоволено на неї глянув, немов казав: «Ого, уже дотепи, гарна ти будеш!»

З далечини, з широких полів, що ще тільки прокидались, дихнув холодний вітрець, і весь ліс затремтів, вибагливий, мерзлякуватий світський ліс.

Кілька секунд ця дрож котилась по миршавому листу дерев і тканинах на людях. Усі жінки майже однаковим рухом накинuli на руку та шию одержу, що була спала, і коні пустились у клус з кінця в кінець алеї, немов гострий вітрець, пролинувши, стьобнув їх батогом.

Вертались швидко, серед срібного дзвону тремтячих бубонців, під скісним червоним промінням західного сонця.

— Ви додому поїдете? — спитала в художника графиня, знаючи всі його звички.

— Ні, піду в клуб.

— То ми вас завеземо по дорозі?

— Гарзд, щиро дякую.

— А коли ви нас з герцогинею запросите снідати?

— Призначте день.

Цей принадний портретист парижанок, якого прихильники охрестили «реалістичним Ватто», а огудники називали «фотографом суконь та манто», часто влаштовував сніданки або обіди для прекрасних дам, намальованих ним, та ще декого з жінок, усіх славетних, усіх відомих, що дуже тішились цими маленькими святами в помешканні нежонатого художника.

— Позавтра? Вам позавтра зручно, люба герцогине? — спитала пані де Гільруа.

— Атож, ви дуже мила! Пан Бертен ніколи не подумав про мене, влаштовуючи бенкет. Видно, я таки справді немолода.

Графиня, звикнувши вважати артистів дім немов за свій власний, додала:

— Тільки нас четверо, ті, що в ландо: герцогиня, Анна-та, я та ви, нікого більше, так же, великий артисте?

— Тільки ми, — сказав він, сходячи, — і я замовлю вам раків по-ельзаському.

— О, ви малу зіпсуєте!

Він кланявся, стоячи на дверцях карети, потім жваво зайшов у вестибюль великого клубного будинку; кинув пальто й палицю гуртові лакеїв, що схопились, як солдати перед офіцером, потім пішов угору широкими сходами, минув ще бригаду слуг у коротких штанах, розчинив двері й раптом відчув у собі юнацьку моторність, почувши кінець коридора невпинний брязкіт рапір, випаді й голосні вигуки:

— Зачеплено.

— Мені.

— Мимо.

— Маю.

— Зачеплено.

— Вам.

Фехтувальники, в одежі з сірого полотна, в шкіряних куртках, підв'язаних при кісточках панталонах та з чимось, ніби фартух, на животі, піднісши одну руку вгору й зігнувши її, а в другій, величезній від рукавиці, тримаючи тонку й гнучку рапіру, схилились і випростувались у великій залі, швидко й струнко, як маріонетки.

Інші спочивали, розмовляли, ще задихані, червоні, хусткою чоло та шию витираючи; ще інші, сидячи на чотирикутному дивані, що йшов круг зали, дивились на змагання. Ліверді бився з Лянда, а клубний учитель Тальяд із високим Рокдіаном.

Бертен, посміхаючись, потискував руки, як у себе вдома.

— Я з вами б'юся! — крикнув йому барон де Баврі.

— До ваших послуг, любий.

І він пішов до вбиральні передягтися.

Давно вже він не почував себе таким легким та міцним і, передчуваючи чудове змагання, нетерпляче хапався, як школяр, поспішаючи гуляти. Коли супротивник став перед ним, він напав на нього надзвичайно палко, за десять хвилин одинадцять разів зачепив його і так зморив, що барон попросив ласки. Потім він фехтував із Пюнізімоном та з своїм товаришем Аморі Мальданом.

Потім охолодив розпалене тіло холодним душем, що надавав йому купання восени, коли він двадцятилітнім юнаком плигав сторч головою з мостів у Сену на околиці, щоб подратувати міщан.

— Ти тут обідаєш? — спитав Мальдан.

— Так.

— У нас окремих стіл із Ліверді, Рокдіаном та Лянда; не барись, уже чверть на восьму.

У їдальні було людно й гамірно.

Там були всі нічні паризькі бурлаки, нероби й ділки, всі ті, хто від сьомої години ввечері не знає, що йому робити, і йде обідати до клубу, сподіваючись випадково причепитися до кого-небудь або чого-небудь.

Коли п'ятеро друзів сіло до столу, банкір Ліверді, сорокалітній міцний і кремезний чоловік, сказав Бертенові:

— Ви сьогодні шаленіли.

Художник відповів:

— Так, сьогодні я міг би зробити щось надзвичайне.

Інші посміхнулись, а пейзажист Аморі Мальдан, низенький, худий і лисий, із сивою бородою, промовив лукаво:

— Я теж у квітні почуваю доплив соку, пускаю кілька листочків, з півдесятка найбільше, потім усе це йде в чуття; врожаю не буває ніколи.

Маркіз де Рокдіан та граф Лянда пожаліли його. Обидва за нього старші, хоч і вправне око не визначило б їхнього віку, клубні завсідники, вершники й фехтувальники, які в постійних вправах загартували тіло, вони хвалились, що молодші за неврастенічних ледащ нового покоління.

Рокдіан, роду доброго й у всіх салонах прийнятний, але в усяких грошових справах вельми непевний — та це й не диво, казав Бертен, коли картярням стільки часу віддавати, — одружений, потім розлучений із дружиною, що платила йому ренту, адміністратор бельгійських та португальських банків, пишно носив на своєму енергійному обличчі Дон-Кіхота трохи збляклу честь шляхтича, начищаючи її вряди-годи кров'ю від штиха на дуелі.

Граф де Лянда, добродушний велетень, гордий своїм зростом та плечима, хоч був одружений і мав двох дітей, але дома обідати зважувався од сили тричі на тиждень, решту днів лишаючись у клубі з приятелями після вправ у фехтувальній залі.

— Клуб — це родина, — казав він, — родина для тих, хто своєї не має, для тих, хто її ніколи не матиме, і для тих, кому своя обридла.

Розмова, зійшовши на жіноче питання, поточилася від анекдотів до спогадів, від спогадів до хвальби, аж до нескромної одвертості.

Маркіз де Рокдіан визначав своїх коханок із світських жінок такими виразними натяками, що відгадати їх було дуже легко, хоч він і не казав їхніх прізвищ. Банкір Ліверді називав своїх по імені. Він розповідав:

— Тоді я був у прегарних стосунках із дружиною одного дипломата. Так одного вечора, розлучаючись із нею, й кажу: «Маргариточко...»

Він спинявся під посмішки, потім провадив:

— Ех, я щось проговорився! Треба було б привчитись усіх жінок звати Софіями.

Олів'є Бертен, завжди дуже стриманий, звичайно відповідав на запитання:

— Я задовольняюся натурницями.

Всі вдавали, ніби вірять йому, а Лянда, котрий бігав за повіями, збуджувався на саму думку про ті ласі кусники, що трапляються на вулиці, та про молодих жінок, що роздягаються перед художником за десять франків у годину.

В міру порожніли пляшки, всі ці дідки, як звала їх клубна молодь, усі ці дідки, в яких червоніли обличчя, розпалювались, схвильовані пригрітими бажаннями та розворушеними пристрастями.

Рокдіан після кави вдався в детальніші нескромності і, забуваючи світських жінок, вихваляв простих коток.

— Париж, — казав він із шклянкою кюмелю в руці, — це єдине місто, де чоловік не старіє, де в п'ятдесят років, аби тільки міцний був та добре зберігся, він завжди знайде вісімнадцятилітню, гарненьку, мов янгол, дівчину, що його полюбить.

Лянда, пізнаючи свого Рокдіана після лікеру, захоплено його підтримував та називав дівчаток, що його й досі кохають.

Але Ліверді, скептичніший і певний, що жінкам ціну знає, бурмотів:

— Атож, вони вам кажуть, що кохають.

Лянда відповів:

— Вони мені це доводять, любий.

— Ці докази нічого не важать.

— З мене їх досить.

Рокдіан кричав:

— Та вони самі так думають, сто чортів! Невже ви гадасте, що гарненька двадцятилітня повійка, що вже п'ять чи шість років гуляє в Парижі, де наші вуса навчили її поцілунків і смак до них одбили, вміє ще відрізняти тридцятилітнього від шістдесятилітнього? Годі-бо! Яка дурниця! Вона забагато бачила й знала. Та я об заклад з вами ладен побитися, що вона в душі більше любить, справді більше, старого банкіра, ніж молодого фертика. Хіба ж вона знає чи думає про це? Хіба чоловіки тут мають вік? Ех, любий, ми молодіємо, сивіючи, і що більше сивіємо, то більше нам кажуть, що люблять нас, більше нам це доводять і більше ми цьому віримо.

Вони встали з-за столу, піднесені й збуджені алкоголем, готові рушити на всілякі здобутки, і почали обговорювати, як ужити їм свій вечір. Бертен говорив про цирк, Рокдіан про іподром, Мальдан про Едем, а Лянда про Фолі-Бержер, коли до них долинув далекий, тихий звук настроюваних скрипок.

— Хіба в клубі сьогодні музика? — спитав Рокдіан.

— Так, — відповів Бертен. — То, може, посидимо хвилину десять перед відходом?

— Ходімо.

Вони перейшли вітальню, більярдну й гральну залу й потрапили, зрештою, в щось ніби ложу над естрадою. Четверо добродіїв, пірнувши в крісла, вже зосереджено там чекали, а внизу, серед рядів порожніх стільців, ще з десятка слухачів розмовляли, сидячи й стоячи.

Диригент уривчасто стукотів смичком по пюпітру — починали.

Олів'є Бертен кохався в музиці, як кохаються в опіумі. Вона нагонила на нього мрії.

Тільки-но гучна хвиля інструментів його торкалась, він почував, що його охоплює якась нервова сп'янілість, надаючи його тілу й душі дивної чутливості. Уява його линула, мов безтямна, впившись мелодіями, крізь ніжні мрії та солодкі марева. Заплющивши очі, поклавши ногу на ногу й звисивши руки, він слухав звуки й бачив видива, що проходили йому перед очима і в серці.

Оркестр грав симфонію Гайдна, і художник, тільки-но склепив повіками погляд, як побачив ліс, стовпище карет коло себе й навпроти в ландо — графину з дочкою. Він чув їхні голоси, пильнував їхніх слів, відчував рух карети, дихав повітрям, повним запашності листу.

Тричі сусід уривав йому своєю мовою це видиво, і він тричі знову починав його, як починається після морського переїзду хитання корабля в нерухомому ліжку.

Потім воно поширилося, здовжилось у далеку мандрівку з обома жінками, що все проти нього сиділи то в залізничному вагоні, то за столом у чужоземному готелі. І поки грала музика, вони не покидали його, немов під час сонячної прогулянки лишили відбиток своїх облич йому в очах.

Тиша, потім гуркіт стільців і голоси розвіяли ці туманні мрії, і він побачив, що його четверо друзів дримали і їхні пози виражали увагу, переможену сном.

Розбудивши їх, він спитав:

— Ну, що тепер робитимемо?

— Мені хочеться тут ще трохи поспати,— щиро признався Рокдіан.

— Мені теж,— додав Лянда.

Бертен підвівся:

— Я додому йду, стомився трохи.

Почував він себе, навпаки, дуже жвавим, але хотів піти, боячись кінчити вечір у клубі, як це часто трапляється, за столом бакара.

Тож він пішов, і другого дня, після неспокійної ночі, такої ночі, яка збуджує в артистів той стан мізкової діяльності, що зветься натхненням, вирішив не виходити й працювати аж до вечора.

Це був чудовий день, такий день легкої праці, коли думка ніби ллється руками й сама спливає на полотно.

Замкнувши двері, відокремившись від світу, в спокої зачиненого для всіх будинку, в улюбленій тиші ательє, з ясним оком і світлим духом, захоплений і вправний, він зазнавав тільки митцям даного щастя: родити свій твір у радості. Цими годинами праці для нього існував поки клопоть полотна, де запліднявся образ під пестощами пензлів, і в цих підступах родючості його охоплювало чудне й добротливе почуття життєвої повені, що шумує й розливається. Ввечері він був розбитий, немов після фізичної праці, і заснув з приємною думкою про завтрашній сніданок.

Стіл був прибраний квітками, страви ретельно добрані для такої витонченої гурманки, як пані де Гільруа, і, незважаючи на енергійний опір, художник змусив своїх гостей випити шампанського.

— Мала сп'яніє! — казала графиня.

Герцогиня вибачливо відповідала:

— Боже мій, треба ж колись уперше сп'янути.

Вертаючись до ательє, всі почували себе зворушеними від тієї легкої веселості, що підносить людину, немов на ногах у неї вирости крила.

Герцогиня й графиня, що мали засідання в комітеті матерів, хотіли одвезти дівчину додому перед тим, як їхати в товариство, але Бертен запропонував прогулятися з нею пішки до бульвару Мальзерб, і вони вдвох пішли.

— Ходімо найдальшим шляхом,— сказала вона.

— Хочеш поблукати в паркові Монсо? Це дуже миле місце — подивимось на карапузів та годувальниць.

— Залюбки.

Вони зайшли алеєю Веласкеса в золочені, монументальні ґратки, що правлять за вивіску та вхід до цього розкішного парку, вибуялого штучною зеленою красою, в самому серці Парижа, в околі князівських палаців.

Вздвож широких алей, що майстерними зворотами біжать по моріжках та гаях, юрба чоловіків і жінок дивляться на перехожих, сидячи на залізних стільцях, а в затінку на бічних стежках, що в'ються струмками, гурти дітей копирсаються в піску, бігають, плигають через мотузку під недбайливим оком годувальниць чи стурбованим поглядом матерів. Величезні дерева, підстрижені на верховіттях, як листяні пам'ятники, велетенські каштани з червоними й білими гронами серед важкого листу, пишні сикомори, декоративні платани з майстерно погнутими стовбурами, чарівними перспективами прикрашають великі, буйні газони.

Гаряче, горлиці туркотять серед листу, пурхаючи по верховіттях, а горобці купаються у веселці, запаленій сонцем у водяному пилу, що осідає від поливання на молодій траві. Білі статуї на цоколях здаються щасливими серед зеленої свіжини. Мармуровий хлопець витягає з ноги незнайдену шпичку, немов загнав її зараз, женучись за Діаною, що тікає до ставка серед гаю, де притаїлись руїни храму.

Інші статуї цілуються, закохані й холодні, на узліссях або мріють, оповивши коліно рукою. По мальовничих скелях шумує й біжить водоспад. На стятому, мов колона, дереві — плющ, на домовині — напис. Кам'яні брили на газонах зовсім не схожі на Акрополь, як і цей красний парк на дикий ліс.

Це — штучна, чарівна місцина, де міські люди любуються вирощеними в оранжереях квітками та захоп-

люються, як у театрі, видовиськом життя, приємною виставою розкішної природи в серці Парижа.

Олів'є Бертен уже кілька років мало не щодня приходив до цього вподобаного місця подивитись на парижанок у найвідповіднішій для них обставі.

— До цього парку потрібні туалети, — казав він, — погано вдягнені люди викликають тут огиду.

І він годинами блукав у ньому, знав усі рослини й усіх постійних одвідувачів.

Він ішов поруч Аннети по алеї, не уважно поглядаючи на строкате, хвильне життя саду.

— О, яке хороше! — скрикнула вона.

Вона дивилась на хлопчика в білявих кучерях, що здивовано й захоплено на неї поглядав.

Потім вона озирала всіх дітей, і, тішачись виглядом живих одягнених ляльок, сама ставала балакуча й товариська.

Вона йшла дрібним кроком і висловлювала Бертенові свої міркування про малят, годувальниць та матерів. Здорові діти викликали в неї радісні вигуки, а бліді завдавали жалю.

Він слухав її, тішачись нею більше, ніж дітворою, і, не забуваючи про малярство, шепотів: «Чудово!» — гадаючи про те, що можна було б зробити прегарну картину — куточок парку з букетом годувальниць, матерів та дітей. Як він раніш про це не подумав?

— Ти любиш таких хлопчаків?

— Страшенно.

Бачачи, як вона на них дивиться, він почував у ній бажання майбутньої матері і дивувався з цього потайного інстинкту, прихованого в жіночому тілі.

Коли в неї був настрій розмовляти, він починав розпитувати дівчину про її смаки. Вона мило й наївно призналась про свої надії на світський успіх і славу, про бажання мати гарних коней, яких знала мов той баришник, бо на фермі де Ронсьєр розводили також і коней; а про жениха вона турбувалась не більше, як про помешкання, що його завжди можна знайти серед безлічі незайнятих.

Вони підійшли до ставу, де тихо плавали пара лебедів та шестеро качок, чисті й спокійні, як порцелянові птахи, і пройшли повз молоду жінку, що сиділа на стільці з розгорнутою книжкою на колінах, утупивши перед себе погляд, душею пірнувши в марення.

Вона не ворушилась, мов була воцана. Негарна, скромна, одягнена просто, без наміру подобатись, мабуть учителька, вона полинула в мрію, захоплена фразою чи словом, що заворожило їй серце. Вона, певно, продовжувала в збуджених надіях почату в книзі пригоду.

Бертен вражено спинився.

— Як гарно, — мовив він, — отак захопитись.

Вони пройшли повз неї. Повернули й знову коло неї пройшли, але вона не примітила їх, так пильно стежила за далеким летом своєї думки.

Художник сказав Аннеті:

— Скажи, мила, тобі не нудно буде попозувати мені раз чи два?

— Ні, навпаки!

— Глянь уважно на ту панну, що витає в ідеалі.

— Ту, що на стільці?

— Так. Ти теж сядеш на стільця, розгорнеш на колінах книжку й спробуєш сидіти, як вона. Ти коли-небудь мріяла?

— Звичайно.

— Про що?

І він спробував висповідати її про мандрівки в блакить; але вона відповідати не хотіла, уникала його запитань, дивилась, як плавали качки круг хліба, що кидала їм якась пані, і здавалося, зніяковіла, немов він торкнувся в ній чогось дражливого.

Потім, щоб змінити тему, вона розповіла про своє життя в Ронсьєрі, згадала про бабусю, якій подовгу читала вголос щодня і яка тепер, мабуть, почуває себе самотньою та сумує.

Слухаючи її, художник почував, що йому весело, як пташці, так весело, як ніколи не було. Все, що вона казала йому, всі дрібні, незначні, звичайні подробиці простого життя дівчини тішили його й цікавили.

— Сядьмо, — сказав він.

Вони сіли коло води. Лебеді підпливли до них, сподіваючись поживи.

Бертен почував, що в ньому прокидаються спогади, ті зниклі, стерті забуттям спогади, що зненацька відживають не знати чому. Вони швидко виникали, різноманітні й такі численні, що йому здавалось, ніби якась рука ворушить їх у сховищі його пам'яті.

Він силкувався збагнути, чому скипає в ньому давнє життя, як він не раз уже, хоч і блідіше, ніж сьогодні, від-

чував і постерігав. Завжди була якась причина цих раптових збурень, причина матеріальна й проста, найчастіше запахи. Скільки разів жіноча сукня десь при зустрічі віяла на нього легким ароматом і викликала в нього спогади про забуті події! В порожніх туалетних флаконах він теж часто знаходив часточки свого існування, і всі ледь уловимі запахи вулиць, полів, будинків та меблів, приємні й гидкі, теплі запахи літніх вечорів, холодні запахи зимових — завжди відживляли в ньому далекі відгуки, немов ті аромати, що зберігають мумії.

Може, вогка трава та цвіт каштанів збуджували тепер у ньому колишнє? Ні. Так що ж? Може, від зору його повстає ця тривога? Що ж він бачив? Нічого. Серед жінок, що він здібав, хіба одна нагадала йому колишню постать, та хоч він і не пізнав її, схитнула в його серці всі дзвони минулого.

Може, це, певніш, звук?

Дуже часто випадкове піано чи невідомий голос, навіть катеринка, граючи на майдані старовинний мотив, зненацька молодили його на двадцять років, надимаючи йому груди забутою ніжністю.

Але поклик цей не вщухав — нестримний, неспійманий, майже дратівливий. Що ж було круг нього, біля нього, щоб так відживити його погасле хвилювання?

— Трохи свіжо, — мовив він, — ходімо звідси.

Вони підвелися й почали ходити.

Він дивився на бідаків, що сиділи на лавах, не маючи змоги заплатити за стільці.

Аннета теж роздивлялася на них тепер, турбувалася їхнім життям, працею та дивувалася, що, такий злидений вигляд маючи, вони теж гуляють у чудовому публічному саду.

І ще більш, ніж допіру, заглиблювався Олів'є в минулі роки. Йому здавалось, ніби якась муха дзижчить йому в вуха й сповнює їх невиразним гомоном пережитих днів.

Дівчина, помітивши його мрійність, спитала:

— Що вам? Ви немов сумуєте?

І він затремтів до глибини серця. Хто це сказав? Вона чи її мати? Не теперішнім голосом, а колишнім, таким зміненим, що він тільки зараз пізнав його.

Він відповів, посміхаючись:

— Нічого, ти мене дуже тішиш, ти дуже любя й нагадуєш мені свою маму.

Як він раніш не пізнав цього дивного відгомону колись такої рідної мови, що виходила тепер з нових уст!

— Говори ще, — сказав він.

— Про що?

— Розкажи, чого вчили тебе твої вчительки. Ти любила їх?

І вона знову почала говорити.

І він слухав, дедалі більше хвилюючись, пильнував, чекав у фразях майже чужої його серцю дівчинки слова, звуку, сміху, що немов лишилися їй у горлі від молодості її матері. Часом він здивовано кидався від інтонацій її голосу. Річ певна, між їхньою мовою була така різниця, що він відразу й не помітив подібності, навіть тепер часом не відчував її, але в цій відмінності ще більше вразила його раптова луна матернього говору. Досі він дружнім і цікавим оком відзначав тільки подібність їхніх облич, а тепер таємниця цього воскреслого голосу так їх поєднала, що, одвернувши голову й не бачачи дівчини, він часом питав себе, чи не графиня це до нього говорить, як дванадцять років тому.

Потім, обернувшись до неї під враженням цієї омани, він знову почував, скидаючись з нею поглядом, ніби ту млюсть, що навіювали на нього очі матері на початку їхньої любові.

Вони вже тричі обійшли парк, весь час минаючи тих самих людей, тих самих годувальниць та дітей.

Тепер Аннета оглядала будинки, що оточують парк, та розпитувала, хто в них живе.

Вона хотіла все знати про всіх тих людей, розпитувала з невситимою цікавістю, немов наповнюючи відомостями свою жіночу пам'ять, і, розпалившись від захоплення, слухала, здавалось, не тільки вухами, а й очима.

Але, підійшовши до павільйону, що між двома хвртками на зовнішній бульвар, Бертен побачив — незабаром четверта.

— О, — сказав він, — час додому.

І вони тихо вийшли на бульвар Мальзерб.

Покинувши дівчину, художник зійшов до майдану Згоди: йому треба було декого відвідати на тому березі Сени.

Він наспівував, йому хотілось бігати й стрибати через лави, таким легким він себе почував. Париж здавався йому променистим, кращим, ніж будь-коли.

— Справді, — гадав він, — весна на все кладе полиск.

Він переживав ті години, коли збуджений розум сприймає все з більшою втіхою, коли око бачить краще, здається вразливішим та яснішим, коли радість бачити й почувати стає глибша, немов яка всемогутня рука відсвіжила всі кольори на землі, відживила весь рух істот і накрутила в нас, як пружину спиненого годинника, діяльність почуття.

Він дивувався, вбираючи поглядом безліч втішних речей:

«Подумати тільки, що часом я не можу знайти сюжету до малювання!»

І він відчув у собі таке вільне й ясне розуміння, що всі твори його здалися йому банальними, і він доходив нового способу віддавати життя, правдивішого й оригінальнішого. Зненацька бажання бути вдома й працювати охопило його, змусило вернутись назад і замкнутися в ательє.

Але тільки-но став він перед початим полотном, захват, що допіру палав йому в крові, раптом ущух. Він відчув притому, сів на диван і почав марити.

Та щаслива байдужість, що сповняла йому життя, безтурботність задоволеної людини, що мало не всі її потреби заспокоєно, непомітно зникала з його серця, немов чогось йому бракувало. Він почував порожнечу свого будинку й пустку великого ательє. Тоді, озирнувшись довкола, він мов побачив примарну тінь жінки, присутність якої була йому люба. Він давно вже забув нетерплячість закоханого, який чекає приходу коханки, а ось зараз зненацька відчув, що вона далеко, й зажадав мати її коло себе, як палкий юнак.

Він зворушувався на думку про їхню любов і знаходив у просторому помешканні, куди вона так часто приходила, безліч спогадів про неї, про її жести, слова й поцілунки. Він пригадував певні дні, певні години й хвилини, і почував на собі дотики її колишніх пестоців.

Він підвівся, не мігши далі сидіти на місці, й почав ходити, знову гадаючи про те, що, незважаючи на цей зв'язок, яким повне було його життя, він завжди був самотній. Після довгих годин праці, коли він спантеличено озирався круг себе, як людина, прокинувшись із сну до життя, він бачив і почував лише мури, скільки сягали його очі та голос. І, не маючи жінки в домі, а з коханою сходячись тільки крадькома, мов злодій, мусив проводити своє дозвілля в публічних місцях, де знаходять, де купують якісь способи гаяти час. Потім він звик бувати в клубі, в цирку та в

подорожі, звук бувати в Опері, звук скрізь бувати потроху, аби не сидіти вдома, де він з радістю жив би, коли б з ним була вона.

Колись, годинами безтямного кохання, він жорстоко страждав, не мігши взяти її й лишити в себе; потім, коли прохолов його запал, він покірно примирився з їхньою окремішністю та своєю волею; а тепер знову шкодував за цим, мовби знову починав її любити.

І цей поворот кохання раптом захопив його, майже без причини, бо надворі було чудово, а може, й тому, що він почув зараз відмолоджений голос цієї жінки. Як мало треба, щоб зворушити серце чоловіка, що старіє і з жалем згадує про минуле!

Немов колись, бажання бачити її прокинулось у ньому, пройняло йому душу й тіло, як гарячка, і він почав думати про неї так, як закоханий юнак, розпалюючи її образ у серці й сам розпалюючись, щоб бажати її ще більше, потім вирішив, дарма що бачив її вранці, піти й увечері до неї на чашку чаю.

Години здавались йому довгими, і, йдучи на бульвар Мальзерб, він боявся, що не застане її й муситиме цей вечір теж пробувати сам, як пробував уже багато вечорів.

Коли на питання: «Графиня вдома?» — слуга відповів: «Так, пане», він зрадів і весело промовив: «Це знову я», — з'являючись на порозі малої вітальні, де обидві жінки працювали під рожевим абажуром подвійної лампи з англійського металу на високій, тонкій підставці.

— Як, це ви! Яка несподіванка!

— Це я. Відчув себе дуже самотнім і прийшов.

— Дуже мило!

— Ви когось чекаєте?

— Ні... а може... я ніколи не знаю.

Він сів і зневажливо подивився на сіре плетиво з грубої вовни, що вони жваво виплітали довгими дерев'яними спицями.

Він спитав:

— Що це таке?

— Ковдри.

— Бідним?

— Звісно.

— Дуже бридкі.

— Дуже теплі.

— Можливо, але вони бридкі, особливо в помешканні

стилю Луї XV, де все тішить очі: коли б не для бідних, а для друзів, вам треба було б подумати про красніше добродійство.

— Боже мій, чоловіки! — сказала вона, знизавши плечима. — Та ці ковдри тепер усюди плетуть.

— Я добре це знаю, аж надто добре. Ввечері де не підеш з візитом, так і побачиш це жахливе сіре лахміття на найкращих туалетах і найвибагливіших меблях. Цю весну добродійство в нас поганого смаку.

Щоб побачити, чи правду він каже, графиня розгорнула плетиво, що лежало поруч на вільному шовковому кріслі, і байдуже погодилась:

— А справді воно бридке.

І знову взялася працювати. З двох близьких вогнів лився струмінь рожевого світла на волосся схилених поруч двох голів, ширячись на обличчя, сукні й воружкі рухи; і вони пильнували своєї роботи з легкою й рівною увагою жінок, звиклих працювати пальцями, стежачи лише оком, не турбуючи розуму.

По чотирьох кутках кімнати ще чотири лампи з китайської порцеляни на старовинних колонах з позолоченого дерева кидали на шпалери ніжне рівне світло, зм'якшене мереживними транспарантами, надітими на кулі.

Бертен узяв низенького стільця, карликове крісло, де він ледве вміщався, але завжди волів розмовляти з графинею, сидючи в ньому майже коло її ніг.

Вона сказала йому:

— Ви довго гуляли з Нане в парку.

— Так. Ми розмовляли, як давні друзі. Дуже люблю вашу дочку. Вона страшенно вас нагадує. Коли вона вимовляє деякі фрази, можна подумати, що ви забули свій голос у неї на устах.

— Чоловік це мені часто казав.

Він дивився, як працюють вони, осяяні світлом ламп, і та думка, що часто, ще й сьогодні навіть, боліла йому, прикрість свого пустинного, нерухомого, мовчазного дому, холодного хоч у яку годину, хоч який вогонь палав у камінах та грубах, так засмутила його, немов він уперше зрозумів свою самотність.

О, як палко бажав він бути дружиною цієї жінки, а не коханцем! Колись він хотів викрасти її, відібрати в чоловіка, заволодіти нею цілком. А тепер ревнував її до обдуреного чоловіка, що назавжди влаштувався в затишку її

дому та в ніжності її обіймів. Дивлячись на неї, він почував, що в серці йому зринає давнє, і хотів їй про це сказати. Справді, він ще дуже любив її, навіть трохи більше тепер, ніж будь-коли раніше, і, потребуючи висловити їй це оновлене почуття, що її так порадувало б, бажав щоб дівчину якнайшвидше вирядили спати.

Охоплений жаданням лишитися з нею на самоті, схилитись до її колін, покласти на них голову, взяти її за руки, з яких випаде ковдра для бідних, дерев'яні спиці та клубок вовни, котячись під крісло за розмотаною ниткою, він поглядав на годинник і мовчав, гадаючи, що справді не слід привчати дівчат сидіти вечорами з дорослими.

Кроки порушили тишу сусідньої кімнати, і лакей, просунувши голову, оповістив:

— Пан де Мюзадьє.

Олів'є Бертен, стримуючи лют, потиснув руку інспекторові красних мистецтв, якого йому хотілось узяти за плечі й викинути геть.

У Мюзадьє було повно новин: мало впасти міністерство, й про маркіза де Рокдіана ходили скандальні чутки. Він додав, глянувши на дівчину:

— Розкажу про це пізніше.

Графиня підвела очі до годинника й побачила, що незабаром десята.

— Тобі час спати, дитино,— сказала вона дочці.

Аннета мовчки згорнула своє плетиво, змотала вовну, поцілувала матір у щоки, подала руку чоловікам і хутко пішла, немов полинула, не торкаючись повітря.

— Ну, який же у вас скандал? — спитала графиня, коли вона вийшла.

— Кажуть, ніби маркіз де Рокдіан, мирно розлучившись із дружиною, яка сплачувала йому ренту, на його думку недостатню, добрав певного й дивного способу свій прибуток подвоїти. Маркізу, яку стежено з його наказу, спіймали на злочині, і вона мусила відкупитись новою пенсією від протоколу, складеного поліційним комісаром.

Графиня слухала з цікавістю в очах, склавши руки й на колінах тримаючи покинуту роботу.

Бертен, що його дратувала присутність Мюзадьє, коли дівчина пішла, розгнівався й зневажливо сказав із обуренням людині, що знала про цей наклеп, але ні з ким про це не хотіла говорити, що все це гидка брехня, ганебна плітка, якої світським людям ніколи не личить ні слухати, ні пере-

казувати. Стоячи тепер біля каміна, він гнівався з нервовістю людини, ладної з цієї пригоди зробити особисту справу.

Рокдіан був його другом, та коли і можна закинути йому легковажність, то не можна винуватити, навіть підозру зводити на якийсь непевний вчинок. Здивований і зніяковілий Мюзадьє оборонявся, відступав і перепрошував.

— Дозвольте,— казав він,— я чув про це зараз у герцогині де Мортмен.

Бертен спитав:

— Хто вам це розповів? Певно, жінка.

— Аж ніяк, маркіз де Фарандаль.

Художник роздратовано відповів:

— Коли він, то це мене не дивує.

Настала мовчанка. Графиня знову почала працювати. Потім Олів'є мовив спокійніше:

— Я напевно знаю, що це брехня.

Він не знав нічого, бо вперше про цю пригоду чув.

Мюзадьє готував собі відступ, почувавши небезпеку становища, й говорив уже, що має відвідати Корбелів, коли ввійшов граф де Гільруа, вернувшись із обіду у місті.

Бертен пригнічено сів, охоплений розпукою, що йому не здихатися тепер чоловіка.

— Ви не знаєте,— сказав граф,— про який скандал сьогодні говорять?

Оскільки ніхто не відповів, він провадив далі:

— Кажуть, Рокдіан спіймав дружину на зраді й змусив її дуже дорого заплатити за ту необережність.

Тоді з жалем на обличчі й тугою в голосі та рухах Бертен, поклавши Гільруа руку на коліна, повторив у дружніх і лагідних виразах усе те, що допіру кидав наче в обличчя Мюзадьє.

І наполовину переконаний граф, досадуючи, що легковажно переказав річ непевну, а може й компромітовну, обороняв своє незнання та безневинність. Справді ж бо, розповідають таку силу брехливого й лихого!

Зненацька всі погодились на тому, що світ обвинувачує, підозрює та обмовлює з незвичайною легкістю. Всі четверо протягом п'яти хвилин були немов переконані, що всякі шепти — брехня, що жінки не мають тих коханців, яких їм приписують, що чоловіки ніколи не роблять гидот, які їм закидають, що, зрештою, зовні все виглядає гірше, ніж є насправді.

Бертен, уже не гніваючись на Мюзадьє після приходу де Гільруа, лестив йому, наводив його на улюблені теми, розкриваючи йому шлюз красномовності. І граф здавався задоволеним, як людина, що скрізь приносить з собою спокій і згоду.

Двоє лакеїв, глухо ступаючи по килимах, внесли чайного столика, де парував окріп у гарненькому блискучому приладі над блакитним полум'ям спиртової лампи.

Графиня підвелася, приготувала гарячий напій з усіма пересторогами та турботами, що їх навчили нас росіяни, потім подала одну чашку Мюзадьє, другу — Бертенові й принесла тарілки із сандвічами з гусиної печінки та крихтливими австрійськими і англійськими пиріжками.

Граф, підійшовши до столу, де стояли так само сиропи, лікери та шклянки, приготував грог, потім непомітно вислизнув у сусідню кімнату й зник.

Бертен, ще раз лишившись віч-на-віч з Мюзадьє, знову відчув бажання виштовхати геть цього причепу, що патякав, розійшовшись, сипав анекдотами, повторював чужі дотепи й сам їх вигадував. І художник раз у раз поглядав на годинника, велика стрілка якого сунулась до півночі. Графиня помітила його погляд, зрозуміла, що він хоче з нею поговорити, і з спритністю світських жінок, що вміють відтінками голосу змінити тон розмови й атмосферу салону та без слів показати, чи лишатися ще чи йти, самою поставою своєю, виразом обличчя й нудьгою в очах поширила круг себе такий холод, мов відчинила вікно.

Мюзадьє відчув цей протяг, що холодив йому думки, і його мимоволі взяло бажання підвестися і піти.

Бертен з пристойності теж підвівся. Обидва чоловіки пішли вкупі через вітальню в супроводі графині, що розмовляла з художником. Вона затримала його на порозі передпокою для якогось порозуміння, поки Мюзадьє за допомогою лакея надівав пальто. А як пані де Гільруа все ще розмовляла з Бертеном, інспектор красних мистецтв, почекавши кілька секунд коло дверей на сходи, що розчинив другий слуга, вирішив іти сам, щоб не стояти перед лакеєм.

Двері за ним тихо зачинились, і графиня надзвичайно незмушено сказала митцеві:

— Та справді, чого вам так швидко йти? Ще немає дванадцятої. Лишіться ще трохи.

І вони разом вернулись до малої вітальні.

— Боже, як драгував мене цей йолоп! — сказав він.

— Чому?

— Він трохи одбирав вас у мене.

— О, не дуже багато.

— Може бути, але він заважав мені.

— Ви ревнуєте?

— Це не ревності, коли людина перешкоджає.

Він знову взяв кріселко і, сівши тепер зовсім близько неї, перебирав пальцями тканину її сукні, розповідаючи, який гарячий подих пройняв йому сьогодні серце.

Вона здивовано, захоплено слухала й ніжно поклала йому руку на сиве волосся, тихо гладячи його, немов дякуючи.

— Як хочеться мені жити коло вас! — сказав він.

Він не міг збутись думки про її чоловіка, що спав, мабуть, у сусідній кімнаті, й додав:

— Справді, тільки шлюб єднає два життя.

Вона шепнула:

— Бідний друже, — проймаючись жалем до нього і до себе теж.

Він поклав голову графині на коліна й ніжно, трохи сумно, трохи болісно на неї дивився, але не так палко, як допіру, коли його відділяли від неї дочка, чоловік та Мюзадьє.

Вона сказала, посміхаючись і не перестаючи легко гладити Олів'є рукою по голові:

— Боже, який ви сивий! Ваше останнє чорне волосся зникло.

— Ох, я знаю, це робиться швидко.

Вона злякалась, що засмутила його.

— А втім, ви й молодим були сиві. Волосся у вас завжди було мов приперчене й присолене.

— Це правда.

Щоб цілком згладити відтінок жалю, що вона викликала, графиня нахилилась і, підвівши йому руками голову, почала поволі й ніжно цілувати його в чоло тими довгими поцілунками, що, здається, ніколи не мусять кінчитись.

Потім вони глянули одне на одного, силкуючись побачити в глибочині очей відблиск свого чуття.

— Мені хотілося б, — сказав він, — пробути коло вас цілий день.

Він почував, що його невизначно мучить невимовна потреба близькості.

Він допіру гадав, що досить буде всім зайвим звідси піти, і те бажання, що прокинулось у ньому вранці, буде заспокоєне; тепер, лишившись на самоті з своєю коханкою, відчуваючи на чолі теплінь її рук, а на щоці крізь сукню теплінь її тіла, він знову почував у собі те саме збентеження, те саме бажання незнаної, зникливої любові.

І він уявляв тепер, що десь не в цьому будинку, може, в лісі, де вони були б самісінькі, без нікого поблизу, ця турбота його серця була б задоволена і втишена.

Вона відповіла:

— Яка ви дитина! Ми ж бачимось мало не щодня.

Він благав її добрати способу й поїхати з ним снідати десь на околицях Парижа, як це вони робили колись чотири чи п'ять разів.

Вона здивувалась його капризам, важко здійсненим тепер, коли приїхала дочка.

Проте вона спробує, коли чоловік поїде до Ронсьєра, але не раніше, як після вернісажу, що відбудеться в ту суботу.

— А перед тим,— спитав він,— коли я вас побачу?

— Завтра ввечері, у Корбелів. Крім того, приходьте сюди в четвер о третій, коли вільні, і ще гадаю, в п'ятницю ми обідатимемо разом у герцогині.

— Гарзд, чудово.

Він підвівся.

— Прощайте.

— Прощайте, друже.

Він стояв, не зважаючи іти, бо не знайшов майже нічого з того, що прийшов їй сказати, і думки йому були повні невисловленим, насичені невиразним прагненням, що не здобуло виходу.

Він ще раз сказав: «Прощайте»,— взявши її за руки.

— Прощайте, друже.

— Я вас люблю.

Вона посміхнулась йому тією посмішкою, якою жінка в одну мить нагадує чоловікові все те, що йому дала.

Згнітивши серце, він утретє промовив:

— Прощайте.

І пішов.

IV

Того дня всі паризькі екіпажі рушили, здавалось, на площу до Палацу Промисловості. З дев'ятої години вранці вони сунули всіма вулицями, проспектами й мостами до

цього базару красних мистецтв, де Париж артистичний запрошував Париж світський одвідати вернісаж трьох тисяч чотирьохсот картин.

Юрба завзято штовхалась на дверях і, зневажаючи скульптуру, зразу ж сунула вгору до малярських галерей. Вже на сходах очам розгортались полотна, розвішані на мурах, де виставляють спеціальну категорію вестибюльних художників, що прислали твори незручних розмірів або яким не зважились відмовити. В чотирикутному салоні кипіла рухлива, гомінка юрба. Художників, що товклись тут до вечора, можна було пізнати по жвавості, гучності голосу та певності рухів. Вони тягали своїх друзів за рукава до картин, показували на них рукою з вигуками й енергійною мімікою знавця. Їх було тут усяких — високі, з довгим волоссям, у м'яких сірих чи чорних капелюхах невимовної форми, широких і круглих, як дахи, із звислими крисами, що кидали тінь на цілий тулуб. Інші були низькі, рухливі, худі й кремезні, у фулярових краватках, куртках або незвичайних мішкуватих костюмах, притаманних цьому класу квачомазів.

Тут був клан красунів, фертиків, бульварних артистів, клан чемних академіків, прикрашених червоними розетками, величезними чи мікроскопічними, відповідно до розуміння ними елегантності й доброго тону, клан міщанських художників з усією родиною, що оточувала батька, як тріумфальний хор.

На чотирьох велетенських панно містились почесні полотна чотирикутного салону, вражаючи ще з дверей блиском фарб та племенистими рамами, гостротою свіжих, наведених лаком кольорів, сліпучих у різкому світі, що падало згори.

Проти дверей висів портрет президента республіки, а на другій стіні, поруч голих німф під вербами й майже залитого хвилею корабля, був обшитий золотом генерал у капелюху із страусевим пір'ям та в червоних сукняних штанях. Старовинний єпископ, що проклинав варварського короля, східна вулиця, повна зачумлених трупів, тінь Данте в подорожі по пеклу захоплювали й полонили погляд непереможною силою виразу.

В цій величезній залі видно було ще кавалерійську атаку, стрільців у лісі, корів на пасовиську, двох добродіїв минулого століття, що бились на дуелі в кутку вулиці, божевільну, що сиділа на межовому камені, священиків

коло ліжка недужого, женців, річки, захід сонця, місячне сяєво, одним словом, зразки всього, що малюють і малюватимуть художники до кінця світу.

Олів'є обмінювався думками в гурті славетних товаришів, членів інституту й журі. Якось прикрість гнітила його, турбота за свою виставлену картину, успіху якої він не почував, незважаючи на запопадливі привітання.

Він кинувся до дверей. Герцогиня де Мортмен з'явилась на порозі. Вона спитала:

— Графиня хіба не приїхала?

— Не бачив її.

— А пан де Мюзадьє?

— Теж ні.

— Він обіцяв чекати мене о десятій вгорі сходів та показати мені зали.

— Дозвольте мені заступити його, герцогине?

— Ні, ні. Ви потрібні друзям. Ми зараз побачимося з вами, бо, сподіваюся, ми снідатимемо разом.

Прибіг Мюзадьє. Його на кілька хвилин затримали коло скульптури, і він перепрошував, уже задихавшись. Він сказав:

— Сюди, герцогине, сюди, почнімо праворуч.

Тільки вони зникли серед вирування голів, як увійшла графиня де Гільруа, ведучи за руку дочку й шукаючи поглядом Олів'є Бертена.

Він побачив їх, підійшов і сказав, вітаючись:

— Боже, які ви обидві гарні! Справді, Нанета дуже гарнішає. Вона змінилася за тиждень.

Він подивився на неї спостережливим оком і додав:

— Риси ніжніші, певніші, колір обличчя ясніший. В ній уже багато менше дівчинки й багато більше парижанки.

Та раптом він вернувся до головної сьогоднішньої справи.

— Почнімо праворуч, ми доженемо герцогиню.

Графиня, будши в курсі всіх малярських справ, стурбовано запитала, ніби сама щось виставила:

— Що кажуть?

— Прекрасний салон. Визначний Бонна *, два чудових Каролус Дюрани *, видатний Пюві де Шаванн *, один Ролль *, дуже дивний і новий, вишуканий Жервекс * і багато інших — Бєро *, Казєн, Дюєз *, одним словом, сила гарних речей.

— А ви? — сказала вона.

— Мене хвалять, але я невдоволений.

— Ви завжди невдоволені.

— Інколи буваю. Але сьогодні я, здається, справді маю радію.

— Чому?

— Не знаю.

— Ходімо — побачимо.

Коли вони підійшли до картини — двох селянок, що купались у струмку, — там стояв гурт і любувався. Це її втішило, і вона шепнула:

— Але ж це розкіш, це коштовність. Найкраще, що ви зробили.

Він закохано притиснувся до неї, вдячний за кожне її слово, що заспокоювало йому страждання й гоїло рану. І в голові у нього виникали швидкі міркування, переконуючи його, що вона не помиляється, що мусить бачити правдиво своїми розумними очима парижанки. Щоб утишити страх, він забував, що дванадцять років він саме й закидав їй захоплення манірністю, красними тонкощами, висловом чуттів та минуцими вимогами моди, а не мистецтвом, самим мистецтвом, вільним від світських думок, тенденцій та забобонів.

— Ходімо, — мовив він, тягнучи їх далі.

І довго водив їх із зали до зали, показуючи їм полотна, з'ясовуючи сюжети, щасливий коло них і щасливий ними.

Зненацька графиня спитала:

— Котра година?

— Половина першої.

— О! Ходімо мерщій снідати. Герцогиня чекає нас у Ледуайєна і вас доручила мені привести, якщо ми не зустрічаємося з нею у залах.

Ресторан серед острівця дерев та кущів нагадував повнісінького, гучного вулика. Невизначний гомін голосів, поклики, брязкіт шклянок і тарілок лунав навколо, виходив крізь усі вікна й широко розчинені двері. Тісно збиті столи, оточені їдцями, довгими низками сягали на сусідні стежки праворуч і ліворуч вузьких проходів, де бігали засмикані, спантеличені прислужники з тарелями м'яса, риби та овочів у руках.

У круглій галереї скупчилась така сила чоловіків та жінок, що вигляд їхній нагадував якесь живе тісто. Все це сміялося, гукало, пило і їло, звеселене вином і сповнене тих радощів, що іноді падають на Париж разом із сонцем.

Прислужник провів графиню, Аннету та Бертена до окремого кабінету, де їх чекала герцогиня.

Ввійшовши туди, художник побачив поруч тітки маркіза де Фарандаля, що, запопадливо посміхаючись, простягав руки, щоб узяти в графині та дочки їх парасолі й манто. І це так неприємно вразило його, що зненацька йому захотілось сказати щось грубе й дратівливе.

Герцогиня пояснювала, що зустрілася з небожем, а Мюзадье забрав із собою міністр красних мистецтв; і Бертен, гадаючи, що цей банальний красень маркіз має одружитися з Аннетою, що він прийшов ради неї і вже дивиться на неї, як на призначену до свого ліжка, нервувався й обурювався, немов зневажено його права, права таємничі й священні.

За столом маркіз, сівши поруч дівчини, почав пильно коло неї упадати, як ті чоловіки, що почувують законність свого лицання.

Він дивився на неї цікавим поглядом, що художникові здавався зухвалим і настирливим, посміхався ніжно й задоволено, лицявся фамільярно й одверто. В його манерах та словах почувалось уже щось вирішене, немов привістка близького володіння.

Герцогиня й графиня, здавалось, бадьорили й підтримували ці заходи претендента, скидаючись одна з одною поглядами змовниць.

Одразу ж після сніданку вони вернулись на виставку. В залах був такий тиск, що, здавалося, туди й не пройти. Від людської тепліни й нудкого духу суконь та фраків, зношених на тілі, повітря всередині було важке й огидне; і часом ця густа маса, штовхаючись, розступалась на мить, перепускаючи високу драбину лакувальників, що кричали:

— Увага, панове! Увага, панове!

Через п'ять хвилин графиню й Олів'є відтиснули від інших. Він хотів шукати їх, але вона, спершись на нього, сказала:

— Хіба нам не гарно? Покиньмо їх, бо ж умовлено, що ми зійдемося о четвертій у буфеті, якщо їх загубимо.

— Правда,— сказав він.

Але йому не давала спокою думка, що маркіз ходить поруч Аннети й пишається перед нею своїм гречним фатівством.

Графиня шепнула:

— Так ви мене ще любите?

Він заклопотано відповів:

— Атож, певна річ.

І пильнував понад головами сірого капелюха пана де Фарандаля.

Почуваючи його неухважність і бажаючи привернути до себе його думки, вона промовила:

— Коли б ви знали, як подобається мені ваша цьогорічна картина. Це ваш шедевр.

Він посміхнувся, раптом забуваючи про молодих і згадуючи свої вранішні турботи.

— Справді? Ви гадаєте?

— Так, я ставлю її над усі.

— Я попомучився над нею.

Вона знову заворожила його пестливими словами, вже давно добре знаючи, що ніщо над митцем такої сили не має, як ніжні постійні пестоці. Зведений, збадьорений і звеселений цією ніжною мовою, він знову почав розмовляти, бачачи тільки її і тільки її чуючи в рухливому гармидері.

Щоб віддячити, він шепнув їй на вухо:

— Страшенно хочу вас поцілувати.

Її пройняло гаряче хвилювання, і, підвівши на нього блискучі очі, вона знову спитала:

— Так ви мене ще любите?

І він відповів з тим відтінком у голосі, якого вона чекала й не почула допіру:

— Так, люблю вас, кохана Ані.

— Приходьте частіш до мене ввечері,— мовила вона.— Тепер через дочку я мало виходитиму.

Коли вона відчула в ньому несподіване пробудження кохання, її опанувало глибоке щастя. Тепер, коли посивіло волосся в Олів'є і роки повіяли спокоєм, минала й небезпека, що інша його захопить, і вона тільки до жаху боялася, як би він не одружився з нудьги й самотності. Цей давній страх невпинно зростає, породжуючи в голові й невдійсненні комбінації, аби він був коло неї якнайбільше й не сидів довгими вечорами в холодній тиші свого порожнього будинку. Не маючи змоги весь час вабити його й затримувати, вона вигадувала йому розваги; посилала до театру, прилюбляла його до світу, воліючи краще знати, що він серед жінок, а не в своєму сумному домі.

Вона додала, відповідаючи на свою потайну думку:

— Ох, коли б я могла бути з вами завжди, як би я вас pestила! Обіцяйте мені приходити часто, бо я вже зовсім не виходитиму.

— Обіцяю.

Чийсь голос шепнув їй на вухо:

— Мамо!

Графиня, затремтівши, озирнулась. Аннета, герцогиня та маркіз підійшли до них.

— Четверта година, — сказала герцогиня, — я дуже стомилась і хочу йти.

Графиня відповіла:

— Я теж іду, не можу далі.

Вони пішли до внутрішніх сходів, що ведуть в галереї, де висіли картини й акварелі, вниз до розлогого зимового саду, де виставлено скульптуру.

З площинки на цих сходах видко було всю велетенську оранжерею, де по стежках круг зелених чагарів стояло повно статуй, здіймаючись над юрбою, що вкривала алеї рухливою чорною хвилею. Мармур зринав з темної скатертини капелюхів та плечей, протинаючи в ній безліч дірок, і немов світився, такий був білий.

Коли Бертен прощався з жінками коло вихідних дверей, пані де Гільруа тихенько спитала його:

— Так ви ввечері прийдете?

— Звичайно.

І він вернувся на виставку поговорити з митцями про денні враження.

Художники й скульптори стояли гуртками коло статуй та біля буфету й змагалися, як щороку робилося, підтримуючи й заперечуючи ті самі думки тими самими аргументами про майже однакові твори. Олів'є, що звичайно запалювався в цих суперечках, маючи хист приголомшливо відповідати та нападати й тішачись репутацією глибокого теоретика, якою дуже був гордий, тепер теж спробував захопитися суперечкою, але власні, за звичкою казані слова цікавили його не більше за відповіді на них, і йому хотілось піти, не слухати й не розуміти, наперед знаючи все, що почує про всі одвічні питання мистецтва, відомі йому всебічно.

Проте він кохався в них, кохався досі майже пристрасно, але того дня увагу йому одвертали та легенька й напосідлива турбота, той дрібний клопіт, що ніби й не повинен

обходити нас, а проте стримить у думці, що б не казати й не робити, немов невидима шпичка, загнана в тіло.

Навіть неспокій про «Купальницю» забувся йому, і він згадував тільки неприємне поводження маркіза коло Аннети. Яке йому, зрештою, діло? Чи має він право? Чом йому хотілось перешкодити цьому вигідному шлюбові, наперед вирішеному й усіма сторонами прийнятому? Але жодне міркування не стирало прикрого, неприємного враження, що нагнала на нього женихівська мова й посмішки Фарандаля, який пестив поглядами дівчині обличчя.

Коли ввечері він зайшов до графині й застав її саму з дочкою у вітальні, де вони плели далі при лампах ковдри для бідних, то насилу стримався, щоб не взяти маркіза на глум та кпини й не викрити перед Аннетою його ший прибраної банальності.

Раніш під час таких пообідніх візитів він часто трохи сонливо мовчав і тримався недбайливо, як давній друг, що вже не соромиться. Пірнувши в фотель, поклавши ногу на ногу й відхиливши голову, він марив, розмовляючи, і спочивав у цій тихій близькості тілом і душею. А тепер у нім зненацька прокинулась жвавість чоловіка, що силкується сподобатись, пильнує своєї мови й добирає перед деким блискучих та рідкісних слів, щоб прикрасити ними свої думки й зробити їх вибагливими. Він не вдовольнявся млявою розмовою, а підтримував і пожвавлював її, підбурюючи своїм запалом. Коли йому траплялося викликати у графині з дочкою щирий сміх, відчуті їхнє зворушення, побачити, що вони підводять здивовані очі або кидають роботу, слухаючи його, він почував лоскотну втіху, легеньке тремтіння успіху, що винагороджувало його за старання.

Він приходив тепер щоразу, коли знав, що вони самі, й може ніколи ще не проводив так приємно вечорів.

Пані де Гільруа, якій така пильність заспокоювала постійні страхи, докладала всіх сил, щоб привабити його й затримати. Вона відмовлялась від обідів у місті, балів та презентацій, натомість з радістю кидаючи в телеграфну скриньку о третій годині маленьку синю депешу, де стояло: «До швидкого побачення». Перший час, бажаючи швидше дати йому сподіване побачення на самоті, вона виряджала дочку спати, тільки починало дзвонити десяту. Та коли він якось здивувався й попросив не ставитись до Аннети, як до малої неслухняної дитини, вона погодилась на пільгових чверть години, потім на півгодини, потім на

годину. Одначе він недовго лишався після того, як ішла дівчина, немов половина чару, що затримував його у вітальні, разом з нею зникала. Присунувши зразу ж графині до ніг своє улюблене крісло, він сів близько неї і часом пестливо клав їй голову на коліна. Вона давала йому руку, він брав її і тримав, його гарячковий настрій раптом зник, і він переставав говорити, немов спочивав у ніжній мовчанці після зроблених зусиль.

Вона потрохи зрозуміла своїм жіночим нюхом, що Аннета його вабить ледве чи менше, ніж вона сама. За це вона не гнівалась, радіючи, що він знайшов серед них щось ніби родину, яку вона йому відібрала, і якомога затримувала його коло себе й дочки, граючи роль мами, щоб він відчував себе ніби татом дівчинки й щоб додати ще новий відтінок кохання до всього того, що його в цьому домі полонило.

Відколи вона відчула звідусюди невпинні напади літ, ще майже нечутні штихи, її завжди пильне кокетство стривожилось і почало діяти жвавіше. Щоб стати такою стрункою, як Аннета, вона нічого не пила і, потоншавши в стані, справді стала так нагадувати постаттю дівчину, що ззаду їх важко було відрізнити, але режим цей позначився на її схудлому обличчі. Розтягнена шкіра їй морщилась і прибирала жовтавого відтінку, поруч нього розкішна свіжість дитини була ще блискучіша. Тоді вона вжила для обличчя способів актриси і досягла того чарівного блиску, що надає добре нафарбованим жінкам незрівнянного кольору обличчя.

Свідомість занепаду й штучні заходи змінили й звички. Вона якомога уникала порівнянь при денному світлі й шукала їх при лампах, що давали їй перевагу. Коли почувала себе стомленою, блідою, старішою, ніж звичайно, вигадувала доречну мігрень, пропускаючи через неї бали й вистави; але ті дні, коли почувала себе в красі, пишалась, вдаючи старшу сестру з поважною скромністю молодої матері. Щоб завжди носити майже подібні до доччиних сукні, вона вдягала дівчину в туалети молодої жінки, трохи для неї засерйозно; і Аннета, що в неї дедалі більше виявлялась весела й смішлива вдача, носила їх моторно та жваво, стаючи з цього ще миліша. Вона щиро допомагала кокетливим заходам матері, інстинктивно грала з нею граціозні сценки, вміла до речі поцілувати її, ніжно оповити

їй стан та показати якимсь рухом, пестощами чи дотепною вигадкою, які вони обидві гарні й які подібні.

Олів'є Бертен, увесь час бачачи їх укупі й раз у раз порівнюючи, почав їх часом майже плутати. Іноді, коли дівчина до нього говорила, а він дивився кудись убік, мусив навіть запитати: «Котра це сказала?»

Часто йому навіть подобалося погуляти в цю гру плутання, коли вони були самі втрюх у вітальні з шпалерами стилю Луї XV. Він заплющував очі й просив їх звертатись одну по одній з тим самим запитанням, потім змінити чергу: чи пізнає він їхні голоси. Вони так вправно силкувались добрати тих самих інтонацій та вимовляти однакові фрази з тим самим наголосом, що часто він не відгадував. Вони справді почали так однаково говорити, що слуги відповідали: «Так, пані», — дівчині й «Так, панно», — матері.

Наслідуючи одна одну з розваги й обопільно копіюючи рухи, вони дійшли такої подібності в ході та жестах, що сам пан де Гільруа, побачивши котрусь у глибині темної вітальні, раз у раз плував їх і питав:

— Це ти, Аннето, чи мама твоя?

З цієї природної і вдаваної, справжньої і робленої подібності в душі й серці художника зародилось чудне враження подвійної істоти, давньої і нової, дуже відомої і майже незнаної, двох тіл, створених послідовно з тієї самої плоті, враження однієї жінки, тільки продовженої, поновленої, що знову стала тим, чим була. І він жив коло них, поділений між обома, тривожний, хвильний, почувуючи до матері пробуджену пристрасть, а дочку оповиваючи невиразною ніжністю.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

20 липня. Париж, 11 ввечері.

«Друже, моя мати оце зараз померла в Ронсьєрі. Виїзди-мо опівночі. Не приходьте, ми нікого не повідомляємо. Але пожалійте мене й думайте про мене.

Ваша Ані»

21 липня, вдень.

«Бідний друже, я приїхав би, хоч Ви й заборонили, коли б не звик уважати Вашу волю за наказ. Я думаю про Вас від учора з гострим болем. Уявляю собі Вашу мовчазну подорож уночі з дочкою та чоловіком у ледве освітленому вагоні, що віз Вас до небіжчиці. Я бачив Вас трьох під олійною лампою, бачив, як Ви плачете й як ридас Аннета. Бачив, як Ви приїхали на вокзал, пустились каретою в жахливу путь, увійшли в замок серед слуг і кинулись сходами до кімнати, до ліжка, де вона лежала, як Ви вперше на неї глянули й поцілували її схудле нерухоме обличчя. І думав про Ваше серце. Ваше бідне, наполовину моє серце, що розривається, страждає, душить Вас і мені в цю хвилину завдає болю.

З глибоким жалем цілую Вам повні сліз очі.

Олів'є»

21 липня, Ронсьєр.

«Ваш лист розрадив би мене, друже, коли б щось могло мене розрадити в тому страшному лихові, що мене спіткало. Ми поховали її вчора, і відколи її нещасне, бездушне тіло покинуло дім, мені здається, на землі я самотня. Матір любиш майже не знаючи й не почувачи, бо це так природно, як і жити, і глибину коріння цієї любові посте-

рігаш тільки в хвилину вічної розлуки. Жодне інше почуття не можна з цим рівняти, бо всяке інше виникає з зустрічі, а воно триває від народження, всяке інше трапляється нам пізніше випадком на життєвому шляху, а воно живе від першого дня в самій крові. І потім, не тільки саму матір втрачаєш, а й усе дитинство наше наполовину зникає, бо наше маленьке дівчаче життя належало їй не менше, ніж нам. Тільки вона його так, як ми, знала й пам'ятала безліч того далекого, незначного й дорогого, що було і є першим ніжним хвилюванням нашого серця. Тільки їй я могла ще сказати: «Пригадуєш, мамо, той день, коли?.. Пригадуєш, мамо, порцелянову ляльку, що бабуся мені подарувала?» Ми перебирали вдвох довгі й приємні чотки дрібних, пустотливих спогадів, яких ніхто на землі, крім мене, вже не знає. Отож, якась частина мене самої вмерла, старша й найкраща. Я втратила бідне серце, де дівчинка, якою я була, ще цілком збереглася. Тепер ніхто вже її не знає, ніхто не пам'ятає маленької Анни, її кущих спідничок, сміху й гримас.

І прийде день, може недалекий уже, коли я піду, лишаючи саму на світі свою любу Аннету, як покинула мене тепер мама. Яке все це сумне, жорстоке, безжальне! А втім, про це не думають, не бачать круг себе, що смерть бере когось щохвилини, як і нас незабаром візьме. Коли б це бачили й думали про це, коли б усе те, що перед нами проходить, нас не розважало, не веселило й не сліпило, то й жити було б не можна, ми збожеволіли б від свідомості цього повсякчасного вбивства.

Я така розбита й погноблена, що в мені немає вже сили щось робити. Вдень і вночі думаю про бідну маму, забиту в ящик, зариту в землю серед поля під дощем, її старе обличчя, що мені щастям було цілувати, обернулось тепер у страшну гнилизну. О, який жах!

Батька я втратила, допіру віддавшись заміж, і не відчула цього, як відчуваю тепер.

Так жалійте мене, думайте про мене, пишть мені. Ви мені тепер такий потрібний!

Анна»

25 липня. Париж.

«Бідний друже.

Ваш сум завдає мені страшного болю. Я теж не бачу вже життя в рожевому кольорі. Як Ви поїхали, я лишився

самотній, покинутий, без прихильності й притулку. Все мене стомлює й дратує, обридає мені. Я весь час думаю про Вас та про нашу Аннету, почуваю, що Ви обидві далеко, а я глибоко потребую Вашої близькості.

Дивна річ, як я почуваю, що Ви далеко, і як мені Вас бракує! Ніколи, навіть коли я молодим був, Ви не були для мене всім, як тепер. Я вже якийсь час передчуваю цю кризу, що нагадує сонячний промінь у бабине літо. Те, що почуваю, таке чудне, що хочу Вам про нього розповісти. Уявіть собі, я не можу гуляти, відколи Вас немає. Колись, і навіть останніми місяцями, я дуже любив блукати сам вулицями, розважатись людьми та речами, почувати радість споглядання і втіху топтати брук радісною ногою. Ішов перед себе, не знаючи де, аби ходити, аби дихати й марити. А тепер не можу. Тільки вийду, туга мене гнітить, страх сліпця, що загубив собаку. Стою тривожний, точнісінько як мандрівець, що загубив слід стежки в лісі, і мушу вертатись. Париж здається мені порожнім, страшним, неспокійним. Питаю сам себе: «Куди я йду?» І відповідаю: «Нікуди, бо гуляю». Так от, не можу, не можу вже гуляти без мети. Сама думка, що йду куди очі, гнітить мене, притомлює й нагонить нудьгу. Тоді тягну свою меланхолію до клубу.

І знаєте чому? Тільки тому, що Вас тут немає. Я певен цього. Коли знаю, що Ви в Парижі, даремної прогулянки не буває, бо десь на вулиці я можу Вас здібати. Я можу всюди іти, бо Ви скрізь можете бути. Коли Вас не побачу, то можу хоч здібатися з Аннетою, а вона — Ваша еманация. Ви обидві сповнюєте мені вулиці надією, надією пізнати Вас, чи коли Ви здалеку до мене підходите, чи коли здається мені, що я за Вами йду. І тоді місто стає мені чарівне, і жінки, яких постава нагадує Вашу, хвилюють моє серце, втягуючи його у вихор вуличного руху, полегшують моє чекання, вбирають мої очі й збуджують мені якийсь смак Вас бачити.

Ви назвете мене егоїстом, бідний друже, бо я розводжусь про свою самотність старого туркотливого голуба, коли Ви плачете так скорботно. Даруйте мені, я так звик, щоб Ви пестили мене, що кричу: «Рятуйте!» — коли Вас зо мною немає.

Цілую Вам ноги, щоб Ви пожаліли мене.

Олів'є»

30 липня, Ронсьєр.

«Друже.

Дякую за листа. Мені так треба знати, що Ви мене любите! Я пережила страшні дні. Часом справді думала, що туга вб'є й мене. Вона лежала мені в грудях, як брила страждання, і невпинно збільшувалась, гнітила мене й душила. Лікар, якого покликали спинити нервові припадки, що були в мене по чотири й п'ять разів на день, впорскнув мені морфію, і я трохи від цього не збожеволіла, а через спеку, що в нас стоїть, мене опанувало таке збудження, що доходить безумства. Трохи заспокоїлась я в п'ятницю після великої грози. Треба сказати Вам, що після похорону я зовсім не плакала, а під час урагану, його наближення мене схитнуло, я зненацька відчула, як із очей мені поволі й рідко потекли дрібні, блискучі сльози. О, які ж болісні ці перші сльози! Вони шматували мене, мов пазури, і горло мені стиснулось, здушуючи віддих. Потім сльози стали частіші, більші, тепліші... Вони точилися з моїх очей, немов з джерела, і їх стільки зійшло, що хустка геть змокріла, і треба було другу брати. І важезна брила болю немов зм'якла, розтопилась і сплила очима.

З того часу я плачу з ранку до вечора; і це мене рятує. Коли б плакати не можна було, то справді лишалося б тільки божеволіти або померти. Я теж тут дуже самотня. Чоловік їздить по околицях, і я добилася, щоб він і Аннету з собою брав, аби трохи розважити й заспокоїти її. Вони їдуть льє за вісім-десять від Ронсьєра, каретою чи верхи, і вона вертається до мене юно-рожева, дарма що сумує, і очі їй блищать життям, збуджені степовим повітрям і їздою. Як гарно бути в таких літах! Гадаю, ми лишимося тут ще два-три тижні, потім, хоч і в серпні, вернемось до Парижа з причини Вам відомої.

Посилаю Вам усе, що лишилось від мого серця.

Ані»

4 серпня, Париж.

«Не можу далі, любий друже. Вам треба вернутись, бо зі мною певно щось трапиться. Питаю сам себе, чи не слабкий я, така відраза бере мене до всього, що я давно вже звик робити з певною втіхою або з байдужою покорою. Передусім у Парижі така спека, що кожна ніч — це вісім чи

дев'ять годин турецької лазні. Встаю стомлений від сну в цій парні та ходжу годину й дві перед чистим полотном з наміром щось намалювати. Але нічого немає ні в думці, ні в очах, ні в руці. Я вже не художник! Ці марні спроби працювати нагонять розпач. Запрошую натурниць, садовлю їх, і коли вони дають мені пози, рухи та вирази, вже досита перемальовані, кажу їм одягатись і виряджаю геть. Справді, нічого вже не можу бачити я нового і страждаю цим, немов осліп. Що воно? Стомленість ока та мозку, вичерпання творчих здібностей чи знесилення зорового нерва? Хто зна! Здається, кінець уже моїм відкриттям у тій ділянці недослідженого, де мені дано було бувати. Я примічаю тільки те, що всі знають, роблю те, що всі погані художники робили, бачу й спостерігаю, як педант. Колись, та ще й недавно, число нових мотивів здавалось мені безмежним, і щоб їх віддати, я мав таку різноманітність способів, що навіть вагався від труднощів вибору. Аж ось знацька світ можливих сюжетів знелюднів, моє шукання стало безсиле й неплідне. Люди втратили для мене свою рацію, не бачу вже в людській істоті того характеру й смаку, що я так любив викривати й виявляти. Гадаю, проте, я можу зробити прегарний портрет Вашої дочки. Чи не тому, що вона так дуже Вас нагадує, я навіть плутаю Вас обох у думці? Може, й так.

Отож, спробувавши зробити ескіз чоловіка або жінки, не подібних на всі знайомі моделі, вирішую йти десь поспідати, бо не зважуюсь сам сідати до столу в своїй їдальні. Бульвар Мальзерб нагадує замкнений у мертвому місті гай. Всі будинки відгонять пусткою. Поливальники на вулицях пускають струмені білого дощу, що заляпує дерев'яний брук, звідки парує дух мокрої смоли та митої стайні, а з кінця в кінець довгого схилу від парку Мансо до Сент-Огюстін побачив з півдесятка чорних постатей незначних перехожих, крамарів або слуг. Тінь від платанів лежить коло прикорнів на блискучих тротуарах чудною плямою, немов калюжа сохнучої води. Нерухомість листу на гіллі та сірі силуети його на асфальті виявляють утому спаленого міста, дрімотного й спітнілого, як заснулий на лавці під сонцем робітник. Так, воно пріє, розпусне, й страшенно смердить своїми ринвами, продоховинами з льохів та кухонь, струмками, де тече вуличний бруд. Тоді я думаю про літні ранки у Вашому садку, де повно польових квіточок, що ширять у повітрі дух меду. Потім уже з огидою

заходжу в ресторан, де неохоче їдять, розстебнувши жилети, лисі й череваті люди з блискучими від вогкості лобами. Всім стравам гаряче — дині, що тане під льодом, м'якому хлібові, щуплому філе, розвареній городині, гнійному сирові та дозрілим на виставці овочам. І я виходжу з нудотою, вертаюся додому й пробую заснути трохи до того часу, коли йду обідати до клубу.

Там завжди здибаюся із Адельманом, Мальданом, Рокдіаном, Лянда та ще багато з ким, що обридають мені й стомлюють, як катеринка. Кожен має свою пісню чи пісні, що я чую вже п'ятнадцять років, і ведуть їх усі разом у клубі, куди, кажуть, люди ходять розважатись. Мені дуже треба було б змінити своє покоління, яким пересичені мої очі, вуха та розум. У них завжди перемоги, вони хваляться ними й одне одного вітають.

Позіхнувши стільки разів, скільки хвилин є між восьмою та дванадцятою годинами, іду додому спати й, роздягаючись, думаю, що завтра треба починати знову.

Так, любий друже, я дійшов тих літ, коли парубоцьке життя стає нестерпуче, бо нічого нового вже немає для мене під сонцем. Парубок мусить бути молодий, цікавий, жадібний. Коли цього немає, бути вільним стає небезпечно. Боже, як любив я колись свою волю, поки Вас не полюбив над неї! Яка ж вона важка мені тепер! Воля для старого, як я, парубка — це порожнеча, порожнеча скрізь, це путь до смерті, де ніщо не прикриває кінця, це постійне питання: що робити? Куди піти, щоб не бути самому? І я йду від приятеля до приятеля, від ручкання до ручкання, жебраючи трохи приязні. Але збираю тільки крихти її, з яких не зліпиш шматка. У мене Ви, мій друже, але Ви не моя. Може, навіть через Вас гнітить мене оця туга, бо якраз бажання Вашої близькості й присутності, бажання одного даху над головою, одних мурів для нашого життя, одного клопоту в серці, потреба спільних надій, жалоб, утіх, радощів, смутку й навіть матеріальних речей завдає мені такої турботи. Ви моя, тобто коли-не-коли я краду часточку Вас, але я хотів би весь час дихати тим, що й Ви, повітрям, ділити з Вами все, користуватись тільки речами, що належать нам обом, почувати, що все те, чим я живу, належить як мені, так і Вам: шклянка, з якої п'ю, крісло, де спочиваю, хліб, що їм, і вогонь, що мене гріє.

Прощайте, вертайтеся швидше. Мені занадто важко в далині від вас.

Олів'є»

«Друже, я слаба й така стомлена, що Ви мене не пізнаєте. Мабуть, забагато плакала. Мені треба спочити перед від'їздом, бо я не хочу показатись Вам такою. Чоловік їде позавтра до Парижа й привезе Вам наші новини. Він гадає десь з Вами пообідати й доручає мені попросити, щоб Ви чекали його вдома коло сьомої години.

Я вернуся до Вас, тільки-но почуватиму себе трохи краще й не нагадуватиму обличчям викопаного мерця, яке мене саму лякає. У мене теж на світі тільки Аннета та Ви, і я хочу дати кожному з Вас усе, що можу, не обкрадаючи другого.

Схиляю до Вас свої виплакані очі, щоб поцілували їх.

Анна»

Одержавши цього листа, що повідомляв про нову затримку з приїздом, Олів'є Бертен відчув бажання, пристрасне бажання сісти в екіпаж і поїхати на вокзал, і далі потягом до Ронсьєра, але, гадаючи, що пан де Гільруа має завтра вернутись, він скорився й почав чекати приїзду чоловіка майже так нетерпляче, як і саму жінку.

Ніколи він не любив так Гільруа, як цієї добою чекання.

Побачивши його на порозі, кинувся до нього, простягнувши руки, й скрикнув:

— Ах, любий друже, який я щасливий вас побачити!

Той теж, здавалось, був задоволений, особливо з свого повороту до Парижа, бо три тижні в Нормандії йому жилось невесело.

Обидва сіли на канапу для двох у кутку ательє під балдахіном із східних матерій і зворушено ще раз потиснули одне одному руки.

— А графиня як себе чуває? — спитав Бертен.

— О, не зовсім гаразд. Вона була дуже вражена, дуже схвильована й заспокоюється надто поволі. Скажу навіть, вона мене трохи турбує.

— То чому ж вона не вертається?

— Нічого не знаю. Я не міг умовити її, щоб вернулась.

— Що вона робить цілий день?

— Боже мій, плаче й думає про матір. Це недобре для неї. Мені дуже хотілося, щоб вона згодилась перемінити місце, виїхати звідти, де це сталося, розумієте?

— А Аннета?

— О, вона цвіте!

Олів'є радісно посміхнувся. Потім спитав:

— Вона дуже сумувала?

— Так, дуже, дуже, але, знаєте, сум у вісімнадцять років не страшний.

Помовчавши, Гільруа спитав:

— Де ж ми пообідаємо, любий? Мені конче треба розважитись, почути гомін, побачити рух.

— Здається, «Посольське кафе» влітку найвідповідніше.

І вони пішли, побравшись за руки, до Єлісейських полів. Гільруа, радіючи, як і всі парижани, які вертаються до міста й яким воно після кожної відсутності здається помолоділим і повним можливих несподіванок, розпитував художника про безліч дрібниць, про те, що робили тут і казали, а Олів'є після байдужих відповідей, у яких почувалась уся нудьга його самотності, говорив про Ронсьєр, силкуючись спіймати в цій людині, зібрати коло неї те, щось майже матеріальне, що полишають у нас люди, яких щойно бачено, те тонке випромінення істот, що ми захоплюємо, розлучаючись з ними, і що зберігається в нас кілька годин, а потім випаровується в новому повітрі.

Важке небо літнього вечора облягло місто й широку вулицю, де під листом дерев починали вже лунати меткі мотиви концертів на чистому повітрі. Чоловіки, сівши на балконі «Посольського кафе», дивились униз на порожні ще лави й стільці в загородженій місцині перед маленьким театром, де співачки виставляли напоказ у мішаному світлі електрики й дня свої блискучі туалети й рожевий колір своєї шкіри. Дух печені, соусів та гарячих страв линув у нечутному леготі, несеному від каштанів, а жінки, проходячи до замовлених місць з чоловіками в чорних фраках, сіяли по дорозі принадні й свіжі пахощі суконь і тіла.

Гільруа, сяючи, прошепотів:

— О, мені тут більше подобається, ніж там!

— А я,— відповів Бертен,— волів би краще там бути, ніж тут.

— Ото ще!

— Йй-богу, Париж немов заражений цього літа!

— Ех, любий, він завжди Париж!

Депутат, здавалось, був сьогодні в прегарному настрої, в тому нечастому веселому збудженні, коли поважні люди роблять дурниці. Він поглядав на двох кокоток, що обідали

поруч за столом з трьома худими, надзвичайно чемними молодиками, і крадькома розпитував Олів'є про всіх відомих і модних дівчат, імена яких йому щодня доводилося чути. Потім пробурмотів з глибоким жалем:

— Вам пощастило, що ви не одружились. Ви можете робити й бачити все, що схочете.

Але художник відмагався і, як усі, кому якась думка не дає спокою, взяв Гільруа за повірника своєї туги й самотності. Коли він усе сказав, відправив до кінця службу своєї скорботі й наївно розповів, потребуючи полегшити серце, як хотілося б йому любові й присутності постійно близької йому жінки, граф і собі погодився, що в шлюбі є дещо гарне. Озброївшись парламентським красномовством, він почав славити приємність свого хатнього життя й пишно хвалити графиню, а Бертен його слова поважно підтримував, часто хитаючи головою.

Радий почути про неї, але заздрив на інтимне щастя, що Гільруа хвалить з обов'язку, художник пробурмотів, кінець кінцем, із щирим переконанням:

— Вам пощастило, це безперечно.

Підлещений депутат із цим погодився, а потім додав:

— Я дуже хотів би, щоб вона вернулася; справді, вона зараз непокоїть мене. Слухайте, коли ви нудитесь у Парижі, то мусите поїхати до Ронсьєра й привезти її. Вас вона послухає, бо ви найкращий її друг, а чоловіка... знаєте...

Олів'є захоплено відповів:

— Та я кращого й не бажаю. Але... як вам здається, чи не гніватиметься вона, коли я приїду?

— Аж ніяк, їдьте, любий.

— Тоді згода. Поїду завтра потягом о першій. Може, телеграму послати?

— Я сам пошлю. Попереджу її, щоб вам коней на вокзал вислали.

Пообідавши, вони пішли по бульварах, але й півгодини не минуло, як граф зненацька покинув художника, відмовившись якоюсь нагальною справою, що про неї він зовсім забув.

II

Графиня з дочкою, прибрані в жалобу, допіру сіли навпроти снідати у великій залі Ронсьєра. На стінах низкою висіли наївно змальовані портрети предків, ціла колекція колишніх Гільруа в старих рамах з пощербленою позолотою, один у тилигах, другий у півкаптані, той у перуці

старшини французької гвардії, той в уніформі полковника часів Реставрації. Двоє слуг, тихо ступаючи, почали подавати страви двом мовчазним жінкам, а мухи роїлись круг кришталевої лампи, що висіла над столом, хмаркою чорних, вихрястих і гучливих крапок.

— Одчиніть вікна,— сказала графиня,— тут трохи холодноувато.

Три вікна, заввишки від паркета до стелі й широкі, як ворота, розчинено навстіж. Теплий подих, несучи дух нагрітої трави й далекий шелест полів, раптом пройшов крізь три величезні отвори, мішаючись з вогкуватим повітрям глибокої кімнати, замкненої в грубих мурах замку.

— Ах, як гарно! — промовила Аннета, дихаючи на повні груди.

Очі жінок звернулись надвір і дивились на довгий зелений моріжок парку з розкиданими на ньому острівцями дерев; тут і там відкривався далекий краєвид жовтих полів, що до самого обрію виблискували золотим килимом стиглого хліба під ясно-блакитним небом, словитим легким полудневим туманом, таким мінливим над напоєною сонцем землею.

— Після сніданку підемо далеко гуляти,— сказала графиня.— Можемо пройтись пішки до Бервіля берегом, бо в долині буде жарко.

— Добре, мамо, і візьмемо Джулію, щоб полохав куріпок.

— Ти знаєш, що батько це забороняє.

— О, тато ж у Парижі! Так цікаво побачити Джулію на стійці. Дивись, он він займає корови. Боже, як смішно!

Відсунувши стільця, вона схопилась, підбігла до вікна й крикнула:

— Візьми, Джулію, візьми!

На моріжку три важкі знесилені спекою корови лежали на боці, наївшись трави й випинаючи притиснуті до землі черева. Серед них метушився, гавкаючи й дико плигаючи з веселим, шаленим, вдаваним гнівом, за кожним скоком маючи кучерявими вухами, стрункий, білий в руді плями, іспанський мисливецький пес, силкуючись зігнати великих тварин, що не хотіли підводитись. Це, певно, була улюблена гра собаки, що, мабуть, починав її щоразу, коли корови розлягались на траві. Вони невдоволено, але без страху дивились на нього великими вогкими очима, повертаючи слідом за ним голови.

Аннета кричала з вікна:

— Апорт, Джулію, апорт!

І збуджений пес сміливішав, плигав аж до тулубів тварин, немов хотів укусити. Корови починали турбуватись, і нервово тремтіня на шкірі, що ним вони відгнали мух, ставало частішим і довшим.

Зненацька собака так розігнався, що не зміг вчасно спитись і притьмом набіг на корову, а щоб не впасти, мусив через неї плигнути. Відчувши скік, важка тварина злякалась і поволі звелася на ноги, голосно сопучи. Побачивши це, дві інші теж підвелися, і Джулію почав танцювати круг них переможного танця, а Аннета вітала його:

— Браво, Джулію, браво!

— Ну, йди ж снідати, дитино,— сказала графіння.

Але дівчина, прикривши очі рукою від сонця, оповістила:

— Стривай, листоноша!

Непримітною серед жита й вівса стежкою немов сунулась по поверхні колосся синя блуза, наближаючись до замку мірною чоловічою ходою.

— Боже мій,— прошепотіла графіння,— хоч би ж не лиха новина!

Вона зразу затремтіла від того жаху, що так довго лишається в нас після принесеної телеграмою смерті коханої істоти. Тепер вона не могла вже розривати склеєну стрічку й розгортати синій папірець, не почувавши тремтіня в пальцях і тривогу в душі, і їй здавалося, ніби з цих так важко розліплюваних згортків знову вирне лихо, що вдруге викличе в неї сльози.

Навпаки, Аннета, сповнена молоді цікавості, любила все невідоме, що нам трапляється. Її серце, допіру вперше пригноблене життям, могло чекати тільки радощів від чорної, страшною торбини при боці у листоноші, що сіє таке хвилювання по міських вулицях та сільських шляхах.

Графіння перестала їсти, стежачи думкою за людиною, яка до неї йшла, несучи кілька писаних слів, що, може, вразять її, як удар ножем по горлу. Вона задихалась від тоскного передчуття й силкувалась відгадати, що то за негайна новина. Про що? Про кого? Їй спала думка про Олів'є. Нездужає? Може, теж помер?

Десять хвилин чекання видались їй безконечними; потім, розірвавши телеграму й побачивши ім'я свого чоловіка, вона прочитала: «Повідомляю тебе, що наш друг Бертен виїздить Ронсьєр потягом о першій. Вишли фаетон вокзал. Цілую».

- Що ж там, мамо? — питала Аннета.
- Пан Олів'є Бертен їде нас провідати.
- Ах, як гарно! Коли?
- Зараз.
- О четвертій?
- Так.
- О, який він любий!

Але графиня зблідла, бо в ній з якогось часу зростала нова турбота, і раптовий приїзд художника видався їй не меншою загрозою, ніж усе те, що вона могла передбачити.

- Ти поїдеш по нього з екіпажем, — сказала вона дочці.
- А ти, мамо, не поїдеш?
- Ні, чекатиму вас тут.
- Чому? Йому буде неприємно.
- Я не зовсім добре себе почуваю.
- Ти ж зараз хотіла до Бервіля пішки йти.
- Так, але після сніданку мені погіршало.
- Поки доїдеш, минеться.
- Ні, навіть до себе в кімнату піду. Скажи, щоб попередили мене, коли ви приїдете.
- Гаразд, мамо.

Потім, звелівши запрягти певної години фаетона та приготувати помешкання, графиня пішла до себе й замкнулася.

Досі життя її текло майже без страждання, порушене тільки любов'ю до Олів'є й схвильоване турботою це чуття зберегти. В цьому їй щастило, в боротьбі вона завжди була переможницею. Її серце, заколисане успіхом та хвалою, стало вимогливим серцем світської красуні, якій всі земні радощі мусять належати, яка, згодившись на блискучий шлюб, де не було й тіні чуття, прийнявши потім любов, як додаток до щасливого існування, взявши участь у злочинному зв'язку, найбільше з потягу, але трохи й самим чуттям, прикрасою життєвих буднів захопившись, — тепер отаборилась і забарикадувалася у своїм щасті, бажаючи тільки захистити його від щоденних випадковостей. Тож вона з зичливістю вродливої жінки приймала приємні події, що їй траплялись, і, не маючи великої сміливості та смаку до нових потреб і поривів у невідоме, але ніжна, уперта й завбачлива, вдоволена теперішнім і неспокійна за майбутній день, вміла ощадно, обережно й проникливо користуватись тим, що давала їй доля.

Але потроху, хоч вона собі навіть признатись не

зважувалась, їй у душу проходила темна турбота про дні, що минають, про ті літа, що наближаються. Це стояло їй у думці, як легеньке, але невпинне свербілля. Але, добре знаючи, що схил життя незглибний, що, ступивши на нього, не спинитись, вона, поступаючись інстинктові небезпеки, сунулась, заплющивши очі, аби зберегти мрію, аби не запаморочитись над безоднею та не вдатись у розпач з безсилості.

Отже, вона жила, посміхаючись, з якоюсь робленою гордістю, що так довго лишається вродливою; і коли Аннета з'явилась поруч неї з свіжістю своїх вісімнадцяти років, вона, замість страждати від такого сусідства, пишалась, навпаки, що її можуть уподобати в мудрій грації дозрілості над розквітлу дівчину в сяйливому блиску першої юності.

Їй навіть здавалось, ніби для неї починається щасливий і спокійний час, аж тут материна смерть вразила її в саме серце. Перші дні це був глибокий розпач, що не лишає місця жодній іншій думці. З ранку до вечора її не покидав смуток, і вона силкувалась пригадати про небіжчицю все: її звичні слова, колишнє обличчя, сукні, що та носила, немов складала в глибу пам'яті реліквії та збирала у зниклому минулому всі інтимні й дрібні спогади, що живитимуть їй жорстокі мрії. Потім, коли вона дійшла такої розпуки, що раз у раз їй ставались нервові припадки й неприємність, весь цей біль без упину виливався тепер сльозами.

Одного ранку ввійшла її покоївка, розчинила віконниці і відслонила завіси, питаючи:

— Як, пані, сьогодні почуваєте себе?

Вона відповіла, почуваючи себе виснаженою і знесиленою від плачу:

— О, дуже зле! Справді, вже більше несила!

Прислуга, приймаючи тацю з чаєм, глянула на господиню і, побачивши, яка бліда вона на білій постелі, зворушено пробурмотіла з сумним і щирим виразом:

— Справді, пані, ви маєте дуже кепський вигляд. Треба подбати про себе.

Тон, яким це сказано, мов вістрям голки вколов графині серце, і тільки покоївка вийшла, вона підвелася й глянула на своє обличчя, відбите у великій дзеркальній шафі.

Побачивши себе, вона остовпіла, перелякана запалими щоками, червоними очима й усім спустошенням, що вчи-

нило їй на обличчі кілька днів страждання. Власне обличчя, що його вона так добре знала, що на нього так часто дивилась у різноманітні свічада, що в нім їй відомі були всі вирази й принадності, де вже не раз виправляла блідість, стирала дрібні сліди притоми й нищила легенькі зморшки, видні вдень у куточках очей, раптом здалось їй обличчям чужої жінки, новим обличчям, підточуваним неவிгойною недугою.

Щоб краще на себе роздивитись та краще впевнитись цього несподіваного лиха, вона підступила так близько, що торкнулась свічада чолом, і подих її, стелячись парою по склу, затьмарив і майже стер блідий образ, бачений там. Вона мусила взяти хусточку та витерти туман від свого подиху і потім, тремтячи з чудного хвилювання, довго ї терпляче досліджувала зміни свого обличчя. Легким пальцем розтягла шкіру на щоках, розгладила її на чолі, підняла волосся, одвернула повіки, щоб роздивитись на білок очей. Потім розкрила рот, оглянула трохи потемнілі зуби, де блищали золоті крапки, стурбувалась синявим кольором ясен та жовтизною шкіри над щоками й на скронях.

Вона так заклопоталась оглядом своєї змарнілої краси, що не почула, як розчинились двері, і затремтіла всією істотою, коли покоївка позад неї промовила:

— Пані, ви забули випити чай.

Графиня обернулась, зніяковівши, здивувавшись і засоромившись, а прислуга, відгадуючи її думку, сказала:

— Ви багато плакали, пані, а ніщо так не виспажує шкіри, як сльози. Це кров обертається у воду.

Графиня сумно додала:

— Та й літа вже.

Покоївка скрикнула:

— Ох, ох, до цього ще далеко! Кілька день спочити, і все зникне. Треба пані гуляти й не плакати в жодному разі.

Одягшись, графиня зразу ж пішла в парк і вперше по смерті матері зайшла в садок, де любила колись доглядати й рвати квітки, потім вийшла до річки й гуляла по березі до сніданку.

Сівши проти чоловіка поруч дочки, вона спитала, щоб довідатись про їхню думку:

— Сьогодні я краще почуваю себе. Мабуть, я не така бліда.

Граф відповів:

— О, ви ще дуже зле виглядаєте.

Серце їй згнітилось, і сльози підступили до очей, бо вона звикла до сліз.

До вечора, на завтра і наступними днями, думаючи чи про матір, чи про себе саму, вона раз у раз почувала, як стискують їй горло ридання й сльози підступають до повік, але, щоб не полились вони й не порили щік, стримувала їх усередині, надлюдським зусиллям волі скеровуючи думку на стороннє, опановуючи її, скоряючи собі й відхиляючи від страждання, силкувалась заспокоїтись, розважитись, не гадати вже про сумне, щоб вернути свіжість обличчю.

Зокрема вона не хотіла їхати до Парижа й бачитись із Олів'є Бертемом, поки не стане така, як була. Розуміючи, що вона занадто схудла, а жіноче тіло в її літа потребує повноти, щоб зберегти свіжість, вона шукала апетиту по шляхах та сусідніх лісах і, хоч верталась стомлена й до їжі байдужа, силоміць багато їла.

Граф, що хотів виїхати, не розумів її упертості. Нарешті, бачачи її непоборний опір, він заявив, що їде сам, а графиня нехай вертається, коли схоче.

Другого дня вона дістала телеграму про приїзд Олів'є.

Їй хотілось тікати, так боялась вона його першого погляду. Вона збиралась перечекати ще тиждень-два. За один тиждень, доглядаючи себе, можна зовсім змінитись на обличчі, бо жінки навіть здорові й молоді за день дуже змінюються від найменшого хвилювання. Але сама думка показатись Олів'є при ясному сонці, серед поля в блиску серпневого дня поруч свіженької Аннети так стурбувала її, що вона зразу ж вирішила не їхати на вокзал, а чекати його в півтемній вітальні.

Вона пішла в свою кімнату й замислилася. Завіски врандигоди колихалися від гарячих подихів. У повітрі лунало сюрчання коників.

Ніколи ще не почувала вона такого смутку. Це не був той страшний давучий біль, що згнітив її серце й погнобив, знищив її коло бездушного тіла коханої матері. Цей біль, що здавався їй невігойним, втипився за кілька днів, обернувшись у сумний спогад, а тепер її захопила й понесла глибока хвиля туги, що в неї вона непомітно пірнула й ніколи не вирине.

Їй хотілось плакати, непереможно хотілось, але вона стримувалася. Щоразу, почувавши вогкість на повіках, вона мерщій витирала їх, підводилась, ходила, дивилась у парк на чорних кружків, що поволі кружляли в блакиті над високими деревами.

Потім підходила до свічада, пильно оглядала себе, витирала сліди сліз, торкаючись пуховичком з пудрою до куточка очей, і дивилась на годинник, силкуючись відгадати, де саме він зараз їде.

Як і всі жінки, охоплені справжньою чи вигаданою скорботою, вона почувала до нього безтямне кохання. Він же був для неї всім, всім, більше за життя, всім тим, чим стає людина, коли її єдину любиш і відчуваєш старість.

Зненацька вона почула ляскання батога, підбігла до вікна й побачила фаєтон, що об'їздив моріжок парою коней. Олів'є,— він сидів поруч Аннети в глибині екіпажа,— побачивши графіню, замахав хусточкою, і вона, відповідаючи, послала йому добридень обома руками. Потім вийшла, завмираючи серцем, але щаслива вже, геть тремтячи від радощів, що відчуває його так близько, розмовлятиме з ним і бачитиме його.

Вони зійшлись у передпокої коло дверей до вітальні.

Він у нестримному пориві простяг до неї руки й скрикнув голосом, зігрітим щирим хвилюванням:

— Ох, бідна графине, дозвольте поцілувати вас!

Вона заплющила очі, схилилась і пригорнулась до нього, підставляючи щоки, і поки він цілував їх, шепнула йому на вухо: «Люблю тебе».

Потім Олів'є, не випускаючи її з обіймів, глянув на неї, кажучи:

— Подивимось на ваше сумне личко.

Її охопила млюсть. Він провадив:

— Так, трохи бліденька, та це дарма.

Щоб подякувати йому, вона пробурмотіла:

— Ах, любий друже, любий друже,— не знаходячи більше слів.

Але він обернувся, шукаючи позад себе зниклу Аннету, і раптом сказав:

— Правда ж, чудно бачити дочку вашу в жалобі?

— Чому? — спитала графиня.

— Як-то чому? — скрикнув він у надзвичайному запалі.— Та це ж ваш портрет, що я малював, це мій портрет! Це ви, таку я вас здибав колись, заходячи до герцогині!

А чи пригадуєте двері, де ви пройшли перед моїм поглядом, як фрегат перед фортечною гарматою? Чорт забирай, коли я зараз побачив дівчину на пероні, всю в чорному, з сяєвом волосся над обличчям, кров мені похолола. Здавалось, ось-ось заплачу. Можна збожеволіти, коли знати вас так, як я, а я бачив і любив вас, пані, краще, ніж будь-хто, ще й відтворив на полотні. Ох, їй-богу, подумав, що ви на-вмисне послали її саму на станцію, щоб вразити мене. Боже мій, як я здивувався! Кажу ж вам, що збожеволіти можна!

Він крикнув:

— Аннето! Нане!

Дівчина відгукнулась знадвору, де годувала коней цукром.

— Тут я, тут!

— Іди сюди.

Вона прибігла.

— Ану стань поруч мами.

Вона стала, і він порівняв їх, але машинально, не уважно приказував: «Дивно, дуже дивно», бо вони не були вже такі подібні, як перед від'їздом з Парижа, — дівчині чорне вбрання надавало нового виразу сяйливої юності, а мати давно вже втратила той блиск волосся й кольору, що засліпив і сп'янив колись художника, як він здибав її вперше.

Потім графиня й художник зайшли до вітальні. Він, здавалось, сяяв.

— Ах, що за щаслива думка мені спала — приїхати сюди! — казав він.

І додав:

— Ні, це ваш чоловік подав її мені. Він доручив мені привезти вас. А знаєте, що я вам пропоную? Не знаєте, правда ж? Пропоную вам, навпаки, лишитись тут. У Парижі через спеку гидко, а на селі — розкіш. Боже, як гарно!

Надвечір парк повивався свіжістю, дерева тремтіли й з-над землі знімалась непомітна пара, застилаючи обрій легким прозорим серпанком. Троє корів, похиливши голови, жадібно скубли траву, а четверо павичів, голосно б'ючи крилами, мостились на кедрі під вікнами замку, де звикли ночувати.

Здалеку в селі чути було брехіт собак, і в передвечірньому спокої повітря лунали людські поклики, перегуку-

вання через поля, з ниви на ниву, і короткий гортанний крик погоничів.

Художник, знявши капелюха, дихав на повні груди, очі його блищали; а що графиня дивилась на нього, він промовив:

— Ось де щастя.

Вона підійшла до нього:

— Воно недовговічне.

— Берімо його, поки є.

Тоді вона сказала, посміхаючись:

— Досі ви не любили села.

— А тепер люблю його, бо ви тут. Не можу вже жити там, де вас немає. Замолоду можна любити здалеку, в листах, у мріях, у чистому пориві — може, тому, що перед себе почуваш життя, а може, й тому, що пристрасті тоді більше, ніж потреб серця; в мої літа, навпаки, любов стає хворобливою звичкою, ліками для душі, а душа володіє тільки одним крилом і вже не так високо витає в ідеальному. У серця замість захоплення — егоїстичні вимоги. Та й потім, добре знаю, що користуватись рештою мушу без затримки.

— Ох, старий! — мовила вона, беручи його за руку.

Він приказував:

— Авжеж, авжеж. Старий. З усього видно: волосся сиве, вдача міняється, сум нападає. Сто чортів, ось чого досі я не знав — суму! Коли б мені в тридцять років сказали, що я колись буду без причини сумний, неспокійний, з усього незадоволений, то не повірив би. Виходить, що й серце мос постарілось.

Вона відповіла з глибокою певністю:

— О, у мене серце зовсім молоде. Воно не змінилось. А може, й помолоділо. Йому було двадцять років, а тепер тільки шістнадцять.

Вони довго так розмовляли, стоячи коло відчиненого вікна, душею еднаючись з вечором, близькі одне одному, ближчі, ніж будь-коли, в цю годину присмерків кохання і дня.

Слуга, увійшовши, оповістив:

— Обід на столі.

Вона спитала:

— А дочку покликали?

— Панна вже в їдальні.

Вони сіли втрьох до столу. Віконниці були зачинені, і світло двох великих канделябрів на шість свічок, падаю-

чи на обличчя Аннети, мінилось на голові золотим пилом. Бертен весь час, посміхаючись, на неї дивився.

— Боже, яка вона гарна в чорному, — казав він.

І він, любуючись на дочку, звертався до графині, немов дякуючи матері за втіху, що вона йому дала.

Коли вони вернулись до вітальні, над деревами в парку зійшов місяць. Темна маса парку нагадувала острів, а поле за ними здавалось морем, прихованим під легким туманом, що хвилювався над рівнинами.

— Мамо, ходімо погуляти, — сказала Анпета.

Графиня погодилась.

— Я візьму Джулію.

— Гарзд, якщо хочеш.

Вони вийшли. Дівчина пішла спереду, бавлячись із собакою. Ідучи вздовж моріжка, вони почули дихання корів, що, прокинувшись і почувавши свого ворога, підводили голови й озирались. Туди далі, під деревом, місяць струмив між гіллями тонке проміння, що спливало до землі, зрошуючи лист, і розливалось по стежці дрібними бризками жовтого світла. Аннета й Джулію бігали, немов цієї ясної ночі в обох були однакові, радісні й бездумні, серця, обоє сп'яніли й почали пусувати.

По галявинах, де місячна хвиля спадає, як у колодязь, дівчина проходила, мов привид, і художник гукав її, зачарований цим чорним видом з ясным блискучим обличчям. Потім, коли вона знову відходила, брав і стискував графині руку, часю шукаючи її уст у густих затінках, немов щоразу вигляд Аннети відживляв нетерплячість його серця.

Нарешті, вони дійшли до рівнини, де там і там в далечині бовваніли купи дерев по фермах. Крізь молочну млу, що лилась на поля, обрій здавався безмежним, і легка, жива тиша великої ясної й теплої просторіні була повита невимовною надією, невизначним чеканням, сповненим чарів літньої ночі. Кілька довгих і тонких хмарінок у високості неба немов складені були із срібної луски. Коли постояти хвилину нерухомо, в цьому нічному спокої чути неясний і невпинний шелест життя, безліч крихких шумів, їхня гармонія здавалася спочатку мовчанням.

На сусідньому лузі перепел кинув свій подвійний крик, і Джулію, наставивши вуха, крадькома подався на дві флейтові ноти птаха. Аннета так само легко пішла за ним, стримуючи подих і нагинаючись.

— Ах,— мовила графиня, лишившись на самоті з хужо-жником,— чому такі хвилини так хутко минають? Нічого не можна затримати, нічого не можна зберегти. Навіть часу немає, щоб відчутти насолоду чогось гарного. Бо ось воно вже минуло.

Олів'є поцілував їй руку й відповів, посміхаючись:

— О, цього вечора я зовсім не філософ. Я весь у теперішньому.

Вона шепнула:

— Ви не любите мене так, як я вас!

— Ото ще!..

Вона урвала:

— Ні, ви любите в мені, як ви дуже добре перед обідом казали, жінку, що задовольняє потреби вашого серця, жінку, що ніколи вас не скривдила й додала трохи щастя у вашому житті. Це я знаю, почуваю. Так, я свідома й глибоко рада, що була вам добра, корисна й помічна. Ви любили й тепер любите в мені все, що вбачаєте для себе приємного, мою увагу до себе, захоплення, турботи, щоб вам подобатись, мою пристрась і цілковиту пожертву всієї істоти. Але ж не мене ви любите, зрозумійте це! О, я почуваю красу, що минає, мою відданість, розум, що в мені додають, думку світу про мене й мою думку про вас; та це ж не я, не я, зовсім не я, розумієте?

Він дружньо посміхнувся:

— Ні, не зовсім розумію. Ви робите мені дуже несподівано сцену докорів.

Вона скрикнула:

— О боже мій! Я хочу, щоб ви зрозуміли, як я вас люблю! Бачите, я хочу висловити — й не можу. Коли думаю про вас — а я завжди про вас думаю,— до глибини тіла й душі почуваю невисловлену жадобу вам належати й непоборну потребу більше й більше віддавати себе. Мені хотілось би присвятити себе вам цілком, бо нічого кращого немає, коли любиш, як давати, давати весь час, усе, все життя, думки, тіло, все, що маєш, і почувати, що даєш, і бути готовою на все, щоб дати ще більше. Я так вас люблю, що люблю страждати ради вас, люблю свій неспокій, свої муки, ревності, страждання, коли не почуваю вже вашої прихильності. Люблю у вас того, кого тільки я відкрила, не того, хто буває в світі, ким захоплюються, кого знають, але мого, що не може вже ні змінитись, ні постаріти, і я його не можу вже не любити, бо дивлюсь на нього тим

очима, що нікого, крім нього, не бачать. Але не можна цього висловити. Таких слів немає.

Він тихо проказав кілька разів підряд:

— Люба, люба, люба Ані.

Джуліо вистрибом вертався назад, не знайшовши перепела, що притих, зачувши його, і Аннета підійшла слідком, задихана від бігу.

— Не можу далі,— сказала вона.— Чіпляюсь до вас, папе художнику.

Вона сперлась Олів'є на вільну руку, і вони вернулись додому, ідучи втрьох — він посередині,— під чорними деревами. Всі мовчали. Він ішов, почувавши їхню владу, проймаючись якимсь жіночим флюїдом, що сповняв його від їхнього дотику. Він не хотів їх бачити, бо мав їх коло себе, і навіть заплющував очі, щоб краще їх почувати. Вони вели його, а він ішов просто, закоханий у них, у ту, що ліворуч, і в ту, що праворуч, не знаючи, котра ліворуч і котра праворуч, котра мати й котра дочка. Він охоче віддався з несвідомою й витонченою чуттєвістю цьому хвильному почуттю. Він навіть хотів плутати їх у серці, ве одрізнати їх думкою і колисав своє бажання чаром цієї невиразності. Хіба ж це не одна жінка, такі подібні мати й дочка? І дочка хіба не прийшла на землю тільки за тим, щоб поновити його колишню любов до матері?

Коли він розплющив очі, входячи в замок, йому здалося, що допіру він пережив найсолодші хвилини життя, дізнав того чудного, нез'ясовного, глибокого хвилювання, що може відчути чоловік, однаково сп'янілий коханням від променистого чару двох жінок.

— Ах, що за розкішний вечір,— сказав він знову, опинившись між ними при світлі ламп.

Аннета скрикнула:

— Мені зовсім не хочеться спати! Я цілу ніч гуляла б, коли так гарно.

Графиня глянула на годинник:

— О, вже пів на дванадцяту. Треба спати, дитино.

Вони розійшлися, кожен до свого помешкання. Але тільки дівчина, що лягати не хотіла, заснула швидко.

Другого дня покоївка, відслонивши звичайної години завіси й відчинивши віконниці, принесла чай і сказала, глянувши на свою ще сонну господиню:

— Ви, пані, сьогодні вже краще виглядаєте.

— Ви гадаєте?

— Атож. Обличчя у вас спокійніше.

Графиня, і не дивлячись на себе, добре знала, що тому правда. Серце її було легке, вона не почувала його кидання, а в собі почувала життя. Кров оббігала їй жили не так, як учора, швидко й гарячково, несучи по тілі хвилювання й турботу, а розливалась по ньому радісним літеплом і щасливою певністю.

Коли прислуга вийшла, графиня підійшла до свічада. Вона трохи здивувалася, бо почувала себе так добре, що сподівалась помолодшати з вигляду за одну ніч на кілька років. Потім зрозуміла дитинність такої надії і, ще раз на себе глянувши, скорилась і визнала, що тільки колір обличчя став її ясніший, очі менше притомлені й губи свіжіші, як напередодні. Почуваючи в душі задоволення, вона не засмутилась і посміхнулась, гадаючи: «Так, за кілька днів я зовсім добре виглядатиму. Занадто я пережила, щоб швидко очуняти».

Але вона довго, дуже довго сиділа перед туалетом, де в добірному порядку лежало на серпанковій мереженій скатертині перед оздобленим свічадом з шліфованого кришталю дрібне знаряддя кокетства з ручками зі слонової кості та короною над вензелями. Його було безліч, гарненького й різноманітного, призначеного до делікатної й таємної праці,— одне сталеве, гостре й тонке, чудної форми, немов хірургічне начиння різати дитячі вавки, інше кругле й м'яке, з пір'я, пуху й шкіри невідомих тварин, зроблене, щоб пестити ніжне тіло запашною пудрою, мастями й пахощами.

Довго брала вона його вправними пальцями й водила ніжнішим за поцілунок дотиком від губ до скронь, виправляючи недовершеність відтінків, підкреслюючи очі й вирівнюючи вії. Коли вийшла нарешті, то була майже певна, що перший погляд його не буде для неї неприємний.

— Де пан Бертен? — спитала вона в лакея у передпокої.

Той відповів:

— Пан Бертен у садку, грає з панною в лаун-теніс. Вона здалеку почула, як вони вели рахунок.

Один по одному, гучний голос художника й тонкий дівчини, гукали: п'ятнадцять, тридцять, сорок, більше, рівно, більше, гра.

Садок, де зроблено площинку на лаун-теніс, був розлогий чотирикутник трави, засаджений яблунами й замкну-

тий між парком, городом та господарськими будівлями. Вздовж горбів, що з трьох боків його облягали, як захисні шанці табір, росли квітки, довгі грядки різних квіток, польових і рідкісних, сила троянд, гвоздик, геліотропів, фуксій, резеди й багато інших, що розливали в повітрі смак меду, як казав Бертен. І бджоли, вулики яких з солом'яними дашками тяглися вздовж живоплоту край городу, вкривали це квітуче поле жовтавою гудучою хмаркою.

Якраз посеред садка зрубано кілька яблунь, щоб звільнити потрібну для теніса місцину, і просмолена сітка, натягнута через площинку, поділяла її на два поля.

По один бік, підібравши чорну спідницю, показуючи кісточки й наполовину литки, коли переймала м'яча на льоту, метушилась і бігала Аннета, простоволоса, з блискучими очима й червоними щоками, стомлена й задихана від вправної й певної гри супротивника.

Він, у білих фланелевих штанях, підперезаних поверх такої ж сорочки, в кашкеті з дашком, теж білому, трохи випнувши живіт, спокійно чекав м'яча, точно розраховував його падіння, приймав і відбивав його не хапаючись і не бігаючи, з красною легкістю, пристрасною увагою й професійною зручністю, що він вкладав у всяку вправу.

Аннета перша побачила матір.

Вона крикнула:

— Добридень, мамо; почекай хвилинку, ми зараз кінчимо партію.

Ця хвилинна неувважність погубила її. М'яч пролетів повз неї швидко й низько, майже котячись, торкнувся землі і вийшов з гри.

Коли Бертен кричав: «Виграно!» — здивована дівчина обвинувачувала його, що він використав її неухагу, а Джулію, привчений шукати, мов куріпок у чагарях, загублені м'ячі, кинувся за тим, що покотився в траву, обережно схопив його зубами й приніс, мелючи хвостом.

Тепер художник привітався з графінею; але, поспішаючи знову взятись до гри, розпалившись боротьбою й задоволений почуттям своєї гнучкості, він скинув тільки коротким і неувважним поглядом на її таке пещене для нього обличчя, потім спитав:

— Ви дозволите, люба графіне? Я боюсь застудитись і схопити невралгію.

— А, звичайно, — сказала вона.

Щоб не заважати грачам, вона сіла на стіжок сіна, цьо-

го ранку скошеного, і дивилась на них, зненацька посмутнівши.

Дочка її, роздратована постійними програшами, збуджувалась, розпалювалась, гукала з досади й радощів, рвучко кидалась з кінця в кінець свого поля, і в цих скоках пасма волосся часто спадали їй, розвиваючись і розсипаючись потім на плечах. Вона підхоплювала їх і за кілька секунд, затиснувши між колінами ракетку, нетерпляче й недбало приколювала шпильками волосся.

А Бертен здалеку кричав графині:

— Ех, яка ж вона гарна і свіжа, як день!

Так, вона була молода, могла бігати, розпалюватись, червоніти, кошлати волосся, все зневажати і до всього братися, бо все додавало їй краси.

Потім, коли вони палко брались до гри, графиня, дедалі більше смутніючи, гадала, що Олів'є воліє краще грати в м'яча, по-дитячому пустувати й бавитися, як мале кошеня, яке плигає за паперовою кулькою, ніж тихо сидіти коло неї гарячим ранком та почувати близькість коханої.

Коли дзвін здалеку вперше ударив на сніданок, їй здавалося, що її звільняють, знімають їй з серця тягар. Але коли вона йшла, опираючись йому на руку, він сказав їй:

— Допіру бавився, як хлопчик. Страшенно гарно бути чи почувати себе молодим. Авжеж, авжеж, це найкраще! Коли бігати вже не хочеться,— значить, кінець.

Вставши з-за столу, графиня, що вчора вперше не була на кладовищі, запропонувала сходити туди вкупі, і вони втрьох пішли за село.

Треба було йти лісом, де котився струмок, названий Жабеням, мабуть, через дрібних жабок, що там водились, потім пройти край долини, а тоді вже добитися до церкви, збудованої серед купи хаток, де тулились бакалійник, пекар, різник, винар та ще кілька скромних купців, що постачали крамом селян.

Ішли тихо й зосереджено, пригнічені думкою про покійницю. На могилі жінки стали навколішки й довго молились. Графиня, схилившись, стояла нерухомо, притиснувши хустку до очей, бо боялась заплакати й змочити щокі слізьми. Вона молилась не так, як досі, коли вона немов викликала матір, немов зверталася з благанням під мрамур домовини, аж поки не вчувалось їй у пориві хвилювання, що мертва почула й слухає її,— а тільки палко шепотіла священні слова «Отче наш» та «Богородицю». Сьогодні їй

бракувало волі й душевної сили, потрібних для такої жорстокої, мовчазної розмови з тим, що може лишитись від зниклої істоти коло ями, де лежать її останки. Інші турботи опанували її жіноче серце, хвилювали його, гнітили й одвертали від домовини, і її палка молитва сходила до неба, повна невиразних прохань. Вона впадала до бога, неблаганного бога, що кинув на землю всі нещасні створіння, щоб він змилосердився над нею, як над тою, яку до себе покликав.

Вона не могла висловити того, чого просила, такі приховані й невиразні були ще її страхи, але почувала, що потребує божественної допомоги, надприродного захисту проти майбутніх небезпек і неминучого лиха.

Аннета теж прошепотіла належні слова, заплющивши очі, потім замріялась, не бажаючи підводитись раніш за матір.

Олів'є Бертен дивився на них і думав, яка перед ним розкішна картина, жалкуючи трохи, що не може зробити ескіза.

Вертаючись, вони почали розмовляти про людське існування, тихо перебираючи ті гіркі й поетичні думки зворушливої й занепадницької філософії, що часто стає за тему розмови між чоловіками й жінками, яких життя пошарпало й чиї серця єднаються в спільності страждання.

Аннета, що не дозріла для таких думок, раз у раз покидала їх, рвучи польові квітки край дороги.

Але Олів'є хотів, щоб вона коло нього була, її постійні відлучки нервували його, і він не спускав її з ока. Його дратувало, що вона квітками цікавиться більше, ніж словами, ним сказаними. Його брала невимовна прикрість, що не може захопити й підкорити її, як матір, йому хотілось схопити її рукою, затримати й заборонити відходити. Він чув, що вона надто жвава, надто юна, байдужа й вільна, як пташка вільна, як молодий собака, що не слухається, не йде, що в крові має незалежність, прекрасний інстинкт волі, не переможений ще голодом і батогами.

Щоб привабити її, він повів мову про щось веселіше й часом звертався до неї з питанням, щоб збудити в ній бажання слухати й жіночу цікавість; але в голові Аннети того дня немов пустотливий вітер небесний гуляв, як над хвилястим колоссям, захоплюючи й розвіваючи її увагу в просторі, бо вона ледве вимовляла те банальне слово, що його від неї чекали, кидаючи його на бігу й знову звер-

таючи на квіточки свій неуважний погляд. Його нарешті розпач узяв, хлопчача нетерплячість його гризла, і коли вона, підбігши, попросила матір подержати букет, щоб другий нарвати, він схопив її за лікоть і стиснув їй руку, щоб вона вже не втекла. Вона відбивалась, сміючись, і пручалась щосили, щоб вирватись; тоді, йдучи за чоловічим інстинктом, він ужив способу кволих і, не здолаючи захопити її увагу, спробував цю увагу купити, спокушаючи її кокетством.

— Скажи мені,— мовив він,— яка квітка тобі найбільше подобається, я замовлю тобі таку брошку.

Вона здивовано завагалася.

— Яку брошку?

— З камінням того кольору: з рубінів, коли мак, з шафірів, коли волошка, а листочок із смарагдів.

Обличчя Аннети засяло тією пристрасною радістю, що викликають обіцянки й подарунки в жінок.

— Волошка,— сказала вона,— це так мило.

— Хай буде волошка. Замовимо її зразу, як вернемося до Парижа.

Вона вже не відходила, пов'язана з ним думкою про коштовність, яку силкувалася собі з'ясувати й уявити. Вона спитала:

— А чи довго їх роблять?

Він засміявся, почувавши її в сільці.

— Не знаю, від роботи залежить. Ми наполяжемо на ювеліра.

Раптом їй у голову спала скорботна думка:

— Мені ж не можна буде носити її, бо я в жалобі.

Він узяв дівчину під руку й притиснув її до себе:

— Ну, то сховаєш брошку до кінця жалоби, це не завадить тобі любитись на неї.

Як і вчора ввечері, він був між ними, в тісному полоні між їхніх пліч, і, щоб бачити їхні блакитні, подібні очі, покраплені чорними зернятками, говорив їм по черзі, до кожної повертаючи голову. В блискучому світлі сонця він менше плував тепер графиню з Аннетою, але щораз більше плував дочку з відроджуваним спогадом про колишню матір. Йому хотілось обох їх поцілувати, одну, щоб відчутти на її щоці та шиї трохи тієї рожевої й білявої свіжості, що він пив колись і що тепер йому знову чудесно з'явилася; а другу тому, що любив її і почував від неї могутній поклик давньої звички. Він бачив у ту хвилину й розумів, що

його давно вже приблякле бажання й чуття відживало від появи її воскреслої юності.

Аннета знову подалася по квітки. Олів'є вже не кликав її, ніби дотик її руки й задоволення від даної їй радості його заспокоїло, але він стежив за всіма її рухами з тією втіхою, що почувавш, дивлячись на істоти чи речі, що чарують і ваблять нас. Коли вона верталась з пуком квітів, він дихав глибше, несвідомо шукаючи щось від неї, трохи її подиху чи палу її тіла, в схвильованому від її бігу повітрі. Він дивився на неї з захватом, як дивляться на світанок, як слухають музику, і з привмним тремтінням, коли вона похилилась, випростувалась, коли обидві руки зразу підносила, опоряджуючи зачіску. І потім вона щоразу й щохвилини більше відживляла йому спогади минулого. Її сміх, пустощі, рухи викликали йому на устах смак колишніх поцілунків: далеке минуле, точне відчуття якого він утратив, вона обертала ніби в здійсненну мрію, вона переплутувала в його серці час,— дні й літа і, запалюючи негаслі почуття, непомітно мішала йому вчорашнє із завтрашнім, спогад із надією.

Він питав себе, риючись у пам'яті, чи мала графиня за доби найповнішого свого розцвіту цей гнучкий чар кізки, сміливий, вибагливий, непоборний чар тварини, що біжить і скаче. Ні. Вона була пишніша, але не така дика. Міська дівчина, потім міська жінка, не пила вона повітря полів, не жила серед трави,— і в затінку мурів, а не під сонцем ясним увійшла в красу.

Коли вони прийшли в замок, графиня сіла до низенького столика у віконній ніші писати листа; Аннета пішла до себе, а художник вийшов у парк і поволі ходив зворотистими доріжками з цигаркою в роті, заклавши за спину руки. Але не відходив так далеко, щоб втрачати з ока біле чоло й гостроверхий дах мешкання. Тільки-но зникало воно за гущавиною дерев та чагарів, тінь йому падала на серце, немов сонце хмарою заступаючи, а коли замок знову з'явився у просвіті зела, він спинявся на мить, споглядаючи дві лінії горішніх вікон. Потім знову йшов.

Він почував себе схвильованим, але задоволеним. З чого задоволеним? З усього.

Цього ж дня повітря здавалось йому чистим, життя прекрасним. Він знову почував у тілі хлоп'ячу легкість, бажання бігати й ловити руками жовтих метеликів, що пурхали над моріжком, немов звисаючи на пружистих нитках.

Він наспівував оперові арії. Кілька разів уряд проказав знамениті слова Гуно: «Дай надивитись на личко твоє», знаходячи в них надзвичайно ніжний вираз, якого ніколи так не відчував.

Зненацька він спитав сам себе, як то сталося, що він так швидко перемінився. Вчора в Парижі був з усього невдоволений, розчарований, роздратований, а сьогодні спокійний, всім загоджений, немов який добродійний бог змінив йому душу. «Хто цей добрий бог,— думав він,— що змінив мені тіло та відмолодив мене трохи?». Зненацька він побачив Джулію, що полював у чагарях. Він гукнув його, й коли собака, прибігши, підсунув йому тонку голову з довгими кучерявими вухами, він сів на траву, щоб краще полащити його, називав його ласкаво, на коліна собі поклав і, сам зворушуючись цими пестощами, поцілував його, як роблять жінки, серце яких мліє при кожній нагоді.

По обіді вони не гуляли, як напередодні, а просиділи вечір у вітальні, по-родинному.

Раптом графиня сказала:

— Одначе треба звідси їхати.

Олів'є скрикнув:

— О, не кажіть цього! Ви не хотіли покидати Ронсьєр, поки мене не було. А я приїхав, ви тільки й думаєте, як би виїхати.

— Але, друже любий,— сказала вона,— ми ж не можемо тут без кінця втрюх сидіти.

— Справа не про безконечність, а про кілька днів. Скільки доводилось мені жити у вас цілими тижнями.

— Так, але за інших обставин, коли дім був для всіх відкритий.

Тоді Аннета почала просити:

— О мамо, ще кілька днів, два-три дні! Він так добре вчить мене в теніс. Мені прикро, коли програю, а потім я сама вдоволена з свого поступу.

Ще вранці графиня гадала продовжити до неділі тасмниче гостювання свого друга, а тепер хотіла їхати не знати чому. Цей день, що від нього вона такої радості сподівалась, лишав їй у душі нез'ясовану й глибоку тугу, безпричинний страх, як передчуття, невідступний і невиразний.

Лишившись сама в кімнаті, вона навіть думала, звідки заходить цей новий підступ смутку.

Чи не дізнала вона одне з тих непомітних відчуттів, таких перебіжних, що розум не пам'ятає їх, але від яких

довго бринять пайчутливіші струни серця? Може бути. Але що? Вона добре пригадала кілька неприємних хвилин, в яких не хотіла признатися сама собі, серед багатьох пережитих нею відтінків почуття, бо кожна хвилинка приносила їй щось нове. Але всі вони були надто дрібні, щоб так її зневірити. «Я дуже вимоглива,— думала вона,— я не маю права так себе мучити».

Вона розчинила вікно, щоб подихати нічним повітрям, і сперлась ліктями на підвіконня, звівши очі на місяць.

Тихий шелест внизу звернув її увагу. Коло замку гуляв Олів'є.

«Чому він сказав, що йде до себе? — думала вона.— Чому не попередив, що гулятиме? Не попросив мене вийти? Він знає, яка я рада була б. Про що ж він думає?»

Думка, що він не запросив її на прогулянку, воліючи краще самому ходити чудової ночі, самому з цигаркою в роті, бо вона бачила червону цятку вогню, самому, коли міг би порадувати її запрошенням,— думка, що він не почував безнастанної потреби й бажання бачити її, заронила їй в душу новий зародок гіркості.

Вона збиралася зачинити вікно, щоб не бачити його та не спокуситись покликати, аж він підвів очі й помітив її. Він крикнув:

— О, ви мрієте при зорях, графине.

Вона відповіла:

— А ви теж, як бачу?

— О, я просто курю.

Вона не втрималась і спитала:

— Чого ви мене не попередили, що гулятимете?

— Я тільки цигарку запалити хотів. Зараз іду.

— На добраніч, друже.

— На добраніч, графине.

Вона відійшла до низенького стільця, сіла на нього й заплакала; і покоївка, прийшовши роздягати її та побачивши в неї червоні очі, співчутливо сказала їй:

— Ох, пані, знов ви собі на завтра зробите погане обличчя.

Графиня спала кепсько, неспокійно, її мучили кошмари. Прокинувшись, вона, ще не подзвонивши покоївці, сама відчинила вікна й завіси, щоб глянути у дзеркало. Риси її загострилися, повіки набрякли, шкіра пожовкла; і такий невітський біль вразив її, що вона хотіла назватися хворою, лишитися в ліжку й не виходити до вечора.

Потім потреба виїхати охопила її, непереможна потреба зразу ж виїхати, першим потягом, покинути цей ясний край, де занадто видно світлими днями серед полів невитравні сліди лиха й життя. В Парижі живуть у затінку помешкань, де крізь важкі завіси навіть удень проходить тільки блякле проміння. Там вона знову стане собою, вродливою, блідою, як і личить до того тьмяного, обережного світла. Тоді обличчя Аннети пройшло їй перед очима, червоне, трохи розкудане, таке свіже, коли вона гуляла в теніс. Вона зрозуміла невідому турботу, що боліла їй у душі. Звичайно, вона не заздрила доччиній красі, але відчула й призналась собі вперше, що ніколи не варт їй з'являтися коло неї при ясному світлі.

Вона подзвонила і перед чаєм дала накази до від'їзду, написала телеграми, навіть замовила собі телеграфом вечерю, закінчила сільські рахунки, дала останні розпорядження, — менш, як за годину, все познаходила, охоплена щораз більшою гарячковою нетерплячістю.

Коли вона вийшла, Аннета й Олів'є, дізнавшись уже про це рішення, почали здивовано розпитувати її. Потім, бачачи, що вона не дає про цей раптовий від'їзд жодного пояснення, вони трохи побурчали й поремствували, аж поки не довелося розходитись на паризькому вокзалі.

Подаючи руку, графиня спитала:

— Прийдете завтра обідати?

Він трохи сердито відповів:

— Певно, що прийду. А все-таки не гаразд ви зробили. Нам так добре було там утрьох.

III

Лишившись на самоті з дочкою в кареті, що повезла їх додому, графиня зненацька відчула в собі спокій і тишу, немов пережила щойно страшну кризу. Вона легше дихала, посміхалась будинкам, радісно пізнавала все місто, що його звичні подробиці справжні парижани мовби носять в очах та серці. Побачивши одну крамницю, вона знала вже й дальші, вишикувані вздовж бульвару, й уявляла обличчя крамаря, так часто бачене за вітриною. Вона почувала себе врятованою! Від чого? Заспокоюною. Чому? Певною. Чого саме?

Коли карета спинилась під склепінням брами, вона легко сплигнула й швидко увійшла в сутінь еходів, далі в сутінь

вітальні, далі в сутінь своєї кімнати. Там вона спинилась на мить, задоволена, що тут їй безпечно в туманному невразному паризькому світлі, яке ледве ясніє, в якому трохи бачиш, а трохи треба догадуватись, де можна показувати, що подобається, і ховати, що хочеш; і несвідомий спогад про блискуче світло серед полів бринів ще в ній, як відгук пережитого страждання.

Коли вона вийшла обідати, чоловік її, допіру вернувшись, ніжно поцілував її і сказав посміхаючись:

— Ха-ха! Я ж знав, що друг Бертен привезе вас. Не дурно я його послав.

Аннета серйозно відповіла тим особливим голосом, що з'явився в неї, коли вона жартувала, не сміючись:

— О, він багато клопоту мав. Мама ніяк не хотіла їхати.

Графиня нічого не сказала, трохи зніяковівши.

Цього вечора вони нікого не приймали. Другого дня пані де Гільруа їздила до вечора по магазинах, купуючи й замовляючи все, що було їй потрібно. Вона змолоду, майже з дитинства, любила тривалі примірювання перед свічадом у великих майстернях. Вернувшись додому, вона раділа на думку про всі подробиці цієї клопітної репетиції за кулісами паризького життя. Їй приємно було чути шелест суконь у «панянок», що до неї збігались, їхні посмішки, запобігливість і розпитування; і пані швачка, модистка чи корсетниця, була для неї особою дуже значною, яку вона вважала за художницю, і з якою ділилася думками, раділася. Ще приємніше було їй почувати на собі вправні руки дівчат, що розбирали й одягали її, обережно повертаючи перед ніжним відбитком у дзеркалі. Тремтіння від дотику їхніх пальців до шкіри, шиї чи волосся були наймилішими і найсолодшими ласощами в її житті елегантної жінки.

Сьогодні, проте, не без турботи збиралась вона стати без вуалі й капелюха перед одвертими дзеркалами. Перший візит до модистки заспокоїв її. Три капелюхи, що вона вибрала, личили їй надзвичайно, в цьому жодного сумніву вона не мала, і коли майстриня перековано сказала їй: «О пані графине, білявим не варт ніколи скидати жалоби»,— вона вийшла цілком вдоволено й сміливо рушила до інших постачальників.

Потім вона знайшла вдома записку від герцогині, що приходила й обіцяла ще зайти ввечері; потім писала листи;

потім якийсь час мріяла, дивуючись, що від простої зміни місця все її тяжке лихо відступило далеко-далеко в минуле. Їй навіть не вірилось, що тільки вчора вона вернулася з Ронсьєра, так змінився стан її душі після повороту до Парижа, немов цей переїзд загоїв їй рани.

Бертен, прийшовши на обід і побачивши її, скрикнув:
— Ви сліпуча сьогодні!

Від цього вигуку її залила тепла хвиля щастя.

Встаючи з-за столу по обіді, граф, що кохався в більярді, запропонував Бертенові партію, а з ними й жінки пішли до більярдної, де було приготовано каву.

Чоловіки ще грали, коли оповіщено про приїзд герцогині, і всі вернулись до вітальні. На цей час наспіло й подружжя Корбелів із сльозами в голосі. Кілька хвилин така жаліслива мова йшла, немов усі от-от збирались заплакати; але помалу після зворушень та розпитів повіяло іншими думками, голоси відразу прояснились і розмова забриніла природно, так, ніби тінь лиха, що допіру ще всіх облягала, зненацька розвіялась.

Тоді Бертен підвівся, взяв Аннету за руку, поставив її під портретом матері в ясне світло рефлектора і спитав:

— Чи ж це не диво?

Герцогиня аж нестямилась від здивування й приказувала:

— Боже, чи можливо ж? Боже, чи можливо ж? Це воскресла мати. Подумати тільки, як я не побачила цього зразу! О люба Ані, пізнаю вас, я ж так добре знаю, коли ви першу жалобу носили, ні, другу, бо тоді вже ваш батько помер. Аннета оце зараз, у чорному,— це мати, що вдруге прийшла на землю! Що за чудо! Без портрета цього й не примітили б! Вона дочка і справді нагадує вас, але на полотні ще подібніша.

З'явився Мюзадьє, довідавшись про приїзд пані де Гільруа й бажаючи одним з перших висловити їй «якнайглибше співчуття з приводу горя».

Побачивши коло рами, в тому самому блискучому освітленні дівчину, що здавалась живою сестрою картини, він урвав свої чемності й скрикнув:

— Ах, дивіться, ось диво, якого й бачити не доводилось!

І Корбелі, яких погляди йшли за визнаними вже думками, і собі дуже здивувались, але стриманіше.

Серце графині стискалося. Стискалося щораз більше, немов здивовані вигуки присутніх здавлювали його до

болю. Вона мовчки дивилась на дочку поруч свого образу, і її охоплювало роздратування. Їй хотілось крикнути: «Та замовчїть же! Я й так знаю, що вона до мене подібна!»

До кінця вечора вона була смутна, знову втрачаючи певність, напередодні віднайдену.

Бертен розмовляв з нею, коли оповістили про приїзд маркіза де Фарандаля. Художник, побачивши, що маркіз підходить до господині дому, підвівся, відступив за своє крісло, шепочучи: «Ну от, тепер ця тварюка», потім повернувся й вийшов геть.

Графїня, вислухавши чемності від нового гостя, почала шукати очима Олів'є, щоб провадити далі із ним розмову, що її цікавила. Не побачивши його, спитала:

— То що, великий художник уже пішов?

— Здається, любя, бо я бачив, що він вийшов по-англійському.

Вона здивувалась, помірковувала якусь хвилину, потім почала розмовляти з маркізом.

Гості, одначе, незабаром делікатно розійшлися, бо це був перший її прийом після нещастя.

Коли вона лягала спати, знову зринув увесь той смуток, що огортав її на селі. Тепер він оформився, причина його стала виразніша: вона почувала себе старою.

Цього вечора вона вперше зрозуміла, що в її салоні, де досі тільки її оточувало захоплення, хвала, пишнота й любов, тепер інша, дочка її, забирає місце. Вона зрозуміла це відразу, почувуючи, що захват переходить на Аннету. В царстві вродливої жінки, в її домі, де вона не терпить жодної тіні, звідки обережно й уперто усуває всяку небезпеку порівняння, куди інших жінок вона впускає тільки для того, щоб їх повернути на васалок, тепер володаркою ставала дочка. Яке чудне воно було, оте стиснення серця, коли всі очі звернулись на Аннету, котру Бертен тримав за руку коло картини! Вона тоді раптом відчула себе зниклою, позбавленою влади й трону. Всі дивились на Аннету, жоден погляд не звернувся на неї. Вона так звикла чути компліменти та лестощі щоразу, як захоплювались її портретом, така певна була похвал, які все ж лоскотали її, хоч вона й не зважала на них, — що те занедбання й зрада, той цілковитий перехід захвату на дочку схвилював, здивував і вразив її більше, ніж будь у якому суперництві в будь-яких обставинах.

Але, належачи до тих натур, що в усякій кризі після

першого пригнічення знову починають діяти, борються й знаходять підстави заспокоїтись, вона подумала, що вони перестануть жити під одним дахом, скоро її люба дівчина одружиться, і їй не треба буде терпіти постійного порівняння, що починало вже гнітити її під поглядом друга.

Проте удар був надто сильний. Її біла пропасниця, і вона спала кепсько.

Вранці вона прокинулася притомлена й розбита, і тоді у неї вишикла непереможна потреба розради, порятунку, допомоги від когось, хто міг би вигоїти її усе страждання, всі моральні й фізичні болі.

Вона справді так недобре, так кволо себе почувала, що їй спало на думку порадитись із своїм лікарем. Можє, їй загрожує навіть серйозна недуга, бо неприродно ж за кілька годин зазнати таких зламів настрою. Вона викликала його телеграмою і почала чекати.

Лікар зайшов об одинадцятій годині. Він був із тих серйозних світських лікарів, здібності яких посвідчені відзнаками й титулами, умілість яких щонайменше дорівнюється знанню, і які, крім того, про болі жіночі мають запас спритних слів, певніших за всякі ліки.

Він увійшов, привітався, глянув на пацієнтку й мовив, посміхаючись:

— Ну, це безпечно. З такими очима, як у вас, хворих не буває.

Вона зразу ж відчула до нього вдячність за такий вступ і розповіла про свою кволість, нервування, сумовитість, потім побіжно про свій кепський, непевний вигляд. Вислухавши її уважно, але спитавши тільки про апетит, так ніби добре знав потайну природу цієї жіночої недуги, він вислухав її, оглянув, торкнувся пучкою до шкіри на плечах, помацав руки, мабуть, збагнувши її думку, і чуттям практика, що зазирає крізь усі завіси, зрозумів, що вона радиться з ним не так про здоров'я, як про красу; потім сказав:

— Так, маємо недокрів'я й збурення нервів. Та й не диво, бо ви пережили велике нещастя. Я напишу вам рецепт, що все полагодить. Але передусім треба їсти підсильну їжу, заживати м'ясний сік, пити не воду, а пиво. Я пропишу вам чудесну марку. Не сидіть довго вечорами, ходіть, скільки можете. Спіть багато, трохи поповнієте. Оце й усе, що порадити вам можу, графине й прекрасна пацієнтко.

Вона слухала його з палкою цікавістю, силкуючись зрозуміти його натяки.

Останнє слово вона підхопила:

— Так, я схудла. Яюсь я почала трохи повніти і, певно, ослабла, перейшовши на діту.

— Безперечно. Не страшно бути худим, коли весь час таким був, але коли худнути з принципу, це завжди чомусь шкодить. На щастя, це можна швидко виправити. Прощайте, пані.

Вона почувала вже себе краще, бадьорішою, і зразу ж послала принести на сніданок пива зазначеної марки з групової комори, щоб воно було свіжіше.

Коли вона вставала з-за столу, ввійшов Бертен.

— Знову я,— сказав він,— завжди я. Хочу вас спитати. Ви щось робите зараз?

— Ні, нічого. То що?

— А Аннета?

— Теж ні.

— Так ви, може, зайдете до мене о четвертій?

— Звичайно, але з якої нагоди?

— Я роблю ескіз «Мрійниці», про яку казав уже, коли питав, чи не може ваша дочка мені трохи попозувати. Велика послуга була б мені, коли б вона хоч на годину сьогодні прийшла. Згода?

Графиня вагалась, не знати чому засмутившись, протє відповіла:

— Розуміється, друже, ми будемо у вас о четвертій.

І він пішов приготувати полотно та обміркувати сюжет, щоб не стомлювати занадто модель.

Графиня теж пішла сама докінчувати з покупками. Вона зійшла вниз великими головними вулицями, потім поволі рушила вгору бульваром Мальзерб, бо ноги їй немов обважніли. Коли проходила повз церкву святого Августіна, їй захотілось зайти всередину й спочити. Вона відчинила оббиті сукном двері, радісно вдихнула свіже повітря широкого храму й сіла на стільці.

Вона була релігійна, як і багато парижанок. Вірила в бога без жодного сумніву, бо не могла припустити існування всесвіту без творця. Але, поєднуючи, як звичайно буває, атрибути божества з природою матерії, навколо неї створеної, вона уявляла свого бога відповідно до того, що знала про його творіння, не маючи для цього поняття про те, чим міг бути в дійсності цей таємничий виробник.

Вона непохитно в нього вірила, визнавала його теоретично й дуже невиразно боялася його, бо, правду сказати, нічого не знала про його наміри та волю, а священникам вона не дуже довіряла, цим, на її думку, селякам, які упирають військової служби. Батько її, паризький буржуа, не розвинув у неї жодних релігійних принципів, і до шлюбу вона недбало виконувала приписи віри. Потім, коли нове становище точніше визначило її зовнішні обов'язки до церкви, вона почала ретельно виконувати цю легку повинність.

Вона була благодійницею численних і дуже зразкових ясел, ніколи не пропускала в неділю обідні й роздавала милостиню або безпосередньо, або через абата, вікарія своєї парафії.

Часто вона молилася з обов'язку, як стоїть з обов'язку солдат на варті коло генеральського помешкання. Але часом на серці їй було тяжко, особливо, коли боялася втратити Олів'є. Тоді, не звіряючи небу причини свого благання, ставлячись до бога з таким наївним лицемірством, як і до чоловіка, вона просила в нього допомоги. По смерті батька і недавно по смерті матері її охоплював запал віри, потреба пристрасних молінь та порив до того, хто пильнує нас і заспокоює.

І сьогодні в церкві, куди випадково зайшла, вона зненацька відчула глибоку потребу молитись, молитись не за когось чи за щось, але за себе, за себе саму, як молилась уже перед тим на могилі матері. Їй потрібна була звідкись допомога, і вона зверталась до бога, як цього ж ранку зверталась до лікаря.

Вона довго стояла навколішках у церкві серед тиші, порушуваний іноді шелестом кроків. Потім раптом, немов їй у серці прозвонило, прокинулась від спогадів, глянула на годинник, затремтіла, побачивши, що незабаром четверта, і вибігла з церкви по дочку, що її Олів'є певно вже чекав.

Вони застали митця в ательє, де він обмірковував біла полотна позу своєї «Мрійниці». Він хотів точно відтворити те, що бачив у парку Монсо, гуляючи з Аннетою: одну замріяну дівчину з розгорнутою на колінах книжкою. Він дуже вагався — зробити її бридкою чи вродливою. Бريدка була б характерніша, більше збуджувала б думку й почуття, мала б більше філософії. Вродлива більше захоплювала б, ширила більше чару й подобалась би.

Бажання змалювати свою маленьку приятельку розв'язало його вагання. Мрійниця має бути вродлива, щоб здійснити колись свою поетичну мрію, бо бридку засуджено мріяти безконечно й безнадійно.

Коли жінки ввійшли, Олів'є промовив, потираючи руки:

— Ну, панно Нане, зараз попрацюємо.

Графиня була, здавалось, заклопотана. Вона сіла в крісло й дивилась на Олів'є, що встановлював у бажаному освітленні садовий стілець з плетеного заліза. Далі відчинив свою бібліотеку, щоб вибрати книжку, і запитав, вагаючись:

— Що ваша дочка читає?

— Боже мій, що хочете. Дайте їй том Віктора Гюго.

— «Легенду віків» *?

— Чудово.

Тоді він сказав:

— Сідай, мала, й візьми цю збірку віршів. Шукай сторінку... триста тридцять шосту сторінку, там ти побачиш річ під назвою «Бідні люди». Впивайся нею, як найкращим вином, поволі, слово по слову, хай вона п'янить тебе й зворушує. Прислухайся, що говорить твоє серце. Потім згорни книжку, підведи очі й мрій... А я налагоджу своє знаряддя.

Він одійшов у куток і почав готувати палітру, але, видуючи з олив'яних трубочок на дощечку тонкі й покручені змійки фарб, обертаяся вряди-годи, поглядаючи на дівчину, поглинуту читанням.

Серце йому стискувало, пальці тремтіли, він не тямив, що робить, і плував тони, мішаючи купки фарб, так несподівано охопив його перед цією появою, перед цим воскресінням, на тому самому місці, що й дванадцять років тому, непоборний сполох хвилювання.

Вона кінчила читати й підвела очі. Підійшовши, він побачив в них дві ясні краплі, що, падаючи, покотились по щоках. Тоді він затремтів тим тремтінням, що відбирає чоловікові тям, й прошепотів, обортаючись до графині:

— Боже, яка вона прекрасна!

Але злякано спинився перед синявим і перекошеним обличчям пані де Гільруа.

Широкими, повними якогось жаху очима, вона споглядала на них, на дочку і на нього. Він стурбовано підійшов, питаючи:

— Що ви?

— Я хочу з вами поговорити.

Підвівшись, вона хутко сказала Аннеті:

— Почекай хвилинку, дитино, я маю дещо сказати панові Бертену.

Потім швидко вийшла в сусідню віталеньку, де його часто чекали одвідувачі. Він спантеличено пішов за нею, нічого не розуміючи. Коли вони лишилися на самоті, вона схопила його обидві руки й прошепотіла:

— Олів'є, Олів'є, прошу вас, не змушуйте її більше позувати!

Він схвильовано пробурмотів:

— Та чому ж?

Вона задихаючись відповіла:

— Чому? Чому? Він ще питає. Так ви самі не відчуваєте чому? О, я мусила б раніше догадатись, але побачила це тільки тепер... Зараз нічого не можу вам сказати... нічого... Покличте дочку. Скажіть їй, що мені погано, гукніть візника, а самі приходьте до мене через годину. Я поговорю з вами на самоті!

— Та що ж із вами, кінець кінцем?

Здавалося, з нею буде зараз істерика.

— Лишіть мене. Покличте дочку й гукніть візника.

Він мусив послухатись і вернувся до ательє. Аннета, нічого не підозрюючи, знову взялася читати, геть засмучена поетичною і жалісною історією.

Олів'є сказав їй:

— Твоїй матері нездужається. Вона трохи не зомліла в маленькій вітальні. Іди до неї. Я принесу ефіру.

Він вийшов, побіг по пляшечку до своєї кімнати, потім вернувся до вітальні.

Вони плакали, обнявшись. Аннета, зворушившись «Бідними людьми», дала волю своєму хвилюванню, а графині трохи стало легше, коли її горе злилося з ніжною скорботою дочки і сльози — з її сльозами.

Він почекав якийсь час, дивлячись на них і не зважаючись заговорити, сам теж проймаючись незрозумілим смутком. Нарешті спитав:

— Ну, вам краще?

Графиня відповіла:

— Так, трохи. Це дарма. Ви замовили карету?

— Так, зараз буде.

— Дякую, друже, це дарма. Занадто переболіла я останній час.

— Карета під'їхала! — незабаром оповістив слуга.

І Бертен, повний потайної туги, провів під руку аж до дверцят карети свою бліду, непритомну ще подругу, почувавши під корсажем кидання її серця.

Лишившись сам, він спитав себе: «Та що ж їй? Звідки цей випадок?» І почав дошукуватись, блукаючи коло правди і не зважаючи її розкрити. Нарешті наблизився до неї. «Стривай,— подумав він,— чи не гадає вона, що я впадаю за її дочкою? Ні, це вже занадто». І, висуваючи проти такого здогаду дотепні й законні доводи, він образився, що вона могла хоч би мить убачати в цьому чистому, майже батьківському почутті якийсь лицяння. Він дедалі більше обурювався проти графині, не припускаючи, щоб вона зважилась подумати про нього таку гидоту, таку невітську ганьбу, і обіцяв сам собі на побаченні не соромитись у виразах свого обурення.

Незабаром він до неї пішов, жадаючи порозумітись. Ідучи, він добирав, дедалі більше дратуючись, міркувань та фраз, що мусили виправдати його й помститись за таку підозру.

Він застав її в шезлонгу із зміненням від муки обличчям.

— Ну,— мовив він сухо,— з'ясуйте ж, друже, ту чудну сцену, що зараз відбулася.

Вона відповіла розбитим голосом:

— То ви й досі не зрозуміли?

— Ні, щиро кажу.

— А пошукайте, Олів'є, в своєму серці.

— У серці?

— Так, у глибині свого серця.

— Нічого не розумію. З'ясуйте краще.

— Пошукайте пильно в глибині свого серця, чи немає там чогось небезпечного для вас і для мене.

— Кажу ж вам, не розумію. Я догадуюсь, що ви щось уявляєте, але на сумлінні в мене нічого немає.

— Я не про сумління кажу, а про серце.

— Я не вмію розгадувати загадок. Прошу вас висловитись ясніше.

Тоді, поволі підвівши руки, вона взяла за руки художника, стиснула їх, потім сказала, ніби кожне слово разило її:

— Бережіться, друже, ви закохаетесь у мою дочку.

Він раптом висмикнув свої руки і жваво, як безневинний, обороняючись проти ганебного обвинувачення, роз-

махуючи руками й розпалюючись дедалі, почав захищатися, і собі обвинувачуючи її за таку підозру.

Вона дозволяла йому говорити довго, уперто не ймучи віри, певна правдивості своїх слів, потім сказала:

— Та я ж і не підозрюю. Ви не знаєте, що робиться у вашій душі, як і я сама не знала цього ранку. По-вашому, виходить, ніби я обвинувачую вас у бажанні спокусити Аннету. О ні, ні. Я знаю, який ви чесний, гідний пошани й довіри. Я тільки прошу, благаю вас глянути в глибину свого серця, чи не маєте ви до моєї дочки чуття, що зародилось у вас мимо вашої волі, трохи відмінного від простої приязні.

Він розгнівався і, дедалі більше хвилюючись, почав обстоювати свою чесність так само, як і сам собі доводив це по дорозі.

Вона почекала, поки він висловиться, потім, не гніваючись і не похитнувшись у своєму переконанні, тільки страшенно збліднувши, прошепотіла:

— Олів'є, те, що ви кажете мені, я все знаю, і думаю так само, як і ви. Але я певна, що не помиляюся. Послухайте, поміркуйте й зрозумійте. Дочка надто до мене подібна, вона надто нагадує все те, чим я була колись, коли ви почали мене любити, тож ви починаєте любити її.

— І ви зважуєтеся, — скрикнув він, — кидати мені таке в обличчя на простісінькому припущенні, на підставі смішного міркування: він мене любить, дочка до мене подібна, отже, він її теж любить.

Але, бачивши, що обличчя графині щораз більше змінюється, повів лагідніше:

— Слухайте, люба Ані, якраз тому, що я знаходжу вас у дівчинці, вона й подобається мені дуже. Вас, вас саму люблю я, дивлячись на неї.

— Так, саме від цього я й починаю страждати, саме цього я й боюся. Ви ще не тямите того, що почуваєте. А через якийсь час і вам стане ясно.

— Ані, запевняю вас, що це безглуздя.

— Хочете доказів?

— Так.

— Ви три роки не були вже в Ронсьєрі, дарма що я вас закликала. Але одразу ж з'явилися, коли вам запропонували по нас заїхати.

— Он воно що! Ви закидаєте мені, що я не покинув вас там саму, знаючи, що ви слаба після материнної смерті.

— Хай! Не обстоюю. А ось що: вам так владно хочеться побачити Аннету, що ви навіть сьогодні не могли перечекати й попросили привезти її до себе, мовляв, щоб позувати.

— А ви не припускаєте, що я хотів побачити вас?

— Тепер ви це собі самому доводите, хочете себе переконати й зараз мене не обманюєте. Слухайте ще. Чому ви раптом зникли позавчора ввечері, коли прийшов маркіз де Фарандаль? Знаєте це?

Він вагався, дуже здивований і стурбований, знезброєний цим зауваженням. Потім поволі відповів:

— Та... добре не знаю... стомлений був... а потім, по щирості, цей дурень дратує мене.

— Відколи?

— Завжди.

— Вибачте, я сама чула, як ви хвалили його. Колись він вам подобався. Будьте ж бо щирим, Олів'є.

Він на мить замислився, потім промовив, добираючи слів:

— Так, може через кохання до вас, я люблю і всіх ваших так, що змінив свою думку про того йолопа, якого мені байдуже зустрічати вряди-годи, але прикро бачити у вас мало не щодня.

— Дім доччин — не мій дім. Але годі про це. Я знаю прямоту вашого серця. Знаю, ви добре обміркуєте все, що я вам сказала. А обміркувавши, зрозумієте, що я викрила вам велику небезпеку, а тим часом її ще можна уникнути. І ви застережетеся. Поговорімо про щось інше, згода?

Він не обстоював, почувавши себе кепсько, не знаючи добре, що йому думати, і справді відчуваючи потребу поміркувати. І пішов, з чверть години про абищо погомопивши.

IV

Олів'є поволі й стурбовано йшов додому, мовби дізнався зараз про ганебну родинну таємницю. Він силкувався дослідити своє серце, зазирнути в нього, прочитати ті інтимні сторінки внутрішньої книги, що немов злипаються, і тільки стороння рука може іноді перегорнути їх та відокремити. Певна річ, закоханим в Аннету він себе не почував. Графиня, а її полохливі ревності ніколи не спали, здалеку завбачила небезпеку, подала про неї знак раніше,

ніж вона справді виникла. Але чи може небезпека виникнути завтра, позавтра, через місяць? От на це щире питання він і силкувався щиро відповісти. Річ певна, малá збуджувала в ньому ніжні інстинкти, але їх така сила в людині, що легко можна сплутати страшні з некривдними. Так, наприклад, він кохався в тваринах, найбільше в котках, і ніколи, бачачи їхнє шовкове хутро, не міг стримати непоборне, чуттєве бажання погладити їм хвилясту й ніжну спину та поцілувати електричну шерсть. Його потяг до дівчини трохи нагадував ці невиразні й безневинні бажання, властиві всякому невпинному і невтишному коливанню людських нервів. Його очі художника й чоловіка були зваблені її свіжістю, тим розвоєм ясного прекрасного життя, тією силою юності, що буяла в ній; і його серце, повне спогадів про довгий зв'язок з графінею, відчуло в надзвичайній подібності Аннети з матір'ю поклик давніх почуттів, приспаних від початку його любові, і, мабуть, трохи затремтіло від пробудження. Пробудження? Так? Це було воно? Ця думка осяяла його. Він немов прокинувся після довгих років сну. Коли б він несвідомо любив малу, то відчув би в собі цілковите поновлення, що перетворює геть людину, тільки займеться в ній полум'я нового бажання. Ні, дитина тільки роздмухувала його давній огонь! Безперечно, він і тепер любив матір, тільки, певно, трохи більше, ніж досі, саме завдяки дочці, її новому втіленню. І він висловив цю певність таким за-спокійливим софізмом: «Люблять тільки раз». Серце може часто збуджуватись у зустрічі з іншою істотою, бо кожен діє на кожного, притягаючи чи відштовхуючи. Від цих впливів зароджується приязнь, забаганки, бажання володіти, міцні й минуці пориви, але не справжня любов. Щоб ця любов виникла, дві істоти повинні родитись одна для одної, почувавши в усьому спільність, мати однакові смаки, спорідненість тіла, душі та вдачі й бути зв'язаними в усьому нерозривним вузлом прихильності. Люблять, зрештою, не так пані X чи пана Z, а жінку чи чоловіка, безіменне створіння, що вийшло з великої самиці Природи з тілом, формою, серцем, духом і загальними властивостями істоти, які притягають, мов той магніт, наше тіло, наші очі, уста, серце, думку й усі чуттєві та розумові нахили. Люблять тип, тобто поєднання в одній особі всіх тих людських якостей, що можуть кожна зокрема спокушати нас в інших.

Для нього цим типом була графиня де Гільруа, і тривалість їхнього зв'язку, що не стомлював його, доводила це йому цілком певно. Аннета нагадувала фізично колишню матір, аж до омани ока, тож нічого дивного немає, що його чоловіче серце було вражене, але не захоплене. Він божествив одну жінку. А з неї народжувалась інша, майже подібна. І він справді не міг застерегтися, щоб на другу не перенести малої рештки пристрасного кохання, що почував до першої. Нічого в цьому не було ні лихого, ні загрозливого. Тільки погляд його і спогади піддалися на оману від воскреслого видива, але інстинкт не схибив, бо він ніколи не почував до дівчини найменшого поруху бажання.

Одначе графиня закидала, що він ревнує маркіза. Чи цьому правда? Він знову суворо дослідив своє сумління — і зробив висновок, що справді трохи ревнував його. А що ж врешті дивного в цьому? Хіба не ревнуємо ми раз у раз чоловіків, що лицяються до будь-якої жінки? Хіба не відчуваємо на вулиці, в ресторані або в театрі трохи ворожості до добродія, що проходить чи виходить під руку з вродливою дівчиною? Кожен власник жінки є суперник. Це задоволений самець, це переможець, якому інші самці заздять. І потім, не заходячи навіть у ці фізіологічні міркування, коли природно йому мати до Аннети трохи надмірну, через кохання до матері, прихильність, то чи ж не природно почувати зародки тваринної ненависті до її майбутнього чоловіка? Він легко приборкає це гидке чуття. Але в глибині його душі лишилася гіркість невдоволення проти себе й графині. Чи не заважатиме їхнім щоденним зустрічам та підозра, що він у ній почував? Йому треба тепер пильнувати з клопітною та втомною увагою своїх слів, рухів, поглядів та поведження з дівчиною, бо все, що він зробить та скаже, здаватиметься матері непевним. Він похмуро увійшов до хати й почав поривчасто курити, як та роздратована людина, що псує десять сірників на запал. Марно спробував він працювати. Його рука, очі й душа немов одвикли від малювання, ніби забули його, ніби не знали й не робили цієї праці. Він узявся докінчити маленьке почате полотно — сліпий співець на розі вулиці, — але дивився на нього з такою непереможною байдужістю, з такою безсилістю продовжувати працю, що сів перед ним з палітрою в руці й забув про нього, не зводячи, проте, з малюнка пильного й неуважного погляду.

Потім зненацька його почала гризти нестерпна гарячкова досада, що час не рухається, що хвилинам немає кінця.

Поки йти до клубу обідати, то що робити, якщо працювати він не може?

Думка про вулицю його загодя стомлювала, наговнила відразу до тротуарів, перехожих, візників та крамниць; а думка зробити сьогодні візити, хоч би один візит комусь, викликала у нього раптову ненависть до всіх знайомих людей.

То що ж йому робити? Тинятись вздовж і впоперек по ательє, поглядаючи з-за кожного повороту на стрілку годинника, що посунулась на кілька секунд? Ох, він добре знав ці походеньки від дверей до етажерки з дрібничками. Годинами запалу, піднесення, пориву та плодючої й легкої творчості ходити туди й сюди по великій, від праці звеселеній, розбурканій та зігрітій кімнаті, було йому чарівним спочинком; а годинами безсилості й нудьги, прикрими годинами, коли ніщо не здавалось йому вартим зусилля та руху, це була гидка прогулянка в'язня по камері. Як би йому тільки заснути, хоч годину, на дивані. Та ні, він не засне, ворочатиметься до розпачу. Звідки ж узявся цей підступ чорного настрою? Він подумав: «Я страшенно знервувався, коли зо мною робиться таке через усяку дрібницю».

Тоді він надумав почитати. Том «Легенди віків» лежав на залізному стільці, де його поклала Аннета. Він розгорнув його, прочитав дві сторінки віршів і не зрозумів їх. Так, не зрозумів їх, ніби вони писані були чужою мовою. Він завзявся, почав знову й справді переконався, що змісту їхнього не схоплює. «Ну,— подумав він,— я, здається, збожеволів». Але раптом догадався, як згаяти йому ті дві години до обіду. Він сказав приготувати ванну і млосно лежав у ній, заспокоєний теплою водою, аж поки лакей, принісши білизну, не розбудив його з півсну. Тоді він подався до клубу, де зібрались уже його постійні товариші. Його зустріли обіймами та вигуками, бо вже кілька днів не бачили.

— З села приїхав,— казав він.

Всі, крім пейзажиста Мальдана, почували до сільської природи глибоку зневагу. Щоправда, Рокдіан та Лянда їздили полювати, але їх тішили тільки фазани, перепели й куріпки, що падали від шроту, як грудки пір'я, та підбиті зайчики, що перекидались, мов клоуни, разів з п'ять

через голову, щоразу світлячи білим клаптиком вовни на хвості. Поза цими осінніми й зимовими розвагами, село наганяло на них сон.

Рокдіан казав: «Волю краще молодих дівчаток, ніж молодий горошок».

Обід був такий, як завжди, — галасливий і веселий, точилися суперечки, де нічого несподіваного не виникло. Щоб розбуркатись, Бертен багато говорив. Він усіх розважав, але, випивши каву й зробивши шістдесят очок у більярді з банкіром Ліверді, вийшов, поблукав трохи між вулицями Мадлен і Гебу, трохи пройшов коло театру Водевіль, розважаючи, чи не зайти туди, мало не найняв візника до іподрому, передумав: рушив до нового цирку, потім зненацька, без причин і мети, звернув, подався до бульвару Мальзерб і спинив кроки, наближаючись до помешкання графині де Гільруа. «Певно, вона здивується, що я ввечері знову прийшов», — думав він. Але заспокоївся, гадаючи, що нічого дивного нема в тому, що вдруге провідає її.

Вона була сама з Аннетою в малій вітальні й усе працювала над ковдрою для бідних.

Побачивши його, вона тільки сказала:

— О, це ви, друже?

— Так, я стурбувався, хотів бачити вас. Як почувасте себе?

— Дякую, досить добре.

І, трохи помовчавши, підкреслено спитала:

— А ви?

Він незмушено засміявся й відповів:

— О, дуже добре, дуже добре. Ваші страхи не мали жодної підстави.

Вона підвела очі, переставши плести, і поволі втопила в нього палкий погляд благання й сумніву.

— Чиста правда, — сказав він.

— Тим краще, — відповіла вона, трохи силувано посміхаючись.

Він сів, і вперше його охопила в цьому домі непоборна нудьга, якийсь параліч думок, — ще більший, ніж почував він удень коло полотна.

Графиня сказала дочці:

— Продовжуй, дитино, це йому не заважатиме.

Він спитав:

— Що ж вона робила?

— Вивчала одну фантазію.

Аннета підвелася й сіла до піано. Він мимоволі провів її поглядом, як завжди робив, вважаючи її за гарненьку. Але, відчувши на собі погляд матері, зненацька повернув голову, немов шукаючи щось у темному кутку вітальні.

Графиня взяла з робочого столу золоту скриньку, ним подаровану, розчинила її й подала йому цигарки.

— Куріть, друже, знаєте ж, що мені це подобається, коли ми тут на самоті.

Він узяв цигарку, і піано заграло. Це була музика старовинного смаку, граціозна й легка, та музика, що її митцеві, здається, нав'яв тихий весняний вечір і місячне сяєво.

Олів'є спитав:

— Що ж це?

Графиня відповіла:

— Мегюль. Маловідома, але чарівна річ.

У ньому зростало бажання глянути на Аннету, та він не зважувався. Треба було зробити малесенький рух, тільки шию трохи повернути, бо збоку горіло полум'я двох свічок, що освітлювали ноти, але він так добре відчував, так виразно розумів нашорошену увагу графині, що сидів нерухомо й дивився просто, немов пильнуючи сірих звоїв диму від цигарки.

Пані де Гільруа шепнула:

— Оце тільки ви й мали мені сказати?

Він посміхнувся:

— Не гнівайтесь на мене. Ви ж знаєте, що музика мене гіпнотизує, вбирає мої думки. Зараз поговоримо.

— Стривайте, — мовила вона, — я щось для вас вивчила перед маминою смертю. Ніколи ще вам не грала, а зараз заграю, коли мала скінчить; побачите, що то за диво.

Вона мала справжній хист до гри й тонко розуміла почуття, висловлені в звуках. У цьому було навіть одне з наймогутніших джерел її впливу на художника.

Коли Аннета кінчила сільську симфонію Мегюля, графиня сіла на її місце, і дивна мелодія забриніла з-під її пальців, мелодія, всі фрази якої здавались скаргами, різноманітними, мінливими й безконечними скаргами, що їх уривала одна нота, раз у раз зринаючи, вдираючись серед співів, перетинаючи їх, скандуючи й розбиваючи, як одноманітний, невпинний і невідступний крик, як невтишний і настирливий поклик.

Але Олів'є дивився на Аннету, що сіла навпроти нього, й нічого не чув і не розумів.

Дивився на неї бездумно, насичуючись її виглядом, мов річчю звичною й доброю, якої позбавлений був, упиваючись нею жадібно, як воду п'ють, коли спрага.

— Що ж, гарно? — спитала графиня.

Він скрикнув, прокинувшись:

— Чудово, надзвичайно, чиє?

— Ви не знаєте?

— Ні.

— Як то, і ви не знаєте?

— Та ні ж.

— Шуберта.

Він сказав, немов глибоко переконаний:

— Це мене не дивує. Чарівна річ. Дуже вдячний був би, коли б ви повторили.

Вона почала грати, а він, повернувши голову, знову дивився на Аннету, але й музику слухав, щоб разом дві насолоди зазнати.

Потім, коли пані де Гільруа вернулась на своє місце, він, через властиву чоловікам двоєдушність, зразу ж одвів свої очі від білявого профілю дівчини, що плела навпроти матері по той бік лампи.

Та коли він і не бачив її, то почував солодкість її присутності, як відчувають близькість гарячої печі; і його томило бажання пробігти по ній поглядом, зразу ж перевівши його на графиню, бажання школяра, що вистромлюється у вікно, коли вчитель одвернеться.

Пішов він рано, бо слова й розум були паралізовані і вперта мовчанка могла його зрадити.

Коли вийшов на вулицю, його опанувала потреба блукати, бо музика завжди довго лунала в ньому й нагонала марення, що здавались мрійним і виразним продовженням мелодії. Спів нот бринів уривчасто й перебіжно, доносячи окремі ослаблі, як відгомін, далекі такти, потім стихав, немов даючи думці усвідомити мотиви й полинати в шукання гармонійного і ніжного ідеалу. Він звернув ліворуч на крайній бульвар, побачивши феєричне освітлення парку Монсо, і вийшов на центральну алею, осяяну електричними місяцями. На ній поволі блукав сторож; часом проїздив запізнілий фіакр; хтось читав газету на лаві в синястому сяєві ясного світла, коло бронзового стовпа з племенистою кулею нагорі. На моріжках серед дерев інші ліхтарі лили

на лист і на газони холодне й могутнє світло, запалюючи блідим життям великий міський сад.

Бертен, заклавши за спину руки, простував тротуаром і згадував про свою прогулянку з Аннетою в цьому самому паркові, коли він пізнав на її устах материн голос.

Він безсило сів на лаву і, дихаючи свіжим духом політої трави, відчув у собі полум'я пристрасних сподіванок, що обертають душу юнаків у недоладну канву для безко-нечного любовного роману. Колись він знав ці вечори, вечори мандрів фантазії, коли думка його блукала в уявних пригодах, і тепер здивувався, що до нього вертаються почування, його вікові невідповідні.

Але щомиті, як настирлива нота Шубертової мелодії, в нього виникала думка про Аннету, її схилене під лампою обличчя та чудна підозра графині. Він мимоволі не переставав клопотати цим питанням своє серце та досліджувати непроникненні глибини, де розвиваються людські почуття перед тим, як виявитись. Це уперте шукання хвилювало його; невідступна думка про дівчину немов відкрила йому в душі шлях ніжних марень; він немов посив у собі її відбиток, як колись зберігав чудне відчуття присутності графині в ательє після її відходу. Зненацька він підвівся, дратуючись невідступністю цього спогаду, й прошепотів:

— По дурному Ані мені про це сказала. Через неї я тепер про малу думаю.

Він вернувся додому, турбуючись за себе самого. Вклавшись в ліжко, відчув, що спати не буде, бо в жилах йому текла гарячка й у серці не вщухали мрії. Боячись безсоння, страшного безсоння від душевного хвилювання, він вирішив звернутись до книжки. Скільки разів таке коротке читання правило йому за наркоз. Він підвівся й пішов до бібліотеки, щоб вибрати гарний твір, але його збуджений мимоволі дух, прагнучи до якогось хвилювання, шукав на полицях ім'я письменника, що пасував би до його стану пориву й сподіванки. Бальзак, якого він божествив, не сказав йому нічого; до Гюго він поставився з презирством, зневажливо проминув Ламартіна *, що завжди його зворушував, і вхопився за Мюссе, поета всіх юнаків. Він узяв томик його творів і пішов, збираючись читати, де розгорнеться книжка.

Лігши знову, почав жадібно, як п'яниця, пити легкі вірші натхненника, що оспівав, мов пташка, світанок життя і, виснаживши вранці сили, замовк перед брутальним днем;

вірші поета, що був надміру від життя сп'янілий і захват свій виливав заглушливими й наївними сурмами любові, стаючи луною всіх молодих нестямних з бажання серцець. Ніколи Бертен не розумів так глибоко фізичного чару цих поем, що зворушують чуття, ледве хвилюючи розум. Утопивши очі в дзвінкі рядки, він почував у собі двадцятилітню, розбурхану надіями душу і в якомусь юнацькому захваті прочитав мало не весь том. Проззвонило третю, і він здивувався, що й досі не заснув. Він устав, щоб зачинити вікно, покинуте розчинене, та покласти книжку на стіл серед кімнати; але від дотику свіжого нічного повітря поперек його, погано вилікуваний на курортах в Ексі, гостро защемів, як нагадування, як пересторога, і він, нетерпляче кинувши поета, прошепотів: «Ех, старий дурень!» Потім ліг і погасив світло.

Другого дня до графині він не пішов і навіть твердо вирішив не навідуватись до неї раніше, як через два дні. Та що б не робив він, чи малювати починав, чи погуляти виходив, чи нудьгуючи робив візити, скрізь турбувала його невтішна думка про обох жінок.

Заборонивши собі їх бачити, він розраджувався, думаючи про них, і дозволяв думці й серцю своїм упиватись спогадом про них. І часом у цьому маренні, що розважало його самотність, обидва різні, як у житті, обличчя зближувалися, збігалися, з'єднувалися, зливалися до купи й творили одне, невиразне обличчя, що було не материне й не доччине, а тієї жінки, що безтямно кохав колись, тепер і завжди. Тоді він починав каятись, що пустився по схилу цієї могутньої і небезпечної чулості. Щоб уникнути її й відкинути, щоб звільнитись від чарівної й солодкої мрії, він намагався скерувати свій розум на всілякі інші думки, звернутися до інших предметів роздуму та міркування. Марні заходи! Всі шляхи, які він для розваги обирав, приводили його до однієї точки, де немов у засідці чекало його молоде, біляве личко. Це була невиразна й невідступна мана, що плавала, кружляла над ним і спиняла його, хоч у який бік пробував він тікати.

Те плутання двох істот, що так дуже схвилювало його ввечері на прогулянці в Ронсьєрському паркові, знову спливало йому в пам'яті, тільки переставав він роздумувати та міркувати, і він викликав їх обох, силкуючись зрозуміти, яке чудне чуття збудює йому тіло. Він думав:

«Чи ж справді почуваю я до Аннети більшу, ніж годиться, ніжність?» І, досліджуючи серце, почував у ньому палку пристрась до молодой жінки, що мала всі риси Аннети, але нею самою не була. І він полохливо заспокоювався, гадаючи: «Ні, малої я не люблю, я жертва її подібності».

Проте два дні, перебути в Ронсьєрі, лишились в його душі, як джерело запалу, щастя й сп'янілості; одна по одній пригадувались йому найменші деталі, виразніші й соковитіші, ніж були тоді. Зненацька, поринаючи в спогади, він побачив дорогу, якою йшли вони з кладовища, квітки, що рвала дівчина, і раптом згадав, що обіцяв подарувати їй шафірову волошку по приїзді до Парижа.

Всі рішення його змінилися, і, не спиняючи вже себе, він узяв капелюха й вийшов, хвилюючись від думки про втіху, що має їй зробити.

Коли він зайшов, лакей сказав йому:

— Пані вийшла, але панна вдома.

Він дуже зрадів.

— Скажіть, що я хочу з нею поговорити.

Потім тихо пройшов до салону, немов боячись, щоб хто не почув.

Майже зразу ж з'явилась і Аннета.

— Добридень, любий маестро,— поважно сказала вона.

Він засміявся, стиснув їй руку й спитав, сідаючи поруч:

— Вгадай, чого я прийшов.

Вона подумала кілька хвилин.

— Не знаю.

— Щоб сходити з тобою та мамою до ювеліра й вибрати шафірову волошку, що я пообіцяв тобі в Ронсьєрі.

Обличчя дівчини спалахнуло щастям.

— О,— мовила вона,— а мами немає. Та вона зараз прийде. Почекаєте, правда?

— Гарзд, якщо недовго.

— О, яке зухвальство — зо мною довго! Ви за дівча мене маєте.

— Ні,— сказав він,— менше, ніж ти думаєш.

Він відчував у серці бажання подобатись, бути цікавим і дотепним, як найпалкішими днями юності, те інстинктивне бажання, що збуджує в людині всі сили принади, що змушує павича розгортати хвоста й поетів складати вірші. Слова спливали йому на уста швидко й бадьоро, і він говорив так, як умів говорити найкращими годинами життя. Пожвавішавши від його запалу, мала відповідала йому

з усім лукавством, з усією пустотливою дотепністю, що в ній прокидалась.

Раптом, заперечуючи якусь думку, він скрикнув:

— Та ви ж часто мені це казали, а я відповідав...

Вона спинила його, засміявшись:

— Стривайте, ви вже мене на «ти» не називаєте. Ви плутаєте мене з мамою.

Він почервонів, замовк, потім пробубонів:

— І мати твоя раз у раз мені це каже.

Красномовство його згасло, він не знав, що казати, і тепер почував страх, незрозумілий страх до дівчини.

— Ось і мама,— сказала вона.

Вона почула рип дверей у першій вітальні, і Олів'є, хвилюючись, мов його на шкоді спіймали, почав з'ясовувати, що він згадав про свою обіцянку й заїхав за ними обома, щоб забрати їх до ювеліра.

— У мене екіпаж на дві особи,— сказав він.— Я сяду на лавочку.

Вони поїхали й через кілька хвилин заходили до Монтара.

Проживши все життя коло жінок, весь час спостерігаючи й вивчаючи їх і весь час захоплюючись і турбуючись ними, мусивши досліджувати й виявляти їхні смаки, знатись не гірше за них на туалетах, питаннях моди та всьому дріб'язку їхнього приватного побуту, він і сам часто проймався деякими їхніми чуттями, і коли заходив до магазинів, де продають чарівне й ніжне надіб'я їхньої краси, його огортало те саме хвилювання втіхи, що прокидалось і в них. Як і жінки, він цікавився всіма вибагливими абищцями, якими вони прикрашувались; тканини тішили йому очі, мережива вабили руку, гарні дрібнички спиняли увагу. До вітрин ювелірних крамниць він почував якусь святобожність, немов перед олтарями пишної спокуси, а прилавок з темним сукном, де справні пальці ювеліра розсипають каміння з дорогоцінними переливами, навіювали йому якусь повагу.

Посадовивши графіню з дочкою коло цього суворого стола, де вони поштиво поклали руки, він з'ясував, що йому хочеться, і їм показали зразки квіток.

Потім перед ними розсипали шафіри, що з них треба було вибрати чотири. Вибирали довго. Жінки перевертали їх на сукні кінчиком нігтя, потім обережно брали в руки, дивились на світло, оглядали тямуще, пристрасно й уваж-

по. Коли вони відклали набік ті, що вподобали, треба було вибрати ще три смарагди на листочки й крихтний діамант, що мав мінитися посередині, як крапля роси.

Тоді Олів'є, п'яніючи від радощів даріння, сказав графині:

— Чи будете ви ласкаві вибрати два персні?

— Я?

— Так. Один вам, другий Аннеті. Дозвольте мені зробити цей маленький подарунок на спогад про дні, перебуті в Ронсьєрі.

Вона відмовилася. Він наполягав. Знялася довга суперечка, боротьба слів та доводів, де він, не без труднощів, кінець кінцем переміг.

Принесли персні; найрідкісніші по одному в спеціальних скриньках, інші складені по гатунках у великих чотирикутних шкатулках, де сяяла на оксамиті розкіш їхнього каміння. Художник сів між жінками й почав так само запально й цікаво виймати один по одному золоті персні з вузьких щілин, де вони лежали. Він клав їх перед себе на сукно прилавка двома купками — ті, що з першого погляду браковано, й ті, що лишались до вибору.

Непомітно й тихо збігав час у цій приємній праці добирання, чарівнішій за всі світські втіхи, різноманітній і цікавій, як вистава, збудній, майже сласній, витонченій насолоді для жіночого серця.

Потім вони порівнювали, сперечались, і вибір трьох суддів після певного вагання спинився на маленькій змійці з чудовим рубіном між тонкою пащею та вигнутим хвостом.

Олів'є, сяючи, підвівся.

— Лишаю вам екіпаж,— мовив він.— Мені треба ще десь побувати, я йду.

Але Аннета попросила пройтись додому пішки, бо була гарна година. Графиня погодилась і, подякувавши Берте-нові, пішла вулицями з дочкою.

Якийсь час вони йшли мовчки, смакуючи радість від одержаних подарунків; потім почали розмовляти про коштовності, що бачили й тримали в руках. Від них їм у думках лишився якийсь відсвіт, якийсь віддзвін, якісь веселощі. Вони швидко йшли серед юрби, що сповнює тротуари о п'ятій літнього вечора. Чоловіки, проходячи, озирались на Аннету й пошепки висловлювали своє захоплення. Графиня вперше після жалоби, що на чорному тлі її ясно заграла доччина краса, вийшла з дівчиною в місто; почуття

вуличного успіху, збудженої уваги, шепоту компліментів і того тихого, пестливого хвилювання, що лишає по собі, проходячи серед натовпу чоловіків, вродлива жінка, помалу стискувало їй серце, пригнічувало його болісною вагою, як і того вечора у вітальні, коли дівчину порівнювали з її власним портретом. Вона проти волі пильнувала поглядів, що притягала Аннета, почувала здалеку, як торкаються вони, не спиняючись, її обличчя й раптом утуплюються в біляве личко поруч неї. Вона відгадувала, навіть бачила в тих очах спалах мовчазного захвату перед квітучою юністю та принадним чаром свіжості, і думала: «Я теж така гарна була, коли не краща». Зненацька вона згадала про Олів'є і, як у Ронсьєрі, їй непереможно захотілось тікати.

Їй не хотілось бути в ясному світлі серед людського струменя, перед очима чоловіків, що на неї не дивились. Які далекі були ті, недавні ще, дні, коли вона шукала, навіть накликала порівняння з дочкою. Кому з цих перехожих спаде тепер у голову порівнювати їх? Може, тільки один думав про це весь час у ювелірні. Він? О, яка мука! Чи міг же він хоч на мить звільнитись від настирливого порівнювання їх? Певна річ, він не міг бачити їх укупі й не думати, не згадувати про той час, коли вона, юна і вродлива, приходила до нього, певна його кохання.

— Мені недобре,— сказала вона,— поїдемо візником, дитино.

Аннета стурбовано спитала:

— Що ж тобі, мамо?

— Нічого, ти ж знаєш, що після бабусиної смерті мені часто нездужається.

V

Настирливі думки такі ж невідступні й обридливі, як невігойні недуги. Увійшовши в душу, вони гризуть її, не дозволяючи ні думати про щось, ні чимось зацікавитися чи захопитися. Що б не робила графиня вдома чи десь, сама чи на людях, вона не могла збутись міркування, що охопило її, коли вона йшла поруч з дочкою. «Чи може Олів'є, щодня їх бачачи, хоч на мить звільнитись від настирливого порівнювання їх?»

Він, певно, робив це мимоволі й невпинно, сам вражений їхньою незабутньою подібністю, ще підсиленою від бажа-

ного колись наслідування рухів та мови. Тільки-но він заходив, вона зразу ж починала думати про їхнє зближення, бачила його в очах Олів'є, відгадувала його й тлумачила серцем і головою. І її мучила тоді потреба схватись, зникнути, не показуватись йому ніколи поруч дочки.

До того ж вона страшенно страждала, не почувавши вже себе вдома в своєму мешканні. Страх перед утратою посідання, що опанував її того вечора, коли всі очі дивились на Аннету коло її портрета, не вщухав, міцнішав і часом завдавав їй розпачу. Вона раз у раз докоряла собі потайною потребою звільнитись від дочки, прихованим бажанням вирядити її з хати, як обридливу й завадну гостю, але дбала про це з несвідомою спритністю, знову захоплюючись потребою боротись і зберегти ще наперекір усьому чоловіка, якого любила.

Не маючи змоги надто прискіпити Аннетин шлюб, що його недавня жалоба теж трохи затримала, вона боялась — невизначно, але дуже боялась, — щоб якась подія цей план не розбила, і майже несвідомо силкувалась викликати в серці дівчини кохання до маркіза.

Вся та хитра дипломатія, якою вона так довго користувалась, щоб зберегти Олів'є, тепер прибирала в неї нової, витонченішої та потайнішої форми і вживалась, щоб прищепити дочці й маркізові обоюдоцінну прихильність, не дозволяючи разом з тим обом чоловікам зустрітись.

Художник, звикнувши зранку працювати, завжди снідав удома, віддаючи друзям тільки вечори, тому вона часто запрошувала маркіза на сніданок. Він приходив, розливаючи круг себе жвавість від верхової їзди, немов подих ранкового повітря. І весело говорив про всі світські пригоди, що ніби оповивають осіннє пробудження того Парижа, який скаче і сяє в Булонському лісі. Аннета тішилась його оповіданнями й цікавилась подіями дня, що він і їй приносив свіженькими та блискучими від шику. Між ними нав'язувалась юнацька приязнь, захоплене приятелювання, цілком природно зміцнене спільним і пристрасним смаком до коней. Коли він ішов, графиня й граф зручно хвалили його, казали про нього все потрібне, щоб дівчина зрозуміла, що тільки від неї залежить віддатися за нього, коли він їй подобається.

А втім, вона дуже хутко це зрозуміла і, щиро міркуючи, за цілком звичайне визнала взяти в чоловіки цього гарного хлопця, що, крім інших утіх, дасть їй те, чого над

усе бажала,— скакати щоранку поруч на чистокровному коні.

Одного дня після ручкання й посміпки вони цілком природно стали нареченими, і про весілля їхнє почали говорити, як про справу вже давно вирішену. Тоді маркіз почав приносити подарунки. Герцогиня ставилась до Аннети, як до рідної дочки. Отже, справу цю за спільною згодою спечено на вогнику прихильності тихими годинами вдень, і маркіз, маючи крім цього багато іншого клопоту, зв'язків, служб та обов'язків, ввечері приходив дуже рідко.

Ввечері була черга Олів'є. Він акуратно щотижня обідав у своїх друзів та, як і раніше, часом заходив напитись чаю між десятою й дванадцятою.

Коли він з'являвся, графиня починала за ним стежити, бо бажання знати, що робиться в його серці, не давало їй спокою. Кожен погляд і рух його вона зразу ж тлумачила, і та сама думка весь час мучила її: «Не може бути, щоб він її не любив, бачачи нас поруч».

Він теж приносив подарунки. Не минало й тижня, щоб він не приходив з двома пакунками в руках, один даруючи матері, другий — дочці, і графині серце стискувалось, розчиняючи скриньки, де часто лежали дуже коштовні речі. Їй добре знане було бажання давати, якого вона, жінка, піколи не могла задовольнити, бажання принести щось, зробити приємність, купувати для когось, вибрати в крамниці дрібничку, що сподобається.

Колись художник пережив уже цей захват, і не раз їй доводилось тоді бачити, як він входив, так само посміхаючись і вітаючись, з пакунком у руці. Потім це минуло, а тепер починається знову. Для кого? В неї жодного сумніву не було. Не для неї.

Він здавався стомленим і схудлим. З цього вона зробила висновок, що він страждає. Вона порівнювала його ходу, вигляд і поводження з поведінкою маркіза, що його Аннетин чар теж починав хвилювати. Це були різні речі: Фарандаль був закоханий, а Олів'є Бертен любив. Принаймні так гадала вона годинами муки, а хвилинами заспокоєння ще надіялася, що помилилась.

О, часто вона ладна була допитувати його, лишившись наодинці, просити, благати, щоб сказав їй усе, щоб до всього признався й нічого від неї не таїв. Вона воліла краще знати й плакати від певності, ніж мучитись від сумні-

ву та не бачити його замкненого серця, де почувала хвилю нової любові.

Це серце, що було їй над життя дорожче, що вона пильнувала, розпалювала й підносила своїм коханням дванадцять років, що здавалось безповоротно було здобуте, переможене, підвладне й до смерті віддане, тепер випорскує воно в неї волею незбагненої, страшної, дивоглядної долі. Так воно зненацька замкнулось разом з таємницею. Вона не могла вже пройти в нього дружнім словом і низати в ньому свою любов, як у певному, тільки їй приступному притулкові. Навіщо ж любити й безоглядно віддаватись, якщо той, кому віддано всю істоту й усе життя, все, все, що маєш на цьому світі, так раптово йде від тебе, бо йому сподобалось інше обличчя, і за кілька днів стає майже чужим.

Чужим! Він, Олів'є? Він казав їй, як і раніше, ті самі слова, тим самим голосом і тоном. А тим часом між ними щось було, щось нез'ясоване, неспіймане, непереможне, те невловиме «майже нічого», що при зміні вітру жене вітрило в далечінь.

Він справді віддалявся, віддалявся все більше, з кожним днем, з кожним поглядом, що кидав на Аннету. Він сам не хотів розгадувати свого серця. Почував шумування любові, непоборний потяг, але не хотів розуміти й здавався на події, на непередбачені випадки життя.

Він тільки клопотався обідами та вечорами в товаристві обох жінок, яких жалоба відсунула від світського виру. Зустрічаючи в них тільки байдужих для себе людей, найчастіше Корбелів та Мюзадьє, він почував себе єдиним у їхньому товаристві, а що й герцогині та маркіза ніколи не бачив, бо їм ранки та денні години були застережені, то й зовсім хотів забути їх, гадаючи, що весілля відкладено на безрік.

До того ж Аннета ніколи не згадувала при ньому про пана Фарандаля. Чи з інстинктивної чесноти вона мовчала, чи, може, від таємної інтуїції жіночого серця, що передчуває те, чого не знає.

Тижні минали за тижнями, нічого не змінюючи в їхньому житті, настала осінь, а разом з нею мала, раніше ніж звичайно, розпочатись сесія парламенту, зважаючи на політичні події.

В день відкриття граф де Гільруа збирався повезти після сніданку пані де Мартмен, маркіза та Аннету на

засідання палати. Тільки графиня, самотня у своєму дедалі глибшому горі, заявила, що лишається вдома.

Вставши з-за столу, вони пили каву у великій вітальні; було весело. Граф, радіючи, що починається парламентська робота, єдина його втіха, майже дотепно говорив про становище та труднощі Республіки; зовсім закоханий маркіз захоплено відповідав йому, поглядаючи на Аннету, а герцогиня майже однаково задоволена була і чуттям свого небожа, і урядовою скрутою. У вітальні було тепло від уперше затоплених після літа калориферів, від драпувань, килимів, і відчувався аромат прив'ялих квітів. У цій замкненій кімнаті, де від кави теж ширився аромат, було щось інтимне, родинне й вдоволене, коли Олів'є Бертен розчинив до неї двері.

Він так здивувався, що спинився на порозі, немов вагаючись заходити, так здивувався, як обдурений чоловік, побачивши дружину свою на злочині. Невиразний гнів і таке хвилювання здушили його, що він відчув, яке поточене любов'ю його серце. Все, що від нього таїли й що він сам від себе таїв, стало йому ясне, коли побачив, що маркіз осівся в домі як жених.

Він зрозумів у пориві розпачу все, що не хотів знати й що йому не зважувались казати. Навіть не спитав себе, чому таїли від нього приготівини до весілля. Він здогадався про це, і його очі, спохмурнівши, скинулися з очима зашарілої графині. Вони зрозуміли одне одного.

Коли він сів, якусь мить стояла мовчанка, бо несподівано поява його паралізувала буянню думок; потім з ним почала розмовляти герцогиня, а він відповідав уривчасто, чужим, раптом зміненим голосом.

Він дивився навколо на людей, що знову почали балачку, і думав: «Вони дурили мене. Це їм не минеться». Найбільше гнівався на графиню та Аннету, безневинне лукавство якої раптом збагнув.

Граф, глянувши на годинника, скрикнув:

— Ого! Час рушати.

Потім звернувся до художника:

— Ми їдемо на відкриття парламентської сесії. Дружина лишається вдома. Хочете поїхати з нами? Дуже буду радий.

Олів'є сухо відповів:

— Ні, дякую. Ваша палата не цікавить мене.

Тоді до нього підійшла Аннета й промовила, прибираючи свого веселого вигляду:

— О, їдьмо, дорогий маестро. Я певна, що ви розважите нас далеко краще, ніж депутати.

— Ні, справді. Ви розважаєтесь і без мене.

Догадуючись, що він невдоволений і сумний, вона припрошувала, щоб показати себе люб'язною:

— Та поїдьмо ж, пане художнику. Запевняю, без вас мені страшенно нудно.

У нього так швидко вихопилось кілька слів, що він не зміг ні спинити їх, ні змінити їхнього виразу:

— Ах, облиште! Вам без мене не нудно, як і всім.

Вона скрикнула, трохи здивована його тоном:

— Ну, от! Він знову не каже мені «ти».

На устах у нього промайнула та крива посмішка, що виявляє весь душевний біль, і він відповів, трохи вклоняючись:

— Мушу одвикати тепер чи колись.

— Чому?

— Бо ви одружитесь, а ваш чоловік, хоч який він буде, матиме право, щоб це «ти» зникло з мого язика.

Графіння поспішила сказати:

— Про це ще буде час подумати. Але сподіваюсь, Аннета не побереться з таким уразливим чоловіком, що ображатиметься на фамільярність давнього друга.

Граф кричав:

— Ну, швидше в дорогу! Ми спізнаємось!

І ті, хто мав з ним їхати, підвелися й вийшли після звичайних ручкань та поцілунків, якими обмінювались герцогиня, графіння та дочка її, вітаючись і прощаючись.

Вони лишилися самі. Вона й він коло порт'єри зачинених дверей.

— Сідайте, друже,— тихо промовила вона.

Але він майже брутально відповів:

— Ні, дякую, я теж іду.

Вона благально прошепотіла:

— О, чому ж?

— Бо це не мій час, здається. Прошу вибачити, що прийшов, не попередивши.

— Що це ви, Олів'є?

— Нічого. Жалкую тільки, що розладнав задуману прогулянку.

Вона схопила його за руку.

— Що ви хочете сказати? Вони якраз збиралися їхати на відкриття сесії. А я дома лишалась. Навпаки, як добре, що вам щось навіяло прийти сьогодні, коли я сама.

Він глузливо посміхнувся.

— Навіяло, авжеж навіяло.

Вона взяла його за руки і, дивлячись йому в глибину очей, ледве чутно прошепотіла:

— Признайтесь, ви її любите?

Він вирвав руки, не мігши опанувати своєю нетерплячку:

— Та ви збожеволіли на цьому.

Вона знову схопила його за руки й, стиснувши їх пальцями, благала:

— Признайтесь, Олів'є, признайтесь. Краще хай я знаю, хай буду певна, краще хай знаю. Краще... О, ви не розумієте, чим стало моє життя.

Він знизав плечима:

— Що ви від мене хочете? Хіба моя вина, що ви губитесь?

Тримаючи за руки, вона повела його далі, до другої вітальні, де ніхто не міг почути. Тягла його за візитку, вчепившись за нього, задихаючись. Привівши до круглої канапки, силоміць посадовила й сама сіла поруч:

— Олів'є, друже, єдиний друже, прошу вас, скажіть, що любите її. Я знаю це, відчуваю в усьому, що ви робите, я певна цілком, це вбиває мене, але хочу почути це від вас.

Він усе заперечував, тоді вона схилилась навколішки до його ніг, голос її захрип:

— О друже, друже, єдиний друже, правда ж, ви любите її?

Він скрикнув, пробуючи підвестися:

— Та ні ж, ні. Присягаюся, що ні.

Вона затулила йому рукою рота, бубонячи:

— О, не брешіть. Я надто мучусь.

Потім, припавши головою йому до колін, заридала.

Він бачив тільки шию її та купу білявого, перемішаного з сивим волосся, і безмежний жаль, безмежний біль охопив його.

Втопивши пальці у важку зачіску, він силоміць підняв її голову, підводячи до себе безтямні, залиті слізьми очі. І почав ці вогкі очі нестримано цілувати, приказуючи:

— Ані, Ані. Моя любя Ані, любя Ані!

Тоді вона, силкуючись посміхнутись, мовила непевно, як дитина, погноблена горем:

— О друже, скажіть тільки, що ви мене ще трохи любите.

Він знову почав цілувати її:

— Так, я люблю вас, дорога Ані.

Вона підвелася, сіла коло нього, взяла за руки, глянула на нього й ніжно проказала:

— Як довго ми вже любимось. Не годилося б цьому так кінчатись.

Він спитав, пригортаючи її:

— А чого ж йому кінчатись?

— Бо я старію, а Аннета дуже нагадує, якою я була, коли ви побачили мене.

Тепер він затулив їй рукою скорботні уста, приказуючи:

— Знову. Не згадуйте, прошу вас. Присягаюся, що ви помиляєтесь.

Вона знову промовила:

— Якби ви тільки мене хоч трохи любили.

Він відповів:

— Люблю вас.

Потім вони довго сиділи мовчки, побравшись за руки, схвильовані й смутні.

Нарешті вона урвала мовчанку й прошепотіла:

— Ох, невеселі будуть дні, що мені лишилось прожити.

— Я постараюсь, щоб вони були радісні.

Тінь хмарного неба, що темніло перед смерком, облягала вітальню, оповивала їх туманним мороком осінніх вечорів.

Продзвонив годинник.

— Ми довго вже тут,— сказала вона.— Ідіть, бо хтось може зайти, а ми неспокійні.

Він підвівся, обійняв її й поцілував, як колись, у піврозтулені уста, потім вони пройшли обидві вітальні, тримаючись за руки, як подружжя.

— Прощайте, друже.

— Прощайте.

І порт'єра за ним упала.

Він зійшов сходами, звернув до церкви св. Магдаліни й пішов, не тямлячи, що робить, як ударом приглушений, тремтячи на ногах, почувачи полум'я в серці, що кидалось жариною в грудях. Дві години, три, а може й чотири він ішов куди очі дивляться, в такій моральній пригніченості й фізичному виснаженні, що сили в нього стало тільки на те, щоб переставляти ноги. Потім вернувся додому, щоб поміркувати.

Так, він любив дівчину. Тепер він зрозумів усе, що схвилювало його під час прогулянки з нею в парку Монсо, коли він почув з її вуст звуки голосу, що ледве впізнав, того голосу, що колись збудив його серце, зрозумів повільне, нестримне відродження приспаної, але не погаслої любові, яке сам від себе пильно таїв.

Що робити? Та що ж він може зробити? Коли вона одружитья — уникатиме частих зустрічей з нею, от і все. Тим часом ходитиме до них, щоб не подумали чого, і від усіх свою таємницю сховає.

Обідав він удома, чого не траплялось ніколи. Потім сказав **напалити** велику грубу в ательє, бо ніч заходила холодна. Так само наказав засвітити люстру, немов боявся темних кутків, і замкнувся. Яке ж чудне, глибоке, фізичне, страшенно сумне хвилювання охопило його! Він почував його в горлі, в грудях, у всіх оспалих м'язах, як і в непритомній душі. Стіни кімнати гнітили його; в них минуло все життя його, життя митця й людини. Кожен етюд нагадував йому тут про успіх, і спогадом дихали всі меблі. Але успіх і спогади — в минулому. Життя його? Яке коротке здалося воно йому, порожнє й важке. Малював картини й картини, завжди картини й любив одну жінку. Він пригадував вечори надпориву після побачень у цьому самому ательє. Цілі ночі ходить було, піби в гарячці. Радість щасливої любові, радість світського успіху, незрівнянна сп'янілість від слави дали йому скуштувати незабутніх годин потайного тріумфу.

Він любив одну жінку, і вона його любила. Від неї дістав він те хрещення, що збуджує в чоловікові таємничий світ чуття і кохання. Вона майже силоміць розкрила йому серце, і тепер закрити його він не міг. Інша любов заходила проти волі його в цей отвір. Інша, чи, певніше, та сама, тільки іншим обличчям розпалена, розбуркана силою старечої потреби кохання. Так, він любив дівчину. Нема чого боротись, опиратись та заперечувати — любив її розпачливо від свідомості, що не здобуде від неї навіть трохи жалю, що страшні муки його будуть їй назавжди невідомі й інший хтось її візьме. На цю думку, що невпинно й невідступно з'являлась, його охопило тваринне бажання вити, як прив'язаному собаці, бо теж був безсилий, поневолений і прип'ятий. Дедалі більше нервуючись від думок, він великими кроками ходив по просторій кімнаті, немов на свято освітленій. Не можучи більше терпіти болю від роз'ят-

реної рапи, він хотів приспати її спогадом колишнього кохання, зцілити її промінням першої великої пристрасті. Із стінної шафи він вийняв копію, що зробив колись для себе з портрета графині, поставив її на мольберт і почав дивитись, сівши навпроти. Силкувався побачити, відчутти її живою, такою, як колись любив. Але на полотні раз у раз з'являлась Аннета. Мати зникла, розтанула, даючи місце іншому обличчю, що було дивно на неї подібне. Це була мала з трохи світлішим волоссям, трохи пустотливішою посмішкою, трохи жартівливішим поглядом, і він ясно відчував, що належить тілом і душею цій юній істоті, як не належав ніколи інший, як належить ~~човен хвилі~~ його несуть.

Тоді він підвівся і, щоб не бачити привида, перевернув малюнок; потім почувачи гнітючий смуток, приніс із кімнати до ательє шухляду із столу, де лежали листи від коханки. Вони були там, мов у ліжкові, одне на одному, складаючи грубий шар тонких папірців. Він затопив руки середину, в писання, що про них обох говорило, в купіль їхнього довгого зв'язку. Дивився на тісну дощану труну, де спочивала купа конвертів, що на них його, тільки його ім'я було скрізь написано. Він гадав, що в них, у жовтій хвилі паперу, заплямленого червоними печатами, розказано про любов, про ніжну прихильність двох істот, про історію їхніх сердець, і вдихав, схилившись, старе повітря, меланхолійний дух замкнених листів.

Він хотів перечитати їх і, порившись у шухляді, витяг пригорщу найдавніших. І що більше він їх читав, з них поставали ясні спогади, хвилюючи йому душу. Пізнавав серед них ті, що тижнями носив при собі, знаходив у дрібному письмі, що складало ніжні речення, забуті колишні чуття. Зненацька надібав пальцями тонку вишивану хусточку. Що воно? Подумавши мить, згадав. Якось вона ридала в нього, ревнучи, і він викрав у неї на спогад зморілу від сліз хустину.

Ох, як сумно, як сумно. Бідна жінка!

З глибини шухляди, з глибини минулого згадки знімалися парою, невідчутною парою зниклої дійсності. А проте він страждав і плакав над листами, як над мертвими плачуть через те, що їх немає.

Але від давньої розбурканої любові в ньому зароджувався молодий, новий пал, доплив непоборної ніжності, що викликав йому в спогаді ясне личко Аннети. Він любив

був матір у жагучому пориві доброхитного рабства, а тепер і дівчину любити починав, як невольник, як старий, тремтячий невольник, що на нього накладають кайдани, яких не порвати ніколи.

Відчув це в глибині істоти і вжахнувся.

Силкувався зрозуміти, як і чому вона так ним заволоділа. Він майже не знав її! Вона тільки починала бути жінкою, серце й душа якої спить ще сном юності.

А він був уже на схилі життя. Як же зачарувала його ця дитина кількома посмішками та пасмами волосся? Ох, посмішки й волосся білявої дівчинки знімали у ньому бажання впасти навколішки й битись об землю чолом!

Хто знає, хто знатиме, чому якесь жіноче обличчя набуває над ним могутності отрути? Здається, випив його очима, і стало воно твоєю думкою й тілом! П'янієш, божеволієш від нього, живеш цим увібраним образом і хочеш від нього померти!

Як мучить часом ця жорстока, незбагненна влада обличчя над чоловічим серцем!

Олів'є Бертен знову почав ходити, ніч минала, груба його погасла. Крізь шибки проходив знадвору холод. Він ліг, і до світу думав і страждав.

Встав він рано, не знаючи, навіщо і що йому робити, знервований, нерішучий, як верткий флюгер.

Шукаючи розваги душі й праці тілу, він згадав, що того дня дехто з членів клубу відвідує щотижня муринські парні, де можна після масажу поспідати. Він швидко вбрався, сподіваючись, що парня й душ заспокоять його, і вийшов.

Надворі його одразу ж пройняв гострий холод, той перший прикрий холод першого приморозку, що за одну ніч нищить останні рештки літа.

Вздовж бульварів падав густий дощ широкого жовтого листу, що сипався з сухим, коротким шелестом. Він падав, скільки око сягало, з кінця в кінець широких улиць, між фасадами будинків, немов усі черешки були відтяті від гілля вістрям тонкого льодового леза. Брук і тротуари, застелившись ним, нагадували на час лісові пляхи на початку зими. Цей мертвий лист шарудів під ногами і ворухився вряди-годи легкими хвилями під подувом вітру.

Це був один з переходових днів, що знаменують кінець одного й початок другого сезону та мають свій смак і свій смуток — смуток конання і смак відродження.

Коли Олів'є переступив поріг турецької парні, то відчув

у своєму сумному серці трепет утіхи на думку про теплінь, що зараз огорне йому тіло після холодного вуличного повітря. Він хапливо роздягся, обгорнув круг стану легку пов'язку, подану хлопцем, і зник за вшитими повстю дверима, що перед ним розчинились.

Коли він проходив галерею муринського стилю, освітлену двома східними ліхтарями, йому немов забракло повітря від гарячих давучих подихів, що ніби з далекого огнища линули. Кучерявий негр, у самому поясі, що був йому за всю одягу, з лискучим м'язистим тілом, кинувся піднімати перед ним завісу в другому кінці галереї, і Бертен увійшов у велику парню, круглу, високу, мовчазну, майже містичну, як храм. Крізь скляну баню й трикутні кольорові шибки світло падало в безмежну, кругойдучу кахлями бруковану залу, стіни її були по-арабському викладені барвистими плитками.

Майже голі чоловіки різного віку мовчки походжали тут поволі й серйозно; деякі сиділи на мармурових лавках склавши руки; інші тихо розмовляли.

Гаряче повітря одразу ж забивало подих. Усередині, в цьому задушливому, прикрашеному циркові, де грілося людське тіло, де метушились чорні й бронзові масажисти з міднястими листками, було щось античне й таємниче.

Найперше художник примітив постать графа де Лянда. Той походжав, як римський борець, пишаючись своїми велетенськими грудьми й грубими схрещеними на них руками. В парпях він був завсідником і почувався тут, як славетний актор на сцені, і по-знавецькому сперечався про м'язи паризьких силачів.

— Добридень, Бертене, — сказав він.

Вони потиснули руки; Лянда казав:

— А добре в таку погоду попаритись?

— Чудово.

— Бачили Рокдіана? Він тут. Я його просто з ліжка забрав. А ось гляньте на цей кістяк.

Повз них проходив низенький клишоногий добродій з щуплими руками та запалим животом, викликавши зневажливу посмішку в зразкових представників людської сили.

Підійшов і Рокдіан, побачивши художника.

Вони посідали на довгий мармуровий стіл і почали розмовляти, мов десь у салоні. Метушились прислужники з напоями. Чути було ляскання масажистів по голому тілу

й раптові вибухи душів. Невпинний плюскіт води по всіх кінцях великого амфітеатру бринів шумом дрібного дощу.

Раз у раз хтось новий, зайшовши, вітався з трьома приятелями або й підходив поручкатись до них. Кременезний герцог д'Арісон, маленький князь Епіляті, барон Фляк та інші.

Зненацька Рокдіан сказав:

— Стривайте, Фарандаль!

Маркіз, взявшись у боки, увійшов незмушено, як добре збудований чоловік, якому нема чого соромитись.

Лянда буркнув:

— Молодець цей — справжній глдіатор!

Рокдіан спитав, звертаючись до Бертена:

— Правда, що він жениться з дочкою ваших друзів?

— Здається,— сказав художник.

Але питання це, в присутності маркіза, в цей час і в цьому місці зняло в серці Олів'є страшну хвилю розпачу й обурення. Він поволі і з такою гостротою відчув усю жахливу реальність прийдешнього, що мусив кілька хвиль поборювати в собі тваринне бажання кинутись на маркіза.

Потім підвівся.

— Стомився я,— сказав він.— Піду зразу ж у масаж.

Проходив араб.

— Ти вільний, Ахмед?

— Так, пане Бертене.

І він похапцем пішов, щоб не ручкатись із Фарандалем, що поволі обходив залу.

І чверті години не пробув він у великій затишній спочивальні, де було так тихо, де попід стінами тяглися кабінки з ліжками, а посередині знаходилася площинка з африканськими рослинами та водограєм, що лився посередині. Йому здавалось, ніби за ним женуться, загрожують йому, ніби маркіз таки до нього підійде, і він муситиме подати йому руку й ставитися, як до приятеля, бажаючи насправді вбити його.

Незабаром він знову вийшов на бульвар, вистелений мертвим листом. Він уже не падав, бо й рештки зніс уже настирливий вітер. Його червоно-жовтий килим тремтів, ворухився й хвилювався між тротуарами від прикрих, щораз міцніших подихів вітру.

Раптом рев якийсь пройшов над дахами, дикий крик наближення бурі, і зразу ж шалений порив вітру з боку церкви св. Магдаліни завив на бульварі.

Лист, увесь опалий лист, немов тільки чекав його і назу-

стріч йому підвівся. Він біг перед ним, збиваючись і вируючи, знімаючись спіралями до верхівлі будинків. Вітер гнав його, як отару, божевільну отару, що бігла, мчала, тікала за паризькі рогатки, до вільного неба передмість. І коли густа хмара листу й пилу зникла на високості кварталу Мальзерб, брук і тротуари стали голі, чудно якось вичищені й заметені.

Бертен гадав: «Що буде зо мною? Що робити? Куди йти?» І повернув додому, не мігши нічого вигадати.

Спинив його газетний кіоск. Він купив сім чи вісім газет, сподіваючись знайти в них щось почитати на годину-дві.

— Тут снідатиму, — сказав він удома. І пішов до ательє.

Але сівши, відчув, що лишитись удома не зможе, бо все тіло його горіло хвилюванням розлюченого звіра.

Переглянуті газети й на хвилину не розважили йому душі, і факти, що про них він читав, сприймалися лише очима, але не доходили до свідомості. В одній статті, якої він і не старався зрозуміти, його вразило ім'я Гільруа. Мова мовилась про засідання палати, де граф сказав кілька слів.

Він уважніше став читати, збуджений цим пагадуванням, і натрапив на ім'я славетного тенора Монрозе, що мав дати наприкінці грудня одну виставу в Опері. Це буде, писали, чудове музичне свято, бо тенор Монрозе, покинувши Париж шість років тому, мав по всій Європі та в Америці незрівняний успіх, а крім того з ним виступить і відома шведська співачка Ельсон, якої Париж теж п'ять років уже не чув.

Раптом Олів'є спала думка, немов із глибини серця йому зринувши, потішити Аннету цією виставою. Потім згадав, що графинина жалоба стане цьому проекту на перешкоді, і почав добирати способу, щоб його все-таки здійснити. Один тільки спосіб був — узяти ложу на сцені, де глядача майже не видно, а коли графиня й так не схоче піти, запросити з Аннетою батька та герцогиню. В такому разі герцогині треба буде запропонувати ложу. Але тоді треба й маркіза запросити.

Він вагався й довго міркував.

Певна річ, справа з весіллям вирішена, навіть час йому, мабуть, призначено. Він догадувався, що графиня поспішала з цим кінчити, і розумів, що вона віддасть дочку за Фарандаля якнайшвидше. Тут він був безсилий. Він не міг ні перешкодити цій страшній події, ні змінити, ні відсу-

нути її! А коли вже треба перед нею скоритись, то чи не краще спробувати приборкати своє серце, приховати муку, прикидатися втішеним і не давати волі, як допіру було, своїм поривам.

Так, він запросить маркіза, заспокоїть цим графинину підозру, а собі забезпечить дружні стосунки з домом молодого подружжя.

Поснідавши, він пішов до Опері, щоб замовити собі ложу позад завіси. Йому пообіцяли. Тоді він подався до Гільруа.

Графиня майже зразу ж вийшла до нього й сказала, схвильована ще вчорашнім зворушенням:

— Як мило, що ви сьогодні прийшли!

Він пробубонів:

— Я вам щось приніс.

— Що саме?

— Ложу на сцені в Опері на єдину виставу Ельсоп та Монрозе.

— Ох, друже, який жаль! А жалоба моя?

— Вашій жалобі вже чотири місяці незабаром.

— Повірте, я не можу.

— А Аннета? Подумайте, що такої нагоди вдруге може й не трапиться.

— З ким же вона поїде?

— З батьком та герцогинею, я її запрошу. Так само й маркізові гадаю запропонувати місце.

Вона глянула йому в глиб очей, шалене бажання поцілувати його підступило їй до уст. І перепитала, ушам не ймучи віри:

— Маркізові?

— Звичайно!

І вона зразу ж погодилась на таку раду.

Він байдуже спитав:

— Призначили вже їхнє весілля?

— Боже мій, приблизно. Маємо причини спішити з ним тим більше, що вирішили це ще перед маминою смертю. Пригадуєте?

— Дуже добре. На коли ж?

— Та на початок січня. Даруйте, що раніш вас не повідомила.

Увійшла Аннета. Серце йому кинулося пружиною в грудях, і та ніжність, що буяла в ньому до дівчини, зненацька згрікла й породила якусь дивну жагучу злість, якою любов стає під бичем ревнощів.

— Я вам щось приніс,— сказав він.

Вона відповіла:

— Так ми вже рішуче на «ви»?

Він сказав по-батьківському:

— Слухайте, дитино. Мені відомо, яка подія готується. Повірте, через якийсь час це буде неминуче. Краще зараз, ніж потім.

Вона невдоволено знизала плечима, а графиня мовчала, кудись дивлячись і про щось думаючи.

Анпета спитала:

— Що ж ви принесли?

Він розповів про виставу й запрошення, що мав зробити.

Дівчина була захоплена і, кинувшись йому на шию в дитячому пориві, поцілувала його в обидві щоки.

Він мало не зомлів і зрозумів під ніжним подвійним дотиком свіжих уст, що не видужає ніколи.

Графиню пересмикнуло, і вона сказала дочці:

— Тебе ж батько чекає.

— Гаразд, мамо, я йду.

Коли вона вийшла, Олів'є спитав:

— Вони поїдуть у подорож?

— Так, на три місяці.

Він мимоволі пробурмотів:

— Тим краще.

— Знову будемо жити, як колись,— сказала графиня.

Він пробубонів:

— І я надіюся.

— Тим часом, не забувайте мене.

— Ні, друже.

Той порив, що охопив його напередодні, коли вона плакала, і його намір запросити маркіза на оперову виставу подав графині трохи надії.

Але ненадовго. І тижня не минуло, як вона знову почала з болісною і ревнивою увагою стежити на обличчі Олів'є за розвитком його муки. Вона все знала до дрібниць, сама переходячи крізь усю скорботу, що в ньому почувала, і постійна присутність Аннети раз у раз нагадувала їй про марність її заходів.

Все гнітило її разом, роки й жалоба. Її діяльне, вміле, винахідливе кокетство, що допомагало їй усе життя діставати перемоги, тепер було сковане чорною сукнею, що так само підкреслювала бліде й змарніле обличчя, як прикра-

пала пишну юність дитини. Далекий був уже той час, такий недавній проте, коли вона гордо добирала однакових з дочкою туалетів, тоді для неї вигідних. Тепер їй безтямно хотілось зірвати з свого тіла смертельний одяг, що бридив її і мучив.

Коли б до її послуг було все знаряддя краси, коли б вільно було їй вибрати та носити в гармонії з своїм кольором тканини ніжних відтінків, що надали б її мрущому чарові тонко розрахованої сили, такої самої принадної, як і природна грація дочки, то вона, безперечно, з них двох була б спокусливіша.

Вона добре знала вплив збудних вечірніх і легких, чуттєвих туалетів, хатнього хвильного вбрання під час сніданку з близькими друзями, що воно лишає на жінці до полудня якусь солодкість її пробудження, матеріальне й гаряче відчуття їх ліжка й напахченої кімнати.

Але що вона могла почати в похоронній сукні, в цій каторжанській одежі, що буде на ній цілий рік! Рік! Рік вона буде в чорній в'язниці, безсила й подолана! Рік почуватиме, як старіється щодня, щогодини в креповому футлярі! Що буде з неї через рік, якщо нещасне хворе тіло її і далі так змінюватиметься від душевної туги?

Ці думки не відступались від неї, псували їй всяку приємність, обертали їй на біль кожную радість, не лишали їй ні втіхи чистої, ні задоволення, ні веселощів. Вона без упину тремтіла розпачливим бажанням скинути тягар лиха, що чавив її, бо без цієї гнітючої мани була б ще щаслива, бадьора й здорова! Почуває в собі душу живу й свіжу, завжди молоде серце, жагу істоти, що починає жити, невситиму, жадібнішу навіть, ніж колись, спрагу щастя й палющу потребу любити.

І от все гарне, все ніжне, радісне й поетичне, що прикрашує й цінить життя, відсахнулось її, бо вона старіла! Кінець! Проте почувала вона ще зворушення дівчини й пристрасні пориви молодой жінки. Тільки тіло постаріло, тільки нужденна шкіра, зв'ялена потроху й поточена, мов те сукно на дереві меблів. Свідомість занепаду не покидала її, ставши майже фізичним болем. Ця настирлива думка, здавалося, викликала в неї особливу чутливість епідерми, відчуття старечого відцвітання, постійне й таке ж виразне, як почуття холоду й тепла. Їй здавалось, що вона й справді почуває якусь невловиму сверблячку, почуває, як поволі кладуться на чоло її зморшки, як западають тканини шиї

та щік і множаться безліч рисок, що карбують стомлену шкіру. Як хворий на коросту мусить себе роздряпувати, так вона від свідомості й жаху перед гидкою марудною працею бистрих років почувала в душі непоборну потребу перевірити це в дзеркалах. Вони кликали, вабили, силували її підходити до себе і пильним оком дивитись, роздивлятись, пізнавати й пальцем торкатись, немов щоб краще переконатись, до невитравних слідів часу. Спочатку ця думка прокидалась у ній вряди-годи, коли вона постерігала чи вдома, чи десь блискучу поверхню страшного скла. Вона спинялась на тротуарах перед вітринами крамниць, немов якась рука затримувала її коло скляних платівок, якими купці прикрашають фасад своїх закладів. Це стало хворобою, маною. В кишені вона носила гарненьку пудреницю слонової кістки завбільшки з горіх, де на покришці всередині вроблено непомітне дзеркальце, і часто, йдучи, тримала її розчинену в руці й підносила до очей.

Коли вона сідала читати або писати в гобеленовій вітальні, думка її, на мить розважена новою роботою, хутко поверталась до свого болю. Вона боролася, силкувалася розважитись, думати про щось інше й далі свою роботу провадити. Даремно; гостре бажання дратувало її, і незабаром рука її, покидаючи книжку чи перо, нестримно простягалась до дзеркальця із ручкою з старовинного срібла, що лежало на її бюро. В овальній різьбленій рамці її обличчя нагадувало щось давнє, як портрет минулого століття, настелю, колись свіжий, а тепер вицвілий на сонці. Вона довго на себе роздивлялась, потім стомлено клала дзеркальце на стіл, силкуючись знову взятись до роботи, але й двох сторінок не прочитавши і двох десятків рядків не написавши, знову почувала непоборну, болісну потребу дивитись на себе, знову простягала руку й брала дзеркало.

Тепер вона брала його, як обридлі невідчепні дрібнички, приймаючи друзів, раз у раз у нього зазірала; вона мало не плакала від дратування і ненавиділа його, як щось живе, у своїх руках тримаючи.

Одного дня, в розпачу від боротьби з цим шматком скла, вона кинула ним об стіну й потрощила його на скалки.

Але чоловік віддав його полагодити й незабаром повернув їй дзеркало ще яснішим. Вона мусила взяти його, подякувати й примиритися з його присутністю.

Так само щовечора й щоранку, в своїй кімнаті замкнув-

шись, вона мимо власної волі ретельно й терпляче пильнувала на собі гидкого та спокійного поступу спустошення.

Лігши, не могла спати, світила свічку і думала, розплющивши очі, що безсоння й нудьга безжально прискорюють страшну роботу невпинного часу. Слухала в нічній тиші, як годинник немов шепотів одноманітним, помірним цоканням: «Іде, іде, іде», — і така мука пронизувала їй серце, що, вкрившись з головою, вона тремтіла з розпуки.

Колись, як і всі, вона лічила роки й відзначала зміни, принесені ними. Як і всі, вона казала собі, казала щозими, щовесни й шоліта: «Я дуже змінилася за минулий рік». Але, лишаючись у красі, хоч і змінений, вона цим не турбувалась. І ось тепер, замість спокійного відчуття повільної ходи років, вона раптом збагнула й зрозуміла скажений гін хвилин. Їй зненацька об'явився плин часу, непомітний, але разючий для думки біг і безконечна течія хвилих секунд, що точать людське тіло й життя.

Після таких нужденних ночей вона довго й спокійно дрімала в теплих ковдрах, коли покоївка відслоняла завіси й розпалювала вранці камін. Лежала тихо й стомлено, не сплячи й не прокидаючись, в якійсь душевній притуплості, знову переймаючись інстинктивною, неблаганною надією, що освітлює і живить до останнього дня людську посмішку й серце.

Тепер щоранку, з ліжка вставши, вона почувала могутнє бажання молитись, просити в бога трохи полегкості й розради.

Ставала навколішки перед великим дубовим розп'яттям, рідкісним мистецьким твором, що Олів'є знайшов і подарував їй, і, замкнувши уста, голосом душі, яким з собою самим розмовляють, стелила до божественного мученика болісне благання. Безтямно бажаючи, щоб бог почув її і допоміг, наївна в скорботі своїй, як і всі вірні, навколішках, вона певна була, що він слухає її, зважає на її прохання, а може, й зворушується її мукою. Вона не просила в нього того, чого він ніколи нікому не зробив, — зберегти до смерті принадність, свіжість та грацію, — просила тільки трохи спокою та пільги. Постаріти їй неминуче, як і померти! Та чому ж так швидко? Жінки так довго лишаються вродливі! Чи не дозволить він і їй бути такою? Який милосердний буде він, що сам стільки вистраждав, коли лишить їй хоч на два-три роки решту чару, потрібного їй, щоб подобатись?

Вона не казала йому цього, але зітхала про це перед ним у невиразному благанні душі.

Потім, підвівшись, сідала до туалету і, так само напруживши думку, як і молячись, бралась до пудри, помади, олівців, пухівок та щіточок, що відновляли їй тиньковану щоденно крихку красу.

VI

Два імені котились на бульварі з уст на уста: «Емма Ельсон» та «Монрозе». Що ближче до Опери, то частіш лунали вони. Вони ясніли, крім того, перед очима перехожих на велетенських афішах, поліплених на колонах, і у вечірньому повітрі стояло хвилювання, мов від якої події.

Важка будівля так званої Національної музичної академії *, пригнічена чорним небом, стояла перед натовпом пишним білястим фасадом та мармуровими колонами галереї, мов декорація, освітлена невидимими електричними вогнями.

На майдані кінна республіканська гвардія стежила за порядком, і з усіх кінців Парижа сюди прибувала сила карет, де за спущеними шибками видко було пишноту світлих убрань та блідих облич.

Карети на дві особи й ландо сунулись низкою в бічних аркадах і, спиняючись на мить, випускали світських і інших жінок, — розкішні, пишно оздоблені тіла у вечірніх шубах, цяцькованих хутром, пір'ям та неоцінним мереживом.

Геть угору славетними сходами, мов казковий похід який, сунувся невпинний потік прибраних, як королеви, дам, чиї шиї та вуха сяяли блиском діамантів і довгі сукні волочились по приступках.

Зала сповнялась завчасно, бо ніхто не хотів пропустити жодної ноти знаменитих артистів; і в розлоному амфітеатрі під ясним промінням електричної люстри людська хвиля осідала з шумом та гомоном.

З ложі на сцені, де були герцогиня, Аннета, граф, маркіз, Бертен та Мюзадьє, видко було тільки лаштунки, де балакали, бігали й кричали люди: машиністи в блузах, добродії у фраках, актори в костюмах. Але за велетенською спущеною завісою чути було глухий гомін юрби, почувалась присутність маси рухливих збуджених істот, чие хвилювання проходило, здавалось, крізь тканину й ширилось до декорацій.

Ставили «Фауста».

Мюзадьє розповідав анекдоти про першу виставу його в Опері-Комік, про холодне ставлення публіки спочатку, що змінилося блискучим тріумфом, про перших виконавців та їхню манеру співати кожен арію. Аннета, півобернувшись до нього, слухала з молодістю, жадібною цікавістю, якою світ оповивала, і вряди-годи скидала на нареченого, що за кілька днів мав стати її чоловіком, повним кохання поглядом. Тепер вона вже любила його, як люблять усі наївні серця, тобто любила в нім усі надії майбутнього. Сп'янілість першими святами життя й палка потреба бути щасливою проймала її трепетом радощів і чекання.

А Олів'є, що бачив усе і все знав, що пройшов усі щаблі потайної, безсилої і ревнивої любові, спустився аж у полум'я людської муки, де серце, здається, шкварчить, як тіло на розпеченім вугіллі, стояв у глибині ложі, дивлячись на них поглядом засудженого на страту.

Пролунало три удари *, і зненацька легенький, сухий стукіт диригентової палички враз впинив увесь рух, кахикання та шелести; потім, після хвилини глибокої тиші, знялись перші такти інтродукції, сповнили залу невидимою і непереможною таємницею думки, що проймає тіло, збуджує нерви та душу поетичним матеріальним палом, влітаючи в чисте повітря, яким дихаєш, гучну хвилю звуків.

Олів'є сів у глибині ложі, почувуючи скорботне зворушення, немов такти ці ятрили його сердечні рани.

Та коли завіса піднялася, він знову встав і побачив серед декорацій алхімікового кабінету замисленого доктора Фауста.

Він разів з двадцять чув уже цю оперу, знав її мало не напам'ять, і його увага, одразу ж покинувши п'єсу, перейшла на залу. Йому видно було тільки невеличкий кут за виступом сцени, що ховав його ложу, але цей кут, що ширився від оркестру до галереї, показував йому частину публіки, де він багато кого пізнав. Коло оркестру низка чоловіків у білих краватках здавалась знайомим музеєм постатей: тут сиділи світські, артисти, журналісти, всі ті, хто завжди буває там, куди всі йдуть. У балконі та ложах він називав і в думці відзначав побачених жінок. Графиня де Локріст у ложі на авансцені була справді чарівна, а трохи далі маркіза д'Ебелен, що недавно побралася, вже підводила свій лорнет. «Добрий початок», — подумав Бертен.

Всі дуже уважно й з видимою прихильністю слухали тенора Монрозе, що скаржився на життя.

Олів'є думав: «Яка дурниця! Фауст, таємничий, величний Фауст співає про страшну огиду до всього, про заперечення всього, а юрба ця стурбовано дослухається, чи не змінився голос у Монрозе». Він став слухати разом з усіма і за банальними словами лібретто, в музиці, що збуджує в нетрях душ глибокі сприйняття, якимось збагнув Фаустове серце, яким замислив його Гете.

Колись він цю поему читав, уважав її за прекрасну, але вона мало його хвилювала, а ось зненацька відчув її незмірну глибіню, бо сам він цього вечора ставав немов Фаустом.

Аннета, схилившись на поруччя ложі, захоплено слухала, а в публіці котився шепіт утіхи, бо голос Монрозе був краще поставлений і бринів гучніше, ніж будь-коли.

Бертен заплющив очі. Вже з місяць він усе, що бачив, почував і здивав у житті, зразу ж якимось прилучав до своєї пристрасті. Весь світ і самого себе він віддавав на пожиток цій настирливій ідеї. Все, що бачив прекрасного, рідкісного, все, що уявлялося чарівним, зразу ж пропонував у мислях маленькій приятельці, і кожную думку свою зв'язував з любов'ю до неї.

Тепер він у самому собі чув муку Фаустових скарг, і бажання смерті виникло в ньому, бажання теж кінчити з своїми болями, з усім нікчемством свого безрадного кохання: Він дивився на тонкий профіль Аннети й бачив маркіза де Фарандаля, що сидів позад неї і теж на неї споглядав. І почував себе старим, кінченим, пропащим! Ох, яка ж мука нестерпуча — нічого вже не сподіватись, ні на що не надіятись, не мати навіть права бажати, почувати себе витиснутим, відставленим у житті, як літній урядовець із кінченою кар'єрою.

Залунали оплески, Монрозе вже був переможцем. І Мефістофель-Лябар'єр вродився з-під землі.

Олів'є, ніколи не чувши його в цій ролі, став уважніший. Згадка про драматичну гру баса Обена * й про спокуси-вість баритона Фора * розважила його на кілька хвилин.

Але зненацька фраза, що Монрозе проспівав з непере-можною силою, схвилювала його до глибини серця. Фауст казав Сатані:

Я хочу скарбу над усі скарби,
Я молодості хочу.

І тепер з'явився в шовковій куртці, з шпагою при боці й китицею пір'я на шапці, стрункий, молодий і гарний, сяючи манірною красою співака.

Знявся шепіт. Він був дуже вродливий і подобався жінкам. Олів'є, навпаки, якось прикро стеновся, бо гостре відчуття драматичної поеми Гете зникло в цій метаморфозі. Тепер перед очима його була тільки феєрія, повна прегарних арій, та талановиті актори, що в них він чув самі голоси. І чоловік у куртці, той гарний, співучий хлопець, що хизувався своїми литками й нотками, не подобався йому. Це не був справжній, непоборний і зловісний лицар Фауст, що мав спокусити Маргариту.

Він знову сів, і на пам'ять спливла фраза, щойно почута:

Я хочу скарбу над усі скарби,
Я молодості хочу.

Він шепотів її крізь зуби, сумно наспівуючи у душі, і, не зводячи очей з Аннетиної білявої шиї в чотирикутному просвіті ложі, почував у собі всю гіркість цього нездійсненого бажання.

Але Монрозе кінчив перший акт так досконало, що зала вибухла ентузіазмом. Кілька хвилин оплески, стукіт та вигуки стояли в залі, мов гроза. По всіх ложах жінки плескали рукавичками, а чоловіки, позад них стоячи, кричали й били в долоні.

Завіса впала і двічі піднімалась під невтишні оплески. Коли і втретє вона спустилась, відділяючи публіку від сцени та внутрішніх лож, герцогиня й Аннета ще плескали якийсь час, і на подяку тенор їм окремо, легенько й скромно вклонився.

— О, він побачив нас! — сказала Аннета.

— Який чудовий артист! — скрикнула герцогиня.

А Бертен, перехилившись уперед, з невиразним почуттям обурення й зпеваги дивився на вславленого актора, що пішов за лаштунки, трохи хитаючись і тягнучи ногу, рукою упершись у бік, у застиглій позі театрального героя.

Почалась про нього розмова. Успіхи його серед жінок нарobili не менше шуму, ніж його талант. Він пройшов усі столиці під захоплення жінок, які, наперед знаючи його чарівність, тремтіли, коли він з'являвся на сцені. Проте він, казали, мало цікавився цим сентиментальним безумством і задовольнявся музичними тріумфами. Мюзадьє, в присутності Аннети висловлюючись якомога обережніше,

розповідав про життя цього вродливого співака, а герцогиня захоплена казала, що розуміє й схвалює той захват, який він може навіяти, таким спокусливим, гарним, визначним і виключним музикою він їй здавався. Вона кінчила, сміючись:

— Та й як можна витримати проти такого голосу!

Олів'є обурився і став різким. Він зовсім не розумів смаку до комедіанта, цього вічного тлумача чужих типів, до цього примарного уособлення вигаданих людей, до цього розмальованого манекена, що грає всі ролі за певну платню у вечір.

— Ви заздрите їм,— сказала герцогиня.— Ви, світські й художники, гніваєтесь на акторів, бо вони більший за вас успіх мають.

Потім спитала в Аннети:

— Слухай, мала, ти ще тільки входиш у життя й на все дивись здоровими очима, як, на твою думку, цей тенор?

Аннета переконано відповіла:

— По-моєму, він дуже гарний.

Пролунало три удари на другий акт, і завіса піднялась над Кермесою.

Вихід Ельсон був чудовий. Її голос теж, здавалось, набув більшої сили, і орудувала вона ним цілком певно. Вона справді стала великою, прекрасною, видатною співачкою, якої слава дорівнювалась славі Бісмарка та Лесенса*.

Коли Фауст кинувся до неї, коли промовив до неї заворожливим голосом повну надзвичайного чару фразу:

Дозвольте ласкаво, вродлива панно,
Вам руку подати і вас провести.

І коли білява, така гарна, така зворушлива Маргарита відповіла йому:

Не панна я, і не вродлива, пане,
І ласки вашої не потребую я,—

по всій залі покотилось від втіхи безмежне тремтіння.

Коли завіса впала, знявся страшенний гук, а Аннета так довго плескала, що Бертенові хотілося схопити за руки її, аби вона перестала. Серце йому гнітила нова мука. Цілий антракт він мовчав, бо настирлива, ненависна вже думка його гналась за лаштунки, до вбиральні, де мастить собі щоки білилом гідкий співак, що так захопив цю дитину.

Потім завіса піднялась над дією в саду.

І зразу ж якась любовна гарячка оповила залу, бо піколи ще ця музика, що здається створеною з поцілунків, не мала таких двох виконавців. Це були вже не славетні актори, Монрозе та Ельсон, а дві істоти ідеального світу, та й не істоти, а два голоси: вічний голос чоловіка, що любить, вічний голос жінки, що поступається, і в співі їхньому бриніла вся поезія людського кохання.

Коли Фауст проспівав:

Дай мені на личко твоє надивитись,—

у нотах, що злетіли з його уст, було таке обоження, захват і благання, що бажання любити справді сколихнуло на мить усі серця.

Олів'є пригадав, що сам наспівував це речення в Ронсьєрському паркові під вікнами замку. Досі воно вдавалось йому трохи банальним, а тепер просилось йому на уста, як останній крик пристрасті, як останнє благання, як остання надія і ласка, яких він міг сподіватись у житті.

Далі він нічого не слухав і нічого не чув. Нестерпучі ревності охопили його, бо він побачив, що Аннета піднесла хусточку до очей.

Вона плакала! Отже, серце її прокидалося, займалося, хвилювалося, серденько жінки, що нічого ще не відала. Тут, коло нього, не думаючи про нього, вона відчула страшну силу любові над людьми, і це відчуття, це натхнення нав'яв їй нікчемний комедіант-співак.

Ох, він не гнівався вже на маркіза де Фарандаля, на дурня, що нічого не бачив, не знав і не тямив! Але як він проклинав чоловіка в вузькому трико, що запалював дівчині душу!

Йому хотілось кинутись до неї, як кидаються до того, хто потрапить під кінські копита, схопити її за руку, повести, потягти її і сказати: «Ходімо звідси, ходімо, благаю вас!»

Як вона слухала, як трепетала! І як він страждав! Він уже так колись страждав, але не так жорстоко! Він пригадав це, бо всі ревнівні болі поновлюються, як розворушені рани. Було це спочатку в Ронсьєрі, коли вони верталися з кладовища і він вперше відчув, що не може її опанувати, не має над нею жодної сили, над дівчинкою, незалежною, як молода тварина. Але там, коли вона тікала від нього, щоб рвати квітки, було тільки брутальне бажання спинити її порив, затримати коло себе її тіло,— а тепер від нього ті-

кала сама її душа, невловима душа. Ах, тепер він знов зазнав того гризучого роздратування, що почував уже не раз від потайних штихів, що лишають у закоханих серцях не-вигойні рани. Він пригадував усі болісні уколи дрібних рев-нощів, що сипалися на нього день у день. Щоразу, як Ан-нета на щось звертала увагу, чимось захоплювалася, чогось бажала, він ревнував її, ревнував гепомітно, але постійно до всього, що поглинало час, увагу, погляди, радість, подив і захват Аннети, бо все це її трохи від нього відбирало. Рев-нував її до всього, що вона робила без нього, до всього, чого він не знав, до її виїздів, до читання, до всього, що їй хоч трохи подобалось, ревнував до пораненого в Африці героя-офіцера, яким Париж цілий тиждень цікавився, до автора прославленого роману, до невідомого поета, якого вона ніколи не бачила, але вірші чула від Мюзадьє, нареш-ті, до всіх чоловіків, яких хоч би банально хвалено перед нею, бо коли любиш жінку, не можна без туги терпіти, щоб вона думала про кого навіть з поверховою цікавістю. В серці тоді виникає владна потреба бути єдиним у світі коло неї. Він хотів, щоб вона нікого іншого не бачила, не знала й не цінила. Тільки вона робить рух, щоб обернутись і глянути на когось чи пізнати когось, хочеться заступити її погляд собою, і коли не можеш одвернути його чи цілком поглинути, тоді страждаєш до глибини душі.

Так страждав Олів'є перед співаком, що, здавалось, сіяв і жав любов у оперовій залі, і на всіх обурювався за три-умф тенора: на жінок, що в захваті позастигали в ложах, на дурнів чоловіків, що додавали слави цьому фертикові.

Артист! Вони називали його артистом, великим артистом! І цей штукар, що тлумачив чужі думки всупереч автор-ському задумові, має ще успіхи! Ох, ось справедливість і розум світських людей, цих претензійних неуків амато-рів, що для них працюють аж до смерті майстри людського мистецтва! Він чув їхні оплески й крики, бачив їхнє за-хоплення, і та давня ворожість, що завжди жевріла в його пихатому й гордому серці вискочня, розпалювалася, обер-талася у ~~скажену~~ лють проти цих дурнів, всемогутніх по єдиному праву народження й грошей.

До кінця вистави він мовчав, пірнувши в такі думки, по-тім, як ущух ураган останніх захватів, подав руку гер-цогині, коли маркіз брав під руку Аннету. Вони зійшли

великими сходами серед хвилі жінок та чоловіків у якомусь чудовому й повільному водоспаді голих плечей, пишних суконь та чорних фраків. Потім герцогиня, дівчина, батько її та маркіз сіли разом у ландо, а Олів'є Бертен лишився сам з Мюзадьє на оперовому майдані.

Зненацька він відчув до нього якусь прихильність, чи, певніше, те природне тяжіння, що виникає до земляка, в далекому краї здибаного, бо тепер немов загубився серед цього чужого, байдужого гармидеру, а з Мюзадьє він міг ще про неї поговорити.

Тож він узяв його за руку.

— Ви ж додому не зразу? — сказав він.— Надворі година. Пройдімось.

— Залюбки.

Вони пішли до церкви св. Магдаліни серед нічної юрби, в тому короткому бурхливому хвилюванні, що вирує на бульварах після виходу з театрів.

В голові у Мюзадьє було повнісінько злободенних тем, які Бертен називав «денним меню», і він полив своє красномовство на два-три мотиви, що цікавили його найбільше. Художник ішов з ним під руку, але не слухав його, бувши певний, що зараз наведе його на балачку про неї, і нічого круг себе не бачив, замкнувшись у своїй любові. Ішов, виснажений ревнощами, немов упавши звисока на твердий ґрунт, пригнічений певністю, що на світі йому вже нема чого робити.

Так він мучився дедалі більше, без жодної сподіванки. Минатимуть один по одному порожні дні, і він здалеку споглядатиме, як живе вона, щаслива, люблена, і сама, певно, люблячи. Коханець! У неї, може, теж буде коханець, як був і в її матері. Він почував у собі так багато різноманітних та складних джерел страждання, такий приплив лиха, стільки неминучої муки, почував себе таким пропащим, засудженим на невітську агонію, що не міг припустити, щоб хтось страждав коли більше за нього. І подумав зненацька про дитинність поетів, що вигадали марну сізіфову працю, матеріальну спрагу Тантала, шматоване серце Прометея. О, коли б вони були відчували, коли б порились у безтямній любові старого до молодой, як зуміли б вони висловити страшний потайний порив людини, що не здобуде вже кохання, муки марного бажання й біляве личко, що рве старече серце жорстокіш за яструбів дзьоб.

Мюзадьє балакав без угаву, і Бертен спинив його, про- бурмотівши майже мимоволі під владою настирливої думки:

— Аннета сьогодні була чарівна.

— Еге ж, чарівна...

Щоб Мюзадьє знову не вхопився порваної нитки своєї мови, художник додав:

— Вона вродливіша, ніж мати її колись була.

Той неуважно підтвердив, сказавши кілька разів уряд: «Так... Так... Так...» — але розум його ще не спинявся на новій думці.

Щоб не випустити її, Олів'є взявся на хитрощі, зацікавлюючи Мюзадьє тим, у чому той найбільше кохався.

— У неї після весілля буде один із найперших салонів у Парижі,— сказав він.

Цього було досить, і інспектор красних мистецтв, як справжня світська людина, почав по-знавецьки розважати про становище, що посяде у французькому суспільстві маркіза де Фарандаль.

Бертен слухав його й бачив Аннету у великій, ясній вітальні серед жінок та чоловіків. Це видиво знову розбуркало його ревності.

Тепер вони йшли вгору по бульвару Мальзерб. Проходячи повз будинок Гільруа, художник підвів очі. У вікнах між щілинами завіс, здавалось, блищало світло. Йому спало на думку, що герцогиню з небожем, мабуть, запрошено на чашку чаю. Він пересмикнувся від люті й жорстокої муки.

Він стискував увесь час руку Мюзадьє і часом розворушував якимсь запереченням його думки про майбутню молоду маркізу. І від цього банального голосу, що говорив про неї, її образ миготів круг них у нічній тиші.

Коли вони прийшли на вулицю де Вільє, де мешкав художник, Бертен спитав:

— Зайдете?

— Ні, дякую. Пізно вже, треба спати.

— Ну, зайдіть на півгодинки, побалакаємо ще.

— Ні, справді. Пізно дуже.

На думку липитися самому після пережитого тільки що збурення, душа Олів'є сповнилась жаху. З ним хтось був, і він його затримає.

— Та зайдіть же, виберете якийсь етюд, що я давно вже збираюсь вам подарувати.

Знаючи, що в художників не завжди буває дарувальний настрій і що пам'ять на обіцянки у них коротка, Мюзадьє вхопився за нагоду. Як інспектор красних мистецтв, він зумів зібрати цілу картинну галерею.

— Зайду,— сказав він.

Вони ввійшли.

Розбуджений лакей приніс їм грог, і розмова якийсь час точилась про малярство. Бертен показував етюди й просив Мюзадьє взяти, котрий йому більше сподобається, а Мюзадьє вагався, турбуючись газовим світлом, що плутає тони фарб. Зрештою вибрав гурт дівчаток, що скачуть через мотузку на тротуарі, і майже зразу ж забажав іти, взявши подарунок.

— Я пришлю вам його,— сказав художник.

— Ні, я краще заберу його й полюбуюсь на нього, лягаючи спати.

Нічим не можна було його затримати, і Олів'є Бертен знову лишився сам у своєму помешканні, в'язниці його спогадів та болісного зворушення.

Коли другого ранку слуга приніс чай та газети, то побачив, що його господар сидить такий блідий на ліжку, аж він злякався.

— Ви нездужаєте, пане? — спитав він.

— Нічого, просто голова болить.

— Може, щось треба?

— Ні, що надворі?

— Дощ, пане.

— Гарзд. Ідіть.

Поставивши, як звичайно, на столика накриття до чаю та поклавши газети, лакей вийшов.

Олів'є взяв «Фігаро» й розгорнув. Передова називалася «Нове малярство». Це була палка похвала чотирьом чи п'ятьом молодим художникам, що справді були обдаровані барвистістю пензля, але надуживали нею ради ефекту, намагаючись бути революціонерами й новаторами в мистецтві.

Як і всі старі, Бертен обурювався на цих новаків, їхня неависність і погляди дратували його. Отже, читати статтю він почав уже з зародками гніву, що хутко опановує знервоване серце, потім, скинувши оком униз, постеріг своє ім'я, і ось кілька слів у кінці якогось речення вразили його, мов удар кулаком у груди: «застаріле мистецтво Олів'є Бертена...»

Він завжди був чутливий до критики та хвали, але в глибині душі, незважаючи на законну славу, більше страждав від зневаги, ніж радів від похвали, бо сам не був себе певен через вічні вагання. Проте колись, за часів тріумфу, він у густому диму кадилиць забував за уколи шпильок. Тепер, серед невпинного зростання нових артистів і нових прихильників, вітання ставали рідші, а ганьба дошкульніша. Він почув, що перейшов до загону старих талановитих художників, яких молодь за вчителів не вважає, і, будучи не тільки розумним, а й проникливим, страждав тепер від найменших натяків так само, як і від одвертих нападів.

Проте ніколи ще його артистичні гордощі не дістали такої кривавої рани. Він, задихаючись, перечитував статтю, щоб зрозуміти її в найменших подробицях. Кількох товаришів і його викинуто до кошика образливо й розв'язно, і він підвівся, шепочучи слова, що лишилися йому на устах: «Застаріле мистецтво Олів'є Бертена».

Ніколи ще не відчував він такої гіркоти, такого занепаду духу, відчуття, що наступає кінець усій його фізичній і духовній істоті, ніколи не гнітила йому душу така розпука. До другої години він сидів у кріслі коло каміна, витягнувши до вогню ноги, не маючи сили ворухнутись чи щось робити. Потім потреба заспокоїтись повстала в ньому, потреба стиснути віддані руки, побачити вірні очі, почути жаль, допомогу, підтримку в дружніх словах. Тож він пішов, як завжди, до графині.

Коли він зайшов, Аннета була сама у вітальні, стоячи до нього спиною й жваво пишучи адресу на якомусь листі. На столі коло неї був розгорнутий «Фігаро». Бертен побачив разом і дівчину, і журнал — і спантелився, не смів далі ступати! О, якщо вона прочитала! Вона обернулася і сказала йому заклопотано й хапливо, турбуючись всякими жіночими справами:

— А, добридень, пане художнику! Вибачте, що покидаю вас. У мене швачка нагорі, я їй потрібна. Розумієте ж, швачка перед весіллям — це щось важливе. Зараз пришлю вам маму, що сперечається й розважає мою модистку. Коли вона потрібна буде, я знову покличу її на хвилину.

І вийшла підбігцем, підкреслюючи, що їй ніколи.

Ця раптова втеча без жодного приязного слова, без жодного прихильного погляду на нього, що так... так любив її, його геть пригнобила. Тоді очі його знову спинились на

«Фігаро», і він подумав: «Вона прочитала. З мене глузують, мене заперечують. Вона вже не вірить в мене. Я вже для неї ніщо».

Він ступив два кроки до газети так, як підходив до людини, щоб дати їй ляпаса. Потім подумав: «Може, вона й не читала. Так заклопотана вона сьогодні. Але про це безперечно розмовлятимуть при ній за обідом, і їй однаково схочеться прочитати».

Якось самовільно, майже несвідомо, він узяв газету, згорнув, зібгав і хутко, немов злодій, сховав у кишеню.

Ввійшла графиня. Побачивши синяве, перекошене обличчя Олів'є, вона догадалася, що він доходить межі своєї муки.

Вона рвонулась до нього всією своєю нещасною, так само пригнобленою душею і нещасним, так само розбитим тілом. Поклавши йому на плечі руки й втопивши погляд у глибину його очей, вона промовила:

— О, який ви нещасний!

Цей раз він уже не заперечував і, задихачись від спазм, пробурмотів:

— Так... Так... Так!..

Вона відчула, що він зараз заридає, і повела його в темний куток вітальні, до двох крісел, схованих за ширмою з старовинного шовку. Там вони сіли за тонкою вишиваною стіною, обгорнені ще й сірою сутінню дощового дня. Передусім його жаліючи, його скорботою переймаючись, вона сказала:

— Як же ви мучитесь, мій бідний Олів'є.

Він похилив голову їй на плече.

— Більше, ніж ви думаєте! — сказав він.

Вона так сумно прошепотіла:

— О, я це знала. Я все почувала. Бачила, як воно зароджувалось і росло.

Він відповів, ніби вона обвинувачувала його:

— Я не вибачив, Ані.

— Знаю... І жічим не дорікаю...

І ніжно, обернувшись трохи, торкнулась устами очей Олів'є, де відчула гірку сльозу. Вона кинулась, немов краплю розпуки випивши, і проказала кілька разів:

— Ох, бідний друже... бідний друже... бідний друже...

Потім, трохи помовчавши, додала:

— Наші серця винні, бо не постарілися вони. Який огонь відчуваю я в своєму!

Він спробував говорити, але не міг, бо тепер його душили ридання. Вона відчула коло себе судомне колихання його грудей. Тоді егоїстична любовна туга, що так довго точила її, знову її охопила, і вона промовила з болісним притиском, мов потверджуючи страшне нещастя:

— Боже, як ви любите її!

Він ще раз признався:

— О так, люблю її.

Вона міркувала хвилину і спитала:

— Мене ви ніколи так не любили?

Він нічого не заперечував, вступивши у ті години, коли кажуть всю правду, і відповів:

— Ні, тоді я був надто молодий.

Вона здивувалася:

— Надто молодий? Чому?

— Бо життя було надто гарне. Тільки в наші літа можна любити до розпачу.

Вона спитала:

— А відчуваєте ви коло неї те саме, що й коло мене почували?

— Так і ні... а проте це майже те саме. Вас я любив так, як можна любити жінку. І її люблю так, як вас, бо це — ви; але любов ця стала чимсь непоборним, руїнищким, сильнішим за смерть. Я належу їй так, як будинок, палаючий, належить огню.

Її жаль висох під подихом ревнощів, і вона сказала за-спокійливо:

— Бідний друже. Через кілька днів вона одружиться й поїде. Ви одужаєте, певно, не бачачи її.

Він похитав головою.

— О, я пропав, пропав!

— Та ні, ні! Три місяці не бачитимете її. Цього досить. Досить же було вам трьох місяців, щоб полюбити її так, як мене, яку ви знаєте дванадцять років.

Тоді він став благати її в своїй безмежній тузі:

— Не покидайте мене, Ані!

— Що ж я можу, друже?

— Не покидайте мене самого.

— Я навідуватиму вас, скільки ви схочете.

— Ні. Краще я тут буду, скільки можна.

— Коло неї будете?

— І коло вас.

— Вам не треба бачитися з нею перед весіллям.

— О Ані!
— Або хоч дуже рідко.
— А сьогодні можна лишитись?
— Ні, в такому стані не можна. Вам треба розважитись, піти до клубу, до театру, куди-небудь, тільки не тут лижати.

— Я прошу вас.
— Ні, Олів'є, це неможливо. Крім того, на обіді в мене будуть люди, яких присутність знову вас розхвилює.

— Герцогиня і... він?

— Так.

— Та я ж цілий вечір перебув з ними.

— Це й видно! Тому ви й гарний такий сьогодні.

— Обіцяю вам бути спокійним.

— Ні, це неможливо.

— Тоді я йду.

— Чому ж так швидко?

— Хочу походити.

— Гаразд, ходіть багато, до ночі ходіть, стоміть себе вкрай, потім лягайте спати!

Він підвівся.

— Прощайте, Ані.

— Прощайте, любий. Завтра вранці провідаю вас. Хочете, щоб я знову робила велику необережність, як колись, та вдавала ніби снідаю вдома о дванадцятій, а справді, щоб я у вас снідала о чверть на другу?

— Так, дуже хочу. Ви добра.

— Бо люблю вас.

— Я теж вас люблю.

— О, не згадуйте про це.

— Прощайте, Ані.

— Прощайте, любий. До завтра.

— Прощайте.

Він цілував їй одну по одній руки, потім поцілував її в скроні, потім у куточок уст. Тепер очі його були сухі, вигляд рішучий. Ідучи, він обняв її, пригорнув до себе і, припавши устами до її чола, немов пив, вдихував від неї всю любов, що вона до нього мала.

І швидко пішов не обертаючись.

Лишившись сама, вона впала на стільці й заридала. Так сиділа б вона до ночі, коли б Аннета зненацька по неї не врибігла.

Щоб мати час витерти почервонілі очі, графиня сказала їй: «Маю написати кілька слів, дитино моя. Іди, я зразу ж буду».

До вечора вона мусила клопотатись великою справою посагу.

Герцогиня з небожем обідали в Гільруа по-родинному. Тільки вони сіли до столу, розмовляючи про вчорашню виставу, як увійшов метрдотель з трьома величезними букетами.

Пані де Мартмен здивувалась:

— Боже мій, що воно?

Аннета скрикнула:

— О, які гарні! Хто ж це міг нам прислати?

Мати відповіла:

— Певно, Олів'є Бертен.

Вона не переставала думати про нього після того, як він пішов. Він видався їй таким похмурим, таким трагічним, вона так ясно бачила його безпорадне лихо, так гостро почувала в собі відбиток його туги, так ніжно й глибоко любила його, що серце їй гнітили зловісні передчуття.

В кожному букеті справді знайдено картки від художника. На кожній він писав олівцем імена графині, герцогині та Аннети.

Пані де Мортмен спитала:

— Чи не занедужав ваш друг Бертен? Вчора в нього був кепський вигляд.

І пані де Гільруа відповіла:

— Так, він трохи турбує мене, хоч ні на що й не нарікає.

Її чоловік додав:

— О, з ним те, що й з нами,— старіє. Навіть дуже старіє. Загалом мені здається, що старі парубки піддаються зразу. Вони раптовіш занепадають, ніж інші. Він справді дуже змінився.

Графиня зітхнула:

— Це правда!

Фарандаль зненацька перестав шепотітися з Аннетою й сказав:

— У сьогоднішньому «Фігаро» є дуже неприємна для нього стаття.

Всякий напад, всяка критика, всякий несприятливий на-
тяк про хист її друга графиню обурював.

— О! — сказала вона.— Такі видатні люди, як Бертен, не зважають на такі гидоти.

Гільруа здивувався:

— Стривайте, неприємна для Олів'є стаття, а я не читав її. На котрій сторінці?

Маркіз з'ясував йому:

— На першій, передова, під назвою: «Нове малярство».

І депутат перестав дивуватись.

— Зрозуміло. Я не читав її, бо вона про малярство.

Всі посміхнулись, знаючи, що, крім політики та сільського господарства, пан Гільруа нічим більше не цікавився.

Потім розмова звернула на інші теми, аж поки всі перейшли до вітальні пити каву. Графиня не слухала, насилу відповідала, бо думка, що робить зараз Олів'є, не давала їй спокою. Де він? Де обідав? Де блукає він зараз із своїм невігойним серцем? Тепер вона болісно каялась, що відпустила його й не лишила в себе, і уявляла, що він тиняється по вулицях, сумний, безпритульний, самотній, тікаючи від свого горя.

Аж поки не поїхала герцогиня з небожем, вона мовчала й мучилась невиразним та забобонним страхом, потім лягла в ліжку, не сплющуючи очей і про нього думаючи.

Дуже багато минуло часу, аж ось їй почувся дзвінок у передпокої. Вона затремтіла, сіла й слухала. І вдруге дзвінок задзвонив у нічній тиші.

Вона схопилась із ліжка й щосили надушила електричного гудзика, щоб розбудити покоївку. Потім із свічкою в руках побігла до передпокою.

Спитала крізь двері:

— Хто там?

Незнайомий голос відповів:

— Це лист.

— Від кого лист?

— Від лікаря.

— Якого лікаря?

— Не знаю, тут про нещастя.

Не вагаючись уже, вона розчинила двері й побачила візника в цератовому капелюху. Він тримав у руках листа й подав їй. Вона прочитала:

— Дуже спішно. Панові графу де Гільруа.

Рука була незнайома.

— Зайдіть, друже,— сказала вона.— Сядьте й почекайте.

Коло чоловікової кімнати її серце так почало битись, що вона не могла його покликати. Вона постукала в двері свічником. Граф спав і не чув.

Тоді почала нетерпляче, нервово бити ногою в двері, і сонний голос спитав:

— Хто там? Котра година?

— Це я. Хочу передати вам негайного листа, що візник приніс. Якийсь нещасливий випадок.

Він пробурмотів із-за завіс:

— Почекайте, встаю. Зараз.

Через хвилину він вийшов у халаті. Ту ж мить прибігли два лакеї, розбуджені дзвінками. Вони були спантеличені, приголомшені, побачивши в їдальні незнайомого, що сидів на стільці.

Граф узяв листа й крутив його в руках, бубонячи:

— Що воно? Не розумію.

Вона гарячково сказала:

— Та прочитайте ж!

Він розірвав конверта, розгорнув папір, скрикнув перелякано й спантеличено глянув на дружину.

— Що таке, боже мій? — спитала вона.

Він так хвилювався, що ледве міг говорити й насилу пробурмотів:

— О, велике нещастя!.. Велике нещастя!.. Бертен потрапив під карету.

Вона крикнула:

— Помер!

— Ні, ні,— сказав він.— Прочитайте самі.

Вона вирвала в нього з рук листа, що він подав, і прочитала:

«Пане, сталося велике нещастя. Нашого друга, славетного художника Олів'є Бертена, перекинув омнібус і переїхав його колесом. Не можу ще нічого сказати про можливі наслідки цього нещастя,— воно, може, й не серйозне, але так само може мати одразу фатальний кінець. Пан Бертен пильно просить Вас і благає графіню приїхати до нього негайно. Сподіваюся, пане, що графиня й Ви ласкаво уволите бажання нашого спільного друга, що, може, не доживе й до світу.

Доктор де Рівель»

Графиня дивилась на чоловіка широкими, нерухомими, повними жаху очима. Потім зненацька її мов електрикою

пронизала та мужність, що іноді обертає жінок страшної години в найхоробріших істот.

Вона звернулась до покоївки:

— Швидше, одягатись!

Та спитала:

ни

— Що пані одягне?

— Байдуже, що хочете. Так,— додала вона зразу ж,— будьте готові за п'ять хвилин.

Ідучи до своєї кімнати, геть приголомшена, вона побачила візника, що й досі чекав, і спитала:

— Карета з вами?

— Так пані.

— Гарзд, зараз поїдемо.

Потім побігла в кімнату.

Безтямно, хапливо, наосліп натягувала вона на себе, пришпилювала, застібала й зав'язувала одягу, потім будьяк зібрала й скрутила перед дзеркалом волосся, дивлячись, але цей раз бездумно, на своє бліде обличчя й похмурі очі.

Накинувши на плечі манто, побігла до кімнати чоловіка, що ще не був готовий.

— Ходімо,— сказала вона,— подумайте, що він може померти.

Спантеличений граф пішов за нею, спотикаючись, мацаючи ногою темні сходи, щоб знайти приступку та не впасти.

Приїхали вони швидко й мовчки. Графиня тремтіла, аж зуби цокотіли, і крізь шибки дивилась на газові ріжки, повіті дощем.

Тротуари блищали, бульвари були пустинні, ніч зловісна.

Коли під'їхали, двері до помешкання художникового були незамкнуті, комірка консьєржа освітлена й порожня.

Вгорі на сходах проти них вийшов лікар, доктор де Рівель, куценський і грубенський чоловік із сивиною, дуже охайний і дуже ввічливий. Він низько вклонився графині, потім подав руку графові.

Графиня спитала його, задихаючись, немов повітря їй не стало, коли вона вийшла по сходах:

— Ну, докторе?

— Ну, пані, гадаю, що це не так серйозно, як мені спершу здалося.

Вона скрикнула:

— Він не помре?
— Ні. Принаймні не думаю.
— Ви ручитесь?
— Ні. Я тільки надіюся, що це проста контузія черевни-
ни без внутрішніх пошкоджень.

— А що то за пошкодження?
— Рани.
— Звідки ви знаєте, що їх немає?
— Гадаю так.
— А коли є?
— О, тоді це серйозно.
— Може вмерти?
— Так.
— Дуже швидко?
— Дуже швидко. За кілька хвилин або й секунд. Та за-
спокойтесь, пані, я певний, що він за два тижні видужає.
Вона слухала дуже уважно, щоб усе знати й зрозуміти.
Знову спитала:

— Які ж рани в нього можуть бути?
— Рана в печінці, наприклад.
— Це дуже небезпечно?
— Так... але дуже дивно було б, коли б тепер сталось
ускладнення. Ходімо до нього. Це збадьорить його, бо він
вас дуже нетерпляче чекає.

Зайшовши до кімнати, вона передусім побачила бліду
голову на білій подушці. Її освітлювало кілька свічок та
вогонь з каміна, підкреслюючи риси профілю в густих ті-
нях; на цьому синявому обличчі графиня побачила очі, що
дивилися на неї, коли вона ввійшла.

Вся відважність її, енергія та рішучість зразу підупали,
так нагадувало мерця це запале, перекошене обличчя.
Вона ж нещодавно бачила його, і от він став який, став
привидом.

Вона нечутно прошепотіла: «Ох, боже мій!» — і піді-
йшла до нього, тремтячи від жаху.

Він спробував посміхнутись, щоб заспокоїти її, і гри-
маса від спроби цієї була страшна.

Ставши коло ліжка, вона тихо поклала свої руки на руки
Олів'є, витягнуті вздовж тіла, й пробурмотіла:

— Ох, бідний друже!
— Це дрібниці,— відповів він тихо, не ворухнувши го-
ловою.

Тепер вона дивилась на нього, геть погноблена його змі-

пою. Він був такий блідий, що, здавалось, і краплини крові не мав під шкірою. Його щоки немов провалилися, і очі теж позападали, немов їх хто тягнув ізсередини.

Він бачив жах своєї приятельки й зітхнув:

— Гарний же я тепер.

Вона спитала, не зводячи з нього пильного погляду:

— Як це сталося?

Він говорив через велику силу, і все обличчя його часом пересмикувалось нервовим дрожжем:

— Я не дивився круг себе... думав про інше... зовсім про інше... ох!.. От... омнібус перекинув мене й переїхав через живіт...

Слухаючи, вона мов бачила нещастя, й спитала, проймаючись жахом:

— І кров була?

— Ні, мене тільки трохи забило... трохи придушило.

Вона спитала:

— Де це трапилось?

Він тихо відповів:

— Гарзд не знаю. Десь дуже далеко.

Лікар підкотив крісло, і графиня сіла. Граф стояв у чогах, шепочучи крізь зуби:

— Ох, бідний друже... бідний друже... яке ж страшне нещастя.

Йому справді тяжко було, бо дуже любив Олів'є.

Графиня знову спитала:

— Та де ж це трапилось?

Лікар відповів:

— Я сам нічогосінько не знаю, чи, певніш, нічого не розумію. Це в Гобеленах, майже за Парижем. Принаймні візник, що привіз його, сказав мені, що забрав його з аптеки в тому кварталі, де його принесено о дев'ятій годині ввечері!

Потім нахилився до Бертена:

— Правда, що нещастя сталося коло Гобеленів?

Бертен заплющив очі, немов пригадуючи, потім прошепотів:

— Не знаю.

— Та де ж ви йшли?

— Не згадаю. Просто йшов!

Стогін мимоволі зірвався з уст графині, віддих їй перехопило на хвилину, потім вона добула з кишені хустку, затулила очі й заридала.

Вона знала, догадувалася! Щось нестерпно гнітюче впа-ло їй зразу на серце: каяття, що не залишила в себе Олів'є, що вигнала, викинула його на вулицю, де він потрапив, від туги не тямлячись, під колеса.

Він сказав їй тим безбарвним голосом, що тепер у нього став:

— Не плачте. Це мучить мене.

Страшним зусиллям волі вона перестала плакати, розкрила очі й широко на нього глянула з застиглим обличчям, по якому ще поволі котилися сльози.

Вони дивились одне на одного, обоє не рухаючись, по-сиднавши руки на ковдрі. Дивились, забувши, що тут і інші є, і погляд їхній ніс їм з серця в серце надлюдське хвилювання.

Швидко, німо й жахно виникали між ними всі спогади, все їхнє, теж роздушене, кохання, все що вони відчувли вкупі, що з'єднувало їхнє життя в тому пориві, якому вони віддалися.

Дивились, і потреба розмовляти, почути все те інтимне, сумне таке, що вони мали ще одне одному сказати, не-поборно підступала їм на уста. Вона відчула — треба за всяку ціну відрядити чоловіків, що стояли за нею, треба добрати способу, хитрощів, вона завжди вміла що-небудь придумати. І почала про це міркувати, не зводячи з Олів'є очей.

Чоловік її та лікар тихо розмовляли. Справа йшла про догляд.

Повернувши голову, вона сказала лікареві:

— Привели доглядачку?

— Ні. Я волію прислати студента, той краще допильнує його.

— Пришліть обох. Зайвий догляд ніколи не шкодить. Чи зможете знайти їх уночі, бо ви, мабуть, до ранку не лишитеся?

— Справді, я мушу йти додому. Я тут уже чотири години.

— А по дорозі пришлете ж доглядачку й студента?

— Важкувато впочі. Але спробую.

— Треба.

— Може, й пообіцяють, а чи прийдуть?

— Чоловік мій з вами поїде й приведе їх волею чи неволею.

— Вам не можна, пані, тут самій лишатись.

— Мені!.. — сказала вона з якимсь притиском, зневагою

та протестом, образившись попри всі зусилля своєї волі. Потім виклала авторитетним голосом, якому заперечувати не можна, що в цьому становищі робити. Треба не пізніше, як за годину, мати тут студента й доглядачку, щоб запобігти всяким випадковостям. Щоб їх дістати, треба взяти їх просто з ліжка і привести. Тільки чоловік її може зробити це. Тим часом коло хворого лишиться вона, це її обов'язок і право. Вона просто виконує роль друга, роль жінки. Крім того, вона так хоче, і ніхто її на інше не переконає.

Міркування її були переконливі! Треба було погодитись на них, усі так і ухвалили.

Вона підвелася, тільки й думаючи, що про їхній від'їзд, тільки й бажаючи, щоб мерщій вирядити їх та лишитись на самоті. Проте уважно слухала всі накази лікаря, щоб їх зрозуміти, запам'ятати, не забути й не зробити під час їхньої відсутності якогось огріху. Лакей художників стояв коло неї і теж слухав, а за ним жінка його, куховарка, кивала головою, що й вона зрозуміла. Розказавши, як лекцію, всі ці приписи, графиня поквапила чоловіків, приказуючи:

— Найголовніше — це швидше вертайтеся, швидше.

— Я повезу вас своїм екіпажем, — сказав лікар графові. — Так швидше буде. Вернетесь через годину.

Перед від'їздом лікар знову довго оглядав потерпілого, щоб переконатися, що стан його задовільний.

Гільруа ще вагався. Казав:

— Чи гаразд ми це робимо?

— Гаразд. Небезпеки немає. Йому треба тільки спочинку й спокою. Пані де Гільруа буде ласкава й не дозволить ні йому говорити, ні сама з ним не розмовлятиме.

Графиня приголомшено перепитала:

— Так з ним не можна розмовляти?

— Аж ніяк, пані! Візьміть крісло й сидіть коло нього. Він почуватиме, що не сам, і йому буде краще; але жодної втоми від слів чи навіть думок. Завтра буду о дев'ятій вранці. Прощайте, пані, вітаю вас.

Він пішов, низько вклонившись, за ним і граф, приказуючи:

— Не хвилюйтесь, люба. Я вернуся швидше як за годину, і ви зможете поїхати додому.

Коли вони вийшли, вона слухала гуркіт зачинюваних унизу дверей, потім стукіт коліс далі й далі по вулиці.

Лакей і куховарка лишилися у кімнаті, чекаючи наказів. Графиня відпустила їх.

— Ідіть,— сказала вона.— Я подзвоню, коли щось треба буде.

Вони теж пішли, і вона лишилася з ним на самоті.

Вона підійшла щільно до ліжка і, впершись руками край подушки, по той і по цей бік коханого обличчя, нахилилась і дивилась на нього. Потім спитала, нагнувшись так низько над його обличчям, немов клала слова йому на тіло:

— Ви самі кинулись під карету?

Він відповів, усе силкуючись посміхатись:

— Ні, вона сама на мене кинулась.

— Неправда, ви.

— Ні, кажу ж, що вона.

Кілька хвилин помовчавши, тих хвилин, коли душі немов зливаються в поглядах, вона прошепотіла:

— Ох, любий, любий Олів'є, подумати тільки, що я пустила вас, не залишила в себе!

Він переконано відповів:

— Однаково це сталося б, тепер чи колись.

Вони знову глянули одне на одного, силкуючись зрозуміти свої найтаємніші думки. Він сказав:

— Не вірю я, що одужаю. Дуже мучусь.

Вона прошепотіла:

— Дуже мучитесь?

— Ох, дуже!

Нахилившись ще трохи, вона торкнулась його чола, потім очей, потім щік повільними, легкими, ніжними, як піклування, поцілунками. Вона ледве торкалась його устами, трохи голосніш дихаючи, як діти роблять, цілуючи. Цілувала довго, дуже довго. Він приймав на себе цей дощ ніжних, маленьких пестоців, що, здавалось, заспокоювали його, бадьорили, бо його зведене обличчя тепер не так тремтіло.

Потім він сказав:

— Ані!

Вона перестала цілувати, слухаючи.

— Що, друже?

— Пообіцяйте мені щось.

— Все, що хочете, обіцяю.

— Якщо не помру до ранку, присягніться мені, що приведете Аннету, один раз, тільки один раз! Я так не хочу

померти, не побачивши її... Подумайте... що завтра... в цю годину... у мене, може... у мене, певно, очі сплющатись навіки... і ніколи вже вас не побачу... ні вас... ні її...

Вона спинила його, згнітившись від муки:

— О, мовчіть... мовчіть... так, обіцяю привести!

— Присягаєтесь?

— Присягаюсь, друже... Але мовчіть, годі про це. Мені страшенно боляче... мовчіть.

Всі риси його обличчя зненацька пересмикнуло; потім, коли відпустило його, сказав:

— Якщо нам лишилось тільки кілька хвилин побути вкупі, то не гаймо їх, використаймо їх, щоб попроситись. Я так вас любив...

Вона зітхнула:

— А я... як я вас ще люблю!

Він провадив:

— Я був щасливий тільки завдяки вам. Тільки останні дні були тяжкі... Це не ваша вина... Ох, любя Ані... яке сумне часом буває життя... і як важко помирати!..

— Мовчіть, Олів'є. Благаю вас.

Він казав, не слухаючи її:

— Який був би я щасливий, коли б ви не мали дочки...

— Мовчіть... боже мій!.. Мовчіть...

Здавалось, він мріє вголос, а не до неї звертається.

— Ох, той, хто вигадав життя й людей створив, був сліпий або дуже злий...

— Олів'є, благаю вас... якщо любили мене колись, мовчіть... не кажіть так.

Він дивився на її схилене обличчя, таке синяве й у неї, немов теж помирала, й замовк.

Вона сіла на крісло в головах і знову взяла його за руку, що лежала на ковдрі.

— Тепер забороняю вам розмовляти,— сказала вона.— Не ворушіться і думайте про мене так, як я про вас думаю.

Вони знову нерухомо дивились одне на одного, поєднані палючим дотиком тіл. Вона тихо, уривчасто стискувала йому гарячкову руку, і він відповів на ці поклики, трохи зводячи пальці. Кожен цей потиск щось казав їм, викликав часточку їхнього кінченого минулого, хвилював плесо спогадів про їхнє кохання. Кожен був потайним питанням

і таємничою відповіддю, сумними питаннями й відповідями, нагадуванням давньої любові.

Душі їхні на цьому смертельному побаченні, може бути, останньому, проходили в глиб історії їхньої пристрасті, і в кімнаті чути було тільки тріскотання полум'я в каміні.

Зненацька він сказав, мов від мрій прокинувшись, охоплений раптовим жахом:

— Ваші листи!

Вона спитала:

— Що? Мої листи?

— Я міг померти, не знищивши їх.

Вона скрикнула:

— Ех, дарма! Це не обходить мене. Хай знайдуть, хай читають, мені байдуже.

Він відповів:

— А я не хочу. Встаньте, Ані. Висуньте спідню шухляду з столу, велику, там вони всі, всі. Заберіть їх і спаліть.

Вона не ворухнулася, а сиділа скорчившись, немов він радив їй підлоту.

Він сказав:

— Ані, благаю вас. Коли не зробите, я буду мучитись, нервуватись, божеволіти. Подумайте, що вони потраплять до чийхось рук, до нотаря, лакея... навіть вашого чоловіка... Я не хочу...

Вона підвелась, але вагалась, ще й сказала:

— Ні, занадто важко, занадто жорстоко. Так ніби наші серця ви мені кажете спалити.

Він благав, змінившись від туги на обличчі.

Бачачи його муку, вона скорилась і підійшла до столу. Висунувши шухляду, побачила в ній повно листів, що до країв лежали один на одному грубим шаром, і пізнала на всіх конвертах два рядки адреси, що так часто була писала. Вона знала ці два рядки, — ім'я людини та назву вулиці, — як своє власне ім'я, як можна знати ті кілька слів, що втілюють у житті всі падії та щастя. Вона дивилась на них, на маленькі чотирикутники, де було все, що вона вміла сказати про свою любов, усе, що вміла вирвати з себе й віддати йому чорнилом на білому папері.

Він спробував повернути голову на подушці, щоб глянути на неї, і ще раз промовив:

— Спаліть їх мерщій.

Тоді вона взяла дві паки й хвилину тримала їх у руках. Вони здавались їй важкими, болісними, живими й мертви-

ми, так багато різноманітного було зараз у цих пропащих, ніжних, чуттям і мрією повитих паперах. Душу душі своєї, серце свого серця, сутність своєї люблячої істоти тримала вона і пригадувала, як безумно писала декотрі, як надпоривно, п'яніючи життям, любов'ю і висловом її.

Олів'є приказував:

— Паліть, паліть їх, Ані.

Зразу обома руками вона кинула в огнище обидві паки, що розсипалися, падаючи на дрова. Потім ще вихопила з столу й кинула зверху, потім ще, хапаючись і випростуючись швидко, щоб мерщій кінчити цю страшну роботу.

Коли камін став повний, а шухляда спорожніла, вона спинилась, чекаючи, дивлячись на майже закидане полум'я, що плазувало по краях гори конвертів. Воно підступало до них скраю, чіплялось за ріжки, бігло по виступах, гасло, займалось і ширилось. Незабаром усю білу піраміду оповив рухливий пояс ясного вогню, заливши світлом кімнату, і це полум'я, що освітлювало жінку коло каміна й чоловіка на ліжку, любов їхню палило, любов їхню в попіл обертало.

Графиня озирнулась і в блискучому світлі цього огнища побачила свого друга, що похмуро схилився край ліжка.

Він спитав:

— Усі?

— Усі.

Але перед тим, як до нього підійти, вона кинула на це руйновище останній погляд і на купі паперу, що корчився й чорнішав, побачила якусь червону течійку. Немов краплі крові. Здавалось, вони виходили з самого серця листів, із кожної літери, мов із рани, і тихо збігали на полум'я, лишаючи пурпуровий слід.

В неї серце зненацька кинулось у надприроднім жахові, вона оступилась, немов побачивши убивство, потім зрозуміла, відразу зрозуміла, що це топиться сургуч на печатках.

Тоді підійшла до пораненого, тихо підвела йому голову й обережно поклала на середину подушки. Але він поворухнувся, і біль роз'ятрився. Тепер задихався, обличчя його смикалось від тяжкої муки, і він, здавалось, уже не усвідомлював, що вона тут.

Вона чекала, коли він заспокоїться, підведе уперто сплющені очі й зможе ще щось їй сказати.

Нарешті вона спитала:

— Дуже ви мучитесь?

Він не відповів.

Вона нахилилась над ним і поклала пальця йому на чоло, щоб він на неї глянув. Він справді розплющив очі, безтямні, божевільні очі.

Вона злякано спитала:

— Вам тяжко?.. Олів'є! Відповідайте! Може, покликати... ну, зможтєсь, скажіть мені щось!..

Йй почувся його шепіт:

— Приведіть її... ви ж присягались...

Потім заворушився під ковдрою, зігнувся, обличчя за-смикалось.

Вона сказала:

— Олів'є, боже мій! Олів'є, що вам? Може, покликати...

Цей раз він почув її, бо відповів:

— Ні... нічого.

Зненацька він справді ніби заспокоївся, менше страждав і пірнув у якусь сонну притупілість. Сподіваючись, що він засне, вона знову сіла коло ліжка, взяла слабого за руку й чекала. Він не ворухився, уткнувшись підборіддям у груди, й розтулив рот від короткого дихання, що немов шкребло йому горло. Тільки пальці часом мимоволі його ворухилися, трохи здригалися, і графиня відчувала цей дрозж аж до самого волосся й тремтіла, мало не кричачи. Це не були вже легенькі потиски, що розповідали замість потомлених уст увесь смуток їхніх сердець, а невтишні спазми, що свідчили тільки за фізичну муку.

Тепер жах опанував її, несвітський жах і безтямне бажання тікати, дзвонити, гукати, але вона не зважувалась ворухнутись, щоб не потривожити його спокою.

Крізь мури з вулиць проходив далекий стукіт коліс, і вона слухала, чи не спиниться він коло дверей, чи чоловік не звільнить та не забере її з цієї лиховісної самоти.

Тільки вона пробувала звільнити свою руку з руки Олів'є, він стискував її і голосно стогнав. Тоді вона скорилася, щоб не хвилювати його.

У каміні під чорним попелом листів ущух огонь; дві свічки погасло, щось рипнуло в меблях.

В будинку все мовчало, все здавалось мертвим, тільки високий фламандський годинник на сходах ретельно дзвонив години, півгодини та чверті, співаючи вночі марш Часу своїми різноманітними дзвіночками.

Графиня, застигши, відчувала, як шириться в її душі нестерпний жах. Кошмари змагали її, страшні думки осідали їй розум, і почулось їй, що пальці Олів'є холонуть у неї в руці. Чи справді? Певно, що ні. Звідки ж виникло їй почуття невимовного крижаного дотику? Вона підвелася, не тямлячи себе від жаху, і глянула йому в обличчя. Воно витяглось, безпристрасне, бездушне, байдуже до всякого лиха, заспокоївшись одразу вічним забуттям.

З ЛІВОЇ РУКИ

АЛЮМА

Один із моїх приятелів казав мені: «Коли, мандруючи по Алжіру, випадково потрапиш до околиць Борж-Ебаба, то одвідай давнього товариша Обалю, що там оселився».

Я забув, як на ім'я того поселенця, забув і назву Ебаба, і не мав на думці туди заїжджати, а таки попав до нього, цілком випадково.

Місяць блукав я пішки в тій преципній місцевості, що стелиться від Алжіра до Шершеля, Орлеанвіля та Тіаре. Це земля одночасно залісна й гола, широка й затишна. Там стрічаєте ви серед двох гір темні соснові бори, що поросли у вузькій долині, де взимку біжать потоки. Величезні дерева, попадавши через яруги, правлять за мости арабам, а також і ліанам, що обвивають мертві стовбури, прикрашаючи їх новим життям. По невідомих виломах гір подибуються там закутки незвичайної краси, і береги струмків, плиткі, покриті олеандрами, такі, що годі списувати їхню привабливість.

Та найдорожчі спомини з цієї виправи полишили мені пообідні мандрівки по дорогах, затінених подекуди деревами, уздовж хвилястих пагорбів, звідки вимальовується простора, горами вкрита, сонцем обпалена країна, від блакитного моря аж до пасма Уарсеніс, де височіють кедрові ліси Тенієт-ель-Гаад.

Того дня я заблудив. Я саме зійшов на шпиль, звідки побачив за низкою горбів довгу рівнину Мітіджа; ще далі, на верхів'ях другого пасма, ледве маячів чудний монумент, названий Могилою Християнки; там, кажуть люди, поховано родину якихось королів мавританських. Я спустився, прямуючи на південь, і передо мною розгорнулася аж до вершин, котрі вирізувались на тлі ясного неба, до порога пустелі, нерівна місцевість, така жовта на колір, ніби всі оті пригорки вкриті були зшитими докупі левиними шкурами. То там, то тут підносився вищий за інші

пшиль, гострий та рудий, як верблюдів горб, укритий чагарником.

Я йшов прудко, відчуваючи ту легкість, що зринає в людині, коли вона мандрує покрученими стежками на схилах гірських. Ніщо не обтяжує під час цієї швидкої ходи серед гострого гірського повітря,— ні тіло, ні серце, ні думки, ані турботи. Не знав я того дня нічого з тих речей, що звичайно псуєть нам життя і мучать нас,— я весь віддавався радості свого походу. В далечині я бачив арабські табори,— бурі, гостроверхі шатра, причеплені до землі, як морські черепашки до скель, або ж *гурбі*, курені з гілля, звідки підіймався сірий дим. Білі постаті, жіночі й чоловічі, походжали навколо повільною ходою; дзвіночки черід брипіли невиразно в вечірньому повітрі.

Деревця, що їх зовуть «суничними»,гнулись над доріжкою, де я ступав, украй обтяжені пурпуровим своїм плодом, і ронили його додолу. Схоже було, ніби це дерева-мученики, вкриті кривавим потом, бо на кінці кожної гілки висіла червона ягода, наче кривава краплина.

Земля круг них геть укрита була цим багряним дощем, і нога, розчавлюючи ягоди, наче залишала по собі слід убивства. Часом, підскачівши на ходу, я зривав найспіліші й з'їдав їх.

Всі долини повивались тепер білою млою, що підіймалась повільно, наче пара з боків у стомленого вола; а над гірським пасмом, що зампало обрій, на межі Сахари, полум'ям горіло небо Міселя. Довгі золоті смуги перемежались з смугами кривавими — знову кров! Кров і золото, вся історія людства! — і часом з-поміж них визирав клаптик зеленової блакиті, недосяжний, як мрія.

О! Який же далекий, який безмежно далекий був я од усіх тих речей і всіх людей, що ними цікавляться на бульварах, далекий навіть від себе самого, обернувшись на якусь мандрівну істоту, безтямну й бездумну, на око, що блукає собі, жадібно до всього додивляючись, далекий, зрештою, й від свого шляху, про котрий і не думав, бо як повечоріло, виявилось, що я заблудив.

Ніч падала на землю, як злива темряви, і я нічого вже не бачив круг себе, окрім гір, але поки що видно було. В одній із долин назорив я таки шатра, спустився туди і спробував допитатися дороги в першого стрічного араба.

Чи зрозумів він, чого я хочу? Не знаю. Та відповідав мені довго, а я нічого з того не втямив. Я вже наважився

був, з того горя, переночувати, завинувшись в яке-небудь покривало, біля їхнього табору, коли раптом мені почулось серед його чудернацьких слів: «Бордж-Ебаба».

Я підхопив: «Бордж-Ебаба, так, так!»

І показав йому два франки, ціле багатство. Він рушив тоді, я за ним. Довго ми так ішли серед непроглядної почі: перед мене цей білий привид, що швидко ступав по камінню босими своїми ногами, я — позаду, спотикаючись безперестанно.

Зненацька блиснув огник. Ми підходили до дверей білого дому, схожого на велику фортецю з рівними стінами, без чільних вікон. Я постукав, два пси забрекали зсередини. Якийсь голос запитав по-французькому: «Хто там?»

Я на те:

— Чи тут живе пан Обаль?

— Так.

Мені відчинено, і я став віч-на-віч із самим п. Обалем, високим білявим чолов'ягою в пантофлях, із люлькою в роті. Він справляв враження добродушного велетня.

Я сказав своє ім'я; він простяг обидві руки: «Ви у себе вдома, добродію».

За чверть години я зі смаком обідав, а господар мій, покурюючи, сидів передо мною.

Я знав його історію. Потративши багато грошей на жіноту, він за решту купив собі ґрунт в Алжирі та й узявся виноградарювати.

З виноградниками велось добре; він був щасливий і справді мав вигляд цілком задоволеної людини. Я не міг собі виврозуміти, як цей парижанин, цей гульвіса, змусив себе при звичаїтись до одноманітного життя, до самоти, — і запитав про це його самого:

— Скільки вже часу ви тут мешкаєте?

— Дев'ять років.

— І вас ніколи не поймає тяжка нудьга?

— Ні! Звикши до цієї країни, починаєш її любити. Ви не повірите, як вона бере людей у свою обладу безліччю дрібних тваринних інстинктів, що про їхнє існування в нас самих ми й не догадувались. Ми привертаємося до неї спершу несвідомо, задля тих утіх, які дає вона нашим зовнішнім почуттям. Повітря та клімат, не питаючись нас, беруть у полон наше тіло, а веселе світло, що затоплює цю землю, легко й непомітно надає ясності та супокою нашому розумові. Це світло рине в нас потоками ненастанни-

ми, обравши за шлях собі наші очі, і, далєбі, обмиває найтемніші в нашій душі закутки.

— Але ж жінки?

— А... цього трохи бракує!

— Лише трохи?

— Господи, звичайно — трохи! Бо ж завжди можна наїти, навіть серед тубільців, охочих переночувати ніч з румі *.

Він повернувся до араба, що usługовував мені, високого смаглявого молодця з блискучими під тюрбаном очима, і сказав:

— Вийди, Магомете, я покличу тебе, коли треба буде.

А потім до мене:

— Він розуміє по-французькому, а я хочу розказати вам історію, де йому припала неабияка роль.

Араб вийшов, і він почав своє оповідання.

— Я був тоді четвертий рік у цій країні, ще не зовсім тут улаштувавшись, і тільки-но починав розмовляти тутешньою мовою. Задля тих пристрастей, які для мене були зрештою фатальні, я мусив од часу до часу їздити на кілька день до Алжіра.

Я купив цю ферму, цей бордж *, колишню фортецю маленьку, за кілька сотень метрів від тубільного табору, звідкіля й беру собі людей на роботу. З цього племені — воно становить частину більшого Уляд-Тааджа — я вибрав, прибувши, за особистого собі слугу високого хлопця, що його ви допіру оце бачили, Магомета бен Лямгара, котрий незабаром виявив до мене безмежну відданість. Не звиклий спати в домі, він розіп'яв свій намет за кілька кроків од моїх дверей так, щоб я міг гукнути його в разі потреби, не виходячи з хати.

Життя моє — ви його собі уявляєте? Щодня я доглядав за розчисткою та садінням, полював деколи, ходив обідати до офіцерів по сусідніх чатах або ж вони обідали у мене.

Що до... втіх, то я ж вам уже казав. Алжир давав мені щонайвитонченіші; і від часу до часу послужливий та співчутливий араб спиняв мене на прогулянці та питався, чи не хочу я, щоб він привів до мене на ніч жінку з його племені. Інколи я на те згоджувався, а частіше відмовлявся, щоб не повстали з того які неприємності.

Якось увечері, на початку літа, вертаючи з обходу своїх культур і маючи щось сказати Магометові, я зайшов до його шатра, як і не раз уже робив.

На великому червоному килимі з пишної джабель-амурської шерсті, товстому та м'якому, як перина, спала жінка чи дівчина, майже зовсім гола, затуливши очі руками. Її біле тіло, осяяне струменем світла, що полилося крізь підняту запону шатра, вималювалось передо мною, як один із найдосконаліших взірців краси людської. Жінки тут вродливі, високі на зріст, і рідко можна де зустріти таку гармонію рис та ліній.

Трохи зніяковілий, я опустил запону і вернувся до себе.

Я люблю жінок! Блискавка того видовища прошила мене наскрізь, обпалила огнем, збуджуючи мені в жилах ту давню, небезпечну пристрасть, через котру я й опинився тут. Було тепло — це діялося в липні, — і я просидів майже всенюк ніч біля свого вікна, втопивши очі в темну пляму, що нею розпливалося в імлі Магометове шатро.

Коли він уранці зайшов до моєї кімнати, я пильно глянув йому в вічі, а він опустил голову, як людина зніяковіла, в чомусь винна. Чи догадувався він, про що я думав?

Я спитав раптом:

— Виходить, ти жонатий, Магомете?

Він зашарівся й пробурмотів:

— Ні, пане!

Я примушував його говорити по-французькому, а мене вчити арабської мови, і ми розмовляли іноді чудернацькою мішаниною цих двох мов.

— То чому ж то в тебе якась жінка? — запитав я знову.

Він майже шепнув:

— Він з півдня.

— Ага, вона з півдня! Але це не дає мені зрозуміти, через що вона опинилася в твоїм наметі.

Не відповідаючи на цей запит, він промовив:

— Він дуже гарний.

— Це правда! Отже, слухай: іншим разом, коли ти зустрінеш дуже гарну жінку з півдня, то подбай, щоб вона ввійшла до мого гурбі, а не до твого. Чуєш, Магомете!

Він одповів вельми поважно:

— Так, пане.

Мушу признатись, що весь день я не міг позбутися знадливого спогаду про ту арабську дівчину на червоному килимі; а вертаючись на обід, велику мав охоту заглянути знову до Магометового шатра. Увечері він usługовував мені, як завжди, спокійно, без жодної метушні; ну а я кілька разів поривався спитати його, чи довго ще держа-

тиме він під своїм покриттям із верблюжої шерсті ту вродливу дівчину-південку.

Годині о дев'ятій, все ще охоплений тою жагою жіночих пестошів, непереможною, як мисливський інстинкт у собак, я вийшов подихати свіжим повітрям і побродити трохи навкруги конуса з темної тканини, крізь який ясною цяткою поблискував огник.

Нарешті я пішов відтіля геть, не бажаючи, щоб Магомет застав мене коло свого житла.

Вернувшись за годину, я ясно побачив його профіль там, під наметом. Тоді я вийняв із кишені ключа, одімкнув двері й увійшов до свого борджу, де спали звичайно, oprіч мене, мій управитель, два робітники-французи та стара куховарка з Алжіра.

На сходах я здивувався, постерігши світляну смугу під дверима своєї кімнати. Одчинив — і побачив просто перед себе, на солом'яному кріселку, біля стола, де горіла свічка, дівчину з обличчям, як у східного божества, яка зовсім спокійно, здавалось, чекала мене, вся приоздоблена срібними цяточками та брязкотельцями, що їх південні жінки носять на ногах, на руках, на шиї, ба й на животі. Очі її, збільшені від кголю *, широко дивились на мене; на чолі, на підборідді та на лицьх мала вона чудово витатуйовані чотири сині зірки. Руки, обтяжені браслетами, лежали на стегнах, що їх огортав, спадаючи з плечей, плащ із червоного шовку.

Вона підвелась назустріч мені і застигла, вкрита своїми прикрасами, в позі гордої відданості.

— Що ти робиш тут? — запитав я по-арабському.

— Я тут, бо мені велено сюди прийти.

— Хто тобі звелів?

— Магомет.

— А, гаразд. Сідай же.

Вона сіла, опустила очі, я взявся розглядати її.

Обличчя було оригінальне, з доладними й тонкими рисами; мало в собі щось ніби звіриноного, а разом і таємничим здавалось, як обличчя в Будди. Повні уста, яскраво-червоні — цю фарбу давалось і по інших на тілі місцях, — свідчили про невелику домішку в ній негритянської крові, дарма що руки й шию вона мала бездоганно білі.

Я не знав, на що зважитися, схвилюваний, охоплений бажанням і зніяковілий. Щоб загаяти час і дати собі змогу все як слід обміркувати, я почав її розшитувати далі: хто

вона, звідки, як потрапила до цієї країни, які має стосунки з Магометом. Та вона відповідала лише на ті питання, що були для мене найменше цікаві, і я не міг дізнатись, чому вона мене одвідала, на що сподівалась, який наказ виконувала, відколи чекає тут і що власне зайшло у неї з моїм слугою.

Я вже ладен був сказати їй: «Вернись до Магомета в його шатро», але вона, здогадавшись, може, про мій замір, випросталась раптом, підняла голі свої руки, що всі дзенькотливі браслети скотилися до рамен, оповила мені шию і притягла до себе з виразом благальної й неподоланної жаги.

Очі її, спалахнувши бажанням перемогти, взяти в полон чоловіка, тим гострим бажанням, що надає нечистому поглядові жіночому властивої кішкам обворожливості, закликали, вабили, спокушали мене, позбавляли змоги опиратись, запалювали в мені огонь пристрасті. Між нашими поглядами відбулась коротка боротьба, боротьба німа, шалена, одвічна боротьба двох людських істот, самця й самиці, де самець завжди зазнає поразки.

Руки її, обвившись в мене за головою, притягали мене дедалі міцніше, дедалі дужче, рухом непереможним, як сила механізму, до сласного усміху червоних губ, з якими несподівано злились мої губи. Я обняв це майже зовсім голе тіло, обвішане срібними брязкотельцями, що від мого приторку всі задзвеніли.

Вона була палка, гнучка та сильна, як звір, виглядом своїм, рухами, грацією, ба навіть запахом нагадувала газель, і я відчув у її поцілунках незнаний, чудний незвичайний смак, щось як смак тропічних овочів.

Незабаром... кажу незабаром, та це, може, було вже над ранок, я хотів її відіслати, гадаючи, що вона піде, як прийшла, і не роздумуючи, що мені з нею робити чи що вона робитиме далі зо мною. Та тільки-но зрозумівши, чого я хочу, вона промовила тихо:

— Як ти мене проженеш, куди ж я піду? Доведеться мені спати ніч на землі. Дозволь мені лягти на килимі, біля твоєї постелі.

Що мав я їй на те відказати? Що повинен був зробити? Я зміркував, що тепер уже Магомет, безперечно, заглядає на моє освітлене вікно; різні питання, що не зринали раніше, в ті гарячкові хвилини виникли передо мною ясно й виразно.

— Лишайся тут, — сказав я, — поговоримо трохи.

Я не довго роздумував, що мені чинити. Коли цю дівчину кинуто так от у мої обійми, то я її zostавлю тепер у себе, зроблю з неї коханку-рабиню, сховавши у себе в домі од стороннього ока, як то роблять із жінками по гаремах. А набридне мені — якось там можна буде її позбутись, бо ці от істоти в Африці належать нам, так би мовити, душею й тілом.

Я сказав їй:

— Хочу бути добрий до тебе. Буду поводитися з тобою так, що ти не вважатимеш себе за нещасливу, але ж бажаю знати, хто ти така і відкіля.

Вона зрозуміла, що треба говорити, і розказала мені свою історію, чи, вірніше, просто історію, бо певне брехала від початку до кінця, як брешуть усі араби завжди, з потребою й навіть без потреби.

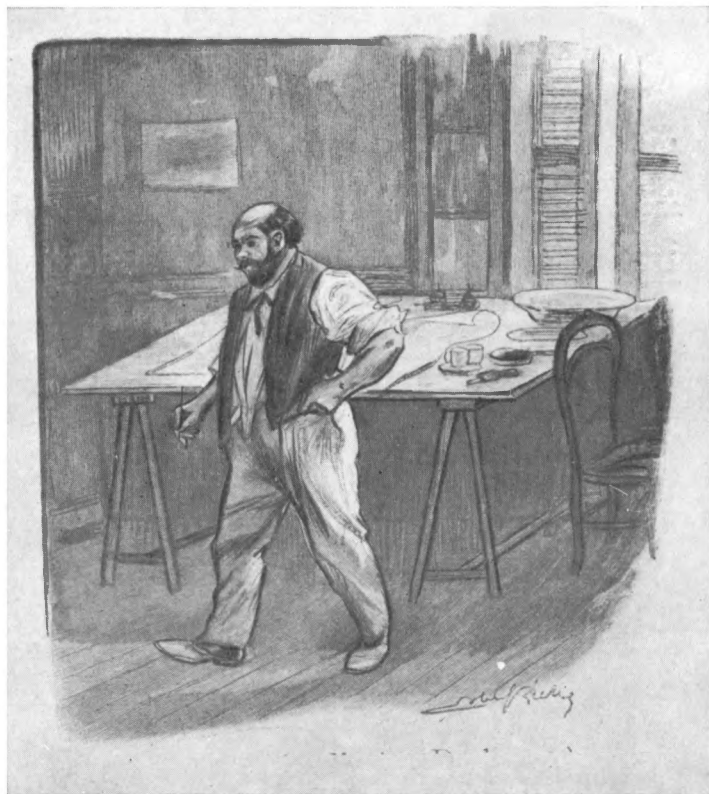
Це власне одна з найдивніших і найзагадковіших ознак тубільного характеру: брехливість. Ті люди, що ісламізм так втілює в них, аж ніби став їх плоттю, відмінив інстинкти, перетворив усю расу, зробив їх так само не подібними до нас морально, як мурина на нас не схожі фізично, — вони брехуни з природи, жодному слову їхньому не можна доймати віри. Чи своїй релігії вони мають цим завдячувати? Не знаю. Треба пожити серед них, щоб спізнати, оскільки брехня становить частину їхнього ества, їхнього серця, їхньої душі, щось ніби їхня друга натура, без якої вони аж ніяк не можуть обійтись.

Отже, вона розказала мені, ніби батьки її були — вождь із племені Улед-Сіді-Шейк та жінка, яку він викрав під час наскоку на туарегів. Жінка ця, мабуть, була з чорних рабинь чи принаймні народилась од першого змішання арабської та негрської крові. Муринки, як відомо, вельми цінуються по гаремах, де виконують роль збуджувачів пристрасті.

Ніщо, зрештою, про таке походження моєї гості не свідчило, крім яскраво-червоного кольору губ та опріч темних кінчиків грудей, схожих на суніці; груди ті були довгасті, загострені й пружні, ніби їх підіймали ресори. Щодо цих ознак, то досвідчене око не могло тут схибити. Але у всьому іншому була з неї представниця прекрасної південної раси, білої та стрункої, з тонким та довершеним обличчям, яке своїми рівними та простими лініями нагадувало голо-

Буатель. Худ. Рамбур

Капустю. Худ. Рамбур

Кролик. Худ. Рамбур

Гото-батько й Гото-снн. Худ. Рамбур

ву індійського ідола. Далеко одно від одного поставлені очі ще збільшували подібність цієї заволоки з пустині до східного божества.

Про справжнє її життя я не дізнався нічого певного. Оповідання її складалося з не пов'язаних нічим між собою подробиць, що, здавалося, випадково, безладно виринали у неї в пам'яті; до того примішувала вона по-дитячому милі спостереження, розгортаючи передо мною цілу візію кочового світу, що зродилася у мозку в білки, яка знай скакала з шатра до шатра, з табору до табору, з племені до племені.

І все це говорилося з притаманною цьому народові серйозністю, з виглядом божества, що точить баляси поважно й трошки комічно.

Коли вона скінчила, я помітив, що аж нічого не добрав із тієї довгої повісті, повної дрібних пригод, що відклалися в легковажному її мозку, і запитав сам себе: чи не глузувала вона часом з мене, забиваючи мені баки порожньою балаканиною і не подавши жодного факту із свого життя.

І я роздумував про цей переможений народ, що серед нього ми отаборились,— ні, певніше, він має свої табори серед нас,— про народ, чиею мовою ми починаємо говорити, постерігаючи день при дні, як живе він під прозорими тканинами своїх наметів, народ, котрому ми накидаємо свої закони, свої розпорядки та звичаї і котрого ми не знаємо ні от настілечки, розумієте, ні на четь, ніби ми не приглядаємось до нього ось уже мало не шістдесят літ. Нам так само невідомо те, що робиться в кочовницькому курені з гілля, чи стіжкуватому наметі з тканини, нап'ятому на двох розчалах за двадцять метрів від наших дверей, як і те, що чинять, як мислять так звані цивілізовані араби по мавританських домах в Алжирі. За вибіленою стіною їхніх міських будинків, за сплетінням гілок у їхніх гурбі, за тонкою бурою запоною з верблюдячої шерсті, що її колише вітер,— скрізь живуть вони біля нас невідомі, таємничі, брехливі, потайні, насмішливі, нерозгадані. Дивлячись віддалік, у бінокль, на сусідній табір, я догадуюся, що вони мають забобони, обряди, безліч звичаїв, не знаних для нас, ба навіть таких, ще ми про них і думки не маємо! Либонь, ще жоден завойований народ не здолав так ухилитись від справжнього панування над собою, від морального впливу, від упертого, але марного спостереження переможців.

І от я рантом відчув гостро, гостріше ніж будь-коли, ту переділку, що незбагненна природа поставила на межі рас, відчув цю переділку поміж мною та цією арабською дівчиною, поміж жінкою, що прийшла віддатись мені, що офірувала своє тіло для моїх пестоців, та чоловіком, що її взяв.

Я спитав її, вперше про це подумавши:

— Як тебе звати?

Вона кілька хвилин перед тим мовчала, і я помітив, як вона раптом здригнулась, ніби зненацька пригадавши, що я ж тут, біля неї. Тоді по очах її, піднятих на мене, я збагнув, що тих кількох хвилин було досить, щоб її зміг сон, сон непоборний і раптовий, майже блискавичний, як усе, що виникає в мінливих жіночих почуттях.

Вона відповіла недбало, крізь затримані позіхи:

— Алюма.

Я знову:

— Ти хочеш спати?

— Так.

— Ну, гаразд, спи!

Вона лягла спокійно поруч мене, простягшись на животі, поклавши чоло на сплетені руки, і майже зараз же я помітив, як її дикунський рухливий розум поринув у міцний сон.

А я почав мріяти, лечали обіч неї, та роздумувати, чому Магомет віддав її мені? Чи був то вчинок вірного слуги, такого відданого своєму панові, аж поступився для нього жінкою, котру привів власне для себе до шатра, чи, може, ним керувала думка складніша, практичніша і зовсім не така шляхетна, коли він кинув до моєї постелі дівчину, що припала мені до вподоби? Араб, коли ходиться про жінку, виявляє то найсуворішу соромливість, то найдивнішу послужливість; і так само, як і інші його почуття, тяжко зрозуміти цю сплетену з суворості і поблажливості мораль. Може, я попередив Магометові заміри, випадково заглянувши до його шатра, а він сам хотів, слуга догадливий, врадувати мене цією жінкою, своєю приятелькою, співницею, а може й любовницею?

Всі оці здогади, обступивши мене, так натомили, що і я кінець кінцем заснув глибоким сном.

Прокинувся я від скрипіння дверей; то Магомет, як і щоранку, йшов мене будити. Він розчинив вікно, і денне сяйво, вривувши до кімнати, освітило на постелі Алюму, що й досі ще спала, потім підняв з долішнього килима мої

панталони, камізельку та жакет, щоб почистити. Він і не глянув на жінку біля мене, так ніби й не знав чи не помічав, що вона тут, і зберігав звичайну свою поважність, звичайну погоду та вираз обличчя.

Світло, рух, легке шарудіння босих ніг по долівці, приплив свіжого повітря до тіла, до легенів — усе це пробудило Алюму. Вона потяглась, повернулась, розплющила очі, глянула на Магомета й на мене однаково байдужно і сіла на постелі. Потім промовила тихенько:

- Тепер я хочу їсти.
- Чого ж тобі хочеться? — спитав я.
- Кагуа.
- Кави та хліба з маслом?
- Так.

Магомет, стоячи біля ліжка з мою одежею на руці, чекав, що йому звелять.

- Принеси снідати Алюмі й мені, — сказав я.

Він вийшов, не показавши жодного подиву чи то заздрості.

Коли Магомет залишив нас самих, я спитав у молодії арабки:

- Хочеш жити в мене?
- Так, дуже хочу.
- Я тобі дам окремих покій для тебе самої та жінку, котра тобі буде usługувати.
- Ти великодушний, і я тобі вдячна.
- Але як ти будеш зле поводитись, я тебе прожену відсіль.

- Я робитиму все, чого ти вимагатимеш.

І вона, на знак покори, взяла й поцілувала мені руку. Тут увійшов Магомет, несучи снідання.

Я промовив до нього:

- Алюма має жити у мене в домі. Розстели килими в кімнаті при кінці коридора і скажи жінці Абд-ель-Кадер-ель-Гадара прийти сюди за служницю.

- Слухаю, пане.

І по всьому.

За годину моя вродлива арабка оселилася в великій ясній світлиці. Коли я зайшов поглянути, чи все зроблено, як слід, вона благальним тоном попросила мене подарувати їй дзеркальну шафу. Я пообіцяв і пішов собі, залишивши її сидіти навпочіпки серед джебель-амурського килима, з цигаркою в зубах, і плести теревені зі старою

арабкою, що я до неї приставив; здавалось, ніби вони хто-зна відколи знайомі.

II

Протягом місяця я був дуже щасливий з нею, відчуваючи раз у раз чудну якусь потребу мати при собі це створіння з іншої раси, що здавалось мені зовсім відмінною істотою, народженою десь на сусідній планеті.

Я не кохав її, ні, дівчат з цієї дикої країни не кохають. Між ними та нами, навіть між нами та їхніми природними самцями, арабами, ніколи не розцвітає північна блакитна квітка *. Вони надто близькі до звірячого ества в людині, вони мають надто недорозвинене серце, надто примітивну здібність почуттів, щоб розбудити їм у душах ту сентиментальну екзальтацію, що становить поезію любові. Нічого духовного, жодного сп'яніння мислі не домішується до сп'яніння емоцій, що збуджують у нас ці істоти, принагідні й нікчемні.

Проте вони заповняють нас, беруть до своїх рук, як і інші, та якось інакше, не так цупко, не так жорстоко, не так боляче. Я не можу і досі достеменно з'ясувати, що за почуття я до неї мав.

Тільки-но вже казав вам, що ця земля, ця от гола Африка, країна без мистецтва, без жодних розумових розваг, завойовує спокволу нашу плоть невідомими, несхибними чарами, голубливим повітрям, незмінною ніжністю поранків та вечорів, пишною своєю ясністю, пестощами, що ними оповиває всі наші органи! Ну, Алюма опанувала мене так от само безліччю потаємних припад, вабливих і суто фізичних, переможною спокусою не обіймів своїх, бо виявляла щодо цього звичайну на сході недбалість, а солодкою покірністю моїм бажанням.

Я їй дав цілковиту волю виходити й приходити, і вона дуже часто проводила пообідній час у сусідньому таборі, серед моїх тубільних робітниць. А то цілий день видивлялася в дзеркальну шафу із червоного дерева, що я виписав для неї з Міліани. Милувалася з себе вельми уважно й серйозно, стоячи перед великими скляними дверима і слідкуючи за всіма своїми рухами, що там одбивались. Вона походжала, трохи відхиливши назад голову, щоб добре бачити свої стегна та стан, оберталась, відходила, зближалась, потім, натомлена в усієї тієї крутанини, сідала на подушці і застигала нерухомо сама перед собою, око в око,

в серйозним обличчям, з душею, до решти відданою цьому спогляданню.

Незабаром я помітив, що Алюма почала виходити з дому щодня після сніданку й зникала аж до вечора.

Трохи занепокоєний, я запитав Магомета, чи не знає він, куди й по що вона так надовго зникає.

Він одказав спокійно:

— Не турбуйся, скоро рамазан *. Вона, певне, ходить молитись.

Здавалося, його теж вельми тішило, що Алюма живе в нашому домі; але ні разу я не помітив найменшого підозрілого знаку поміж ними, жодних підстав не було думати, що вони з чимось ховаються від мене, мають яку-небудь змову, щось таять.

Частенько, оглянувши свої землі, виноградники та плантації, я ходив у далекі прохідки. Ви знаєте розкішні ліси в цьому закутку Алжіру, ті майже неперехідні байраки, де ялини, попадавши, перегороджують потоки, ті порослі олеандрами долини, що, як глянути на них з гірської верховини, здаються східними килимами, простеленими по берегах річок. Знаєте ви також, що по цих пущах та на цих узбіччях, де, здавалось би, нога людська не ступала, раз у раз можна надибати білу як сніг баню *К у б б а **, де поховано кості якого-небудь смиренного самотнього *м а р а б у **, що до нього дуже зрідка навідуються з сусіднього табору кілька завзятих правовірних із свічками в кишенях — запалити їх на могилі святого.

Отож якось увечері, вертаючись додому, проходив я біля одної з таких магометанських каплиць і побачив крізь завжди одчинені двері якусь жінку, що молилась перед мощами. То була чарівна картина: арабка, що сиділа долі в убогій кімнатці, де вільно гуляв вітер, намітаючи по кутках цілі купи тонких пожовклих соснових голок. Я підійшов краще роздивитись і впізнав Алюму. Вона мене не побачила, не почула, вся поринувши в молитовний настрій; вона говорила, говорила напівголосно до святого, певна, що нікого тут опріч неї та його немає, звіряючи слугі божому усі свої клопоти. Іноді замовкала, роздумуючи, шукаючи, що треба ще сказати, аби нічого не проминути, а то раптом стрепенеться, так наче він їй щось відповів, дав якусь пораду, на яку вона не хоче приставати і змагається з тією порадою, свої докази наводючи.

Не розуміючи, отже, становища, я з ним мирився: мовляв, час, обставини та життя зроблять своє.

Я тихенько пішов відтіль, як і прийшов, і вернувся до дому на обід.

Увечері послав по неї. Вона ввійшла незвичко стурбована чимсь, неспокійна.

— Сідай сюди,— сказав я, показуючи їй місце на канапці коло себе.

Вона сіла, а як я нахилився обняти її,— сквапливо одсунулась.

Вражений, я спитав:

— Що це тобі таке?

— Тепер рамазан,— відповіла.

Я засміявся.

— І, мабуть, Магомет заборонив тобі в рамазан обійматись?

— Так, я арабка, а ти румі!

— То був би великий гріх?

— О так!

— Виходить, що ти не їла нічого цілий день, аж доки сонце зайде?

— Нічого не їла.

— Але коли зайшло сонце ти попоїла?

— Так.

— Гаразд. Отже, коли зайшла ніч, ти можеш дати волю і чому іншому, не лише устам.

Це, здавалося, розгнівало, образило її, зробило їй боляче, і вона відповіла згорда, як ніколи:

— Коли арабська дівчина в рамазан дозволить доторкнутись до себе румі, буде проклята навіки.

— І це має тривати цілий місяць?

Відповіла впевнено:

— Так, цілий місяць рамазан.

Вдавши розгніваного, я промовив:

— Гаразд, можеш собі на рамазан іти до своєї сім'ї.

Вона схопила мене за руки, притисла їх собі до серця.

— О, благаю тебе, не будь злий, ти побачиш, яка я хороша буду. Ми перебудемо рамазан укупі, добре? Я дба-тиму за тебе, пестуватиму, тільки не будь злий.

Я не міг потаїти усмішки, така була вона смішна та замучена, і послав Алюму спати в її кімнату.

За годину, коли я збирався вже до ліжка, щось постукало двічі в мої двері — тихенько, ледве чутно.

Я крикнув: «Увійдіть» — і ввійшла Алюма, несучи поперед себе велику таріль з арабськими солодощами, з тістечками, зацукрованими, печеними, підсмаженими, цілою дивною цукернею номадів.

Вона сміялась, показуючи білі зуби і примовляючи:

— Перебудемо рамазан укупі.

Вам відомо, що цей піст, починаючись на світанку, а кінчаючись, як заїде сонце, під ту хвилину, коли око не може вже розрізнити білу нитку від нитки чорної, перетворюється щовечора на маленькі інтимні бенкети, де їдять до самого ранку. Виходить, отже, що для тубільців, не конче побожних, рамазан лише обертає ніч у день, а день у ніч. Та Алюма щиріше дбала за своє сумління. Вона поставила таріль між нами на канапу і, взявши своїми довгими тонкими пальчиками маленьку присипану цукром балабушку, поклала мені в рот, промовивши:

— Це смачне, їж.

Я з'їв крихке тістечко, справді чудове на смак, і запитав:

— Це ти сама пекла?

— Так, я сама.

— Для мене?

— Так, для тебе.

— Щоб мені легше зносити рамазан?

— Так, не будь злий! Я приноситиму тобі солодкого щодня.

Та й тяжкий же то був для мене місяць! Місяць зацукрований, солодощами заправлений, повний спокус, роздратування та марних зусиль перемогти неподоланий опір.

Потім настало три дні байрама; я відсвяткував їх по-своєму — і рамазан забуто.

Літо, дуже гаряче того року, спливало. Надійшла осінь, і мені впало в око, що Алюма якась занепокоєна, нічим не цікавиться, сама не своя ходить.

Одного вечора я сказав покликати її до себе. Пішли до її кімнати — нема. Шатнулися, з мого наказу, по всьому домі — нема ніде. Пішла й не верталась. Я відчинив вікно й гукнув:

— Магомет!

Голос мого слуги, що спочивав під своїм наметом, одповів:

— Слухаю пана.

— Знаєш ти, де Алюма?

— Ні, пане — хіба ж... хіба її нема?

По кількох секундах араб мій увійшов до мене, так шхвильований, аж стратив над собою владу.

— Алюма зник? — спитався він.

— Так, Алюма зникла.

— Та не може ж бути!

— Пошукай її, — сказав я.

Він стояв передо мною, роздумуючи, міркуючи, нічого в цьому не добираючи. Потім зайшов до пустої кімнати, де Алюмина одіж висіла в східному безладді. Він додивлявся до всього, як поліцай, чи радше нюхав, як пес мисливський, потім, натомлений даремними зусиллями, прошепотів із сумною покірною:

— Пішов, він пішов!

Я боявся якогось наглого випадку, боявся, що вона впаде десь у провалля абощо, і розіслав усіх людей із табору шукати Алюму, сказавши не вертатись, доки не найдуть її.

Шукали її цілу ніч, шукали наступний день, шукали цілий тиждень, та й найменшого не нашли сліду. Я мучився, мені бракувало її; дім мій здавався без неї пустий, життя — порожнє. Потім неспокійні гадки обсіли мені розум. Може, її вкрадено, — думав я, — або вбито. Та коли я зв'язався з цими здогадами Магометові, він щоразу відповідав одно:

— Ні, він пішов.

І додав до того арабське слово «резале», тобто газель, ніби хотів пояснити, що бігає вона швидко і досі вже далеко від нас опинилась.

Прошло три тижні, і я не надіявся вже ніколи побачити свою коханку-арабку, коли якогось ранку Магомет, радій та веселий, увійшов до мене й промовив:

— Пане, Алюма вернувся.

Я скочив з ліжка й спитав:

— Де ж вона?

— Не насліді зайти! Там, під деревом!

І, простягнувши руку, показав крізь вікно біласту пляму під одним із маслинових дерев.

Я встав і вийшов. Наблизившись до тієї плями, що нагадувала віддалік купу білизни, складену під зігнутим стовбуром, я впізнав великі темні очі, нататуйовані зірки й довгасте, з доладними рисами обличчя цієї дикунки, що спокусила мене. Що ближче я підходив, то більше зро-

став у мені гнів, бажання вдарити, зробити їй боляче, помститися.

Я крикнув оддалік:

— Звідки ти прийшла?

Вона не відповіла нічого і зоставалась нерухома, інертна, ніби ледве жива, ладна витерпіти всі вияви моєї люті, хоч би навіть я їй побив її.

Я спинився просто перед нею, здивовано розглядаючи лахміття, що її прикривало — шматки шовку та шерстяної матерії, сірі від пилу, геть порвані, бридкі.

Я знову крикнув, піднявши руку, як на пса:

— Звідки ти прийшла?

Вона шепнула:

— Звідти!

— Та звідки ж?

— Із племені!

— З якого племені?

— З мого.

— Чого ж ти туди ходила?

Бачивши, що я її не б'ю, вона трохи насмілилась і промовила тихо:

— Треба було... треба було... я не могла далі жити в домі.

Я помітив у неї сльози на очах і розчулився, віддавши несвідомому поривові. Схилився до неї — і саме в ту хвилину, як хотів сісти, обернувся й побачив, що Магомет оддалік стежить за нами.

Я проказав знову, тепер уже вельми ніжним тоном:

— Ну, признайся ж, чого ти пішла звідсіль?

Тоді вона оповіла мені, що вже довший час відчувала в своєму кочовницькому серці непереможне бажання вернутись до шатер, лежати, бігати, качатись по піску, блукати зі стадами з долини в долину, не мати над головою, — між жовтими зірками в небі та синіми — на своєму обличчі, — нічого, окрім тонкої тканини, подраної та полатаної, крізь яку добачаєш огняві цятки, прокинувшись серед ночі.

Вона висловила все це виразами наївними та потужними, такими правдивими, що я відразу всьому поївняв віри, жаль узяв мене, і я запитав:

— Чому ж ти не сказала мені, що хочеш відійти на який час?

— Бо ти б не захотів...

— Ти могла пообіцяти, що вернешся знову, і я пустив би тебе.

— Ти не повірив би.

Помітивши, що я не серджусь, Алюма засміялася і додала:

— От бачиш, усе кінчилось, я знову тут. Мені треба було лише кілька днів побути там. Того досить із мене, все кінчилось, усе минуло, я вилікувалася. Я вернулась, я більше вже не мучуся. Я дуже задоволена. Ти не злий.

— Ну, ходімо ж додому,— сказав я.

Вона встала. Я взяв її за руку, прегарну руку з тонкими пальцями. І от, горда та пишна в своїм лахмітті, подзвонюючи браслетками, дукачами, перснями та різними брязкальцями, ввійшла вона поважно до житла, де чекав на нас Магомет.

Перед тим, як увійти, я вернувся до нашої розмови:

— Алюмо, щоразу, коли тобі скортить до своїх, кажи про це мені, і я тобі дозволятиму.

Вона не вірила:

— Обіцяєш?

— Так, обіцяю.

— Гаразд, і я обіцяю. Коли мені зробиться недобре,— тут вона величним жестом поклала собі руки на чоло,— я скажу тобі: «Мені треба піти до своїх», і ти менепусти.

Я провів Алюму до її кімнати, а Магомет за нами ніс воду, бо жінку Абд-ель-Кадер-ель-Гадара ще не сповістили, що господиня її повернулася.

Вона ввійшла, побачила дзеркальну шафу і з осяяним обличчям підбігла до неї, як підбігають до матері, що її довго шукали і нарешті знайшли. Дивилася на себе кілька хвилин, скривила гримасу і трохи роздратованим голосом промовила до свічада:

— Стривай-но, є у мене шовкові одяги в шафі. Я зараз буду гарна.

Я залишив її кокетувати саму з собою.

Наше життя пішло по-давньому, і я дедалі більше підпадав чудному, суто фізичному очаруванню цієї дівчини, маючи до неї разом з тим щось як ласкаве опікування батьківське.

Шість місяців усе йшло гаразд, а тоді я спостеріг, що вона знову стає нервова, неспокійна, трохи засмучена. Якось я звернувся до неї:

— Хочеш піти до своїх?

- Так, хочу.
- Ти не сміла мені признатись?
- Не сміла.
- Іди, я дозволяю.

Вона схопила мене за руки й поцілувала їх, як робила завжди, коли її охоплювало раптове почуття вдячності, а другого дня зникла.

Вернулась вона, як і першого разу, за яких три тижні, так само обідрана, чорна від куряви та сонця, вдовольнившись мандрівним життям, піском та волею. Протягом двох років вона чотири рази так виправлялася до своїх і верталась до мене.

Я приймав її радо, не знаючи ревнощів, бо для мене ревності зродитися можуть тільки на ґрунті кохання такого, як ми його розумієм. Звичайно, я міг би її вбити, зловивши на зраді, але вбив би, охоплений наглим гнівом, як ото убивають неслухняного собаку. Мене не гриз, не мучив страшний біль, не палив огонь нашої північної ревності. Я сказав допіру, що міг би вбити її, як убивають пса неслухняного. Та й справді любов моя до неї скидалася на любов до незвичайної тварини, собаки чи коня, яких не можна замінити іншими. Це було препишне, для плотських радощів створене звірятко, звірятко з жіночим тілом.

Я не здолав би поставити вам навіч, яка безмежна відстань лежала між нашими душами, дарма що наші серця іноді, сказати б, дотикались одно одного, одно одним грілися. Вона становила якусь частку мого дому, мого життя, вельми приємну звичку, дорогу для мене, що її любило моє плотське я, тее я, яке має лише очі та чуття.

І от якось уранці Магомет увійшов до мене з чудним, незвиклим виразом обличчя, з тим тривожним поглядом, що нагадує погляд кота, який утікає від собаки.

Я запитав, помітивши той вираз:

- Ну, що там таке?
- Алюма пішов від нас.

Я засміявся.

- Пішла? Куди пак?
- Зовсім пішов, пане!
- Як-то — зовсім?
- Так, пане.
- Ти збожеволів, хлопче!
- Ні, пане.
- Та чому ж пішла? Як? Ну, кажи ж!

Він стояв нерухомо, не бажаючи говорити; потім нагло в ньому спалахнув один із тих поривів арабського гніву, що змушують нас іноді спинитись на міській вулиці перед двома біснுவатими, у котрих місце звичайної східної поважності та мовчазності посіла раптова шалена жестикуляція та щонайдикіші вигуки.

З лементування Магометового я зрозумів, що Алюма втекла з моїм пастухом.

Я мусив угамувати свого слугу, щоб витягти з нього подробиці цієї події.

Кінець кінцем з'ясувалося, що вже цілий тиждень слідкував він за моєю коханкою; вона стрічалася крадькома за сусіднім кактусовим гаєм чи в порослому олеандрами яру з якимось заволокою, що його недавно, попереднього місяця, найняв за пастуха мій управитель.

Минулої ночі Магомет бачив, як вона вийшла й не вернулася. І він усе вигукував, тепер розпачливо:

— Пішов, пане, він пішов!

Не знаю чому, але його певність, що вона втекла з тим пастухом, передалася й мені, опанувавши мене відразу й непоборно. Це було щось безглузде, неподобне — і саме тому, власне, це була правда, бо нерозважність, непослідовність — то єдина жіноча логіка.

З тяжким серцем, з гнівом у крові намагався я уявити собі риси того чоловіка і пригадав зненацька, що бачив на тому тижні, як він стояв на горбу серед череди і дивився на мене. Це був високий на зріст бедуїн, темне лахміття на ньому було того самого кольору, що й тіло; типовий варвар із випнутими вилицями, загнутим носом, виставленим уперед підборіддям, сухими ногами, — довгий, завинений у дрантя кістяк, з очима фальшивими, як у шакала.

Я не сумнівався більше — так, вона втекла з тим волоцюгою. Чому? Бо то була Алюма, дочка пісків. Інша, в Парижі, дочка тротуарів, утекла б із моїм фурманом або першим-ліпшим зальотником вуличним.

— Гаразд, — промовив я до Магомета. — Пішла — для неї ж гірше. Мені треба писати листи. Іди собі.

Він вийшов, здивований, як я спокійно до того ставлюся. А я тим часом підійшов до вікна, відчинив його й почав жадібно вдихати повітря — душне повітря з півдня, бо саме віяв широко*.

Боже мій, — думав я, — це ж жінка... жінка, як і всі вони. Хто знає, що примушує їх чинити так, а не інакше,

любити, йти за чоловіком чи кидати його? Іноді ми це знаємо, але часто — ні. Догадуєшся часом.

Чому вона втекла з тією бридкою тварюкою? Чому? Може, тому власне, що от уже цілий місяць вітер віє майже безперестанку з півдня.

І от цього досить! Подих вітру! Чи знає вона, чи знають вони, навіть найвитонченіші й найскладніші, через що роблять те, а не зовсім інше? Не більше, ніж флюгер, що крутиться за вітром. Досить маленького леготу, щоб залізна, мідна чи там дерев'яна стрілка повернулась; так само непомітне, ледве відчутне враження зрушує, тягне до певних вчинків жінок, — однаково, чи городянки вони, чи селянки, в місті народилися чи в пустелі.

Потім вони, може, й здадуть собі справу, усвідомлять те, що зробили; але під ту хвилю вони не розуміють нічого, бо вони є просто іграшки власної чутливості, легковажні рабині випадків, оточення, хвиливих настроїв, зустрічей і дотиків, од яких їм здригається душа й тіло.

Пан Обаль підвівся. Він пройшов кілька кроків по хаті, глянув на мене і сказав, усміхаючись:

— Маєте собі — кохання в пустелі!

Я запитав:

— А коли б вона вернулась?

Він тихенько:

— Зле дівча!.. Я б таки зрадив тому!

— І простили б її за того пастуха?

— Авжеж, боже мій! Жінкам завжди треба прощати... або не знати.

БУАТЕЛЬ

Роберві Пеншонові

Дядько Буатель, Антуан, виконував у нашій окрузі найбруднішу роботу. Щоразу, як треба було вивезти з відхідника, прибрати купи гною, помийну яму, прочистити риштак чи якусь брудну діру, кликалось його.

Він приходив із примусією золотаря в закаляних у гній черевиках і брався до роботи, без кінця нарікаючи на своє ремесло. Коли ж його запитували, чому він стає до цієї гидкої праці, він відповідав з покірною:

— Ради дітей, їй-богу, треба ж їх годувати! А це найвигідніше.

Справді, в нього було чотирнадцятеро дітей. Коли його запитувалось, як його діти, він відповідав байдуже:

— Дома тільки восьмеро. Один у солдатах, а п'ятеро одружені.

А коли хотіли дізнатись, чи добре вони поженились, він відповідав жваво:

— Я їм не перечив. Я їх зовсім не силував. Вони попарувались, як хотіли. Не треба перечити в голосі серця, бо з того виходить лихо. Якщо з мене зробився отакій нечупара, то це тому, що батьки пішли мені насупроти. Якби не це, з мене був би робітник не гірший за інших.

Ось як сталося, що батьки пішли йому насупроти.

Він був тоді солдатом і відбував службу в Гаврі, не дурніший і не бідовіший за інших, проте трохи простацької вдачі. Найбільшою розвагою його у вільні години було ходити набережжям, де збирались продавці птахів. Коли сам, коли з земляками він повільно прогулювався перед клітками, де рябіли зелені жовтоголові папуги з Амазонки, сірі червоноголові сенегальські папуги, величезні ара-ра з розмаїтими перами, чубчиками й китицями, схожі на оранжерейні рослини; всілякі папужки, що їх, здавалось, сам бог розмалював з копіткою дбайливістю мініатюриста, та інші манісінькі стрибливі пташенятка, червоні, жовті, сині й строкаті; їхні крики зливалися із гомоном гавані,

примішуючись до людського гамору, гуркоту розвантажуваних кораблів, стуку коліс, буйного, гострого, верескливого, оглушливого шуму далеких заморських лісів.

Витріщивши очі, роззявивши рота, Буатель спинявся, сміючись і скалячи зуби на какаду, що їй собі кивали білими чи жовтими чубками, побачивши його яскраво-червоні штани та блискучу мідну пряжку на поясі. Коли йому здивався говорущий папуга, він починав питати його, і, якщо птах був у гуморі й пащекував із ним, у нього аж до вечора було легко й весело на душі. Лупаючи очима на мави, він реготав, аж падав; він не уявляв собі більшої пишноти для багача, як держати вдома таких звірят на манір кішок чи собак. Оця пристрасть, пристрасть до чужоземного була в нього в крові, як в інших нахил до полювання, медицини чи священства. Лиш тільки розчинялись двері казарми, він не міг стриматись, щоб знову не звернути на пристань, немов його тягло туди якоюсь силою.

І от одного разу, завмерши від захвату перед величезним арара, що надимав пір'я, схилявся, випростувався, наче бив чолом перед королем папуг, Буатель раптом побачив, як одчинились двері кав'ярні поруч з пташиною крамничкою і з'явилась молода негритянка, пов'язана червоною хусткою, вимітаючи на вулицю корки й пісок.

Відразу ж Буателева увага поділилась між птахом і жінкою, і він сам не міг би сказати, хто з них викликав у ньому більший захват і подив.

Негритянка, підмівши сміття, звела очі, та так і зосталася, також засліплена солдатською уніформою. Вона стояла просто перед Буателем, усе тримаючи в руках віника, немовби ставши на чати, тим часом як арара й далі бив чолом. Та за кілька хвилин солдат зникнів од такої уваги і одійшов повільним кроком, щоб не показати, ніби він тікає.

Незабаром він вернувся туди. Майже щодня він проходив перед «Колоніальним кафе» і бачив крізь шибки, як чорношкіра служниця подавала портовим матросам пиво й горілку. Часто, побачивши його, вона виходила надвір; вони ще не перекинулися й двома словами, а вже почали всміхатись одне одному, як знайомі, і Буателеві серце раділо, коли між темно-червоних губів дівчини раптом світився блискучий разок зубів. Нарешті одного дня він наважився зайти до кав'ярні й був дуже здивований, почувши, що вона розмовляє французькою мовою, як і всі. Пляшка лимонаду, з якої й вона спробувала шклянку, лишилась

для солдата незабутньо солодким спогадом; згодом він призвичаївся заходити в цей портовий шинок і цмулити всі солодкі трунки, оскільки дозволяла кишеня.

Бачити, як чорна рука маленької служниці наливає щось йому в шклянку, а зуби її сміються і ясніють більш ніж очі — було для нього святом, щастям, про яке він без кінця думав. На третій місяць знайомства вони стали добрими друзями, й Буатель, на свій подив, дізнався, що поняття цієї негритянки в усьому подібні до добрих правил порядних дівчат його батьківщини, що вона любить роботу, поважає ощадливість, релігію й добру поведінку; вона стала йому ще дорожча, й він так закохався, що надумав одружитися з нею.

Він признався їй у своєму намірі, і вона затанцювала з радості. Вона мала трохи грошенят, полишених їй торгівницею устрицями, що підбрала її шестилітньою дитиною на набережжі Гаврської гавані, де її висадив якийсь американський капітан. Цей капітан знайшов її в трюмі свого пароплава поміж паками бавовни через кілька годин по відплитті з Нью-Йорка. Прийшовши до Гавра, він покинув на догляд розчуленої торгівниці устрицями маленьку чорну істоту, сховану на борту його судна невідомо ким і як. Коли торгівниця устрицями померла, молода негритянка стала за служницю в «Колоніальному кафе».

Антуан Буатель додав:

— Ми поберемося, якщо батьки не заперечать. Ніколи, слухай-но, ніколи я не піду проти їхньої волі, ніколи! Я скажу їм слівце, як тільки навідаюсь додому.

І ось наступного тижня, одержавши добову відпустку, він поїхав до своїх рідних, на їхню невеличку ферму в Туртевілі, біля Івто.

Дочекавшись кінця обіду, тої хвилини, коли кава, підогріта горілкою, розкриє серця, Антуан сповістив батьків, що він знайшов дівчину до душі, ну таку до душі, що іншої такої на всьому світі не здибаєш.

Од цього вступу старі відразу насторожились і почали випитувати. Він нічого від них не приховав, крім кольору її шкіри.

Вона служниця, майна в неї небагато, зате дівчина вона роботяща, ощадлива, охайна, доброї поведінки й розважлива. Такі речі цінуються більше, ніж гроші в руках поганої господині. До того ж їй залишила трохи грошенят жінка, яка її виховувала, чимало таки грошенят, цілий посаг, пів-

тори тисячі франків у ощадній касі. Переможені цими доказами, покладаючись цілком на його вибір, батьки почали вже поступатись, але тут він підійшов до уразливого питання. Трохи вимушено сміючись, він сказав.

— Тільки от одне, що може вас одштовхнути. Вона ніяк не біла.

Старі не зрозуміли, і з силою пересторог, щоб не дуже їх настрахати, він пояснив, що вона чорношкіра, достоту така, як на лубочних малюнках.

Тоді вони стривожились, зниковіли, злякались, немов він пропонував їм спілку з дияволом.

Мати сказала:

— Чорна? Де ж у неї чорне? Невже геть усе?

Він одповів:

— Авжеж, уся: ти ж бо вся біла?

Батько й собі промовив:

— Чорна? Що ж вона, чорна, як казан?

Син одповів:

— Та ні, трошки ясніша! Вона чорна, але не така, щоб було гидко. Ряса панотця чорна ж, а чим вона гірша за стихар, хоч він і білий.

Батько сказав:

— А є там чорніші від неї, в тій стороні?

Син переконано гукнув:

— Авжеж!

Але старий похитав головою:

— Надісь, гидко?

А син:

— Нітрохи не гидко, бо до цього одразу звикаєш.

Мати доскіпувалась:

— А білизну ж вона дуже бруднить, така шкіра?

— Та не більш, ніж твоя, бо ж такий колір у неї природний.

І от по довгих розпитах, умовилися нарешті, що батьки, перш ніж вирішувати, побачать дівчину. За два місяці скінчиться його служба, він привезе її додому, тут вони роздивляться її як слід і обговорять, чи не дуже вона темна, щоб увійти в родину Буателів.

Антуан оповістив, що в неділю, 22 травня, в день його звільнення, він приїде в Туртевіль із своєю приятелькою.

Для цієї подорожі до батьків свого коханця вона вдягла найкращу й найпоказнішу одягу, де переважало жовте,

червоне й синє; здавалось, її прибрано прапорами на честь національного свята.

На вокзалі при від'їзді з Гавра, всі лупали на неї очима, і Буатель пишався, що веде під руку особу, яка привертає стільки уваги. Коли ж вона вместились біля нього в вагоні третього класу, то викликала таке здивовання в селян, що в сусідніх купе люди злазили на лавки, щоб поглянути на неї поверх дерев'яних перебірок, що розділяли вагон. Глянувши на неї, одна дитина з переляку закричала, а друга заховала обличчя в матеріному подолі.

Проте все йшло добре аж до приїзду на останню станцію. Але ось потяг зменшив ходу, наближаючись до Івто, Антуан став зле себе почувати, немов під час огляду, коли він не знав статуту. Вихилившись у вікно, він здалека ще впізнав батька, що тримав за вуздечку запряженого в візок коня, а біля самих станційних штахет побачив і матір.

Він зійшов перший, подав руку своїй кралі і гордо, вирівнявшись, немовби проводжав генерала, повів її до батьків.

Мати, побачивши свого сина в товаристві цієї чорної й строкато вичепуреної дами, так сторопіла, що рота не могла розкрити, а батько насилу стримував коня, що схарапудився не то від паротяга, не то від негритянки. Але Антуан, охоплений раптом щирою радістю побачити своїх стареньких, кинувся їм назустріч, почоломкався з матір'ю, цмокнув батька, не звертаючи уваги на переляк коняки, потім обернувся до своєї супутниці, на яку перехожі, сплячучись, отетеріло задивлялись, і гукнув:

— Ось вона яка. Я ж вам казав, що спершу вона трошки страшенька, але як тільки її, от правда свята, узнаєш ближче, кращої за неї на всій землі не здибаєш. Скажіть їй добридень, а то вона стала ні в тих ні в сих.

Тоді тітка Буатель, сама на смерть перелякана, незграбно вклонилась, а батько, скинувши кашкета, пробурмотів: «Доброго вам здоров'я». Відтак, не гаючи часу, вместилися на візку: жінки — на заднє сидіння, де їх підкидало на кожній вибоїні, а чоловіки спереду на лавці.

Всі мовчали. Стурбований Антуан насвистував якусь солдатську пісню, батько стьобав конячку, а мати крадькома спідлоба позирала на негритянку, в якої чоло й вилиці сяяли на сонці, немов добре начищені чоботи.

Антуан обернувся, бажаючи пробити лід.

— Ну,— мовив він,— що ж ви мовчите?

— Не можна ж зразу,— відповіла стара.

Він сказав:

— Розкажи-но малій, як твоя курка знесла восьмеро яєчок.

То був давній родинний жарт. Але мати все ще ні слова не могла вимовити від збентеження, і він, заливаючись сміхом, сам узявся розповідати цю дивовижну пригоду. Батько, що знав її напам'ять, розвеселився з першого слова, швидко до нього пристала й жінка, а сама негритянка в найкумеднішому місці раптом зайшлася таким дзвінким, розкотистим, розгонистим реготом, що зляканий кінь побіг чвалом.

Знайомство відбулося. Розмова пішла.

Тільки вони приїхали й вилізли з візка, Антуан одвів свою приятельку в кімнату — вона хотіла переодягтися, щоб не заплямити чепурної сукні, готуючи за своїм рецептом якусь страву, сподіваючись нею підобрити старих; потім він перейняв батьків перед дверима й спитав з тремтячим серцем:

— Ну, що ви скажете?

Батько мовчав. Мати, крутішого норову, оповістила:

— Надто вже вона чорна! Ну, терпіти несила. В мене аж серце перевертається.

— Ви звикнете, — мовив Антуан.

— Можливо, й звикнемо, але не за одну хвилину.

Вони вступили в будинок, і, побачивши негритянку коло кухарства, стара відійшла. Підіткнувши спідницю, вона взялась їй допомагати, ще жвава, незважаючи на свій вік.

Обід був добрий, довгий і веселий. Коли всі вийшли прогуляться, Антуан одвів батька вбік.

— Ну, тату, що скажеш?

Селянин ніколи не відповідав навпростець.

— Про мене байдуже. Питайся в матері.

Тоді Антуан наздогнав матір і затримав її позаду.

— Ну, мамо, що ти скажеш?

— Воля твоя, хлопчику, надто вже вона чорна. Якби хоч трошки світліша, я б не опиралась. Але це вже занадто. Прямо сказати б сатана!

Він не наполягав, знаючи, що стара упиратиметься на своєму, але серце йому рвала розпука. Він роздумував, що має тепер зробити, що вигадати, не розумів, чому це негритянка зразу не завоювала його батьків, як причарувала його самого. І всі четверо повільно брели нивами, знову затихши. Коли проходили повз якусь огорожу, господарі вибігали за паркан, хлопці вилазили на дах, усі висипали

на дорогу, щоб побачити муринку, яку привіз Буателів син. Видно було, як збігалися полями чоловіки, ніби бив барабан, скликаючи люд подивитися на дивовижу. Дядько й тітка Буатель, злякані цією цікавістю, викликаною в цілій околиці їхньою гостею, прискорили ходу, йдучи далеко поперед сина, якого його приятелька саме питала, що думають про неї батьки.

Він ніяково відповів, що вони ще не зважились.

Але на сільському майдані з усіх хат повиходила така сила розбурканого люду, що перед цими величезними сходами старі Буателі кинулись тікати. Антуан, ображений і обурений, велично виступав під руку з приятелькою, супроводжуваний здивованими поглядами роззяв.

Він розумів, що все скінчено, що надії вже нема, що він не одружиться з негритьянкою; вона теж це розуміла, і, підходячи до ферми, вони обоє заплакали. Повернувшись до дому, вона знову скинула сукню, щоб допомогти матері в поранні. Вона ходила за нею скрізь: у молочню, в хлів, у курник, обираючи найважчу роботу, весь час повторюючи: «Дозвольте я те зроблю, пані Буатель». Так що ввечері стара, зворушена, але невблаганна, мовила синові:

— Що й казати, вона добра дівчина. Шкода, що така чорна, бігме, надто вже чорна! Я ніколи до неї не звикну, хай собі їде назад, надто вже вона чорна!

І Буатель-син сказав своїй приятельці:

— Вона не згодна, каже, що ти надто чорна. Доведеться тобі поїхати. Я проведу тебе до залізниці. Та нічого, не сумуй. Я ще побалакаю з ними, як ти поїдеш.

Він провів її на станцію, все ще намагаючись подати їй надію; підсадив, поцілувавши, в вагон і довго дивився потягові вслід, з розпухлими від сліз очима.

Даремно він благав старих, вони так і не згодились.

Розповідавши до кінця цю історію, яку знала вся округа, Антуан Буатель щоразу додавав:

— Відтоді в мене ні до чого серце не лежало. Всяка робота падала мені з рук, і от я й став золотарем.

Йому говорили:

— Проте ви ж одружилися.

— Воно то так, і я не можу сказати, щоб моя жінка мені не подобалась, бо я з нею мав чотирнадцятеро дітей, але це все не те, де там! Бо, бачите, та, моя негритьянка, тільки було гляне на мене, так мене немов щось угору підносить.

ШПИЛЬКИ

- Ах, друже мій, що то за мерзота — жінки!
- Чому це ти так?
- Та тому, що вони встругнули мені прегидку штуку.
- Тобі?
- Так, мені.
- Жінки чи одна жінка?
- Дві жінки.
- Дві одночасно?
- Так.
- Що ж то за штука така?

Двоє молодиків сиділи перед великою кав'ярнею на бульварі і пили лікери з водою, такі різнокольорові, ніби настоянки з усіх акварельних фарб.

Вони були майже одного віку: з двадцяти п'яти до тридцяти років. Один був білявий, другий чорнявий. Обидва належали до того типу напівелегантних мужчин, що ходять то на біржу, то до салонів, що бувають усюди, живуть усюди, кохаються всюди. Чорнявий повів далі:

— Я тобі казав, правда, про той мій роман, що почався на пляжі в Дьєппі, правда?

— Казав.

— Ну, так ось воно що, любий мій. У мене була коханка в Парижі, особа, котру я люблю безмежно, давня подруга, приятелька вірна, звичка моя нарешті,— і я її цупко держуся.

— Звички?

— Так, і звички, і коханки. Вона за хорошим чоловіком, і я його так само люблю: у нього щире, нелукаве серце, це справжній товариш! Зрештою, це — дім, де я прожив ціле своє життя.

— Ну і що ж?

— Що? Це от подружжя не могло виїхати з Парижа, і я поїхав до Дьєппа удівцем.

— А чого тобі треба було до Дьєппа?
— Подихати іншим повітрям. Не можна весь час жити на бульварах.

* А далі?

— Далі — я зустрів на пляжі оту саму, що говорив тобі про неї.

— Дружину начальника відділу?

— Так. Вона дуже нудилась. Чоловік її, щоправда, приїздив лише в неділю, раз на тиждень, та бридкий він страшенно. Я їй анітрошки не дивуюся. Отже, ми разом проводили час і танцювали.

— І таке інше?

— Еге — потім. Словом, ми зустрілися, сподобались одне одному, я їй сказав про це, вона змусила мене сказати вдруге, щоб краще зрозуміти, і жодного опору я не зустрів.

— Ти кохав її?

— Так, трохи; вона дуже гарненька й мила.

— А та, друга?

— А друга була в Парижі! Отже, протягом шести тижнів ми жили собі якнайкраще і вернули сюди в якнайліпших стосунках. Чи ти вмієш розірвати зв'язок із жінкою, коли вона нічим перед тобою не завинила?

— Умію якнайкраще!

— Як же це ти робиш?

— Я кидаю її.

— Кидаєш? А як саме?

— Не ходжу більше до неї.

— А коли вона приходить до тебе?

— Тоді... тоді мене не буває вдома.

— А як приходить ізнову?

— Кажу їй, що нездужаю.

— А коли вона береться ходити за тобою?

— Я їй роблю прикrostі.

— А як вона приймає їх не гніваючись?

— Я пишу анонімні листи до її чоловіка, щоб він стежив за нею в ті дні, коли вона має в мене бути.

— Ого, це жорстоко! У мене на таке не вистачило б сили. Я не вмію зразу перетинати. Я їх колекціоную. З одними я стрічаюся не більше, як раз на рік, з іншими щодесятого місяця, з тими щотретього, а з тими знову тоді, коли на них найде охота пообідати в шиночку. Ті, кого я завів уже до цього розкладу, мене не дуже турбують, а от із

новими буває іноді морока чимала, доки повизначаєш для них дні.

— Отже...

— Отже, була ота начальникова жіночка палка, як огонь, як полум'я, і я не можу їй нічого закинути! Чоловік її цілий день у своїй конторі, от вона й занадилась ходити до мене щодня несподівано. Двічі вона ледве-ледве не зустрілася з моєю «звичкою».

— Туди к бісу!

— Ото-то ж. Ну, я призначив кожній із них певні дні, аби не вийшло непорозуміння. Понеділок і субота для тієї, давньої, вівторок, четвер і неділя — для нової.

— Чому ж то така перевага?

— Бо нова — молодша!

— Виходить, тобі лишилось два дні відпочинку на тиждень?

— З мене досить.

— Вітаю!

— І от уяви собі, зо мною трапилась пайсмішніша і найбезглуздіша в світі історія. Чотири місяці все йшло гаразд; я спав чудово і відчував себе вельми щасливою людиною, аж раптом, минулого понеділка, все це розлетілось, як дим.

Я чекав на свою «звичку» о призначеній годині, власне о першій з чвертю, покурюючи добру сигару.

Дуже з себе задоволений, я собі приємно марив, аж раптом помітив, що умовлений час уже пройшов. Це мене непомалу вразило, бо вона дуже акуратна, — проте я заспокоївся, здогадуючись, що їй, певне, щось перебило і вона трохи спізниться. Та минає півгодини, минає ціла, півтори, — і я подумав, що, певне, якась причина завадила їй прибути до мене — мігрень, може, чи візит не на часі; дуже нудна й прикра річ — отак-о чекати... чекати марно. Це нервує. Зрештою, нічого не вдієш! Я вийшов і, не маючи що робити, пішов до неї.

Я застав її за романом.

— Що ж це таке? — сказав я.

А вона спокійно:

— Любий мій, мені не можна було прийти.

— Чому саме?

— Я... мала справи.

— Які справи?

— Вельми неприємний візит.

Я здогадався, що вона не хоче сказати мені правду, та що була вона дуже спокійна, то я не конче й наполягав, сподіваючись, що надолужу завтра, з іншою.

У вівторок, отже, був я дуже-дуже схвильований і закоханий, дожидаючи урядовцевої жіночки, і навіть дивувався, що вона не прийшла раніше, ніж сказано. Щохвилини поглядав я на годинник і нетерпляче стежив за стрілкою.

Минуло чверть, півгодини, дві години... Я не міг уже на місці всидіти і великими кроками ходив по кімнаті, підбігаючи то до вікна, то до дверей — чи не йде вулицею, чи не ступає по сходах.

Дві з половиною, три! Я схопив шапку — і до неї. А вона, любий мій, читає роман!

— Що ж це таке? — питаю сам не свій.

А вона відповідає так само спокійно, як і моя «звичка»:

— Любий, мені не можна було прийти.

— Чому?

— Я... мала справи...

— Які справи?

— Вельми неприємний візит.

Звичайно, мені зараз же спало на думку, що вони все знають; але вона видавалася така спокійна, така тиха, що я кінець кінцем одкинув цю гадку і повірив, ніби стався лише чудний збіг обставин; мені й не снилось, що вона може бути така потайна. По якій годині приятельської розмови, перебиваної, може, разів із двадцять появами її маленької доньки, я мусив рушити додому в дуже злому гуморі.

— Уяви ж собі, що другого дня...

— Сталося те саме?

— Еге, і наступного знову. І так тривало воно аж три тижні; я не міг добитись од них жодних пояснень, вони нічим не зраджували своєї таємниці, про яку, однак, я догадувався.

— Вони дізналися про все?

— Тож-бо й є, але як? Скільки я помучився, доки зрозумів!

— Як же ти розгадав нарешті цю загадку?

— Листи мені в цьому допомогли. Вони обидві одного й того самого дня дали мені рішучу відставку.

— І?..

— І от що... Ти знаєш, що кожна жінка має на собі безліч шпильок. Шпильки до волосся — ну, ці я добре знаю,

остерігаюся їх і пильную, щоб їх не забували, але ще є й інші — страшенно зрадливі, оті прокляті шпилечки з чорними голівками, що нам видаються однаковісінські, нам, дурням, — але жінки їх одрізняють так само одну від одної, як от ми пса од коня.

Отже, вийшло так одного разу, що моя новенька залишила у мене оте прокляте маленьке знаряддя, ввіткнувши його в килим біля дзеркала.

«Звичка» моя скоро глянула, помітила в тканині ту мініатюрну чорну голівку, як блоха завбільшки, і, ні слова не кажучи, вийняла шпилечку і застромила свою, також чорну, та іншої форми.

Другого дня нова згадала про своє добро — і побачила, що шпильку підмінено. Почуваючи, що тут пахне зрадою, вона ввіткнула туди дві шпильки навхрест.

«Звичка» відповіла на цей телеграфний знак трьома шпильками застромленими одна під одною.

Почавши таке листування, вони його провадили далі; жодних зносин між ними ще не було, вони тільки через ту сигналізацію стежили одна за одною. Нарешті якось моя «звичка», сміливіша на вдачу, обвила шпильку тоненькою паперовою стьожкою, де стояло: «До запитання, бульвар Мальзерб, С. Д.».

Вони списались — і я пропав. Ти ж розумієш, що воно не так просто у них робилося. Скільки там було хитрощів, скільки обережності та вигадливості. Кінець кінцем «звичка» наважилась і призначила другій побачення.

Що вони одна одній казали — не знаю. Знаю лише, що йшлося про мене. І от маєш!

— Отже, це все?

— Все.

— І ти з ними більше не бачишся?

— Та ні, стрічаємось іноді, як друзі; ми не зовсім розсварились.

— А вони після того бачились?

— Так, любий мій, ще й вельми заприятинились.

— Еге! І тобі нічого не спадає на думку?

— А що таке?

— Ех, ти, диваче! Зроби так, щоб вони втикали подвійні шпильки!

ВЕЧІР

Клебер зупинився, і я зачудованим оком оглядав прекрасну Бужійську затоку, постелену перед нами. Кабільські ліси вкривали високі гори; вдалині жовті піски надавали морському берегові легкого золотистого відтінку, і сонце спадало пекучим промінням на білі будинки містечка.

Теплий африканський вітрець приносив моєму зраділому серцю запах пустелі, запах величного таємничого континенту, куди майже не добирається людина з Півночі. Місяців зо три я блукав на краю цього незбагненого і невідомого світу, на березі цієї казкової землі страусів, верблюдів, газелей, гіпопотамів, горил, слонів і негрів. Я бачив, як нісся на коні араб, немов те знамено, розвіяне на вітрі, летить і зникає, я спав під брунатним наметом, у похідному житлі тих білих птахів пустелі. Мене сп'янило світло, фантазія і простір.

А зараз, по тій останній екскурсії, доведеться від'їжджати, повертатись до Франції, знову побачити Париж, місто пустих балачок, мізерних турбот і вічних потисків рук. Я повинен попрощатися з милими, такими свіжими речами, ледь-ледь пізнаними, такими бажаними.

Ціла флотилія човнів оточила корабель. Я вскочив в один із них, де на веслах сидів хлопчик-негр, і незадовго вже був на набережжі біля давньої Сарацинської брами; сірі руїни її при вході в кабільське містечко виглядали як стародавній звитяжний щит.

Я стояв з валізкою в порту, дивлячись на великий корабель на рейді, вражений цим незрівняним берегом, гірським амфітеатром, що його обполіскували голубі води, кращі, ніж у Неаполі, такі гарні, як Аяччо чи Порто на Корсіці. У цю мить чиясь важка рука лягла мені на плече.

Я озирнувся і побачив високого довгобородого чоловіка в солом'яному брилі, в білій фланелевій сорочці.

Він стояв поруч зі мною і розглядав мене своїми голубими очима.

— Чи ви часом не мій давній товариш із пансіонату? — запитав він.

— Можливо. Як ви називаєтеся?

— Тремулен.

— Сто чортів! Та ми ж сиділи поруч на партії!

— О! Я одразу ж упізнав тебе, старий.

І довга борода потерлася мені об щоки.

Здавалося, він був такий задоволений, такий зраділий, щасливий бачити мене, що, влещений цим дружнім поривом, я міцно стиснув обидві руки свого колишнього товариша і сам відчув велику втіху від зустрічі з ним.

Тремулен чотири роки був для мене найвідданіший, найкращий із тих шкільних товаришів, яких забуваємо, тільки-но вийдеш за стіни колежу. Тоді він був високий, худорлявий, тіло його, здавалось, носило надто важку голову, велику круглу голову, що схилила тонку шию то вправо, то вліво, роздавлюючи вузькі груди того довготелевого учня.

Тремулен частіше за інших діставав нагороди: дуже розумний, він усе схоплював, усе засвоював на лету і мав добрий художній смак.

У колежі були такої думки, що з нього вийде неабияка людина, певно, поет, бо він писав вірші і сповнений був сентиментальних дум.

Його батько, аптекар із кварталу Пантеон, не мав статків.

Одразу ж після іспитів на бакалавра я згубив його з очей.

— Що ти робиш тут? — вигукнув я.

Він відповів, усміхаючись:

— Я колоніст.

— Ба! Ти садиш?

— І збираю врожай.

— Чого?

— Винограду, потім переробляю на вино.

— І як твої справи?

— Дуже добре.

— Вітаю, старий.

— Ти йшов до готелю?

— Певно!

— Підеш до мене.

— Але ж...

— Домовились!

І він сказав до хлопчика-негра, який чекав наших наказів:

— Додому, Алі.

Алі одповів:

— Слухаю, муссі.

І помчав із валізкою на плечах, збиваючи чорними ногами порох.

Тремулен схопив мене за руку і повів до себе. Спочатку він розпитував про мандрівку, про мої враження, а що бачив моє захоплення, то, здається, ще більше полюбив мене.

Мешкав він у старенькому мавританському будинку з внутрішнім подвір'ям, без вікон на вулицю; над будинком здіймалась тераса, підносилась вона і над сусідніми будинками, і над затокою, лісом, горами, морем.

Я вигукнув:

— О! Це те, що я люблю, увесь Схід проникає тобі в серце у такому будинку. Ах, чорт, який ти ж бо щасливий, що тут живеш! Які то ночі проводиш на тій терасі! Ти спиш тут?

— Так, улітку сплю тут. Піднімаємось туди ми ввечері. Ти любиш рибалити?

— Як?

— Рибалити зі смолоскипами?

— Та певно ж, то чудово.

— Отже, по обіді йдемо. А потім повернемося і на даху поп'ємо шербету.

Коли я скупався, він показав мені чарівне кабільське море, справжній водоспад біленьких будинків, що сходили до моря. Надвечір ми повернулися і, смачно пообідавши, знову вийшли на набережжя.

Нічого не було видно, лише вогні вулиці і зірки, широкі, світлі, блискотливі зірки африканського неба.

В одному з закутків порту на нас чекала барка. Тількино опинились ми на ній, якийсь чоловік, що його обличчя я не розпізнав, взявся веслувати; мій друг почав лаштувати вогнище, щоб за хвилину його розпалити.

Він сказав мені:

— Розумієш, тут я б'ю остенем. Нікого нема сильнішого за мене.

— Поздоровляю, поздоровляю.

Ми оминули якусь подобу молу і тепер опинилися в маленькій бухті, оточеній високими скелями, їхні тіні здавалися вежами, вибудованими у воді; я раптом зауважив, що море світиться вогнями. Весла, що повільно, ритмічно вдарились об воду, запалювали там щоразу дивне хистке світло, що тягнулося потім далеко за нами, поволі згасаючи. Схилившись, я розглядав цей потік блідого, розбитого веслами сяйва, цей незрозумілий вогонь моря, цей холодний вогонь, що загоряється від одного лиш поруху і вмирає, як тільки спаде хвиля. Ми втрюх пливли в ніч, ковзаючи по цьому світлу.

Куди ми пливли? Я не бачив своїх сусідів, бачив тільки світлу водяну доріжку і зблиски води, розбризані веслами. Було тепло, дуже тепло. Здавалось, ця темнина бухає з печі, і на серці було страшно від тої таємничої подорожі з двома людьми у тихому човні.

Вдалині гавкали собаки — худі арабські собаки з рудою шерстю, видовженою мордою, блискучими очима: вони гавкають так щоночі на цій безмежній землі — від морських берегів до глибин пустелі, де живуть кочові племена. Їм відповідали лисиці, шакали, гієни; а неподалік звідсіля, певно, якийсь самотній лев гарчить в ущелині Атлаських гір.

Враз веслувальник зупинився. Де ми? Щось легенько хряснуло поблизу мене. Загорівся сірник, і я побачив руку, лише руку, що підносила це легеньке полум'я до ґраток, почеплених до носа човна, де складені були дрова, немов те плавуче багаття.

Я дивився вражений, ніби то було щось страхітливе і незвичайне, і схвильовано спостерігав, як маленьке полум'я торкнулося на краю того вогнища пучка сухого хмизу, і той став витріскувати.

І тоді в заснулій ночі, у важкій пекучій ночі вибухло велике ясне полум'я, осяявши під склепінням навислого над нами мороку човен і двох людей, старого худого матроса, сивого й зморщеного, з пов'язаним на голові носовиком, і Тремулена, у якого виблискувала світла борода.

— Вперед! — сказав він.

Той другий веслував, ми знову просувалися, ніби всередині метеора, під склепінням хисткої темряви, що теж сунула з нами. Тремулен безперервно підкидав хмизу в вогнище, воно буйно і червоно пламеніло.

Я знову схилився і помітив морське дно. За кілька сту-

пенів під човном розгорталася за нашим рухом дивна підводна країна, країна води, що живить, наче повітря небес, рослин і тварин. А що вогнище аж до каменів кидало своє сильне світло, ми ковзали по дивних рудо-рожевих, зелено-жовтуватих трав'яних лісах. Навдивовижу прозоре, рідке, майже невидиме скло, що було між нами, надавало їм чогось казкового, тягло до якогось сну, нав'язного глибинами океану. Ця світла, така прозора непомітна хвиля, що її швидше відгадував, зводила між тими дивними рослинами і нами ніби невиразну, хистку перешкоду, зроджувала наче сумнів у їхній реальності, надавала їм таємничості, як ті сонні видива. Іноді трави піднімалися аж до поверхні, скидаючись тоді на волосся, ледь хвилювались під повільною ходою човна.

Посеред них плавали, мелькали, виринали на мить і зникали сріблясті рибки. А інші повисли, хитаючись, посеред тих водяних чагарників, блискучі і тоненькі, невловимі. Часто пробігав краб, щоб схватись у нірку, або синювата, прозора, ледь видна медуза, блідо-лазурова, як море, легко опускалась у наш тихенький плин; а далі враз дно зникало, западало нижче, дуже далеко, в темряву товстого скла. Тоді я невиразно бачив велике каміння й темні морські водорослі, насилу освітлені вогнищем.

Тремулен, нахилившись на носі човна, тримаючи в руках довгий тризубець із загостреними вістрями, так званий остень, вистежував каміння, траву, змінне морське дно уважним оком хижака.

Раптом швидким, тихим рухом він устроїв у воду вилкастий кінець своєї зброї, а потім кинув її, як кидають стрілу, так швидко, що впіймав нею в плину велику рибу — та втікала перед нами.

Я бачив лише рух Тремуленів, але почув, як він радісно забурчав; а як він підніс остень до полум'я, то помітив дивну істоту, яка випручувалася, протята залізними зубцями. То був морський вугор. Мій друг роздивився його добре і показав мені, здійнявши над полум'ям, а тоді кинув па дно човна. Морський змій, проткнутий п'ятьма ранами, ковзнув, поповз, торкнувся моїх ніг, шукаючи шпарку, аби втекти, знайшов поміж дошками човна калабаню солоної води, заховався там, скрутився ледь живий.

Тепер щохвилі на диво спритно, й швидко, і надзвичайно точно Тремулен вилловлював з солоної води різні дивні створіння. Я бачив, як вигинались над водою у передсмерт-

ній судомі сріблясті вовки, темні, поцятковані кров'ю мурени, скорпіони з настобурченими жалами і каракатиці, чудернацькі істоти, які плювали чорнилом, від чого море біля човна чорніло на кілька хвилин.

Проте мені здавалося, ніби довкола нас, уночі, безперервно кричать птахи, і я піднімав голову, намагаючись побачити, звідкіля йде той різкий свист, далекий або близький, довгий або короткий. Він лунав багатоголосо, безугавно, ніби хмара птахів витала над нами, привернена, певно, тим вогнем. Іноді ті звуки були оманливими для вуха і ніби виходили з води.

Я спитав:

— Що це так свистить?

— А то вугілля падає в воду.

Справді, вогнище розкидало по воді цілий дощ вогняних хмизинок. Вони падали червоними або ще пломеніючи і згасали жалісливо тихо, проникливо, дивно, то зі справжнім цвірчанням, то з прощальним криком перелітного птаха. Краплі смоли шипіли, наче кулі чи джмелі, і швидко стихали, поринаючи в воду. То були ніби живі голоси, незрозумілий, ніжний, життєвий шум, що блукав у темряві поруч із нами.

Тремулен раптом крикнув:

— О шельма!

Мій товариш кинув остень і як вийняв його, то я побачив якийсь великий шмат червоного м'яса, що оббив зубці виделець до держака: він дрижав, ворухнувся, звертав довкола ручки тризубця й розвертав довгі, м'які і сильні мацаки, вкриті присавками.

То був спрут.

Тремулен наблизив до мене свою жертву, і я помітив двоє великих очей чудовиська, витріщених на мене; булькасті очі, страшні й жахливі, визирали з якоїсь кишені, схожі на опух. Уважаючи себе на волі, потвора поволі випростала одну з своїх кінцівок: білі присавки поповзли до мене. Кінцівка була тоненька, наче дріт, і як лише та зажерлива нога вчепилася за лавку, піднялась друга, і теж розвернулася за нею. І в цьому мускулястому й м'якому тулубі, у цьому живому, червонуватому й м'якому присавку відчувалася велика сила. Тремулен розняв ножа й встромив його поміж очі.

Почулося зітхання, як то буває, коли вихоплюється повітря, і восьминіг перестав просуватися.

Він, однак, ще не вмер, бо життя цупке в тому чутливо-му тілі; сила, однак, була вже знищена, втрачена була бундючність, не міг він більше пити крові, висисати й виїдати панцири крабів.

Тепер Тремулен відчплював від бортів, ніби забавляючись тією тварюкою, її безсилі приссавки і, пойнятий враз дивним гнівом, скрикнув:

— Стривай, погрію зараз тобі лапи!

Настромивши його на тризубця, він здійняв його вгору, повів над вогнем, потираючи тонкими загостреними кінцівками об розпечені ґрати багаття.

Кінцівки тріщали, випручувались, почервоніли, скручені у вогні; мене аж до костей пройняв біль за муки цієї страшної тварюки.

— О, перестань! — крикнув я.

Він спокійно відповів:

— Ба! Так йому й треба!

І він знову жбурнув знищеного й покаліченого спрута в човен; той поволікся мені поміж ногами до калюжі соленої води, там забився в куток, чекаючи смерті серед здохлої риби.

А рибальство тривало ще довго, поки не забракло дров.

Як уже не було чим підтримувати багаття, Тремулен жбурнув у воду ціле те вогнище, і ніч, що втримувалась над нашими головами світлим полум'ям, тепер спала на нас, огорнула нас мороком.

Старий знову взявся повільно, ритмічно веслувати. Де був порт, земля, вхід у затоку і чисте море? Я нічого не знав. Восьминіг ще корчився біля моїх ніг, а в мене боліли нігті, немов і мені пекли пальці. Враз я помітив вогні: поверталися в порт.

— Тобі хочеться спати? — спитав мій друг.

— Ні, зовсім не хочеться.

— Тоді побалакаємо у мене на даху.

— Дуже радо.

У ту саму хвилю, коли здіймалися ми на цю терасу, я помітив, як з-за гір підіймався ріжок місяця. Ніжними подувами віяв теплий вітер, сповнений легкого, ледь помітного аромату, ніби увібрав він на своєму шляху пахощі садів і міст усіх земель, залитих сонцем.

Довкола нас білі будинки з квадратовими дахами опускалися до моря, і на дахах виднілись людські постаті, що лежали чи стояли, спали або мріяли під зірками. Цілі

сім'ї, закутані в довгі фланелеві одежини, відпочивали тепер в тихій ночі від денної спеки.

Мені здалось ураз, що в мене вселяється душа Сходу, поетична й мрійлива душа простих народів з барвистими думками. Я весь пройнявся біблійними сюжетами і розповідями *Тисячі й однієї ночі*; я чув, як пророки звітували дива, і бачив, як на терасах палацу прогулювалися принцеси в шовкових шальварах, а в дрібних підставках курилися тонкі пахощі, і дим од них набирав обрисів джіннів.

Я сказав Тремуленові:

— Тобі щастить, що живеш тут.

Він відповів:

— Мене привів сюди випадок.

— Випадок?

— Так, випадок і нещастя.

— Ти був нещасний?

— Дуже нещасний.

Він стояв передо мною, закутаний у бурнус, і голос його здався мені таким болісним, що я відчув мороз по шкірі.

Помовчавши хвилину, він знову промовив:

— Можу повісти тобі своє нещастя. Може, стане мені легше, як виговорю це все.

— Розповідай.

— Ти хочеш?

— Так.

— Слухай. Ти добре пам'ятаєш, яким я був у колежі: щось як поет, вихований в аптеці. Я мріяв стати письменником і по іспитах на бакалавра пробував писати. Мені воно не вдалося. Я видав книжечку віршів, потім роман, продав їх мізерну кількість, потім написав театральну п'єсу, але її так ніхто й не зіграв.

Тоді я закохався. Не розповідатиму тобі про моє кохання. Поруч із татковою крамницею жив кравець, і в нього була донька. Я покохав її. Вона була розумна, дістала диплом і мала живий, веселий розум, дуже відповідний, до речі, її особі. Їй дали б років п'ятнадцять, хоч мала вона вже двадцять два. Вона була дрібненька, з тонкими рисами, ніжним кольором обличчя, як делікатна акварель. Її ніс, її вуста, голубі очі, біляве волосся, усмішка, стан, руки — все здавалось створене для милування, а не для буденщини. Однак вона була неймовірно жвава, спритна і метка. Я закохався в неї безтямно. Пригадую собі

дві чи три прогулянки в Люксембурзький сад, поблизу фонтана Медічі, які, очевидно, залишаться найкращими годинами мого життя. Ти знаєш той дивний стан ніжного шаленства, коли думаєш лише про обожнювану особу? Перетворюєшся на якогось божевільного, тебе безупинно переслідує образ тієї жінки, і ніщо більше не цікавить тебе.

Невдовзі ми заручилися. Я звірився їй з моїми планами, вона ганила їх. Вона не вважала мене ні поетом, ні романістом, ні драматургом, і була певна, що торгівля, коли вона процвітає, цілком забезпечує щастя.

Покинувши думку писати книжки, я погодився продавати їх і купив у Марселі «Універсальну книгозбірню», власник якої помер.

Зазнав трьох щасливих років. Ми перетворили нашу крамницю на літературний салон, куди сходились попомогнути всі освічені люди міста. До нас ходили, як приходять до клубу, обмінюватися враженнями про книжки, про поетів, а надто про політику. Моя жінка, яка вела торгівлю, тішилася пошаною в місті. А я, поки на першому поверсі розмовляли, працював на другому в кабінеті, який поєднувався з книгарнею крученими сходами. Я чув голоси, сміхи, розмови і часом переставав писати, щоб дослухатися. Я потайки задумав роман — але його не закінчив.

Найчастішими відвідувачами були пан Монтіна, рантьє, великий, гарний парубій, типовий красень південець, чорний, з приємними очима; магістратор пан Барбе, два комерсанти — пани Фосіль і Лабарег і генерал, маркіз де Флеш, голова роялістської партії, найповажніша особа в нашій провінції, шістдесятишестирічний дід.

Нам добре велося. Я був щасливий, дуже щасливий.

Якось одного дня, близько третьої пополудні, як я у справах ішов по вулиці Сен-Ферреоль, то побачив раптом, як із одних дверей вийшла жінка, настільки схожа поставою на мою дружину, що я сказав би: «Це вона!» — якби не залишив її годину тому трохи занедужалу в крамниці. Вона швидко йшла передо мною, не озираючись. А я пішов за нею, якось навіть мимохіть, здивований і стурбований.

Я думав: «Це не вона. Ні, не може бути, в неї мігрень. І що б вона мала робити в тому будинку?»

Однак я хотів заспокоїтися і приспішив, аби її наздогнати. Чи відчула вона чи вгадала або впізнала мої кроки,

не знаю, але вмить озирнулася. Вона! Побачивши мене, вона страшенно зашарілась, а потім всміхнулася:

— О, це ти?

Мені стало важко на серці.

— Так. То ти вийшла? А твоя мігрень?

— Мені краще, я надумала пройтися.

— Куди?

— На вулицю Касінеллі, до Лакосодів, замовити олівці.

Вона дивилася мені просто в вічі. Вже не була червона, лише трохи бліда. Її ясні світлі очі — о, жіночі очі! — здавалося, казали правду, але я болісно відчував, що вони обманюють. Я стояв перед нею збентежений, зніяковілий, заскочений більш, ніж вона. Я не смів нічого підозрювати, але мав певність, що вона обдурює. Чому? Я нічого не знав.

Я лише промовив:

— Ти добре зробила, що вийшла, якщо менше мучить мігрень.

— Так, мені куди краще.

— Ти йдеш додому?

— Та певно ж.

Я залишив її і пішов вулицями сам-один. Що трапилося? Віч-на-віч з нею я відчував інтуїтивно її фальш. Тепер я не міг більше в те вірити; і як повернувся обідати, то картав себе за ту хвилину підозру в її нещирості.

Чи ти відчував колись ревності? А втім, не в цьому річ! Перша крапля ревності запала в моє серце. То вогняна отрута. Я нічого не видумував, нічого не гадав. Знав лише, що вона обдурила. Подумай лише, щовечора, як залипались ми на самоті, по відході клієнтів і службовців, як прогулювалися до порту в погоду або в негоду зоставалися побалакати в мене в кабінеті, я щиро, беззастережно відкривав перед нею серце, бо кохав її. Вона була часткою мого життя, великою моєю радістю. Вона тримала в своїх маленьких руках мою бідну полонену душу, просту й довірливу.

У перші дні, дні сумніву й відчаю, коли підозра тільки збільшувалася і росла, я почувався таким розбитим і холодним, як то буває, коли в тобі криється якась недуга. Мені безперестанку було холодно, справді холодно, я більше не їв і не спав.

Чому вона обдурила? Що вона робила в тому будинку? Я заходив туди, намагався щось в'яснити. Нічого я не знайшов. Мешканець першого поверху, оббивач, розповів мені

про всіх своїх сусідів, та ніщо не навело мене на слід. На другому мешкала акушерка, па третьому — кравчиня і манікюрниця, а в мансарді — два фурмани з родинами.

Чому вона обдурила? Вона могла б так легко сказати, що йде від кравчині чи манікюрниці. О! як мені хотілося теж допитати їх! Я не зробив того, бо боявся, що її попередили і вона знає про мої підозри.

Отже, вона увійшла в той будинок і приховала це від мене. Тут була якась таємниця. Яка? Мені уявлялись похвальні мотиви, якесь приховане добре діло, потреба вяснити щось, я обвинувачував самого себе, що підозрюю її. Хіба кожен із нас не має права на свої маленькі невинні секрети, на друге внутрішнє життя, про яке не повинен звірятись нікому? Чи повинен чоловік, узявши за подругу молоду дівчину, вимагати, щоб вона про все, що робить чи думає, попереджувала його? Чи означає слово «одруження» відмову від усякої незалежності і свободи? Чи не могло так статися, щоб пішла вона до кравчині й не попередила мене, або допомагала родині одного з фурманів? Чи не могло так статися, що невинний візит у той будинок міг викликати з мого боку якщо не осуд, то критику. Вона знала мої найнепримітніші звички і боялась, можливо, якщо не докору, то принаймні сварки. Руки її були дуже гарні, і я зрештою вирішив, що вона потайки доглядає за ними в манікюрниці підозрілого будинку і не признається в тому, щоб не показатися розтратницею. Вона втримувала порядок, заощаджувала, мала обачність вельми господарської жінки. Звіряючись у маленькому видатку на свій туалет, вона, певно, боялась упасти в моїх очах. У жіночій душі стільки вродженої хитрості й лукавства!

Але всі ті роздуми зовсім не переконували мене. Я ревнував. Мене мучила, рвала, гризла підозра. То була вже не підозра взагалі, а одна певна підозра. Я носив у собі біль, жахливу тривогу, приховану ще думку,— так, думку приховану завісою,— я не смів відкрити її, бо там, знизу, чаївся страшенний здогад... Коханець! Може, в неї є коханець!.. Подумай лише! То було неймовірним, неможливим... але?..

Перед очима мені весь час вставала постать де Монтіна. Я бачив того фертикуватого велетня з лискучим волоссям, який сміявся до неї, і думав: «То він!»

Я склав собі історію їхнього зв'язку. Вони розмовляли

про якусь книжку, обговорювали любовну чиюсь пригоду, знайшли щось схоже з собою і втілили вигадку в життя.

І я вистежував її, поійнятий найжахливішою думкою, яка тільки може гризти людину. Я купив взуття на гумовій підшві, аби ходити безшелесно, дні мої спливали в тому, що я підіймався і спускався крутими сходами, аби спіймати їх. Часом навіть я вихилявся на руках через поруччя, просуваючи голову, щоб отак побачити, чим вони зайняті. Потім, упевнившись, що вони сидять утрюх, я з великим зусиллям брався назад угору.

Я більше не жив, а мучився. Я не міг більше про щось думати. Я не міг більше працювати, займатись справами. Як лише виходив, робив сто кроків по вулиці, думаючи: «Він там!» — і повертався. Його там не було. Я знов ішов. Але як тільки знову відходив, думав: «Тепер він прийшов», — і знову повертався.

Так тривало цілі дні.

Вночі було ще важче, бо я чув її поруч зі мною, в моєму ліжку. Вона була тут, спала або вдавала, що спить. Чи вона спала? Ні, безперечно. То був знову-таки обман!

Я лежав перухомо на спині, її тіло пекло мене, я задихався, страждав. О! Яке я мав бажання, підле й могутне, встати, взяти свічку й молоток і враз проломити їй голову, зазирнути всередину! Знаю, що я побачив би купу мозку і крові, і нічого більше. Я не визнавав би! Неможливо знати! А її очі! Коли вона дивилася на мене, в мені здійснювався несамопитий шал. Дивись на неї — вона на тебе дивиться! Її очі — прозорі, невинні і фальшиві, фальшиві, фальшиві, не можеш відгадати, що вона за ними думає. Я мав охоту встромити всередину голки, розбити ті обманливі скельця.

О, як я розумію інквізицію! Я потрощив би її зап'ясток у залізних обценьках. «Кажі... признавайся!.. Не хочеш? стривай!..» Я тихенько здавив би горло... «Кажі, признавайся!.. Не хочеш?» Я давив би, стискав, аж поки б не побачив, як вона хрипить, задихається, вмирає... Або палив би їй пальці на вогні... О, з яким бажанням я зробив би це!.. «Кажі... ну, кажі... Не хочеш?» Я тримав би їх на жару, у неї б обгоріли нігті... і вона, зрозуміло, заговорила б, вона заговорила б!..

Тремулен кричав, піднявши кулаки. Довкола нас, на сусідніх дахах уставали тіні, прокидалися, слухали, розбуджені зі свого відпочинку.

А я, схвильований, охоплений величезною цікавістю, ба-

чив перед собою, в собі, в п'їт'їм'ї, нїби знав її, цю маленьку жінку, це біляве, жваве, хитре створіння. Я бачив, як вона продає книги, розмовляє з людьми, надячи їх своїм дитячим видом, я бачив, як у її ніжній ляльковій голові блукають маленькі, хитренькі нерозважні думки, мрії напарфумлених мускусом модисток, що захоплюються усіма героями пригодницьких романів. Як і мій товариш, я вистежував її, ненавидів її, я б теж палив їй пальці, щоб вона призналася.

Тремулен знову взявся розповідати спокійнішим тоном:

— Не знаю, чому розповідаю все це. Я нікому про це не говорив. Так, але я нікого не бачив уже два роки. Я ні з ким, ні з ким не розмовляю! А то мені накипіло на душі, вся ця грязь мусує. Я вимиваю її. Тим гірше для тебе.

Отож-бо я помилився, насправді було куди гірше, ніж я гадав. Сталося найгірше. Слухай. Я вдався до способу, який завжди використовують: почав удавати, що надовго виходжу з дому. Щоразу, як я виходив, моя жінка снідала поза домом. Не розповідатиму тобі, як підкупив я в ресторані кельнера, щоб заскочити її зненацька.

Двері їхнього кабінету мали бути відчинені для мене, і я прийшов у домовлену годину з твердим наміром убити їх обох. Ще звечора я бачив ту сцену, неначе вона вже відбулася. Я входив. Моя дружина й Мотїне сиділи один проти одного біля столика, заставленого склянками, пляшками, тарїлками. Вони були такі здивовані моєю появою, що заціпенїли на своїх місцях. Я мовчки опускаю на голову чоловікові окуту свинцем тростинку, що взяв собі на озброєння. Підтятий ударом, він зсувається долїлиць на скатерть. Тодї я повертаюся до неї і даю їй час — кілька секунд, — щоб вона все зрозумїла й простягла до мене руки в шаленому страху перед смертю. О! Я був готовий на все, сповнений сили, рішучості. Я тішився радістю. Думка про відчайдушний погляд, який вона кине на підняту тростинку, її витягнені вперед руки, зблідле й спотворене обличчя вже задалегїдь мстилися за мене. Я не вб'ю її зразу, нї! Ти вважаєш мене жорстоким! Ти не знаєш, що то за мука, коли думаєш, що кохана жінка, дружина або коханка віддається комусь іншому, віддається йому, як тобі, цілує його, як тебе! То жахлива, страшна річ! Якщо вже зазнав колись тих мук, то здатний на все. О! Я дивуюся, чому частїше не вбивають, адже всі зражені, всі бажали вбити, тішились тією уявною смертю, переслідувані думкою про

задоволену помсту, і всі мріяли в кімнаті чи на безлюдній дорозі задушити або завдати удару.

Я таки прийшов у ресторан. Спитав: «Вони там?» Підкуплений лакей відповів: «Так, пане», попросив піднятися сходами і вказав на двері: «Тут». Я стискав тростинку так, ніби пальці мої стали залізні. Увійшов.

Добру вибрав хвилю. Вони обіймалися: але це був не Мантіна. То був генерал де Флеш, шістдесятишестирічний дід!

Я так очікував, що надибаю іншого, що став як укопаний від подиву.

А далі... далі... не знаю, що сталося зі мною... ні... не знаю! Перед іншим мене взяв би гнів!.. Перед тим старим тельбухуватим чоловіком з обвислими щоками мене здушила огида. Те маля, на вигляд не старше за п'ятнадцять років, довірилося тому грубому, майже недоумкуватому чоловікові, бо він був маркізом, генералом, другом і представником королів без трону. Ні, не знаю, що я відчув, що подумав. Рука моя не могла б ударити того старого! Яка ганьба! Ні, я не мав більше охоти вбити свою жінку, я хотів убити всіх жінок, здатних на таку ницьсть! Я не ревнував, а опалів, ніби побачив мерзоту з мерзот!

Хай кажуть бозна-що про чоловіків, вони не є такі брутальні, як оті! Якщо зустрічаєш одного, який віддався отак, на нього показують пальцем. Чоловіка чи коханця старої жінки зневажають більше, ніж злодія. Ми чисті, дорогий мій. Але вони, ті дівки з брудною душею! Вони для всіх, молодих і старих, задля всіляких низьких міркувань, бо то їхня професія, їхнє покликання, їхнє заняття. То вічні, несвідомі й безтурботні повії, вони без огиди торгують своїм тілом, бо то любовний крам, чи продають вони його, чи дають старому розпусникові, який блукає по тротуарах із золотом в кишнях, або дарують із пихи старому хтивому вельможі, знаному у світі огідному дідові!..

Він кидав у зоряне небо прокльони, як давній пророк. Він кричав з одчайдушною безнадійністю про великий сором, про всіх коханок старих монархів, про шанований сором усіх дів, які віддаються за дідів, про терпеливий гнів молодих жінок, які з усмішкою приймають старечі поцілунки.

І я бачив їх усіх від початку світу, бачив, як у відповідь на його заклики і заклинання в п'ятьмі гарної східної ночі вставали діви, вродливі діви з огидною душею, які, наче тварини, що не знають віку самця, терпіли старечі втіхи. Вони здіймалися тут, оспівані в біблійі рабині патріархів: Агар, Рут, дочки Лота, чорнява Абігаїла, діва з Сунаму, яка своїми пестощами оживила вмираючого Давида, і всі інші, молоді, пухкі, білотілі, патриціанки чи плебейки, безвідповідальні самиці власника, скорене, оманливе й продажне рабське м'ясо!

Я спитав:

— Ну й що ти зробив?

Він просто відповів:

— Я виїхав звідти. І опинився тут.

Ми довго сиділи один біля одного, мовчали і думали.

Про той вечір я зберіг незабутній спогад. Усе те, що я бачив, відчув, почув, угадав — і рибальство, і мерзенний спрут, і ця бентежна розповідь посеред білих привидів на сусідніх дахах, — усе воно ніби злилося в одне-єдине почуття. Є зустрічі, є незрозумілий сплет поезій, що нежданно-негадано виявляють куди яскравіше таємну сутність буття, ніж буденність наших днів.

ПОРТ

I

3 травня 1882, відпливши з Гавра в китайські моря, трищогловий корабель *Божя Мати Вірві* повернувся до Марсельського порту 8 серпня 1886 року, по чотирирічній плавбі. Перший вантаж здано, як і слід було, в китайському порту, відразу ж узяли новий до Буенос-Айреса, а там знову взяли крам для Бразилії.

Нові рейси, та ще й аварії, тоді лагодження, багатомісячні штити, борвії, що зносили геть з дороги, безліч випадків, пригод та лиха на морі,— все це тримало далеко від рідного краю цього нормандського трищогловика, що повертався тепер до Марселя з повним черевом бляшанок американських консервів.

Коли він відпливав, на ньому, крім капітана та помічника, було чотирнадцять матросів — вісім нормандців і шість бретонців. А коли вертався, лишилось тільки п'ять бретонців та четверо нормандців; один бретонець дорогою помер, чотири нормандці зникли за різних обставин, і їх було заміщено двома американцями, одним негром та одним норвежцем, котрого завербували якось увечері в сингапурському шинку.

Великий корабель — вітрила звинені, голі реї хрестами на щоглах — ішов слідком за паровим марсельським буксиром, а той, пихкаючи та гойдаючись на хвилях, рештках нещодавньої бурі, тягнув його повз Іфський замок, далі попри сірі скелі на рейді, заповіті золотавим маревом призахідного сонця, і нарешті в старий порт, де збилися бік у бік вповодж набережжя кораблі з цілого світу, великі й малі, всякої форми та оснастки, творячи якесь місиво із суден у цьому тісному басейні з смердючою водою, де їхні корпуси стикаються, труться одне об одне і наче маринуються у власному соку.

Божя Мати Вірві стала між італійським бригом та англійською шхуною, які розсунулися, щоб дати місце товаришеві; потім, коли було залагоджено всі митні та

портові формальності, капітан дозволив двом третинам свого скіпажу погуляти вечір у місті.

Настала ніч. Марсель засяяв вогнями. У духоті цього літнього вечора по всьому гамірному місту чути було часниковий кухонний сморід, людський гомін, стукіт коліс та веселий південний гук.

Зійшовши в порт, десять матросів, яких море місяцями вигойдувало, рушили тихенько, невпевнено, як люди, що відзвичаїлись від міста. Вони йшли парами, ніби процесія, похитуючись на ногах, озиралися навкруги, винюшкували близькі до порту вулиці, їх лихоманило від любовного голоду, що зростав за останні два місяці плавби. Нормандці йшли попереду на чолі з Целестіном Дюкло, високим, дужим і насмішкуватим хлопцем, що правив за капітана щоразу, як вони ступали ногою на землю. Він умів знаходити веселі місця, був вигадливий на забавки і ніколи не встрявав у бійки, що так часто відбуваються між матросами в портах. А вже коли вплутувався, то нікогісінько не боявся.

Поникавши нерішуче темними вуличками, що спускаються до порту, як риптаки, пересяклі важким смородом — духом любовних клоак, Целестін уподобав собі покручений завулок, де на ганочках над дверима висіли ліхтарі з величезними номерами на тьмяному кольоровому склі. Під вузькими арками вхідних дверей сиділи на плетених стільцях жінки, подібні до служниць, а вгледівши компанію, вони вставали і загороджували собою вуличку аж до жолобка, що поділяв її надвоє. Матроси, виспівуючи та скалозублячи, посувалися повільно, вже в запалі від близького сусідства цих проституцьких острогів.

Часами в глибині сіней, із-за раптово відчинених задніх дверей, ушитих темною шкірою, з'являлась дебела, майже роздягнена жінка; її тугі стегна та жирні литки різко вимальовувались крізь грубе бавовняне біле трико; коротенька спідничка виглядала, як пишний пояс, брезклі груди, руки і плечі виступали рожевою плямою з оксамитового чорного корсажа, повишваного сухозлотим шнуром. Вона вже здалеку закликала: «Може, зайдете до нас, молодці?» — або вибігала на вулицю, хапала і волочила силоміць котрого з матросів до своїх дверей, впивалась у нього, мов павук, коли він тягне муху, більшу за самого себе. Чоловік, роз'ятрілий від такої близькості, кволо опинався, і вся зграя зупинялася, вагаючись між пожадливістю відразу

увійти та бажанням розтягти ще трохи ці сласні похонденьки. Але коли жінці після неймовірних зусиль щастило зтягти матроса аж на поріг свого мешкання, а за ним і вся банда вже ладна була втербитися, Целестін Дюкло, — а він знався на таких домах, — раптом гукав:

— Не ходи туди, Маршан; це не воно!

Матрос, слухаючись того голосу, брутально видирався, і товариство знову зграєю рушало далі, а їм услід летіла сороміцька лайка розлютованої дівки, і на той гвалт зовсім дверей поперед них вискакували інші жінки і сипали хрипкими голосами заклики, повні облесливих обіцянок.

Так проходили вони, дедалі більше набираючись охоти, стрічаючи всюди заклики, спокусу, обіцянки, які хором вигукували їм дівчата по дорозі; а другий хор ззаду, хор відкинутих та зневажених, кляв їх на всі заставки. Інколи стрічалися вони з іншими компаніями — солдатами, що дзеленькали острогами на чоботях, чи знову-таки з моряками інших кораблів, чи поодинокими городянами, прикажчиками. Перед ними розгорталися все нові й нові завулки, вузенькі, освітлені мерехтінням непевних ліхтарів. Вони все йшли далі і далі тим лабіринтом вертепів, тим брудним, зашмарованим бруком зі смердючими калюжками, поміж тих мурів, повних жіночого м'яса.

Нарешті Дюкло вирішив і, зупинившись перед будинком, досить чепурним, завів туди всю свою зграю.

II

Погуляли на всю губу! Чотири години матроси впивалися коханням та вином. Від піврічної платні не лишилось нічого.

Вони розташувалися у великій залі, як хазяїни, і зиркали недоброзичливим оком на звичайних завсідників, що примостилися в куточку за малими столами, де котрась із вільних дівчат, зодягнена за маленьку дівчинку чи за кафешантанну співачку, usługовувала їм, а потім підсідала до них.

Кожний матрос, прийшовши, вибрав собі товаришку і пильнував тільки її однієї увесь вечір, бо люд простий не мінливий. Зсунули до купи три столи, і, по першому випиванню, подвоєна числом процесія, що до неї приєдналося стільки жінок, скільки було молодців, побралася по сходах нагору. Ноги кожної пари довго вистукували дерев'я-

ними східцями, аж доки цей похід коханців не протопився крізь вузькі двері спочивалень.

По якомусь часі всі зійшли наниз, щоб випити, потім знову піднялися, потім ще раз спустилися.

Добре захмелені матроси виспівували на все горло. Очі в них налилися кров'ю, вони тримали на колінах своїх обраниць, співали, кричали, вибиваючи кулаками по столу й заливалися вином, давши волю звірячій брутальності. В галасливому колі товаришів Целестін Дюкло обіймав високу червонощоку дівчину, що верхи сиділа йому на колінах, дивився на неї пожадливым, пристрасним зором. Випив він не менше за решту, але п'яний був менше від усіх, і не втратив ще остаточно здатності до думання, і все намагався ніжно та лагідно говорити. Та думки йому набігали й відпливали, знов приходили, десь зникали, і він сам не міг пригадати, про віщо саме хотів балакати.

Він сміявся, приказуючи:

— Так, так... ти в-вже давно тут?

— Півроку, — відповіла дівчина.

Він кивнув головою, неначе це правило за доказ її доброго поведіння, і провадив далі:

— Ну, і по-подобасться тобі таке життя?

Вона завагалася, а потім відповіла:

— До всього звикаєш. Це ремесло не гірше від іншого. Наймичка а чи шльондра — все одно.

Він, певне, був згоден з цією істиною.

— Ти не тутешня? — казав він.

Вона похитала головою.

— Здалеку?

Вона так само мовчки кивнула.

— А звідки?

Здавалося, вона щось пригадує собі, потім стиха промовила:

— З Перпіньяна.

Матрос знову зрадів і сказав:

— Он як!

Тепер вона запитувала його:

— Ти що, моряк?

— Моряк, моя кралечко.

— Здалеку приїхав?

— Ого, немало я надивився і країн, і портів, і всякої всячини.

— Ти, може, круг світа плавав?

— Ще б пак! І навіть не раз.

Знову вона завагалася і наче шукала в пам'яті чогось давно забутого, потім іншим, поважнішим голосом запитала:

— Ти багато стрічав кораблів, як плавав?

— Ще б пак, моя любя.

— А не траплялася тобі *Божа Мати Вітрів*?

Він посміхнувся:

— Ще б пак! Того тижня бачив її.

Дівчина зблідла, вся кров збігла їй з виду.

— Правда, щира правда? — запитала вона.

— Правда, коли я тобі кажу.

— Ти не брешеш?

Він підняв догори руку:

— Як перед богом!

— А ти не знаєш, чи плаває ще на ній Целестін Дюкло?

Він здивувався, збентежився і, перш ніж відповісти, хотів ще розвідатись.

— Ти його знаєш?

Дівчина теж стала обережнішою.

— Ні, не я. Тут одна жінка його знає.

— З цього дому?

— Ні, з іншого.

— На цій вулиці?

— Ні, тут поруч.

— Яка ж жінка?

— Та жінка, така, як я.

— Що їй треба від нього?

— А я звідки знаю? Певне, землячка.

Вони пильно дивилися одно одному в вічі, відчуючи, що між ними зараз устане щось фатальне.

Він знову заговорив:

— А чи не побачити мені ту жінку?

— А що ж ти їй скажеш?

— Я скажу... я скажу... що я бачив Целестіна Дюкло.

— Як він, здоровий?

— Не гірше нас із тобою. Він дужий хлопець.

Вона замовкла знову, збираючи свої думки, і промовила тихо:

— А куди вона йшла, *Божа Мати Вітрів*?

— Таж до Марселя.

Вона несамохіть здригнулася:

— Правда?

- Правда.
- А ти знаєш Дюкло?
- Знаю.

Знову вона трохи завагалася і тихо промовила:

- Так, так.
- А навіщо він тобі?
- Слухай, скажи йому... Ні, нічого.

Він усе дивився на неї і дедалі йому робилося ще більше ніяково. Нарешті він вирішив узнати все:

- Та ти сама знаєш його, чи що?
- Ні,— відповідала вона.
- То нащо він тобі?

Раптом зважившись, вона схопилася, підбігла до буфету, де сиділа сама господиня, взяла цитрину, розрізала її й видушила сік у шклянку. Потім налила туди холодної води і принесла матросові.

- На випий!
- Навіщо?
- Щоб хміль пройшов. Потім я дещо тобі скажу.

Він слухняно випив, витер губи кулаком і заявив:

- Готово! Слухаю!
- Обіцяй не розповідати йому, що ти мене бачив, і не говорити, від кого ти узнав усе, що я тобі скажу. Заприсягнись!

Він, посміхаючись, підняв догори руку:

- Заприсягаюся.
- Богом?
- Богом божуся.
- Ну, то скажи йому, що його батько помер і мати померла, і брат теж — усі троє за один місяць, на тиф, ось уже три з половиною роки в січні тисяча вісімсот вісімдесят третього року.

Тепер він і собі відчув, як серце йому завмерло. Він був такий вражений, що спершу не знав, що сказати, але потім, не ймучи віри, запитав:

- А ти напевне знаєш?
- Напевне.
- Хто тобі казав?

Поклавши руку йому на плечі і пильно дивлячись у живі очі, вона вимовила:

- Заприсягнися, що не прохопишся якомсь.
- Йй-богу, ні!
- Я йому сестра.

Несамохіть у нього вихопилось ім'я:

— Франсуаза!

Вона знову пильно поглянула на нього, і потім, здригнувшись від невимовного жаху, з божевільним виглядом, тихо, тихо, майже не розтулюючи вуст, прошепотіла:

— О! Це ж ти, Целестіне!

Вони завмерли, дивлячись одне одному в вічі.

А круг них товариші і далі горлали. Дзеденькали шклянки, стукотіли кулаки, гупали каблуки об мостицу в такт пісні і верескливі зойки дівок зливалися з шаленим, диким співом.

Він почував її коло себе, вона припала до нього, тепла, злякана — його сестра! Тихо, щоб ніхто не почув, зовсім тихо, так, що навіть вона ледве чула, він сказав:

— От біда. Ну й накоїв я лиха!

Очі відразу заплалили їй сльозами, вона промурмотіла:

— Хіба ж це моя вина?

Але він перебив її:

— Так вони всі померли?

— Померли.

— І батько, і мати, і брат?

— Всі троє за один місяць, я тобі казала. Я лишилась одна, я нічого не мала, крім лахів, бо, бачиш, я і в аптеку, і лікареві завинила, а щоб поховати трьох покійників, довелося продати хатні речі. Тоді я пішла за наймичку до хазяїна Каше, ти його знаєш, кривого. Я мала тоді п'ятнадцять років, бо ж коли ти поїхав, мені й чотирнадцяти не було. Я нагрішила з ним. Молоде — дурне. Потім я стала за покоївку до нотаря, він теж робив зо мною, що хотів, і завіз мене до Гавра, найняв мені там кімнату. Та незабаром перестав до мене ходити. Я три дні витерпіла, не ївши, а потім, не знаходячи роботи, пішла в такий дім, я ж не перша. Я також надивилася багато місць, та яких гидких місць — Руан, Евре, Ліль, Бордо, Перпіньян, Ніццу, а ось тепер я в Марселі.

Сльози їй капали з очей, з носа, збігали по щоках, лилися в рот.

Вона промовила:

— Я думала, що й ти помер, мій сердечний Целестіне!

— Я ніколи тебе не впізнав би, — сказав він, — ти була зовсім малою, а тепер така здорова! Але ти от як мене не впізнала?

Вона з відчаєм махнула рукою:

— Я стільки чоловіків бачу, що вони всі для мене на один копил!

Він весь час дивився їй пильно в очі, охоплений жахом, і таким сильним, що йому хотілося кричати, як малій дитині, коли її б'ють. Він і досі тримав її в своїх обіймах, верхи на колінах, і ось тепер він упізнав у ній свою маленьку сестру, кинену там, на батьківщині, разом з всіма тими, кого їй довелося поховати, поки його носило морями.

Нараз, охопивши своїми здоровими матроськими лапами голову віднайденної сестри, він почав цілувати її, як цілують тільки рідне тіло. Потім ридання, страшне ридання мужнього чоловіка, прокволе, як морські вали, схоже на п'яницьку гикавку, вихопилося йому з грудей.

Він, захлинаючись, вигукував:

— Це ти, ти, Франсуазо, моя маленька Франсуазо!

Раптом він устав, зачав лаятись озвірілим голосом, грюкаючи кулаком по столу, аж склянки дзеленчали й розбивалися. Потім ступив три кроки, хитнувся, звів догори руки і упав ницьма додолу. Він почав качатися на підлозі, б'ючи в мостину ногами й руками, і стогнав так страшно, ніби вмирав.

Товариші, дивлячись на нього, реготали.

— Нічого собі напився, — промовив один.

— Треба його спати покласти, — мовив інший, — бо якщо він вийде на вулицю, його запроторять у холодну.

А що в його в кишені були гроші, господиня запропонувала ліжко, і товариші, п'яним п'яні самі, ледве тримаючись на ногах, затягли його вузенькими сходами до кімнати дівчини, яку він перед тим мав. Вона просиділа аж до ранку на стільці біля злочинного ложа, ридаючи так само гірко, як він сам.

ВІСТОВИЙ

Цвинтар, повний офіцерів, скидався на поле, вкрите цвітом. Кепі, червоні штани, позументи, золоті гудзики, шаблі, аксельбанти на офіцерах генерального штабу, нашивки в стрільців та гусарів миготіли серед могил, де білі та чорні хрести смутно простягали розкрижовані руки, залізни, мармурові, дерев'яні руки над мерзлою, зниклою людністю.

Щойно поховали дружину полковника Лімузена. Вона втопилась, купаючись, два дні тому.

Скінчилось: пішло духівництво; та полковник, якого піддержувало два офіцери, усе стояв перед ямою, де глибоко видно було дерев'яну труну, куди заховали притліле вже тіло молодої його дружини.

Старий, от-от уже дід, високий, худорлявий, з сивими усами, взяв він за себе три роки тому товаришеву, полковника Сорті, дочку, що зосталася по батьковій смерті сиротою.

Капітан та лейтенант, що піддержували його попід руки, намагались одвести полковника від могили. Він опинався, героїчним зусиллям стримуючи сльози, що стояли на очах, тихенько шепочучи: «Ні, ні, ще трошки», і вперто стояв на місці, хитаючись на ногах, над ямою, над безоднею, як йому здавалось, над проваллям, куди впало його серце, його життя, все, що залишилось йому на землі.

Але надійшов генерал Ормон, узяв полковника за руку й, майже силою одтягаючи його, промовив:

— Годі, годі, старий товаришу, не годиться тут залишатись надалі.

Тоді тільки полковник послухав і верпувся додому.

Одчинивши двері свого кабінету, він побачив листа на письмовому столі. Взявши його в руки, за малим не впав з дива та зворушення — впізнав жінчину руку. На листі стояв поштовий штампель з датою того самого дня. Розірвав конверт і прочитав:

«Батьку!

Дозвольте мені ще назвати вас батьком, як колись. Як ви одержите цього листа, я буду мертва, під землею. Тоді, може, ви й здобудетесь на силу простити мене.

Я не хочу добирати способу, щоб вас розчулити чи зменшити свою провину. Я хочу тільки щиро, як жінка, що має зараз укоротити собі віку, розказати все по правді, як воно було.

Коли ви брали мене за себе з жалощів, я за вас віддалася із вдячності — і полюбила вас усім своїм дитячим серцем. Полюбила так, як я любила батька, майже так само.

І одного разу, як сиділа я у вас на колінах, а ви мене цілували, я вас назвала «батьком» мимохіть. То був голос серця, інстинктивний, безпосередній. Справді ж ви були мені батьком, тільки батьком. Ви засміялись і сказали мені: «Називай мене так завше, моя дитино, це мені справляє радість».

Прибули ми до цього міста і — даруйте мені, батьку, — я закохалась. О! Я довго держалась, два майже роки, зважте це добре, майже два роки, а потім схитнулась, упала в гріх, стратила свою честь.

Хто він такий? Ви не вгадаєте. Щодо цього, то я зовсім спокійна, бо коло мене, зо мною, завше було дванадцять офіцерів, ви ще їх називали моїм сузір'ям із дванадцятьох.

Не намагайтеся, батьку, дізнатись, хто він, та не зненавидьте його. Він зробив те, що зробив би й кожен на його місці, а потім — він теж мене кохав усім серцем, я того певна.

Але слухайте. Одного разу ми мали з ним побачення на Бекасиному острові, знаєте, на маленькому острівці, коло млина. Я повинна була туди підпливти, а він мав чекати на мене в кущах, а потім зостатись там до вечора, щоб ніхто не помітив, як він вертається звідтіль. Тільки я з ним зійшлася, як гілля розхилилось, і ми побачили Філіпа, вашого вістового — прислідив нас. Я відчула, що ми загинули, голосно скрикнула; тоді він мені сказав, він, мій коханий: «Пливіть собі, мила моя, спокійно, облиште мене з цим чоловіком».

Я попливла, така схвильована, що трохи не втопилась, і вернулась до вас, сподіваючись якогось жаху.

За годину Філіп сказав мені тихенько в коридорі, де я його зустріла: «Я весь до послуг пані, коли пані, може, має дати мені якого листа». Тоді я зрозуміла, що він продався, що купив його мій коханий.

Я й справді почала ним передавати листи, всі листи. Він їх односив і приносив мені відповідь.

Так тяглося місяців зо два. Ми на нього звірялися, як і ви самі звірялися на нього.

А сталося, батьку, таке. Одного разу, на тому самому островці, куди я підпливла, сама на цей раз, зустріла я вашого вістового. Цей чоловік чекав мене; і він мене попередив, що викаже вам на нас, що покаже листи, які приховав, украв, коли я не вволю його волі.

Ой батьку, огорнув мене страх, гідкий, мерзенний страх; найбільше я боялася за вас, кому я так віддячила за добрість, а ще боялася за нього — ви б його забили,— боялась і за себе, може, хіба я знаю! Я себе не тямилася, втратила розум, я думала ще раз купити того негідника, що теж — який сором! — кохав мене.

Ми, жінки, такі безсилі, ми тратимо голову далеко швидше за вас. А потім, коли вже раз схибнувся, то падаєш дедалі нижче й нижче. Хіба я знаю, що я робила? Я зрозуміла тільки, що котрийсь із вас двох має загинути, і я теж — і віддалася тій тварині.

Ви бачите, батьку, що я не хочу себе виправдовувати.

Тоді, тоді сталося те, чого я повинна була сподіватись; він, залякуючи кожного разу, брав мене, коли тільки хотів. Він був мені за коханця, як і той — весь час. Яка гідота, батьку, яка кара!

Тоді я сказала собі: «Треба вмерти». Жива, я не могла б признатись вам про таке безчестя. Мертва, можу наважитися на все. Не могла вже я нічого іншого зробити, як не вмерти, ніщо не могло змити моєї ганьби, занадто я себе силямувала. Не могла більше кохати, не повинні були кохати й мене; мені здавалося, що я, подаючи тільки руку, кожного забруджую.

Зараз іду купатись, і не вернуся вже.

Цей лист, адресований вам, піде до мого коханця. Він одержить його по моїй смерті і, нічого не зрозумівши, запле до вас, виконуючи мою останню волю. А ви, ви його прочитаєте, вернувшись з кладовища.

Прощайте, батьку, не маю більше чого вам сказати. Робіть, що знаєте, та простіть мені».

Полковник обтер чоло, вкрите потом. Спокій, той спокій, що находив на нього в бою, вернувся до нього раптом.

Задзвонив.

Увійшов слуга.

— Пришліть мені Філіпа,— промовив полковник.

Прочинив тим часом шухлядку в столі.

Вістовий увійшов майже зараз же,— високий солдат із рудими вусами, з хитрим, понуркуватим поглядом.

Полковник глянув йому просто в вічі.

— Ти зараз мені скажеш, як зветься коханець моєї жінки.

— Але, пане полковнику...

Полковник вийняв револьвера з прочиненої шухляди.

— Ну, скоро! Ти знаєш, що я не жартую.

— То... пане полковнику... це капітан Сент-Альбер.

Та не встиг ще вимовити це ймення, як вогонь опалив йому очі, і він grimнув долілиць, з кулею серед лоба.

КАПУСТЮ

Спускаючись широкими сходами клубу, нагрітими до парноти калориферами, барон де Мордіан не застібнув хутра; отож, як зачинились за ним великі входні двері, проїняла його до кісток холодна дрож, раптова люта дрож, що засмучує, наче якесь лихо. Крім того, він програв трохи грошей, і від якогось часу його мучив шлунок, не даючи йому поїсти вволю.

Він повернеться зараз додому, і раптом та згадка про порожню хату, слугу, що дрімає в передпокою, кабінет, де тихенько виспіває на пальнику підігріта на вмивання вода, широке, старезне й величаве, як смертне ложе, ліжко, сповнила усе його єство, до найвіддаленіших закутків, іншим холодом, ще боліснішим, ніж холодне повітря.

Від кількох років він відчував давучий тягар самотності, що, бува, нищить старих парубків. Колись він був дужий, прудкий веселун, цілі дні проводив у спорті, а ночі — у втіхах. Тепер він обважнів і не цікавився більше тими дурничками. Прохідки його втомлювали, по вечерях і навіть обідах чувся погано, жінки надокучали йому настільки, наскільки колись бавили.

Монотонність однакових вечорів, тих самих друзів, яких завжди зустрічав у клубі, ті ж партії з перемінними вдачами і програшами, ті ж самі слова про ті ж речі, ті ж самі думки з тих самих вуст, збиті вже дотепи на ті ж теми, те ж саме лихослів'я на тих самих жінок так набридли йому, що викликали інколи в нього справжню охоту відібрати собі життя. Він не міг вести далі це одноманітне й пусте життя, таке банальне, таке легке й важке водночас, він хотів чогось спокійного, затишного — він і сам не знав чого.

О, певно, він не думав одружуватися, бо не відчував у душі мужності засудити себе на меланхолію, на подружнє рабство, на те жахливе існування двох істот, які завжди разом, знають себе настільки, що перш ніж одна вимовить

щось, друга про те вже знає, коли вгадується кожне бажання й думка. Він вважав, що певну особу приємно бачити, лише поки не досить знаєш її, поки в ній залишається таємниця, поки є щось незвідане, бентежне й потаємне. Отже, він потребував якоїсь окремої родини, де провів би лише частину життя; і знову не давав йому спокою спогад про сина.

Вже з рік він невпинно думав про нього; відчував, як зростало у ньому настирливе бажання побачити його, пізнати його. Сина придбав він у молоді роки, в драматичних і зворушливих обставинах. Дитина, яку вислали на південь, була вихована поблизу Марселя і ніколи не знала імені свого батька.

Спочатку він щомісяця платив годувальниці, потім за колеж, за розваги, а далі дав на подорож при діловому одруженні. Скромний нотар, що був посередником, ніколи нічого не викрив.

Барон де Мордіан знав тільки те, що його кровне дитя живе десь поблизу Марселя, що має славу розумного і добре вихованого, що його син одружився з дочкою архітектора-підприємця і продовжує його справу. Вважали також, що він заробляє багато грошей.

Чому б не поїхати йому подивитись на цього невідомого сина, не називаючи себе, спочатку придивитися до нього і переконатися, чи в разі потреби знайшов би він у тій родині приємний затишок?

Він робив усе розкішно, дав гарний посаг, його прийняли з вдячністю. Тепер він був певен, що не зустрине вибуху гордості; і ця гадка, це бажання — вирушити на південь — щодня зринало, дражнило його, наче свербіж. Дивна егоїстична ніжність також підштовхувала його на думку про веселий, теплий будиночок на березі моря, де знайде гарну молоду невістку, обійми внуків і сина, який нагадає йому приємну, коротеньку пригоду далеких літ. Шкодував лише, що дав стільки грошей; їх примножено у руках молодої людини, і тепер він не міг з'явитися, як доброчинець.

Він ішов, роздумуючи над усім тим, увібравши голову в хутрянний комір; постанову ухвалив швидко. Його саме минав фіакр, він зупинив його і поїхав додому. Коли розбуджений слуга відчинив двері, сказав:

— Луї, завтра їдемо до Марселя. Там пробудемо, певно, з півмісяця. Складіть усе необхідне.

Поїзд мчав уздовж піщаної Рони, далі пересікав жовті рівнини, барвисті села, велику країну, закриту вдалині голими горами.

Барон де Мордіан, прокинувшись після ночі в спальному вагоні, тужливо розглядав себе в маленькому люстерку несесера. Ясне південне проміння відкривало йому нові зморшки: невідомий у напівтемряві паризьких будинків вияв старіння.

Розглядаючи кутики очей, зморщені повіки, скроні, полисіле чоло, він думав: «Хай йому чорт, я не тільки змарнів. Я добре постарівся».

І від того вмить зросло бажання відпочити, а разом уперше ворухнулася неясна потреба тримати на колінах онуків.

Десь коло першої пополудні в найнятому в Марселі ландо він під'їхав до одного з тих південних сільських будиночків, таких білих, в кінці платанової алеї, що від їхнього зблиску аж очі опускаєш. Він простував по алеї, сміявся і думав: «Хай йому чорт, але ж тут гарно!»

Раптом з-за куца виринуло п'яти-шестирічне хлоп'я, зупинилося край дороги, зиркаючи круглими очима на гостя.

Мордіан підійшов до нього:

— Добридень, хлопчику!

Хлоп'я не відповіло.

Тоді барон нагнувся, взяв хлопчика на руки, щоб поцілувати, та вмить поставив його на ноги, задихаючись від часникового запаху, яким, здавалосьь, просякла дитина. Він прошепотів:

— О, то дитина садівника!

І рушив до будинку.

На шнурку перед дверима сушилася білизна — сорочки, рушники, ганчірки, фартушки і простирадла, а вздовж вікна, немов ковбаси на вітрині різника, висів набір почеплених у ряди шкарпеток.

Барон покликав.

Вийшла служниця, справжня південна служниця, брудна й незачесана; волосся пасмами спадало їй на обличчя; спідниця, потемніла від плям, зберегла від свого колишнього кольору щось крикливе, із сільського ярмарку й одягу блазня.

Він запитав:

— Пан Капустю вдома?

Келить жартома, іронічно кепкуючи, він назвав отак втрачену дитину, аби не сумнівались, що знайдено її в капусті.

Служниця повторила:

— Ви говорите про пана Капустюкса?

— Так.

— Стривайте, він у вітальні, малює свої плани.

— Скажіть йому, що з ним хоче поговорити пан Мерлен.

Вона відповіла, здивована:

— О! то ввійдіть, якщо хочете бачити його.

І гукнула:

— Пане Капустюкс, гість!

Барон увійшов до великої зали, затемненої прочиненими віконницями, невиразно помітив і неохайних людей, і брудну обставу.

Перед одним із столів, захаращеним різними речами, маленький лисий чоловічок навстоячки виводив лінії по широкому папері.

Він урвав роботу і ступив два кроки.

Розхристана камізелька, розчеплені штани, закачані рукава говорили, що йому дуже гаряче; по заболочених черевиках видно було, що кілька днів тому падав дощ.

Чоловік запитав з різкою південною вимовою:

— З ким маю честь говорити?

— Пан Мерлен... Я прийшов порадитись про закупівлю ділянки під забудову.

— О, о! Дуже добре!

І Капустю гукнув до жінки, яка плела в темряві:

— Звільни стілець, Жозефіно.

Тоді Мордіан зауважив молодицю, вона видалась йому старою, як то старіються в провінції в двадцять п'ять років з недогляду, з постійного невмивання, занехаяння дрібних турбот, звичок, з неуваги до жіночого туалету, завдяки якому можна втримати свіжість і до п'ятдесяти років зберігати привабу і вроду. З хусткою на плечах, недбало пов'язаним волоссям, гарним густим, чорним волоссям, очевидно, мало розчесаним, вона простягнула спрацьовані руки і зняла з стільчика дитячу сукню, ніж, обривок мотузка, порожній вазончик з-під квітів і масну тарілку. Стільця вона подала гостеві.

Він сів і тоді зауважив, що на робочому столі Капустю, окрім книжок і паперів, лежали ще дві свіжозірвані

салати, миска, щітка для волосся, рушник, револьвер і декілька брудних тарілок.

Архітектор перехопив цей погляд і, усміхаючись, сказав: — Пробачте! У вітальні трохи нелад; то діти.

І підсунув свого стільця, щоб розмовляти з клієнтом.

— Отже, ви шукаєте, пане, ділянку на околицях Марселя?

Його подих, хоч сидів він далеко, доніс до барона той часниковий запах, який видихають південці, як квіти свій аромат.

Мордіан спитав:

— То вашого сина я зустрів під платанами?

— Так. Це мій другий син.

— Ви маєте двох?

— Трьох, пане, одного під одним.

І Капустю нібито запишався.

Барон думав:

«Якщо вони всі так пахнуть, то з їхньої спальні, певно, ціла теплиця».

Він сказав:

— Так, я хотів би гарну ділянку біля моря, на маленькому безлюдному пляжі.

Тоді Капустю взявся пояснювати. Є таких ділянок десять, двадцять, п'ятдесят, сто і більше, на різні ціни і на різні смаки. Він говорив швидко й плавно, всміхаючись, задоволений з себе самого, похитуючи круглою лисою головою.

І Мордіанові пригадалася маленька тендітна білява жінка, трохи меланхолійна, яка так ніжно промовляла: «Мій коханий», що самий лиш спогад збурював йому кров. Вона пристрасно, шалено кохала його три місяці, а як завагітніла у відсутність чоловіка, губернатора колонії, втекла, заховалася, в розпуці з горя і страху, аж до пологів; дитину взяв Мордіан того самого вечора; і більше вони її не бачили.

Вона померла три роки опісля на сухоти, десь там, у колонії свого чоловіка, до якого поїхала. І ось перед ним стояв його син, і говорив до нього, дзвінко вимовляючи кінцеві звуки:

— Та ділянка, добродію, то єдина можливість...

І Мордіан пригадав інший голос, легкий, як подув тихого вітру, голос, що шепотів: «Мій коханий, ми ніколи не розлучимося...»

Він пригадував той світлий, ніжний, глибокий, відданий погляд, роздивляючись круглі, теж світлі, але порожні очі того низенького смішного чоловіка, одначе такого подібного до своєї матері...

Так, він з хвилини на хвилину усе більше й більше робився схожий на неї; він скидався на неї голосом, рухами, ходом; він скидався на неї, як мавпа скидається на людину. Але він був від неї, він мав від неї тисячу спотворених, незаперечних, дратівливих, ганьбливих рис. Барона раптом охопив жах, коли він відчув цю болісну, наче кошмар, наче докори сумління, дедалі видимішу розпачливу, дику подібність сина до матері.

Він промимрив:

— Коли ми зможемо подивитись на ту землю?

— Якщо хочете, навіть завтра.

— Добре, завтра. О котрій годині?

— О першій.

— Гарзд.

На порозі стала здибана в алеї дитина і крикнула:

— Няньо!

Той не відповів нічого.

Мордіан стояв, і йому страшенно кортіло сховатися, втекти, йому навіть ноги дрижали. Це «няньо!» вразило його, як куля. Це ж до нього він звертався, до нього з тим часниковим няньом, південним няньом.

О! Як вона гарно пахла, та колишня подруга!

Капустю проводив його.

— Це ваш будинок? — спитав барон.

— Так, пане, я недавно купив його. Це моя гордість. Я підкидьок, пане, і не криюся з тим; я гордий тим. Нічого нікому не винен, завдячую все своїм рукам; усе зробив сам.

Дитина, зупинившись на порозі, вже здалеку загукала:

— Няньо!

Морціан, здригнувшись, панічно кинувся навітки, як утікають перед великою небезпекою.

Він відгадає, хто я, впізнає, думав барон. Він схопить мене в обійми і теж гукне «няньо!», цмокнувши в лице своїм часниковим поцілунком.

— До завтра, пане.

— До завтра, о першій.

Ландо котилося по білому шляху.

— Фурмане, на станцію!

А йому вчувались два голоси — один далекий і ніжний, стишений і сумний, голос померлої, він промовляв: «Мій коханий». А другий — дзвінкий, співучий, страшний, той кричав: «Няньо!» — як то кричать: «Держіть його», коли втікає вулицею злодій.

На другий день увечері біля входу до клубу граф д'Етреї запитав його:

— Вас не було видно три дні. Ви хворіли?

— Так, трохи занедужав. Час від часу мучить мігрень.

КРОЛИК

Вранці, у звичайну пору між п'ятою й четвертю на шосту, на порозі будинку з'явився дядько Лекашер, щоб доглянути за своїми людьми, що вже брались до праці.

Червоний, заспаний, розплющивши праве око і примруживши ліве, він насилу застібав шлейку на товстому животі, обводячи зірким поглядом усі знайомі куточки своєї ферми. Крізь буки біля горожі та яблуні в дворі лило скісне проміння сонце, на купі гною співали півні, а на даху туркотіли голуби. Гострий запах стайні, де іржали коні, повертаючи голову на світло, змішувався в свіжому ранковому повітрі з духом, що виходив у розчинені двері хліва.

Міцно застебнувши свої штани, дядько Лекашер рушив одразу до курника, щоб полічити вранішні яйця, бо якийсь уже час побоювався, що його обкрадають.

Та тут до нього підбігла служниця, розмахуючи руками й кричачи:

— Дядьку Каше, дядьку Каше, цієї ночі вкрадено кролика!

— Кролика?

— Так, дядьку Каше, товстого, сірого, отого, що в клітці праворуч.

Фермер широко розплющив ліве око й мовив просто:

— Треба подивитись.

І пішов поглянути.

Клітку було розламано, кролик зник.

Фермер зацепокоївся, примружив праве око й потер собі носа. Ще поміркувавши, він звелів наляканій служниці, що очманіло стояла перед господарем:

— Біжи по жандармів. Та скажи, щоб не барилися.

Дядько Лекашер був за мера в своїй громаді, в Павільде-Гра і, завдяки своїй заможності й станові, вів справи хазяйновито.

Коли дівчина побігла до села, що було за півкілометра, і зникла з-перед очей, Лекашер пішов у хату випити кави й побалакати про оказію з жінкою.

Вона стояла навколішки перед жарівницею й роздувала вогонь.

Він сказав ще з порога:

— Знаєш, украдено кролика, товстого, сірого.

Вона обернулась до нього так рвучко, що аж присіла на землю, і розпачливо подивилась на чоловіка:

— Що ти кажеш, Каше? Вкрадено кролика?

— Отого товстого, сірого.

Вона передихнула:

— Ой, лишенько! Та хто ж його міг украсти, того кролика?

Це була невеличка жінка, худа, жвава й охайна, добра досвідчена господиня.

У Лекашера вже була своя думка.

— Не інакше як отой зух, Політ.

Фермерова в одну мить підвелась і промовила люто:

— Він, він, авжеж! Не треба на когось і думати. Він! Ти вгадав, Каше!

На її худому, сердитому обличчі, в стиснутому роті, в зморшках на щоках і на чолі виступила вся лють селянки, вся скупість і обурення проти завжди підозрілого наймита, завжди непевної служниці.

— Що ж ти зробив? — поспитала вона.

— Послав по жандармів.

Політ ледве прослужив на фермі кілька днів, як Лекашер уже його звільнив за непоштиву відповідь. Цей старий солдат відбув свою службу в Африці і, певне, як про нього ходили чутки, звик до грабіжництва й сваволі. Щоб прожити, він брався до всього. Він був камеяр, землекоп, стельмах, косар, тинькар, дроворуб, а власне, просто ледар; тому його ніде довго не тримали, і йому часто доводилося перебиратися з округи в округу, щоб знайти роботу.

З першого ж дня, як він прийшов на ферму, Лекашера зненавиділа його й тепер була певна, що крадіжку вчинив він.

За півгодини прийшло двоє жандармів — бригадир Сенатер, високий і худорлявий, і жандарм Ленъєн, кущий і товстий.

Лекашер запросив їх сісти і розповів про подію. Потім

усі вирушили поглянути на місце злочину, щоб установити, що клітку поламано, й зібрати речові докази. Коли вернулись на кухню, господиня принесла вина й поспитала, не довірливо косуючи:

— Ну що ж, упіймаєте?

Бригадир поставив шаблю між колін і замислився. Звичайно, він упіймає, якщо тільки йому вкажуть кого. Інакше він не ручиться, що сам зуміє відшукати злодія. По довгій розвазі він нарешті висловив це просте питання:

— А ви його знаєте, злодія?

Товсті губи Лекашера скривились у хитрий нормандський усміх, і він одповів:

— Знати його я не знаю, бо я ж не злапав на гарячому. Якби я його злапав, я б його змусив злопати кролика живцем, з шкірою і хутром, і ковтка сидру не дав би запити; отже, сказати напевно, хто злодій, я не можу, а все здається мені — це отой ледащо Політ.

Тут, добираючи найдрібніші, незначні докази, він докладно розповів про свої сутички з Політом, про його звільнення, про його злодійкуваті очі і про все, що плещуть про нього.

Бригадир, що уважно слухав, не забуваючи вихилити і знову ніби ненароком налити свою шклянку, обернувся до жандарма:

— Треба подивитися у жінки пастуха Северена, — сказав він.

Жандарм усміхнувся й тричі кивнув у відповідь.

Тут пані Лекашєрова присунулася ближче й обережно, з селянським лукавством почала розпитувати бригадира. Той пастух Северен, недоумкуватий, юродивий, вигодуваний у баранячому загоні, виростий по косогорах, серед тупотливої й мекотливої худоби, нічого, крім тієї худоби, на світі не знав, одначе таїв у душі селянський інстинкт жмикрутства. Певне, він від року до року приховував у дулах дерев та по печерах у скелях гроші, одержані чи то за догляд отари, чи то за те, що лікував накладенням рук чи замовами знівечених тварин (бо старий пастух, якого він змінив, передав йому секрет костоправства). І от одного дня він купив з прилюдного торгу маленьке майно: халупчину й поле за три тисячі ффранків.

Кілька місяців по тому пройшла чутка, що він оженився.

Він узяв служницю шинкаря, відому розпусницю. Па-

рубки патякали, що ця дівка, пронюхавши його заможність, бігала щовечора до нього в курінь, оплутала його, звабила і потроху, від ночі до ночі, довела до шлюбу.

І ось нині, пройшовши через мерію й церкву, вона замешкала в оселі, купленій чоловіком, а той, як і колись, день і ніч пас овець на рівнині.

І бригадир додав:

— Політ уже тижнів зс три спить з нею, бо в нього нема притулку, в цього шибеника.

Жандарм дозволив і собі вкинути слівце:

— Спить під ковдрою в пастуха.

Пані Лекашерову охопило нове обурення, обурення розгніваної заміжньої жінки проти розпусниці, вона закричала:

— Він у неї, я певна. Ідіть туди. А, кляті злодюжки!

Але бригадир і не поворухнувся.

— Хвилиночку, — мовив він, — зачекаймо до полудня, бо він щодня приходить до неї обідати. Тут я йому й прищемлю носа.

Захоплений вигадкою свого начальника, жандарм розсміявся; за ним засміявся й сам Лекашер, бо пригода з пастухом видалась йому кумедною, обдурені чоловіки завжди бо смішні.

Тільки прозвонило дванадцятю, як бригадир Сенатер, у супроводі жандарма, тричі легенько постукав у двері маленької самотньої хатки, що стояла під лісом, за півкілометра од села.

Вони притулились до стінки, щоб їх не видно було зсередини, і чекали. Збігла хвилина, друга — ніхто не озивався, і бригадир постукав знову. У хаті було так тихо, ніби там ніхто не жив, але жандарм Ленъсен, що мав гострий слух, сповістив, ніби всередині щось комашиться.

Тоді Сенатер розсердився. Він не припускав, щоб хтось посмів хоч би одну секунду опиратися владі; стукнувши в двері держакон шаблі, він гукнув:

— Одчиніть, ім'ям закону!

Але й цей наказ був надаремний, і він заволав:

— Зараз же відчиніть, а то я зламаю замок. Я жандармський бригадир, сто тисяч чортів! Нумо, Ленъсене!

Він іще не договорив, як двері розчинились, і перед Сенатером уродилася здорова дівка, червона, товстощока, персиста, з великим черевом і широкими крижками, груба самиця, жінка пастуха Северена.

Бригадир увійшов до середини:

— З'явився до вас дещо з'ясувати,— мовив він.

Він озирнувся навкруги. На столі один полумисок, глек із сидром і недопита склянка свідчили про розпочатий обід. Два ножі лежали поруч. Жандарм підморгнув начальникові.

— Пахне добре,— промовив той.

— Тушкованим кроликом, можу присягтися,— додав весело Леньєн.

— Вип'єте шкляночку вина? — поспитала селянка.

— Ні, дякую. Мені потрібна тільки шкура з того кролика, що ви їли.

Вона дивилася придуркувато і тремтіла.

— Якого кролика?

Бригадир сів і спокійно витер лоба.

— Ну, ну, господине, ми все одно не повіримо, що ви жуєте саму лободу. Що ви тут їли, сама-самісінька, за обідом?

— Та нічого, нічогісінько, присягаюся вам. Скибку хліба з маслом.

— Що ви, господине, який там хліб із маслом?.. Ви ошукались. Кролика з маслом — ось як треба сказати. Чорт! Воно таки добре пахне, ваше масло, хай йому всячина! Це добірне масло, найкраще, вищого гатунку, з шерстю, не знаю, з ким уже ви масло колотили, тільки не з чоловіком!

Жандарм аж корчився зі сміху, притакуючи:

— Ну, вже певно, тільки не з чоловіком.

Бригадир Сенатер любив пустити дотеп, то й усі його жандарми стали дотепниками.

Він промовив:

— А де ж воно, ваше масло?

— Масло?

— Авжеж, масло.

— Та воно ж у горщику.

— А де той горщик?

— Який горщик?

— З маслом же, бий його болото!

— Так ось він.

Вона принесла стару миску, на дні лежав шар прогрітого й солоного масла.

Бригадир понюхав його й скривився.

— Це не те. Мені треба того масла, що пахне тушкованим кроликом. Ану, Ленъене, подивіться-но гарненько в буфеті, а я понишпорю під ліжком.

І от, замкнувши двері, він підійшов до ліжка й хотів його відсунути, але ліжко-ніби приросло до стіни, його, очевидячки, за півстоліття не відсувалося. Бригадир нахилився, аж уніформа йому затріщала й один гудзик одскочив.

— Ленъене,— покликав він.

— Я, бригадире!

— Ідіть, синку, ідіть-но до ліжка, я надто високий, щоб заглянути вниз. А я візьмусь до буфета.

Він випростався й чекав, поки помічник виконає наказ.

Товстий і куций Ленъен скинув кепі, ліг на живіт і, припарши лобом до підлоги, довго дивився в чорну западину під ліжком.

Раптом він закричав:

— Зловив! Зловив!

Бригадир нахилився до помічника:

— Кого зловив? Кролика?

— Злодія зловив!

— Злодія! Тягни, тягни його!

Засунувши обидві руки під ліжко, жандарм щось запопав і потягнув щосили. Нарешті висунулась нога в грубому черевикові; жандарм тягнув її правою рукою.

Бригадир і собі схопив за ногу.

— Нумо! Нумо! Тягни!

Ленъен, стоячи вже навколішки, витягав другу ногу. Але то була важка праця, бо спійманий дригав ногами, брикався, згинався, упираючись об поперечину ліжка.

— Нумо! Нумо! Тягни! — кричав Сенатер.

І обое цупили далі з усієї сили, так що дерев'яна поперечка нарешті зломилась, і жандарми витягли тулуб чоловіка, який усе ще намагався зачепитися за ліжко хоча б головою.

Нарешті показалося й обличчя, розлючене й перелякане Політове обличчя, а руки його були ще під ліжком.

— Тягни! — все кричав бригадир.

Тоді почувалася якась чудна гуркотня, висунулись руки, за руками пальці, а в пальцях ручка від каструльки, на кінці ручки й сама каструля, а в ній — тушкований кролик.

— А будь я проклятий тисячею прокльонів! — несамо-

вито заревів з радості бригадир, поки Ленъен скручував злодія.

Нарешті під солом'яником знайдено незаперечний доказ, останній грізний речовий доказ,— кроликову шкурку.

Тоді жандарми врочисто повернулися в село, ведучи арештованого й несучи свої трофеї.

Випадок цей наробив великого шелесту, і коли за тиждень дядько Лекашер зайшов до мерії побалакати з шкільним учителем, то довідався, що вже близько години його чекає пастух Северен.

Пастух сидів на стільці в кутку, тримаючи між колін цїпка. Побачивши мера, він підвівся, скинув бриля, привітався:

— Добридень, господарю Каше,— і спинився, боязко і зніяковіло.

— Чого тобі? — спитав мер.

— От воно що, дядьку Каше... Чи то правда, ніби на тому тижні в вас украдено кролика?

— Ну, так, це правда, Северене.

— Ага, добре, то це правда?

— Так, друже.

— Хто ж його украв, того кролика?

— Політ Анкас, поденник.

— Добре, добре. А правда, ніби його знайшли в мене під ліжком?

— Кого це, кролика? Так, мій бідний Северене. Це правда.

— Отже, все так і було?

— Так і було. Хто вам про все розказав?

— Та всі потрошку. Тепер зрозуміло. Ага, ще одне: ви мастак по шлюбах, ви ж їх самі влаштуєте, бо ви за мера.

— Тобто як по шлюбах?

— Так, у правах.

— Яких правах?

— Які права в чоловіка і знов-таки, які права у жінки.

— Ну, так.

— Ага, добре, скажіть мені, дядьку Каше, хіба має моя жінка право спати з Політом?

— Як спати з Політом?

— Так, чи має вона право — перше, по закону, а друге, раз вона мені жінка,— спати з Політом?

— Е, ні, ні, вона не має права.

— Отже, як я її попаду, то чи маю я право дати лупня спершу їй, а там і йому?

— Авжеж... звичайно!

— Гаразд, як так, то я вам уже скажу. Якось уночі, ще на тому тижні, повернувся я додому — я вже зметикував, що діло нечисте, — і заскочив їх удвох, та не нарізно, а рядком. Ну, я вигнав Політа геть із двору, та й усе, бо я не знав свого права. А тут не я сам їх бачив, а дізнався від людей. Діло скінчене, і нема чого про нього розводитися. Але як я їх ще спіймаю... будь я проклятий, як я їх спіймаю... Я вже відіб'ю їм охоту жирувати, дядьку Каше, не буду я Севереном, згадаєте моє слово.

ГОТО-БАТЬКО Й ГОТО-СИН

Перед дверима будинку, напівферми, напівзамку, одної з тих мішаних сільських осель, що були раніш панськими, а тепер належать багатим хліборобам, собаки, прив'язані в дворі до яблунь, вили й гавкали, бачачи мисливські торбинки на сторожі чи хлопцях. У великій їдальні Гото-батько, Гото-син, п. Бермон, збирач податків, і п. Мондарю, нотар, закушували й вищивали перед тим, як вирушити на полювання, що саме тепер починалось.

Гото-батько, пишаючись своїми статками, наперед вихваляв гостям дичину, яку вони здибають на його землях. То був високий норманець, один із тих могутніх, повнокровних, кощавих людей, що піднімають на плечі воза з яблуками. Напівселянин, напівпан, багатий, шанований, впливовий і статечний, він протримав у школі свого сина Сезара Гото до третього класу, щоб дати йому освіту, але перервав його науку, боячись, що він стане паном, байдужим до землі.

Гото Сезар, майже такий самий високий, як і батько, тільки худіший, був добрий син, задоволений з усього й слухняний, повний пошани й поблажливості до всіх бажань і думок Гото-батька.

П. Бермон, збирач податків, маленький товстун, із червоними щоками, померезжаними тонкою сіткою фіалкових жилوک, подібних до притоків та звивин річок на географічних картах, запитав:

— А як зайці? Водяться у вас зайці?

Гото-батько відповів:

— Скільки хочете, особливо на пустиці Пюїзатсьє.

— Звідки ж ми почнемо? — поспитав нотар, веселий жартун, гладкий, блідий і теж пузатий, затягнутий у новісіньке мисливське вбрання, тільки тиждень тому куплене в Руані.

— Та от звідти ж, з пустища. Ми виженем куріпок на рівнину й битимемо їх там.

Гото-батько підвівся. За ним устали всі, взяли з кутка рушниці, оглянули замки, потупали ногами, щоб розім'яти шорсткі, ще не розношені чоботи, і вийшли надвір; собаки, стрибаючи на туго напнутих прив'язках, пронизливо скавчали, перебираючи в повітрі передніми лапами.

Рушили до пустища. То був невеличкий придолинок, чи швидше горбовиння непридатної, а тому й необробленої землі, зборознене ярками й укрите папороттю — словом, чудове сховище для дичини.

Мисливці розійшлися на місця. Гото-батько пішов праворуч, Гото-син ліворуч, а двоє гостей серединою. Сторож і носії торбинок ішли слідом. Настала врочиста хвилинка, коли чекаєш першого пострілу, коли серце б'ється дужче, а пальці раз у раз нервово обмацують гачок.

Раптом він пролунав, той постріл! Вистрілив Гото-батько. Всі завмерли на місці і побачили, як куріпка, відокремившись од розсипаної зграйки, упала в яр, у густий чагарник. Збуджений мисливець побіг туди, перестрибуючи ями й розриваючи кущі, що чіплялися за його одяг, і зник у хащах, розшукуючи свою здобич.

І зараз же grimнув другий постріл.

— От негідник! — гукнув Бермон. — Він ще до того виколупає й зайця!

Всі чекали, втупивши очі в непроникне плетиво гілок.

Нотар, приставивши руки до рота, заревів:

— Знайшли ви їх?

Гото-батько нічого не відповідав. Тоді Сезар сказав сторожеві:

— Підіть допоможіть йому, Жозефе! Треба триматись ряду. Ми зачекаємо.

Жозеф, сухоробрий кремезний дід із вузлуватими руками, рушив не поспішаючи й обережно спустився в яр, мов лисиця, вишукуючи зручних виїмок. Нараз він закричав:

— О, йдіть, йдіть, сталося нещастя!

Усі побігли в кущі. Гото-батько лежав непритомний на боці, тримаючись обома руками за живіт, звідки крізь розрвану кулею полотняну куртку витікав на траву довгий струмінь крові. Опустивши рушницю, щоб дотягтись рукою до мертвої куріпки, він випустив зброю, вона, впавши, вистрелила вдруге й пробила йому кишки. Його винесли на

канаву, де роздягли й побачили страшну рану, з якої вилазили тельбухи. Тоді, перев'язавши рану, як уміли, вони перенесли його додому й послали по лікаря, а згодом і по священника.

Прийшовши, лікар поважно похитав головою й обернувся до Гого-сина, що ридав на стільці.

— Мій бідний хлопче,— сказав він,— справа кепська.

Коли скінчили перев'язку, поранений поворушив пальцями, розтулив рота, потім очі й подивився навколо тьмяним, похмурим поглядом, потім, здавалось, щось пригадав і пробурмотів:

— Будь я проклятий, мені капець.

Лікар узяв його за руку.

— Та ні, нічого, кілька день одпочинку, і все минеться.

Гого промовив:

— Ні, мені капець. Я прострелив живіт. Я добре знаю.

Потім раптом:

— Я хочу поговорити з сином, поки не пізно.

Гого-син несамохіть плакав, повторюючи, як мала дитина:

— Тато, тато, бідний тато.

Але батько сказав твердіше:

— Ну, не плач, тепер не час. Мені треба дещо тобі сказати. Сідай тут, ближче, ми швидко все залагодимо, а мені буде спокійніше на душі. А ви, будь ласка, вийдіть усі на хвилинку.

Всі вийшли, залишивши сина віч-на-віч із батьком.

Як тільки вони опинились самі, старий сказав:

— Слухай, сину, тобі двадцять чотири роки, тобі уже можна про все сказати. Та й нема чого робити з цього таку таємницю. Адже мати твоя сім років, як померла, правда? А мені всього лише сорок п'ять, бо я одружився дев'ятнадцяти. Чи ж не так?

Син пролепетав:

— Так, це правда.

— Отже, твоя мати вже сім років, як померла, а я лишився вдівцем. Ну от, але я не такий чоловік, щоб жити вдівцем у тридцять сім років, так?

І син відповів:

— Так, це правда.

Батько, задихаючись, блідий, зі спотвореним обличчям, говорив далі:

— Боже, як мені боляче. Ну от, ти розумієш, чоловіка

не на те створено, щоб він жив сам, але мені не хотілось брати заступницю твоєї матері, бо я так їй обіцяв. Тоді... ти розумієш?

— Так, тату.

— Ну, я взяв собі одну дівчину в Руані, вулиця Еперлан, вісімнадцять, четвертий поверх, другі двері,— не забудь, що я тобі кажу,— таку дівчину, над усе любішу, закохану, віддану, ну все одно що дружину. Ти збагнув, мій хлопче?

— Так, тату.

— Так от, як я вже помру, треба її забезпечити, і то неабияк, у цьому моя повинність. Зрозумів?

— Так, тату.

— Кажу тобі, вона добра дівчина, таки справді дуже добра дівчина, і якби не ти та не пам'ять про твою матір... та не цей дім, де ми жили всі втрюх, я привів би її сюди й одружився з нею, по правді... чувш... чувш... мій хлопче? Я міг би написати заповіт... та не написав. Я не хотів... не хотів писати про речі... про такі речі... це дуже шкодить законним спадкоємцям і все заплутує... і руйнує всіх! Бачиш, не треба гербового паперу, не вживай його ніколи. Я тому й багатий, що одвіку і в руки його не брав. Розумієш, синку?

— Так, тату.

— Слухай іще... слухай добре... я не склав заповіт, не захотів, але ж я знаю тебе, у тебе серце добре, ти не скупий і не завидючий. Я сказав собі, що перед смертю розповім тобі все й попрошу не забути дівчину: Кароліну Доне, вулиця Еперлан, вісімнадцять, четвертий поверх, другі двері, не забудь. І потім: розпорядись так, щоб вона не поминала мене злим словом. Ти маєш із чого взяти, тобі досить, залишу тобі чимало... Слухай... Серед тижня її не застанеш. Вона працює в пані Моро, вулиця Бовуазін. Поїдь туди в четвер. У цей день вона мене чекає. Це мій день ось уже шість років. Бідна дівчина, вона плакатиме! Я розказав тобі все це, бо я добре тебе знаю, синку. Про такі речі не говориться стороннім, ні нотареві, ні попові. З усіма це буває, всі про це знають, але про це нема чого базікати без потреби. Тоді ніхто чужий не знатиме напих таємниць, ніхто, крім родини, бо родина — то всі в одному. Зрозумів?

— Так, тату.

— Обіцяєш?

— Так, тату.
— Присягаєшся?
— Так, тату.
— Прошу тебе, сину, благаю, не забудь. Це для мене голлове.

— Не забуду, тату.
— Ти поїдь сам. Я хочу, щоб ти сам пересвідчився у всьому.

— Добре, тату.
— І потім, ти побачиш... ти побачиш, а вона тобі пояснить. Я не можу тобі більше сказати. Та ти заприсягся?

— Так, тату.
— Добре, синку. Поцілуй мене. Прощай. Мені вже кінець, я знаю. Тепер поклич їх.

Гото-син, схлипуючи, поцілував батька, потім, слухняний, як і завжди, відчинив двері,— увійшов парох у білому стихарі, несучи святі дари.

Але вмирущий заплющив очі й не хотів їх розплющувати, не хотів одповідати, не хотів показати навіть знаком, що він щось розуміє.

Він досить говорив, цей чоловік, і більш уже не міг. До того ж на серці йому було тепер спокійно і він хотів умерти в злагоді. Яку потребу мав він сповідатися представникові бога, коли він висповідався вже кровному, рідному — своєму синові?

Його соборували, причастили, відпустили йому гріхи посеред друзів і слуг, що стояли навколішках, але він жодним рухом обличчя не виявив, що ще живе.

Помер він близько півночі, по чотиригодинних судамах, що свідчили про жорстокі муки.

II

Поховали його в вівторок, а відкриття полювання припало на неділю. Провівши батька на цвинтар і повернувшись додому, Сезар Гото проплакав увесь кінець дня. Він мало спав наступної ночі й прокинувся з сумом, запитуючи себе, як він житиме далі.

Перед вечором йому спало на думку, що йому треба, слухаючись батьківської волі, поїхати завтра в Руан, побачитись із цією дівчиною, Кароліною Доне, котра мешкала на вулиці Еперлан, вісімнадцять, четвертий поверх, другі двері. Безліч разів повторював він тихо, як шепочуть мо-

литви, це ім'я й адресу, щоб не забути, і під кінець почав бурмотіти їх без угаву, не спиняючись і не думаючи ні про що, так ці слова засіли в нього в голові.

Другого дня, близько восьмої години ранку, він звелів запрягти Грендоржа в бідку й, пустивши важкого нормандського коня шпарким клусом, поїхав битим шляхом з Енвіля до Руана. На ньому був чорний сурдут, на голові чорний шовковий капелюх, на ногах штани з штрипками; зважаючи на обставини, він не захотів одягти поверх свого гарного костюма синю блузу, що розвівається на вітрі й захищає сукно від пороху й плям і яку швиденько скидають, як тільки приїдуть і вистрибнуть із коляски.

Він в'їхав у Руан близько десятої години і спинився, як завжди, в готелі «Славні хлопці», на вулиці Труамар, витримавши обійми господаря, господині й п'ятьох синів, що вже знали сумну новину; потім йому довелося розказати всі подробиці нещасного випадку, від чого він знову заплакав; він одмовився від послуг цих людей, що клопотались, знаючи, який він тепер багатий, і відмовився поспідати з ними, хоч їх це й образило.

Струсивши з капелюха порох, почистивши сурдута й обтерши черевики, він пішов розшукувати вулицю Еперлан, не зважаючи ні в кого розпитатися дороги, боячись бути впізнаним і збудити підозру.

Кінець кінцем, не знаходячи її, він поспитав у священика, покладаючись на професійну скромність прислужників церкви.

Йому треба було пройти тільки кроків сто — якраз друга вулиця праворуч.

Тоді він завагався. До цієї хвилини він сліпо корився волі небіжчика, тепер його опосіло збентеження, непокій, образа на думку, що він, син, опиниться зараз віч-на-віч із батьковою любовницею. Всі правила моральності, вкоріненої в нас, закладені в надра свідомості віковою традицією, вихованням, усе, що він учив ще на уроках закону божого про осіб безпутного життя, інстинктивна зневага, яку кожен чоловік має до цих осіб, хоч би навіть він і одружився з якоюсь із них, уся його обмежена порядність селянина, все повстало в ньому, затримуючи його, засоромленого й почервонілого.

Але він подумав: «Я обіцяв батькові. Слово треба справдити». Тоді він штовхнув у прочинені двері будинку, позначеного числом 18, побачив темні східці, вибрався на

четвертий поверх, помітив одні двері, потім другі, знайшов мотузку від дзвінка й смикнув за неї.

Від дзенькання, що почулось у сусідній кімнаті, йому мороз пішов по тілу. Двері відчинились, і він опинився проти молодої дами, дуже добре зодягнутої, чорноволосої, з гарним кольором обличчя, що здивовано витріщилась на нього.

Він не знав, що сказати, а вона, нічого не підозрюючи й чекаючи іншого гостя, не запрошувала його ввійти. Так вони позирали один на одного з півхвилини. Нарешті вона поспитала:

— Ви щось маєте до мене, пане?

Він пробурмотів:

— Я Гото-син.

Вона здригнулася, зблідла і пролепетала, немов давно вже його знаючи:

— Пан Сезар?

— Так.

— Значить...

— Я хочу поговорити з вами від імені батька.

Вона скрикнула: «О боже мій!» — і відступилася, давши йому ввійти. Він замкнув двері й пішов за нею.

Нараз він побачив хлопчика, років чотирьох чи п'яти; малий грався з кішкою, сидячи на підлозі перед плиткою, звідки виходила пара від поставлених на вогонь страв.

— Присядьте,— мовила вона.

Він сів. Жінка поспитала:

— Ну?

Він не зважувався говорити, втупивши очі в стіл посеред кімнати, накритий на три персони, в тому числі і для дитини. Він дивився на стілець, повернутий спинкою до вогню, на тарілки, серветки, шклянки, на почату пляшку червоного вина й не пробувану ще пляшку білого. То було місце його батька, оте, спинкою до вогню! Його чекали. То був його хліб, отам, коло серветки, бо для поганих зубів Гото скоринку зрізано. Піднявши очі, він побачив його портрет, велику фотографію, зроблену в Парижі під час виставки, таку саму, яка висіла в них удома, у спальні над ліжком.

Молода жінка повторила:

— Ну, пане Сезар?

Він глянув на неї. Вона від муки посиніла й чекала з тремтячими від страху руками.

Тоді він зважився.

— Так що, мамзель, тато помер, у неділю, на відкритті полювання.

Вона була така вражена, що навіть не поворухнулась. По кількох секундах тиші вона промовила тихо, майже нечутно:

— О! Не може бути!

Потім раптом на очі їй ринули сльози, вона закрила обличчя руками й заридала.

Мале підвело голову і, бачачи матір у сльозах, і собі залементувало. Та зрозумівши, що це раптове лихо сталося через цього незнайомого, воно кинулось на Сезара і, схопивши одною рукою за штани, стало другою щосили лупити його по позі. Зворушений і розчулений, Сезар сидів між жінкою, що оплакувала його батька, й дитиною, що захищала матір. Він почував, що в ньому самому знов заговорила журба, і очі йому пухнуть, і, щоб опанувати себе, почав говорити.

— Так,— казав він,— нещастя сталося ранком у неділю, о восьмій годині...

І він почав розказувати, хоча вона не слухала його, не пропускаючи жодної подробиці, з селянською докладністю, згадуючи найменші речі. А мале все молотило його, б'ючи тепер ногою по кісточці.

Коли він дійшов до того місця, як батько заговорив про неї, вона, почувши своє ім'я, розкрила обличчя й поспитала:

— Вибачте, я вас не слухала, я хотіла б знати... якщо вам не важко, почати знов...

Він став розповідати знову тими самими словами:

— Нещастя сталося в неділю ранком, о восьмій годині...

Він говорив довго, з зупинками й перервами, ділячись власними міркуваннями, що інколи спадали йому на думку. Вона жадібно слухала його, переживаючи зі всією жіночою вражливістю події, про які він розказував, здригаючись інколи від жаху й стогнучи: «О боже мій!» Побачивши, що вона заспокоїлась, мале перестало бити Сезара і, взявши матір за руку, стало слухати, немов щось розуміючи.

Скінчивши розповідати, Гото-син промовив:

— Тепер нам треба вдвох розпорядитись, як він бажав. Слушайте, я можу жити на всю губу, він мені багато лишив. Я хочу, щоб вам не було на що нарікати...

Але вона жваво перебила його.

— О! Пане Сезаре, пане Сезаре, не сьогодні! Мені розбито серце... Іншим разом, в інший день... Ні, тільки не сьогодні. Якщо я погоджуся, слухайте... то не для себе... ні, ні, ні, присягаюся вам. Тільки для малого. Навіть ці гроші покладемо на його ім'я.

Тоді Сезар, здогадуючись, злякано пробурмотів:

— Так... це його... мале?

— Авжеж...— мовила вона.

І Гото-син подивився на свого брата з невиразним хвилюванням, гострим і болісним.

Вона знову заплакала, а Сезар, знову зніяковівши, промовив по довгій мовчанці:

— Ну, так, мамзель Доне, я буду йти. Коли ми про все з вами побалакаємо?

Вона скрикнула:

— О! Ні, не їдьте, не їдьте, не кидайте мене саму з Емілем! Я помру з журби. В мене нема нікого, нікого, крім того маленького. О! Яке нещастя, яке нещастя, пане Сезаре! Та присядьте, будь ласка. Ми ще поговоримо. Розкажіть мені, що він робив там цілий тиждень.

Звикши коритись, Сезар сів.

Вона присунула свого стільця до грубки, де все ще упрivalи страви, взяла Еміля на руки й почала розпитувати в Сезара про його батька, найменші домові дрібнички, і з цих запитань Сезар міг бачити, чи, швидше, не роздумуючи, відчувати, що вона любила Гото всім своїм бідним жіночим серцем.

І природним ходом своїх небагатьох думок він знову повернувся до нещастя й почав розповідати з тими самими подробицями.

Коли він сказав: «У нього в животі була така діра, що можна було обидва кулаки всунути»,— вона крикнула і сльози знову ринули з очей. Тоді Сезар і собі почав плакати, а що сльози завжди зм'якшують серце, він нахилився до Еміля й поцілував його в чоло.

Мати, знову схлипуючи, пролепетала:

— Бідний хлопчик, тепер він сирота.

— Я теж,— мовив Сезар.

І вони замовкли.

Але раптом практичний інстинкт господині, що звикла про всіх турбуватись, прокинувся в молодій жінці.

— Ви, мабуть, ще зранку нічого не їли, пане Сезаре?

— Ні, мамзель.

— О! Тож ви голодні! Під'їжте хоч трошки.

— Дякую,— мовив він,— я не голодний, мені не до їжі.

Вона відповіла:

— Хоч і важко, але треба якось жити. Не відмовляйтесь. І тоді ви трохи зостанетесь у мене. Я не знаю, що зо мною буде, як ви підете.

Ще трохи опираючись, він згодився і, сівши спиною до вогню, обличчям до неї, з'їв тарілку флячків, що шкварчали в печі, і випив склянку червоного вина. Але відкорковувати біле не дозволив.

Кілька разів він витирив рота малому, що розмазував підливу по всьому підборідді.

Збираючись виходити, він поспитав:

— Коли ж скажете ви мені приїхати, щоб побалакати про справи, мамзель Доне?

— Якщо вам однаково, то наступного четверга, пане Сезар. Так я не втрачаю часу, бо четвер у мене завжди вільний.

— Добре, в той четвер.

— Ви ж приїдете на сніданок, правда?

— Ну, цього я не можу обіцяти.

— Завжди ж бо за їжею краще говориться. Та й більше часу буде.

— Ну, гаразд. Тоді о дванадцятій.

І він пішов, поцілувавши малого Еміля й стиснувши руку панні Доне.

III

Для Сезара Гото тиждень тягся довго. Ще ніколи не залишався він сам-один, і самотність була йому нестерпна. Раніш він жив біля батька, немов його тінь, ходячи з ним у поле, доглядаючи, щоб усе було зроблено, як він звелів, і якщо й покидав його на який час, то знову здивав за обідом. Вечорами вони палили люльки, сидячи один проти одного й балакаючи про коней, корів і баранів, а коли вранці вони тисли один одному руку, то це було знаком глибокої родинної любові.

Тепер Сезар був сам. Він блукав на осінніх роботах у полі, все чекаючи побачити, як десь на рівнині виросте висока рухлива батькова постать. Щоб якось згаяти час, він заходив до сусідів, розповідав про нещастя тим, хто ще не чув, а іншим знову повторював усе спочатку. Та вичерпав-

ши всі клопоти й думки, він сідав край якоїсь канави й запитував себе, чи довго ще тягтиметься отаке життя.

Він часто думав про панну Доне. Вона йому подобалась. Він визнав, що вона цілком пристойна, тиха й добра дівчина, як казав батько. Так, що добра, то напевне добра дівчина. Він вирішив бути щедрим і дати їй дві тисячі франків ренти, записавши капітал на дитину. Він відчув навіть задоволення, згадуючи, що в той четвер він знов побачить її й залагодить із нею цю справу. А потім думка про брата, про того маленького чоловічка п'яти років, сина його батька, збивала його трохи, разом і наводячи сум і зогріваючи. Хай цей нешлюбний малюк і ніколи не зватиметься Гото, все одно це його кровинка, рідня, яку він може узяти чи покинути по своїй волі, але вона завжди нагадуватиме йому батька.

Коли в четвер Грендорж дзвінком підтюпцем віз його дорогою на Руан, він відчув, як на серці йому полегшало й стало спокійніше, як ні разу ще не було від часу нещастя.

Увійшовши в кімнату панни Доне, він побачив, що стола накрито, як і минулого четверга, з тою єдиною різницею, що скоринку на хлібі не було зрізано.

Він стиснув молодій жінці руку, поцілував у обидві щоки Еміля й сів, уже оговтуючись, ніби в себе вдома, але все ж із сумом на серці. Йому видалось, наче панна Доне схудла й зблідла. Вона, мабуть, багато плакала. Цього разу вона трохи ніяковіла перед ним, ніби зрозумівши те, чого не могла відчувати минулого тижня, під першим ударом нещастя. Вона ставилася тепер до нього з надмірною пошаною, сумовитою покорою й зворушливою уважністю, немов хотіла цим заплатити йому за турботу й добрість до неї. Вони довго снідали, розмовляючи про справу, ради якої він сюди приїхав. Вона не хотіла брати стільки грошей. Це занадто, дуже вже багато. Вона заробляє досить, щоб прожити, і їй хотілося б тільки, щоб Еміль мав щось за душею, коли виросте великий. Сезар тримався добре й додав навіть од себе подарунок у тисячу франків їй на жалобу.

Коли він випив каву, вона поспитала:

— Ви палите?

— Так... в мене з собою люлька.

Він помацав у кишені. А, прокляття, він її забув! Йому стало сердито, та вона запропонувала йому батькову люльку, замкнуту в шафі. Він узяв люльку, впізнав її, понюхав,

з дрожем у голосі похвалив, яка вона гарна, набив тютюну й запалив. Потім посадовив Еміля собі на коліна і став підкидати його, як на коникові, поки мати збирала зі столу й ставила вниз у буфет брудний посуд, щоб помити його, коли він піде.

Коло третьої години він із жалем підвівся, засмутившись од думки, що вже треба йти.

— Ну, мамзель Доне,— сказав він,— бажаю вам доброго вечора, я дуже радий, що ви така, яка ви є.

Вона, зашарівшись, стояла перед ним і зворушено дивилась на нього, думаючи про іншого.

— Невже ми більш не побачимося? — сказала вона.

Він одповів просто:

— Чом би й ні, мамзель, якщо ви хочете.

— Звісно, пане Сезаре. А вам можна буде в той четвер?

— Гарзд, мамзель Доне.

— Ви приїдете на сніданок, правда?

— Так... якщо дозволите, не відмовлюсь.

— Тоді вирішено, пане Сезаре, у той четвер, о дванадцятій, як і сьогодні.

— В четвер, о дванадцятій, мамзель Доне!

ПОКІЙНИЦЯ

Я кохав її безтямно! А чому люди кохають? Чи ж то дивно, що на світі бачиш лише одне створіння, що в голові одна лиш гадка, в серці одне бажання, а на вустах одне ім'я: ім'я, яке, мов та джерельна вода, ненастанно струмить з глибин душі до вуст, і вимовляєш його, повторюєш, безупинно шепочеш скрізь, як молитву?

Не розповідатиму нашої історії, бо в коханні вона завжди одна. Я зустрів її і покохав. Ось і все. Рік прожив я в її ласках, в її обіймах, в її пестощах, в її погляді, в її строях, в її словах, так захоплений, так зв'язаний, полонений усім, що було від неї, що не міг збагнути вже, чи то ніч, чи день, чи живий я, чи ні, чи на старій землі, чи десь-інде.

І ось вона померла. Як? Не знаю, нічого не знаю.

Якось дощовим вечором вона прийшла змокла — і вранці почала кашляти. Кашляла майже тиждень — і злягла.

Що трапилось? Я того не знаю.

Приходили лікарі, щось виписували, відходили. Їй приносили ліки; одна жінка напоювала її ними. Руки в неї були гарячі, чоло горіло і зрошувалось потом, а очі блищали і були сумні. Я промовляв до неї, вона відповідала. Про що ми говорили? Не знаю. Я все забув, усе, усе! Вона померла, я дуже добре пам'ятаю її легке зітхання, таке слабке, останнє зітхання. Доглядачка зойкнула: «Ах!» — і я все зрозумів, усе!

Більше нічого я не взяв. Нічого. Прийшов священник і, мовлячи про неї, сказав: «Ваша коханка». Мені здалось, що він ображає її. Якщо вона вже мертва, то не треба називати її так. Я вигнав його. Прийшов інший, дуже добрий, лагідний. Я заридав, як він заговорив про неї.

Багато було всяких порад про похорон. Усе забуто. Добре пам'ятаю лише труну, удари молотка, як забивали її всередині. О боже!

Її поховали! Поховали! Її в ту яму! Було кілька осіб, її друзів. Я втік. Я побіг. Я довго блукав вулицями. Згодом повернувся додому. Назавтра я вирушив у подорож.

Учора я повернувся до Парижа.

Коли я знову побачив свою спальню, нашу спальню, наше ліжко, наші меблі, увесь цей будинок, де залишилося все, що залишає по собі людина, мене знову охопив такий шалений відчай, що я мало не відчинив вікно і не кинувся на вулицю. А що не міг довше сидіти посеред тих речей, стін, які оточували її, де в незримих щілинах збереглися тисячі частинок од неї самої, від її тіла, подиху, я схопив капелюх, щоб утекти звідти. Вже біля дверей я раптом налетів на велике дзеркало в передпокою. Вона поставила його тут, щоб оглядати себе щодня з ніг до голови, як виходитиме на вулицю, щоб дивитись, чи до лиця їй вбрання, чи воно акуратне і гарне, від чобіток до зачіски.

І я став, мов укопаний, перед свічадом, де так часто відбивався її образ. Так часто, так часто, що воно, здається, теж зберегло її.

Я стояв отак, тремтячи, звівши погляд на скло, на рівне, глибоке, порожнє скло, яке, однак, зберігало її цілу, володіло нею, як і я, як мій пристрасний погляд. Мені здалось, я люблю те дзеркало. Я торкнувся його — воно було холодне! О, спогад, спогад! Журне люстро, пекуче, живуче, жахливе, що змушує отак страждати! Щасливі ті люди, чие серце, немов дзеркало, де ковзають і зникають відблиски, — забувають усе, що було в ньому, все, що бачилось, чим захоплювались у симпатіях та коханні! Як я мучуся!

Я вийшов і мимоволі, не бажаючи того, пішов на цвинтар. Я знайшов її скромненьку могилу з мармуровим хрестом і на ньому кілька слів: «Вона кохала, була кохана і померла».

Вона була там, під оцим хрестом, зогнила! Який жах! Я ридав, схиливши чоло до землі.

Залишився там надовго. Потім зауважив, що спадає вечір. Тоді дивне шалене прагнення, розпачливе прагнення коханця пойняло мене. Я захотів переночувати біля неї, востаннє, ридаючи над її могилою. Але мене могли побачити, вигнати. Що робити? Я був хитрий. Я встав і почав

блукати серед того міста померлих. Я ходив, ходив. Яке ж то мале місто, поруч із тим, де живуть люди! А проте, як то їх багато, померлих, на противагу живим! Нам потрібні високі будинки, вулиці, стільки місця для чотирьох поколінь, які водночас дивляться на світ, п'ють воду з одних джерел, вино з одних виноградників, а хліб їдять з тих самих полів.

А для всіх поколінь мертвих, для всієї тої людської драбини, що спускається аж до нас, майже нічого, одне лиш поле, майже нічого! Їх бере земля, їх стирає забуття. Прощайте!

У кінці заселеного цвинтаря помітив я раптом ще один занедбаний цвинтар, де забуті небіжчики вже взялися пороком, де навіть хрести гниють, де завтра ховатимуть пових померлих. Він заріс кущами дикої троянди, великих чорних кипарисів; це сумний, чудовий сад, угноєний людськими тілами.

Був один-однісінький. Я прислонився до зеленого дерева. Я увесь заховався в ньому серед великого і темного гілля.

І я чекав, учепившись за стовбур, як потерпілий за уламок корабля.

Як усе окрила темна-темна ніч, я залишив свій сховок і тихенько, повільно, легкими кроками почав ходити по землі, сповненій покійників.

Я блукав довго-довго. Я не знаходив її. Я ходив, розставивши руки, широко розплющивши очі, наштотхувався на могили руками, ногами, колінами, грудьми, навіть головою, і не знаходив її. Я сунув навпомацки, як сліпий, я мацав каміння, хрести, залізні огорожі, скляні вінки, вінки зів'ялих квітів! Я відчитував пальцями імена, налапуючи літери. Яка ніч! Яка ніч! Я не знаходив її.

Яка темна ніч! Мене охопив страх, великий страх посеред тих вузьких стежок між двома рядами могил! Могили, могили, могили! Всюди могили! Вправо, вліво, передо мною, довкола мене, всюди могили! Я сів на одну з них, бо не міг більше йти, підламувались мені ноги. Чув, як билосся серце! І ще чув щось інше! Що? Якийсь неясний, невиразний шум! Чи то він був у моїй безтямній голові, в глушій ночі, чи під таємничою землею, під землею, засіяною людськими тілами? Я озирався довкола себе.

Скільки пробув там? Не знаю. Мене скував страх, я сп'янів від жаху, ладен був кричати, померти.

І враз мені здалося, ніби мармурова плита піді мною ворухнеться. Так, вона ворухилася, наче хтось її підносив. Умить я кинувся на сусідню могилу і побачив, так, я побачив, як важкий камінь, де я щойно сидів, піднявся; з'явився покійник, голий скелет, який, зігнувшись, відкинув плиту. Я бачив, я дуже добре бачив, хоча була темна ніч.

На хресті я прочитав:

«Тут спочиває Жак Оліван, помер на п'ятдесят першому році життя. Любив рідних, був чесним і добрим і упокоївся в господі».

Мрець теж читав, що написано на гробі. А потім узяв з дороги камінь, маленький гострий камінь і почав ретельно шкребти ті слова. Він повільно стер їх, вдивляючись своїми порожніми очима на місце, де вони щойно були написані; і кінцем кістки, що була колись вказівним пальцем, написав світляними буквами, як то пишуть сірником на стіні:

«Тут спочиває Жак Оліван, помер на п'ятдесят першому році життя. Своєю жорстокістю звів передчасно у могилу батька, щоб дістати спадок, катував жінку, мучив дітей, обдурював сусідів, крав, де тільки міг, і помер нещасним».

Скінчивши писати, нерухомий мрець оглянув свій витвір. А я озирнувся і помітив, що всі могили порозкривались, що звідти повиходили трупи, що всі вони, аби встановити правду, постирали обманливі написи на могильних каменях.

Я побачив, що всі вони були катами своїх ближніх, злісниками, нечестивцями, лицемірами, брехунами, лукавцями, наклепниками, заздрісниками, що вони крали, обдурювали, допускалися найнечесніших, найогидніших вчинків, усі ті добрі батьки, вірні подружжя, віддані сини, цнотливі дівчата, чесні комерсанти, так звані бездоганні чоловіки й жінки.

Вони всі, водночас, перед дверима їх вічного пристановища писали жорстоку, моторошну й святу правду, про яку ніхто на землі не знав або вдавав, що не знав.

Я подумав, що вона теж, певно, пише правду на могилі. І без страху тепер, біжучи між розверзнутими могилами, між трупами, скелетами, я наближався до неї, певний, що її знайду.

Я впізнав її здалеку, хоч не бачив обличчя, вкритого саваном.

І на мармуровому хресті, де щойно читав: «Вона кохала, була кохана і померла», я побачив: «Коли вийшла зрадити коханця, застудилася під дощем і померла».

Здається, мене знайшли на світанку непритомного біля якоїсь могили...

ПОБАЧЕННЯ

З бриликом на голові, мантилькою на плечах, чорним вуалем на обличчі, а другим таким самим у кишені,— його мала вона, сівши на отой злочинний фіакр, пов'язати по-верх першого,— жінка кінчиком парасоля постукувала по черевичку і сиділа в кімнаті, ніяк не зважаючи рушити на оте побачення.

А скільки ж то разів вона, під ті години, коли чоловік її, з вищого кола біржовий маклер, бував на біржі, одягалась так, щоб одвідати в його паничівському помешканні вродливого віконта де Мартеле, свого коханця.

Годинник позад неї жваво вистукував: напівпрочитана книжка лежала, розкрита, на невеличкім бюрку з рожевого дерева поміж двома вікнами; сильні пахощі від двох букетиків фіалок, що стояли на коминку в гарненьких саксонських вазах, змішувалися з потайним духом вербени, який долітав крізь прочинені двері туалетної кімнати.

Вибило третю годину — це був саме призначений час,— і вона підвелася з місця. Повернулася, глянула на циферблат і усміхнулася, подумавши: «Він мене чекає вже і нервується». Нарешті вийшла, попередила лакея, що вернеться не пізніше, як за годину,— тому була неправда,— зійшла по сходах і пішки рушила вулицею.

Були останні травневі дні, та препишна пора, коли сільська весна ніби хоче завоювати Париж, облягаючи його звідусіль, перекочуючись через дахи й стіни, примушуючи город цвісти, радісно виповнюючи каміння будинків, асфальт тротуарів і бруківку вулиць, сп'яняючи місто життєдайними соками, як зазеленілий гай.

Пані Гагган звернула праворуч, щоб, як звичайно, пройти вулицею Прованс, де раз у раз брала візника,— та м'якість повітря, оте відчуття літа, що інколи солодко перехоплює нам дух, раптом поняли її так владно, що вона, роздумавшись, рушила на шосе д'Антен, охоплена несвідомим бажанням глянути на дерева в сквері Трініте. Вона

міркувала: «Ет, почекає ще хвилин з десять!» Ця думка її розвеселила, і, йдучи серед юрби дрібними кроками, вона уявляла собі, як він, нетерпеливлячись, дивиться на годинник, розчиняє вікно, дослухається до ходи за дверима, сідає на хвилинку, знову встає, і, не сміючи палити — вона заборонила йому це на дні побачень, — розпачливо поглядає на коробку з цигарками...

Ішла вона поволі, цікава до всього, що стрівалося, — до облич людських, до крамниць, дедалі притишувала ходу і зумисне спинялась перед вітринами: так мало її хвилювали призначені сходи.

В кінці вулиці, перед церквою, невеликий скверик зелених так привабливо, що вона перейшла площу, увійшла в той садок — клітку для дітей — і двічі обійшла вузенький газон серед юрби мамок у барвистих одягах та в стрічках. Потім узяла собі стілець, сіла — і, підвівши очі на круглий, як місяць, циферблат на дзвіниці, почала стежити поглядом за рухом стрілки.

Саме під ту хвилю продзвонило половину, і серце їй, послухаючи ті звуки, здригнулося з радості. Півгодини вже виграно, чверть години треба, щоб дійти до вулиці Міромоніль, ще кілька хвилин такої от дозвільної прогулянки, — отже, годину! Цілу годину вкрала вона у побачення! А там ще яких сорок хвилин — і всьому кінець на цей раз!

Боже, як набридло їй ходити туди! Як пацієнт, що має ввійти до зубного лікаря, несла вона в серці нестерпні спомини про всі минулі зустрічі, приблизно раз на тиждень, протягом двох років, і думка, що от зараз знову має бути те саме, прикро стисла їй усе тіло.

Правда, це не було остільки неприємне, болюче, як візит до дантиста, але ж таке нудне, таке нудне, таке заморочливе, таке розволікне, таке утяжливе, що вона, здавалося, воліла б що хочете інше, хоч би й операцію. А проте йшла туди — поволі, спиняючись, дрібними кроками, розглядаючись на всі боки, — але ж ішла. О! Вона б радо уникла та вже й так двічі останнього місяця змушувала бідолашного віконта марно чекати, і не могла наважитись так скоро це відновити. Чого ж вона проти власної охоти ходила на ті побачення? Ах, чого! Бо це була вже за давнена звичка, а крім того, які ж можна було б дати пояснення щещасному Мартеле, коли б він забажав знати — чому! Навіщо вона почала цю історію? Навіщо? І сама не знала! Кохала його? Може, й кохала. Не дуже, а так, трошки,

і давно вже. Був він гарний, витончений, елегантний, люб'язний, і являв на вигляд досконалий зразок коханця для світської жінки.

Залицявся він, а вона опиралась три місяці — саме стільки, скільки того треба для пристойності й доброго тону, — а потім вона згодилась, хвилюючись і турбуючись, із чарівним страхом, на те перше побачення, — скільки їх потім відбулося! — у паничівських його антресолях, на вулиці Міроменіль. Її серце? Що відчувало маленьке серце переможеної, подоланої, завойованої жінки, коли вона ступила вперше до того, як тяжкий сон набридлого тепер, дому? Йй-богу, вона вже не пам'ятала! Забула! Можна собі пригадати певну подію, певний вчинок, дату, та не згадати по двох роках те перебіжне, легесеньке почуття, що налетіло й зараз же відлетіло. Але ж не забулася довжезна низка наступних побачень, не забувся отой підхресний шлях любові, з такими втомними, одноманітними, схожими одна на одну зупинками, аж нудило на одну згадку про те, що зараз має бути.

Господи! Навіть фіакри, що їх доводилось брати, їдучи туди, не подібні були до інших, найманих для звичайних потреб! Певна річ, візники здогадувались. Вона відчувала це з того, як вони на неї поглядали — а очі в паризьких візників жахливі! Тільки здумати, що вони раз у раз перед судом пізнають, по кількох роках, злочинців, яких возили одного тільки разу, темної ночі, з якоїсь там улиці на вокзал, що вони майже кожного дня возять стільки пасажирів, скільки є годин на день, а мають остільки тверду пам'ять, що не вагаючись можуть сказати: «Ось людина, котра найняла мене на вулиці Мортір і котру завіз я на Ліонський вокзал о дванадцятій з чвертю ночі торік, 10 липня», — тільки здумати про це, і аж здригаєшся: якій же то небезпеці піддає себе молода жінка, рушаючи на побачення і звіряючи свою репутацію першому-ліпшому з цих фурманів! Два вже роки користується вона з їхніх послуг, коли виряджається на улицю Міроменіль. Отже, як числити по одному на тиждень, перейшло їх зо сто чи й сто двадцять п'ять! Ось скільки могло стати проти неї, під критичну хвилину, свідків.

Сівши на фіакр, вона виймала з кишені другий вуаль, густий і темний, як маска, і пов'язувалась ним. Тим способом, щоправда, закривалось їй обличчя, але ж решта: одіж, брилик, парасоль, — це ж усе могло бути впізнане, коли хто

їх бачив раніш! О! Та вулиця Міроменіль — що за мука. Їй видавалися знайомі всі перехожі, всі слуги,— всі. Скоро екіпаж зупинявся, вона виплигувала й бігла прудко повз консьєржа, що завжди стояв на порозі своєї кімнати. От хто міг усе знати, все — її адресу, її ім'я, чоловікову професію, все,— бо ж із тих консьєржів найпостережливіші у світі шпиги! Уже два роки раз у раз хочеться їй якось купити його, дати йому, швиргнуть йому, проходячи біля нього, стофранкового білета. Та ні разу вона не наважилась зробити цей маленький рух — кинути до ніг зібганого папірця. Боялася. Чого? Сама не знала. Боялася, що він, не зрозумівши, покликне її? Боялася скандалу, стовписька на сходах, може навіть арешту? До дверей віконтових було лише півповерха,— а їй здавалося це таке високе, як вежа Сен-Жак *. Тільки-но зайшовши до вестибюля, малась вона, ніби попала в пастку, і здригалася од найменшого шелесту перед собою чи позад себе. Шкода було й думати вернутись — повз того самого консьєржа — на вулицю, що ніби чатував на неї; а як хто й справді показувався на сходах, то вона не наслідувалась подзвонити і вдавала, ніби йде куди інде! Вгору, вгору, вгору! Сорок поверхів так би перейшла. Потім, коли все стихало, вона хутко збігала вниз, зовсім непевна, чи віднайде його помешкання!

Він чекав на неї в елегантному одязі з оксамиту, підбитого шовком, дуже мило причепурений, але трохи смішний. До того ж за цілі два роки він у жодній дрібниці не змінив своєї манери стрічати — у жодному жесті!

Ледве зачинивши двері, зараз же промовляв: «Дайте віцлувати ваші ручки, моя мила, кохана моя!» Потім ішов за нею до покою з зачиненими віконницями і запаленими свічками,— це робилося однаково зимою і влітку, для шику, запевне,— і ставав навколішки, молитовно підвівши на неї очі. Першого разу це вийшло дуже красиво, дуже любо. Тепер їй здавалось, ніби бачить перед себе пана Дельйоне *, що в сто двадцятьє грає п'яту дію щасливо прийнятої п'єси. Треба було б подбати й про інші ефекти.

А потому, господи, потому! Наставало найгірше. Ні, він не міняв своїх ефектів, бідолаха! Славний хлопець, але — такий банальний!..

Боже, як тяжко бувало роздягатись без покоївки. Раз — ну, ще не біда, але щотижня! Справді-бо, чоловіки не повинні б вимагати од жінок такої гіркої панщини! Трудно

роздягатись, а ще трудніше, майже неможливо, одягатись. Просто хотілося закричати на того добродія, вдарити його з одчаю, з роздратування, коли він безглуздо крутився біля неї, промовляючи: «Може, дозволите вам допомогти?» Помогти! Еге! Чим би він міг допомогти? До чого був здатний? Досить було глянути, як тримає він шпильку в руці.

Певно, десь у таку хвилину й не злюбила вона його. «Може, вам допомогти?» Вбити ладна була вона його, чувши ці слова! Та й яка жінка не зненавиділа б чоловіка, що цілі два роки примушував її роздягатись і одягатись без покоївки?

Запевне, мало в світі таких незграбних, таких нудних та одноманітних мужчин. Приміром, любий отой барон де Грембаль,— він би не питався простакувато: «Може, дозволите вам допомогти?» Отой би допоміг,— спритний, жвавий, веселий, дотепний! Він дипломат, їздив по світах, бував скрізь і роздягав та вдягав, мабуть, жінок, за всіма, які тільки є, модами вбраних.

На дзвіниці вдарило три чверті. Пані Гагган устала, глянула на стрілку, шепнула з усміхом: «Як він там непокоїться!» — і прискороною ходюю вийшла зі скверу.

Пройшовши не більше десяти кроків, вона побачила нараз просто перед себе добродія, що низько їй уклонився.

— Ви, бароне! — скрикнула здивовано, бо допіру ж думала про нього.

— Я, пані.

Спитав, як ся має, а далі, по кількох незначних фразях мовив:

— Знаєте, ви єдина з моїх друзів — дозвольте вжити цього слова,— що не бачила ще моїх японських колекцій.

— А як же могла б жінка піти до нежонатого мужчини?

— Як! До чого це побоювання, коли ходиться про цікаву колекцію?

— Так чи сяк, одній то б не випадало.

— Чому? Скільки жіноцтва одвідало мене, щоб тільки побачити мої колекції! Вони щодня бувають у мене. Хочете, скажу й хто саме,— чи ні, зрештою. Треба бути скромним навіть тоді, коли нічого нема. У принципі не годиться заходити до поважного, відомого, з певним становищем чоловіка лише тим, хто має на оці щось недозволене, злочинне!

— Кінець кінцем, ваша правда.

— Отже, зайдіть, погляньте на мою колекцію.

— Коли?

— Та от зараз.

— Неможливо, я поспішаю.

— Ви ж півгодини цілої сиділи в сквері!

— Ви підглядали?

— Я дивився на вас.

— Справді-бо, я поспішаю.

— Певен, що ні. Признайтесь, що ви не дуже поспішаєте.

Пані Гагган засміялась і промовила:

— Ні... ні... не дуже...

Близенько повз них проїздив фіакр. Барон спинив його і сказав, одчиняючи дверці:

— Заходьте, пані.

— Ні, ні, бароне, ніяк не можна, я сьогодні не вільна.

— Пані, ви чините нерозважно, заходьте. Он уже дивляться на нас, ви зберете круг нас юрбу; подумують, що я вас викрадаю, і нас обох заарештують. Сідайте, благаю вас!

Зніяковіла, сама не своя, вона сіла. Він уместився поруч неї і сказав фурманові: «Вулиця Прованс».

Раптом вона скрикнула:

— Боже мій, я забула відіслати дуже потрібну телеграму; будь ласка, підвезіть мене до телеграфної контори, де тут вона є близько.

Візник спинився на улиці Шатоден, і вона звернулась до барона:

— Візьміть, прошу, картку на п'ятдесят сантиметрів. Я обіцяла своєму чоловікові запросити Мартеле завтра до нас на обід, — і якимось випало мені з голови.

Барон вернувся з синьою карткою в руці, і вона написала олівцем: «Милий мій друже, я дуже зле почуваю себе; тяжка невралгія не пускає мене з ліжка. Вийти неможливо. Приходьте обідати завтра ввечері, щоб я могла перепросити вас.

Жанна»

Запечатала дбайливо, надписала адресу:

«Віконт де Мартеле, 240, улиця Міроменіль» — і промовила, подаючи картку баронові:

— Тепер, коли ласка ваша, вкиньте це до скриньки на телеграми.

МАНДРИВНЄ
ЖИТТЯ

УТОМА

Я покинув Париж і навіть Францію, бо мені до краю набридла Ейфелева вежа.

Її не тільки бачиш звідусіль, але й натрапляєш повсюди на неї, зроблену з усіх можливих матеріалів, виставлену по всіх вітринах — невідчепне, нестерпне привиддя.

А втім, не одна тільки вежа спричинилась до мого непереборного бажання пожити деякий час на самоті, але й усе те, що відбувалося навколо неї, всередині, зверху, поблизу неї.

Бо ж справді, як наважуються геть усі газети просторікувати нам про нову архітектуру з приводу цього металевого каркаса, тоді як архітектура, найнезбагненніше й забуте в наш вік, як жодне інше мистецтво, є водночас, мабуть, і найестетичніше, найзагадковіше й найбагатше з усіх за ідейним змістом.

Крізь століття воно пронесло перевагу символізувати, так би мовити, кожную історичну добу й підсумовувати в нечисленних типових пам'ятниках спосіб мислити, відчувати і мріяти, властивий певному племені чи цивілізації.

Кілька храмів та церков, кілька палаців та замків містять у собі майже всю історію мистецтва на протязі розвитку людства, і завдяки гармонії ліній і чарам орнаменту краще, ніж будь-які книжки, розкривають перед нашими очима всю красу і велич певної доби.

Але я запитую себе, що гадатимуть про наше покоління, коли якийсь майбутній заколот не зруйнує аж до гвинтиків цю високу кощаву піраміду залізних сходів, цей неоконкретний велетенський кістяк, зведений на підвалині, нібито призначений для пишного циклопічного пам'ятника, і натомість викінчений вершечком, де витикається кумедним убогим боком недоносок — фабричний димар.

Кажуть, що це розв'язання якоїсь проблеми. Хай так, — хоч вона ні на що не потрібна, — але я скорше віддам перевагу над цим казна-колишнім заміром відновити наївну спробу спорудження Вавілонської вежі тому задуму, що хвилював іще в дванадцятому столітті будівників Пізанської дзвіниці.

Думка звести цю прегарну вежу на вісім поверхів мармурових колон, нахилену так, наче вона ось-ось має впасти, і довести враженим нащадкам, що центр ваги — то безглуздий забобон інженерів і що й нехтуючи його будови можуть бути усе ж чудові й приваблювати до себе по сімох століттях більше відвідувачів, ніж Ейфелева вежа по сімох місяцях — ця думка, безперечно, обіймає проблему — коли вже про це йдеться — своєріднішу, ніж та, що її втілює це незугарне громаддя, розцяцьковане на втіху індіанам.

Мені відома версія, за якою дзвіниця нібито сама нахилилась. Хтозна! Чарівний пам'ятник зберігає свою таємницю, повсякчас обговорювану і повік не розгадану.

А втім, що мені до тої Ейфелевої вежі! Вона, за сакраментальним висловом, правила лишень за маяк на міжнародному ярмарку — згадка про нього невідступно мене переслідуватиме, наче жахливе снище, наче жива примара відворотного видовиська, що ним видається бридливій людині юрба в години веселощів.

Я аж ніяк не збираюся осуджувати цей широкий політичний захід — Усесвітню виставку *, — що показав усьому світові, і саме в слушний час, силу, життєздатність, дійовість і невичерпні багатства тої дивної країни, що зветься Франція.

Велике задоволення, багато веселощів і великий приклад дістали народи й буржуазія. Вони розважалися від щирого серця. Отже, їм зробили добре, і вони зробили добре.

Та я упевнився вже з першого дня, що не створений задля таких розваг.

Відвідавши з глибоким захватом галерею машин і фантастичних відкриттів у сучасній науці, механіці, фізиці й хімії, переконавшись, що танок живота цікавий тільки в тих країнах, де рухається оголений живіт, і що інші арабські танки привабливі й кольористі тільки в білих алжирських ксарах *, я сказав собі кінець кінцем, що вчащати сюди інколи справа утомлива, але втішна й відпочивати від неї треба десь-інде, вдома або в друзів.

Але я не уявляв собі, на що обернеться Париж, коли сюди ринуть люди з усіх кінців світу.

Від самого ранку вулиці геть захаращені, тротуарами сунуть юрби, немов набубнявілі потоки. Все це прямує до виставки, чи відтіля, або знов туди повертається. На бруку повози тиснуться один по одному ніби вагони нескінченного потяга. Жодного вільного візника, жоден із них не погоджується везти вас куди-інде, крім виставки або до своєї стайні, якщо він має міняти коні. Не знайдеш карети й біля клубів; вони обслуговують тепер всіляких джиджиків — чужоземців; у ресторанах жодного вільного столика, жодного друга, що обідав би в себе вдома або погодився пообідати в вас. Коли його запрошуєш, він дає згоду тільки за умови бенкетувати на Ейфелевій вежі. Там-бо веселіше. І всі, немов за чийсь наказом, запрошують вас туди щодня протягом тижня чи то снідати, чи обідати.

У цій жароті, пилюці, в смороді, серед спітнілої, напіднитку юрби, серед клаптів масного паперу, що валяється й кружляє навколо, серед запаху ковбаси й розлитого на лавах вина, серед віддиху трьохсот тисяч ротів, що відгонить їхньою їжею, серед штовханини, товкотнечі, дотиків розгаряченого тіла, змішаного людського поту всіх народів, що сіють своїх бліх скрізь, де сидять і ходять,— було б цілком природно з цікавістю і з гидливістю раз чи двічі відвідати прилюдну їдальню повітряних кухарчуків,— але я дуже дивуюсь, як можна обідати щодня в цьому бруді і в тісняві, як це робили люди з порядного товариства, вишуканого товариства, вибраного товариства, товариства витонченого й манірного,— адже їх звичайно млоїть од сусідства з трудящим народом, від якого тхне людською утомою.

А втім, це беззаперечно доводить цілковиту перемогу демократії.

Немає більше каст, расових відмінностей, аристократичної еліти. Є тільки багаті й убогі. Жодна інша класифікація не спроможна визначити соціальні щаблі сучасного суспільства.

Усталюється аристократія іншого порядку — загально-визнана, вона щойно тріумфувала на Всесвітній виставці,— аристократія від науки чи скорше аристократія наукової промисловості.

Що ж до мистецтва, то воно зникає; навіть розуміння його згладжується в добірному прошарку націй; що споглядав без обурення потворне оздоблення центрального склепіння та кількох сусідніх будов.

Ми все більше зазнаємо впливу сучасних італійських смаків, і ця пошесть настільки поширилась, що навіть кучочки, відведені для художників, на цьому великому щойно закритому простолюдному й буржуазному базарі також набрали вигляду реклами й показного ярмаркового галасу.

А втім, я аж ніяк не заперечував би проти приходу й зверхності вчених, діячів науки, якби сама природа їхньої праці й винаходів не доводила мені, що це, передусім, вчені від комерції.

Можливо, це не їхня провина. Та не було б помилкою сказати, що розвій людської думки нині затиснутий між двома мурами, котрі годі вже подолати: між промисловістю й торгівлею.

На початку цивілізації душа людини зажадала мистецтва. Можна подумати, що якийсь заздрісний бог сказав їй тоді:

— Забороняю тобі надалі мати це на мислі. Думай тільки про своє земне животіння, і я дозволю тобі зробити безліч відкриттів.

Відтак звабліві й могутні почуття мистецької доби в наш час немовби справді пригасли, а натомість пробуджуються уми цілком іншого гатунку, здатні винайти всілякі машини, дивовижні апарати, складні, як людський організм, механізми, або, змішуючи різні речовини, досягти нечуваних чудових наслідків. І все це заради вдоволення фізичних потреб людини або на те, щоб її знищувати.

Ідеальні задуми, так само як і чиста безкорислива наука Галілея, Ньютона, Паскаля, видаються нам забороненими, в той час як наша уява начебто чим далі, то все дужче переймається бажанням міркувати саме над відкриттями, корисними для існування.

Та хіба ж геній того, чия думка одним стрибком майнула від упалого яблука до великого закону, що керує світами *, не народився з зерна божественнішого, ніж проникливий розум американського винахідника * — чудодія, фабриканта дзвінків, слухових і освітлювальних апаратів?

Чи не в цьому прагненні до корисного таємна вада сучасної душі, ознака її неповноцінності в загальному її тріумфі?

Можливо, я не маю жодної рації. Та в усякому разі, ці речі, зацікавлюючи, ніколи — подібно до різних течій античної думки — не захоплюють нас, роздратованих рабів мрії про витончену красу, що переслідує нас повсякчас і псує нам життя.

Я відчув, що мені було б приємно знову побачити Флоренцію, й вирушив у подорож.

НІЧ

Вийшовши з Каннського порту о третій ранку, ми ще відчували останні дотики легенького вітерця, що дмухав уночі від затоки до моря. По тому надійшов свіжий подих морського простору й погнав наїжачену вітрилами яхту до італійського берега.

Це — судно, що має водомісткість у двадцять тонн, біле-білісіньке, з ледь помітною золотою смужкою; вона обхоплює його вузьким шнурочком, наче лебедя. Вітрила з нового тонкого полотна скидаються під серпневим сонцем і його полум'яними полисками, що відбиваються у воді, на шовкові сріблясті крила, розгорнені в голубому склепінні. Три клівери линуть вперед — легкі трикутники, заокруглені подихом вітру, а велика фок-щогла звисла під гострим флагштоком, що підносить на вісімнадцять метрів над палубою свій блискучий у небесній блакиті шпиль. Бізань, позадне вітрило, неначе спить.

І невдовзі все засинає на палубі. Це пообідні години літньої днини на Середземному морі. Останні подуви вітерця вщухли. Нещадне сонце заповнює весь небокруг і обертає море на м'яку синювату гладінь без хвильок і без брижів; воно також дрімає, а мерехтливий серпанок туману над ним скидається на водяний піт.

Я наказав натягти намета для захисту від сонця, але спека під ним така, що я зійшов до салону й кинувся на канапу.

Тут, унизу, завжди прохолодно. Судно сидить глибоко, воно побудоване, щоб плавати в північних морях і витримувати негоду. В цьому маленькому плавучому житті може мешкати, хоч трохи тісненько, від шістьох до сімох осіб, — екіпаж і пасажери, а навкруг столу в салоні сяде й восьмеро.

Всередині салон обладнано лакованим кедром, облямівка з тикового дерева й повсюди сяють замки, засувки, під-

свічники — всі ті жовті й веселі прилади з міді, що становлять розкіш яхт.

Яка це дивна зміна після паризького гамору! Я вже нічого, зовсім нічого, анічогісінько більше не чую. Через кожні чверть години матрос, що дримає за кермом, кашляє й спльовує. Постук маленьких дзигарів на дерев'яній перетинці видається жахливо голосним серед безгоміння неба й моря. Й оте ледь чутне цокання, що саме тільки й порушує безмірну тишу стихій, раптом навіює мені дивовижне відчуття безмежного відлюддя, де шережи світів, приглушених у кількох метрах від поверхні цих світів, уже невлітими в німотності всесвіту!

Здається, щось від того одвічного спокою всесвітніх просторів сходить і розливається на поверхні нерухомого моря в цей задушливий літній день. У цьому є щось гнітюче, нездоланне, заколисливе й згубне, ніби дотик безкрайньої порожнини. Гасне воля, зупиняється думка, дрімота огортає тіло й душу.

Спадав вечір, коли я прокинувся. Легенькі подуви при-смеркового бризу, зрештою цілком несподівані, підганяли нас, поки не зайшло сонце.

Ми були досить близько від берега, навпроти міста Сан-Ремо, але не сподівалися до нього дістатись. Інші селища чи містечка, розкинувшись біля підніжжя високої сірої гори, нагадували купки білизни, що сохне, розстелена на березі. Де-не-де на схилах Альп курілися тумани; вкриваючи долини, вони вилися до вершин, до гребенів, що велетенською зубчастою смужкою чітко вимальовувались на рожево-бузковому небі.

Зайшла ніч, гора зникла; на рівні води вздовж усього довжелезного берега засвітились вогні.

Смачні пахощі їжі, що долинали знизу з суднової кухні, приємно поєднувалися з гострим, свіжим духом морського повітря.

По обіді я простягся на палубі. Цей лагідний день на морі очистив мій мозок, наче помах губки по затьмареному склу, і спогади хмарою заюрмилися в моїй голові, спогади про щойно покинуте життя, про людей, яких я знав, спостерігав або любив.

Ніщо не сиріє так блуканню думки і злетам уяви, як самотність на воді просто неба теплої ночі. Я був збуджений, схвильований, немовби випив п'яного трунку, вдихнув ефіру або закохався в жінку.

Ніжна нічна прохолода зволожувала шкіру ледь відчутними краплинами солоного туману. Солодкий дроз від цього теплого холодка перебігав по всій моїй істоті, увіходив у легені, сповнював раюванням тіло й дух в їхній міцній незворушності.

Щасливіші чи нещасливіші ті, хто сприймає відчуття усією поверхнею своєї шкіри, а не тільки очима, устами, чуючи носом і вухами?

Це рідкісна й страшна, мабуть, здатність — оте нервово хворобливе збудження епідерми й усіх органів тіла, що найдрібніше фізичне враження перетворює на почуття і, залежно від температури повітря, духу землі й денних барв, змушує вас страждати, сумувати чи радіти.

Коли не можеш увійти до театральної зали, бо спілкування з юрбою у незбагнений спосіб хвилює весь твій організм, коли ти не в силі завітати до танцювальної зали, бо утерті веселощі й кружляння у вальсі дратує, мов якась наруга; коли відчуваєш пригнічення аж до сліз чи безпричинову радість під враженням оздоблення, кольору шпалер чи невдалого освітлення в помешканні, або дістаєш іноді через сполучення різних відчуттів фізичну насолоду, що її ніколи не збагнути тим, хто має грубий організм, — це щастя чи нещастя?

Того я не знаю; але якщо наша нервова система не чутлива аж до муки або аж до захвату, то вона здатна передавати тільки буденні хвилювання й вульгарне задоволення.

Морський туман пестив мене, непаче щастя. Він стелився по виднокругу, і я милувався немовби загорнутими у вату зірками, вони трохи потьмяніли в похмурому білуватому склепінні. Береги поховались за млистим серпанком, що плів над водою й оточував сяйвом небесні світила. Здавалось, якась чудодійна рука щойно загорнула весь світ у пухнасті бавовняні хмаринки, виряджаючи його в невідому мандрівку.

І раптом крізь цей сніжний морок, хтозна-звідки долинувши, над морем пролетіли звуки віддаленої музики. Я подумав, що то якийсь повітряний оркестр заблукав десь у просторах, щоб пригостити мене концертом. Слабкі, але чіткі, чарівливо-лункі звуки бриніли, сповнюючи тиху ніч рокотом оперових мелодій.

Поруч мене чутно голос.

— Ага,— сказав моряк,— сьогодні ж неділя, ось у Сан-Ремо і музика грає в міському парку.

Я слухав, настільки вражений, що вважав себе за іграшку чарівного сновидіння. Довго, з невимовним захватом, я вслухався у нічний спів, що відлітав у простір.

Та ось всередині музичної фрази звуки раптом стали зростати, здавалось, вони линули до нас. Враження було таке дивовижне, таке фантастичне, що я схопився на ноги, аби краще чути. Справді, спів наближався, щомить усе чіткішав, усе дужчав. Він наближався до мене, але як? На якому примарному човні я мав чекати його появи? Він долинув так хутко, що я мимоволі уп'явся в темряву збентеженими очима. І тут зненацька я весь поринув у теплий запашний струм диких ароматів, що розлився наче хвиля, насичена гострим духом мірту, м'яти, цитринової мети, меліси, безсмертки, мастикового дерева, лаванди, чебрецю, спалених на гірських схилах літнім сонцем.

То був сповнений подихами землі прибережний вітер, що знявся, змішавшись з пахощами альпійських рослин, і приніс цю химерну симфонію в чисте море.

Я задихався, настільки сп'янілий від вражень, що з цього хмелю й запаморочення поринув у якесь марення. Я вже не знав, чи вдихаю в себе музику, чи слухаю пахощі, чи сплю серед зірок.

Квітковий бриз гнав нас у широке море, вивітрюючись у нічне повітря. Музика поволі слабшала, відтак замовкла, а судно віддалялося в тумани.

Спати я не міг. Я запитував себе, як поетові модерністу з школи так званих символістів вдалося б передати те нервово трепетне збентеження, що тільки-но мене охопило і що його, я вважав, неможливо віддати чіткими словами. Звичайно, деякі з цих запозятих виразників розмаїтих форм художнього сприймання спромоглися б з честю подолати труднощі, відтворивши в благозвучних віршах повних зумисної гучності, незрозумілих і все ж таки сприйнятних, це незбагненне поєднання запашних звуків, зоряних туманів і морського вітерця, що сіє музику серед ночі.

Мені спав на думку сонет їхнього великого привідця Бодлера:

Природа — мудрий храм, де ряд колон живих
вечоріє шепчеться, як вечоріє днина,
лісами символів проходить там людина
і зустріва привітний погляд їх.

Як верховинських лун глухі, протяжні гуки
зливаються в акорд тривалий і міцний,
де все з'єдналося: і ніч і день ясний,—
так сполучаються парфуми, барви й звуки.

Є свіжі пахощі, як тільця немовлят,
зелені, як лука, м'які, як звук гобоя,
і є торжественно-розпутний аромат —

дух амбри, ладану, дух пижма і бензою,
що в безкрай шириться, як і саме життя,—
у нім екстаза дум, в нім захват почуття¹.

Хіба ж я не перейнявся щойно до останньої волосинки
цими таємничими словами з вірша:

так сполучаються парфуми, барви й звуки.

І вони мають взаємну відповідність не лише у природі, але і в нас, інколи вони зливаються, за словами поета, «в акорд тривалий і міцний, де все з'єдналося: і ніч і день ясний» через вплив одних органів чуття на інші.

А втім, це явище відомо в медицині. Написано багато статей, навіть у нинішньому році, де його визначають як «слухове кольорове сприймання».

Доведено, що в людей надто нервових та збуджених, коли якесь почуття сильно вражене й зазнає дуже відчутного удару, він передається, наче хвиля, сусіднім почуттям, що виявляють його кожний на свій кшталт. Так, музика в деяких осіб викликає бачення кольорів. Отже, це схоже на заразливість відчуттів, що змінюються відповідно до нормальної функції того чи іншого ураженого мозкового центру.

Саме це й пояснює славетний сонет Артюра Рембо, присвячений кольоровим відтінкам голосівок,— справжня декларація основних засад, що їх сприйняла школа символістів.

А чорне, біле Е, червоне І, зелене
У, синє О,— про вас я нині б розповів:
А — чорний мух корсет, довкола смітників
Кружляння їх прудке, дзижчання тороплене;

Е — шатра в білій млі, списи льодовиків,
Ранкових випарів тремтіння незбагненне;
І — пурпур, крові струм, прекрасних уст шалене,
Сп'яніле каяття або нестримний гнів;

¹ Переклав Михайло Драй-Хмара.

У — жмури на морях божественно-глибокі,
І спокій пасовищ, і зморщок мудрий спокій —
Печать присвячених алхімії Ночей;

О — неземна Сурма, де скритий скрегіт гострий,
Мовчання Янголів, Світів безмовний простір,
Омега, блиск його фіалкових Очей¹.

Має він рацію чи помиляється?

Робітник, що виламає камінь на бруківці, навіть багаторо хто з наших визначних людей — сприймуть цього поета за божевільного або дурисвіта. Але іншим він розкриє й висловить доконечну істину, хоч ці дослідники невловимих відчуттів завжди будуть дещо незгодні між собою в оцінці кольорів і образів, що їх може викликати в нас таємниче бриління голосівок або оркестру.

Коли наука — сьогоднішня наука — визнає, що музичні ноти, діючи на певний організм, спричиняються до зорових вражень, коли соль може бути червоне, фа — бузкове або зелене, то чому ці самі звуки не можуть викликати також і смакові відчуття, і відчуття пахоців? Чому б уразливим, дещо істеричним натурам не сприймати якесь явище водночас усіма своїми чуттями, чому б символістам не дати істотам їхньої породи, невиліковним і витонченим митцям, спізнати нові чарівні відчуття? Це просте питання скорше стосується мистецької патології, ніж справжньої естетики. Хіба ж не можливо, що дехто з цих цікавих письменників, неврастеніків за покликанням, дійдуть такого збудження, що кожне одержане враження викличе в них спільну дію, так би мовити симфонію усіх здатностей сприймання?

Чи ж не це саме виражає їхня чудернацька поезія звуків, що видається цілком незрозумілою, а насправді вамагається оспівати цілу гаму почуттів і занотувати швидше за зближенням слів, ніж через їхнє розумне узгодження й відоме значення незбагненні відчуття, темні для нас і ясні для них?

Бо ж митці вичерпали всі свої засоби, дійшли до краю в пошуках нечуваного, невідомого, нового в почуттях і образах, в усьому. Від стародавніх часів на їхніх луках зірвані вже всі квіти. Отож вони невиразно відчули, що людині, можливо, потрібний більший простір для душі й почуттів. Але розум має п'ять застав, напівпрочинених, узя-

¹ Переклав Григорій Кочур.

тих на ланцюг, що їх звать п'ятеро чуттів,— ці п'ять застав люди, захоплені новим мистецтвом, стрясають щосили у наш час.

Розум, цей сліпий і працелюбний Незнайомий, нічого не може взнати, нічого зрозуміти, нічого відкрити без чуттів. Вони — єдині постачальники, єдині посередники між ним і Природою Всесвіту. Він опрацьовує лишень дані, здобуті чуттями, а ці останні можуть збирати їх тільки залежно від своїх властивостей, чутливості, своєї сили й проникливості.

Отож очевидно, що цінність думки залежить безпосередньо від якості органів сприймання і її обсяг обмежений їх кількістю.

А втім, п. Тен докладно розтлумачив і розгорнув цю теорію.

Чуттів п'ять, тільки п'ять. Вони розкривають нам і трактують певні властивості матеріального світу, що може, що повинен гайти в собі безмежне число інших явищ — та їх ми неспроможні сприйняти.

Припустімо, що людину створено без вух; вона жила б напевно так само, як і тепер, тільки для неї всесвіт був би німотний. Вона не мала б жодної підозри, що існують шум і музика — ці дещо перетворені коливання.

Та коли б вона дістала в дар інші органи чуття, дужі й витончені, також наділені здатністю перетворювати в нервові відчуття дії і властивості всього недослідженого, що нас оточує, наскільки багатші й різноманітніші стали б наші знання й почуття!

Саме в цей непроникний світ і прагне увійти кожний митець, терзаючи, силуючи, виснажуючи механізм своєї думки.

Тих, хто загинув через розлад мозку — Гейне, Бодлер, Бальзак, бурлака Байрон, що шукав смерті, пригнічений пещастям бути великим поетом, Мюссе, Жюль Гонкур і багато інших,— хіба ж не зламали їх ці зусилля розбити матеріальні перепони, що ув'язнюють людську думку?

Так, наші органи чуття — годувальники й навчителі художнього генія. Вуха народжує музику, око — маляра. Усе сприяє відчуттям поета. В романістів звичайно бере гору бачення. Воно настільки панує, що зовсім неважко, читаючи кожний опрацьований і щирий твір, розпізнати фізичні якості й властивості авторського зору. Прибільшування деталей, їх вагомість або нікчемність, захаращення ними

першого плану й специфічна їхня природа безпомилково вказують на міру й особливості його короткозорості. А погодження цілого з частинами, домірність загальних ліній і перспектив переважно над дріб'язковими спостереженнями, навіть недбалість до тих чи інших незначних фактів чи подробиць, що частенько характеризують якусь дійову особу чи середовище,— хіба це не промовляє одразу про широкий, але позбавлений гостроти погляд далекозорого?

ІТАЛІЙСЬКЕ УЗБЕРЕЖЖЯ

Весь небокрай оповитий хмарами. Світанок народжується в сіряві, пробиваючись крізь тумани, що вночі підбилися вгору й зводять свої похмурі заслони, подекуди густіші, подекуди майже білі, між нами й вранішньою зорею.

Непевний страх закрадається нам у душу, — аж стискається серце, — що, може, до самого вечора хмари огортатимуть смутком усе довкола, й очі безперестану тривожно й нетерпляче підносяться до них, ніби в німотній молитві.

Та ми здогадуємось по ясних пасмах поміж громаддям найщільніших хмар, що денне світило над ними осяває блакитне небо і їхню сніжно-білу поверхню. Ми сподіваємось. Ми чекаємо.

Мало-помалу тумани бліднуть, розпливаються, немовби тануть. Відчуваєш, як сонце палить їх, роз'їдає, гнітить своїм жаром, як велетенське хмарне склепіння, надто кволе, поступається, осідає, розколюється і розпорошується під могутнім натиском сонячного світла.

Серед хмар спалахує цяточка, там мерехтить вогняний відблиск. Пробито шпарку, промінь прослизає, скісний і довгий, спадає додолю, ширшає. Здається, неначе в цій щілині небо охопила пожежа. Це вуста, що розкриваються, більшають, полум'яніють, розпалені губи бризкають на хвилі водограєм золотого сяйва.

Тоді, в мільйонах місць водночас, хмурий небокруг розбивається, обвалюється, крізь безліч ран прохоплюються блискучі стріли, що розсипаються дощем над водою, посаваючи обрїй осяйною радістю сонця.

За ніч повітря посвіжішало; трепетання вітру, лише трепетання, пестить, лоскоче море, під цими пестощами ледь здригається, міниться його блакитна гладінь. Перед нами, по скелястому стїжкуватому пагорбу, просторому й високому, що наче вийшов із хвиль і спинився на березі,

зп'ялося гостроверхими дахами місто, пофарбоване в рожевий колір людиною, як небосхил звитяжною вранішньою зорею. Поруч кілька голубих будиночків складають чудові плями. Здається, це місце обрала собі за оселю принцеса з *Тисячі й однієї ночі*.

Це Порто-Мавріціо.

Коли дивитись на нього отак, з боку моря, то наче немає потреби й причалювати.

Однак я зійшов на берег.

Я опинився серед руїн. Будиночки немов розкришені вздовж вулиць. Ціла сторона міста завалилась у бік річки, можливо, внаслідок землетрусу, і нагромадила з гори до низу скелястого схилу розколені мури без зубців, рештки напіврозвалених жител, де вільно гуляв вітер з моря. І картина, така чарівна здаля, що так гармоніювала з народженням світанку, перетворилася на цих уламках, на цих халупах у жахливу злинялу мазанину, збляклу від сонця і змиту дощами. По вуличках, звивистих суточках, захаращених камінням і сміттям, сунув нечуваний сопук, що підіймався, очевидно, від низу мурів, такий чіпкий, тривкий і дужий, що я повернувся на яхту з забрудненими очима й відчуттям нудоти.

Це місто, проте, головне в провінції. Ступивши на італійську землю, його можна узяти за знамено убозтва.

Навпроти нього, на другому боці тої ж затоки, лежить Онелья, також дуже брудна, дуже смердюча, дарма що має не такий безпросвітно-злидений і більш оживлений вигляд.

Під ворітьми королівського колежу, розчиненими навстіж на час вакацій, якась старенька латала заяложений матрац.

Увіходимо до порту Савони.

Велетенські димарі заводів і ливарень, що їх живлять щоденно чотири або п'ять великих англійських пароплавів, навантажених вугіллям, вивергають у небо через свої розтулені пащі скарлючену димну блювоту; вона одразу падає на місто чорним дощем кіптяви, і вітерець розносить її, мов пекельний сніг, від кварталу до кварталу.

Човнярі й каботажники, не заходьте ніколи до цієї гавані, коли ви пильнуєте, щоб жодної плями не було на білих вітрилах ваших невеличких суден.

А втім, Савона втішна, чисто італійський дух панує в цих вузеньких веселих вуличках, де повно моторних

торговців, де овочі купами лежать на землі, шарлатові помідори, круглі гарбузи, чорний або жовтий виноград, такий прозорий, немовби напоєний сонцем, поспіхом перебрана зелена салатка — листя її, щиро розсипане по бруківці, видається навалою садів на місто.

Повертаючись на яхту, я запримітив зненацька в неаполітанській баланчелі * побіля набережної за величезним столом, що тягся через всю її палубу, щось дивне, наче бенкет убивць.

Червоні мов кров, забарвлюючи в один колір усе судно, викликаючи при першому погляді хвильне враження побою, різанини, пошматованого м'яса, купчилились перед тридцятьма матросами із засмаглими лицами шістдесят або й сто скибок пурпурових розрізаних кавунів.

Здавалось, ніби всі ці шибайголови пожирають на всі заставки закривавлене м'ясо тварини, наче хижак в клітці. То був бенкет. На нього запросили команди сусідніх суден. Усі задоволені. Червоні ковпаки на головах видавались блідіші, ніж червоний кавуновий м'якуш.

Коли вже зовсім поночіло, я повернувся до міста.

Звуки музики вабили мене й змусили перейти його від краю до краю. Я потрапив на широку вулицю, що нею поволі сунули юрмами буржуа й простолюддя, прямуючи на вечірній концерт — його давав двічі або тричі на тиждень муніципальний оркестр.

Отакі оркестри на цій музикальній землі варті, навіть у маленьких містах, оркестрів наших кращих театрів. Я пригадую той, що чув нещодавно уночі на палубі моєї яхти — спогад про нього зберігся, як спогад про найсолодші пестоші, що ними будь-коли мене обдаровано.

Вулиця уривалася на майдані, що вів до піщаного узбережжя, і тут у темряві, ледь освітленій жовтими плямами де-не-де розкиданих газових ліхтариків, над самісіньким морем, грав оркестр — я не гаразд розібрав, що саме. Хоча вітер з чистого моря зовсім ушух, важкі хвилі билися вздовж усього берега й гомоніли одноманітно та помірно, в лад з жвавою грою інструментів, а з фіалкового видножоло, фіалкового, аж блискучого, позолоченого незліченим зоряним пилом, спадала на пас темна тихесенька ніч. Вона вкривала прозорими сутінками мовчазну юрбу, що ледь чутно перешіптувалася, проходжувалася легким кроком навколо гуртка музик або сиділа на садових лавах, на великих каменях, розкиданих уздовж пляжу, на велетенських

палях, складених на землі біля дерев'яного каркасу великого споруджуваного судна з іще напіввідкритими бортами.

Мені не відомо, чи савонські жінки вродливі, але я знаю, що вони майже всі виходять на вечірню прогулянку простоволосі і всі — з віялом у руці. Які чудові ці безгучні помахи ув'язнених крил, білих, плямистих або чорних, що мають ледь видимі, тріпотливі, наче великі нічні метелики, затиснені пальцями. В кожній зустрічній жінки, в кожному гурті, що блукає чи спочиває, бачиш це упокорене пурхання, це нерішуче зусилля пелюстків злетіти, вони колихаються й немов відсвіжують вечірнє повітря, домішуючи до нього щось кокетливе, жіночне, чим з насолодою дихають чоловічі груди.

І раптом серед цього тріпотіння віял і непокритого жіночого волосся навколо мене я замріявся по-дурному, принувши у спогади про чарівні казки, як траплялося мені в колежі, в холоднечому дортуарі, марити, перед тим як заснути, про роман, прочитаний потайки під кришкою парти.

Отак іноді, в глибині мого постарілого, отруєного зневірою серця, прокидається на кілька хвилин маленьке паївне хлопчаче серце.

Одне з найкрасивіших видовищ у світі — це Генуя, коли дивитись на неї з моря.

У глибині затоки місто підноситься попід горою, неначе виходить із хвиль. Уздовж обох берегів, що охоплюють його півколом, немовби пригортають, захищають і пестять його — п'ятнадцять маленьких міст — сусіди, васали, слуги, — дивляться в воду й купають у ній свої ясні будиночки. Ліворуч од свого великого ласкавця лежать Коголето, Аренцано, Вольтрі, Пра, Пельї, Сестрі-Поненте, Сан-П'єр д'Арена; праворуч — Стурла, Кварто, Квінто, Нерві, Больяско, Сорі, Рекко і Камольї — остання біла пляма на виступі Порто-Фіно, що замикає затоку з південного сходу.

Генуя здіймається над своїм величезним портом на перших пагорбах Альп, що височіють позад неї й тягнуться вдалину, немов велетенський мур. Прямокутна височенна вежа на загаті, маяк, званий «Ліхтарем», скидається на страховинну велетенську свічку.

Увіходимо в зовнішню гавань, просторе, чудесно захищене водоймище, де сновигає флотилія буксирних пароплавів у пошуках зарібку; відтак обігнувши східний мол,

добираємось до самої гавані, що захрясла цілим юрмищем суден — прегарних, приємно забарвлених суден з півдня й сходу — тартан, баланчел, магон, несподівано вигадливо розфарбованих і опоряджених вітрилами й щоглами, з глибокими з повизолочуваними мадоннами й святими, що стримлять на прові обік чудернацьких тварин — також священних заступників.

Весь цей флот пречистих дів і талісманів виструнчився вздовж набережної, звернувши до центру водоймища свої гострі різного розміру носи. По тому показалися потужні залізні пароплави, — власність суднових товариств, — вузькі, високі, могутньої стрункої будови. Серед цих морських мандрівців траплялись зовсім білі судна — великі трищоголові або бриги в сліпучому, наче в арабів, одязі, на якому гради сонячні промені.

Якщо нема нічого привабливішого над війстя гавані, то немає й нічого бруднішого, ніж вхід до міста. Бульвар набережжя — суцільне болото з покидьків, а вулиці, своєрідні, вузькі, затиснуті немов коридори між двох звивистих шерег непомірно високих будинків, безперестану вибликають нудоту своїми заразливими випарами.

В Генуї відчуваєш те саме, що й у Флоренції, а найбільше у Венеції: вони справляють враження надзвичайно аристократичного міста, що опинилось під владою черні.

Тут спадають на думку жорстокі магнати, що воювали між собою й торгували на морі, а потому на гроші, здобуті від своїх перемог, від військової здобичі, або торговельного зиску, будували собі дивовижні мармурові палаці, — вони й досі стоять обабіч головних вулиць міста.

Коли увіходиш до цих розкішних помешкань, потворно розмальованих нащадками вельможних громадян найгородовитішої з республік, коли порівнюєш їхній стиль, їхні двори, сади, портики, внутрішні галереї, оздоби й велич у розташуванні будов з дикунською пишнотою найкращих готелів сучасного Парижа, з палацами мільйонерів, котрі знають тільки те, що стосується грошей, і неспроможні ані замислити, ані зажадати чогось прекрасного, нового й створити його за своє золото, — тоді усвідомлюєш, що справжня розумова вишуканість, здатність збагнути рідкісну красу найдрібніших форм, довершеність пропорцій і ліній зникли з нашого демократизованого суспільства, цієї суміші багатих фінансистів, позбавлених смаку, і вискочнів, позбавлених традицій.

Цікаве спостереження — відзначити, наскільки банальні сучасні помешкання. Увійдіть до старовинного генуезького палацу, перед вашими очима постає низка чільних дворів з галереями, колонадами, з мармуровими сходами невимовної краси, по-різному задуманих і виконаних справжніми митцями для людей освічених і вимогливих у питаннях мистецтва.

Завітайте до старезних французьких замків, ви знайдете там те саме прагнення до постійного відновлення стилю й орнаменту.

Увійдіть по тому до найбагатших будинків сучасного Парижа: ви там милуватиметеся втішними старовинними речами, що ретельно каталогізовані, наділені етикетками й виставлені під склом відповідно до їхньої вартості, встановленої знавцями, — але жодного разу ви не зупинитесь, вражені своєрідним і вигадливим виконанням різних частин самої будівлі.

Архітектора зобов'язують спорудити гарний будинок вартістю в кілька мільйонів, і відраховують йому п'ять чи десять відсотків од усїєї суми, залежно від обсягу художніх робіт, що їх він змушений був внести до плану.

Шпалерникові на дещо інших умовах доручають прикрасити будинок. А як цим майстрам добре відоме вроджене невігластво їхніх клієнтів, то вони не зважаються пропонувати їм новий проект і задовольняються тим, що повторюють з деякими відмінами зроблене вже для інших.

Коли ви відвідаєте в Генуї ці старовинні шляхетні оселі, намілуєтеся кількома полотнами, особливо трьома чудесними, належними пензлеві творця шедеврів, на ймення Ван-Дейк, вам залишиться тільки оглянути Кампо-Санто, новітнє кладовище, музей скульптурних надгробків, найхімерніший, найдивніший, найбільш моторошний і, можливо, найсміховинніший у світі. Вздовж усїєї величезної чотирикутної галереї і громаддя монастиря, зверненого на внутрішній двір, що його могили бідноти вкривають снігом білих надгробків, ви новолі йдете перед рядами мармурових буржуа, — вони тужать над своїми небіжчиками.

Що за таємниця? Виконання цих фігур свідчить про відмінну майстерність, справжній талант митців. Натуральність одягу — сукні, куртки, штанів — передано чудовими способами праці над формою. Я бачив тут муарову сукню, чіткі брижі мінливої тканини дивували око неймовірною

правдоподібністю. І водночас немає нічого настільки непереборно гротескного, страхотливо заяложеного, ганебно утертого, ніж ці люди, що оплакують своїх улюблених родичів.

Чия ж тут провина? Скульптор, вбачаючи в обличчях своїх моделей тільки одну вульгарність сучасних буржуа, не пам'ятає знайти в них той вищий відблиск людяності, що її так чудово схоплювали фламандські малярі, коли вони зображували з довершеною майстерністю найзвичайніші й найпотворніші типи свого народу. Та винен, мабуть, і буржуа, що його ница демократична цивілізація обкачала, як кругляк у морі, обтісуючи, згладжуючи особливі риси його вдачі,— і він утратив од цього тертя останні ознаки оригінальності, якою колись кожний соціальний клас був, здавалось, обдарований природою.

Генуезці, як видно, дуже пишаються цим дивовижним музеєм, що спантеличує його суддів.

Від генуезької гавані до миса Порто-Фіно, між блакиттю моря й пазеленню гір, тягнеться піщаними берегами безперервна вервечка маленьких міст, розсипане намисто будиноків. Південно-східний вітерець змушує нас маневрувати. Він слабенький, але під його раптовими поривами яхта хилиться набік, кидається несподівано вперед, немов норувистий кінь, з двома пінястими валками, що вирують обіч поса, немов слина морського звіра. Потому вітер вщухає, судно заспокоюється й знову повертається до своєї тихої повільної ходи, залежно від галса, то віддаляючись, то наближаючись до італійського побережжя. Капітан, обстежуючи обрій крізь бінокль близько другої години дня, щоб розпізнати за вітрилами й галсами суден на видноті силу й напрям повітряних струмів у тих місцях, де з кожної затоки віє бурхливий чи лагідний вітер, де зміни погоди прикрі, як нервові напади в жінок,— зненацька звернувся до мене:

— Доведеться, пане, спустити гафтопсель. Дві шхуни, що йдуть перед нами, допіру згорнули вітрила. Мабуть, там здорово дме.

Віддано наказ, і довге надуте вітрило спустилося з верхівки щогли й слизнуло обвисле, пласке, ще тріпочучи, наче підбитий птах, уздовж фок-щогли, що вже відчула ознаку близького шквалу.

Хвиля зовсім не було. Лише подекуди море кучерявилось дрібними баранцями. Та раптом далеко попереду я вгледів водяну поверхню білу-білісіньку, наче хтось розіслав зверху скатертину. Вона насувалась, наближалась, поспішала, і коли ця пухнаста смуга була вже в кількох сотнях метрів від нас, усі вітрила яхти раптом затремтіли від бурхання вітру, що мчав навскач поверхнею моря, знавіснілий і розлючений, вдираючись у біле шумовиння, як ото рука, що патрає лебедя. І весь цей пух, зіскублений з водної поверхні, вся піниста пелена знялася, закрутилась, розпорошилась під невидимим свистючим натиском навального вітру. Яхта хоч і лежала на боці, борт занурився у хвилі, що хлюпотіли й заливали палубу, ванти натяглись, щогли стогнали — яхта також линула вперед з божевільною швидкістю, немов у якомусь запамороченні, в нестримному шаленстві льоту. Це насправді, мабуть, стан невимовного сп'яніння, неймовірного захвату, коли, напружуючи всі м'язи від шиї до кісточок, тримаєш обома руками довгий залізний брус і ведеш крізь бурю цю бездіяльну, покірну й безживну істоту, споруджену з дерева й полотна!

Лють повітряних струмів тривала не більше сорока п'яти хвилин; і коли Середземне море прибрало знову свій гарний блакитний колір, мені видалось — настільки повітря стало раптом лагідне,— що роздратування небес стихло. То був гнів, що впав, поклавши кінець негостинному ранку, і веселий сміх сонця широко розлився навколо.

Ми наближались до миса. І я запримітив там на самому краєчку, під високою кручею, в неприступній на вигляд ущелині, церкву і три хатини. Боже милий, хто ж там живе? Що можуть робити ці люди? Як спілкуються вони з іншими живими істотами, хіба що за допомогою одного з двох маленьких човників,— їх витягли на вузьку прибережну смужку.

Ось ми й обминули мис. Узбережжя тягнеться до Порто-Венере, тобто до в'їстя затоки Спеції. Вся ця частина італійського берега незрівняно приваблива.

В широкій і глибокій бухті, що відкрилась нашим очам, виднілися Санта-Маргеріта, далі Рапалло, К'яварі, ще далі — Сестрі-Леванте.

Яхта, повернувшись іншим бортом, ішла на відстані двох кабельтових від скель, і ось, за рогом мису, який ми щойно обійшли, в глибині раптом відкрилось міжгір'я,

куди заходить море, заховане, зовсім непомітне міжгір'я, затінене деревами — півнями, олівами, каштанами. Малесеньке селище, Порто-Фіно, розкинулось півмісяцем навкруг цього затишного плеса.

Ми поволі перетинаємо вузький прохід, що єднає чарівну гавань з широким морем, і увиходимо до цього півкола будинків і густо-зелених свіжих гаїв над ними — все це відбивається у свічаді спокійного округленого водоймища, де немов дримають кілька рибальських човнів.

Один із них підпливає до нас, веслує якийсь старий. Він вітається до нас, поздоровляє з прибуттям, показує, де краще вкинути кітву, бере якірний ланцюг, щоб одвезти його на берег, повертається, пропонуючи свої послуги, поради, все, що заманеться нам у нього вимагати, словом, гостинно приймає нас у цьому рибальському селищі. Це хазяїн порту.

Ніколи, здається, я не відав такого раювання, що зазнав під час входу до зеленої бухточки, й відчуття спокою, злагоди, припинення марної метушні, в якій колотиться наше життя, дужчого й заспокійливішого ніж те, що огорнуло мене, коли я почув звук кинутої кітви, — його я сприйняв у захваті усією своєю істотою, він-бо звістував тривалу зупинку.

Ось уже тиждень, як я сиджу на гребці. Яхта непорушно стоїть серед малесенького затишного рейду. А я блукаю у своєму човні вздовж берегів, побіля печер, де море воркоче в глибині невидимих вікнин, і навкруг чудернацьких, з порізаними берегами острівців, що їх безперестану зволожує своїми поцілунками вода за кожним припливом, прослизаю над підводним камінням, що майже сягає водної поверхні, вкритої гривкою морських водоростей. Я люблю дивитися, як пропливають під моїм човном у коливаннях невідчутних хвиль довгі червоні чи зелені стеблини, де змішуються, ховаються й шмигають величезні родини щойно народженої на світ мільги; немовби живе й плаває насіння срібних голок.

Коли я підводжу очі на прибережні скелі, то помічаю там громадки голих хлопчаків з засмаглим тілом, що здивовано розглядають зайшлого мандрівця. Вони так само незчисленні, як і інші нащадки моря — ніби вчора вилуплене плем'я юних тритонів, що пустують і плазують по гранітних берегах, аби ковтнути трохи повітря широким просторів. Вони ховаються по різних ущелинах, їх

можна побачити на скелястих виступах, коли вони стоять на весь зріст, чітко вимальовуючись на тлі італійського неба своїми гарними тендітними формами бронзових статуєток. Інші сидять, звисивши ноги, на краєчку великого каменя, спочиваючи між двома стрибками у воду.

Ми покинули Порто-Фіно, щоб побувати в Санта-Маргеріті. Там немає гавані, це лише глибинна частина затоки, трохи відгороджена мелом.

Земля тут така принадна, що змушує майже забути про море. Місто притаїлось під захистом двох гір, вони сходяться над ним кутом. Гори розмежовує долина, що тягнеться в напрямі до Генуї. З обох її боків безліч вузьких каменястих доріжок, затиснутих між двома мурами в метр заввишки, перехрещуються, піднімаються вгору й спускаються донизу, розбігаються навсібіч ярками й уступами, відмежовуючи численні нивки чи скорше садки з оливкових і фігових дерев, оповитих червоними виноградними лозами. Крізь їхнє підпалене сонцем і переплутане з гіллям листя видніється, скільки сягає око, лазурове море, червонясті виступи, білі селища, соснові ліси на гірських схилах і високі сірі гранітні вершини. Перед домочками, розкиданими то тут, то там, жінки плетуть мережива. А втім, у тутешній місцині не побачиш жодної хатини, де біля дверей не сиділи б заглиблені в це спадкове рукомесло дві чи три таких трудівниці, перебираючи легкими пальцями нескінченні чорні чи білі нитки, намотані на куці шматочки жовтого дерева, що падають, танцюють і підстрибують безперестанку. Жінки частенько трапляються вродливі, величні, мають гордовиту поставу, але неохайні, недбало зодягнені, нечепурні. В багатьох із них зберігаються ще сліди сарацинської крові.

Якось у селищі на розі маленького завулку повз мене пройшла одна з цих жінок, схвилювавши дивною, можливо ніколи не баченою красою.

З-під великої кучми темного волосся, що розсипалось у безладді навколо чола, недбале й поспіхом зачесане, виглядало овальне обличчя, смагляве, як у дочки Сходу, муринок, що успадкувала величну ходу своїх прадідів, але флорентійське сонце надало їй шкірі золотих відтінків. Очі — які очі! — подовжисті, непроглядно чорні, здавалось, постили, навіть не дивлячись з-під вій, таких довгих і густих, яких я не зустрічав ніколи в житті. Шкіра навколо очей

була напрочуд темна, і якби я не бачив її при ясному денному світлі, то в мене виникла б підозра у штучних світських засобах.

Коли зустріваш подібні створіння, вбрані в лахміття, так і кортить схопити їх і завести світ за очі, хай на те тільки, щоб прикрашати їх, казати їм, які вони прекрасні, милуватися ними. Байдуже, що вони не розуміють загадок нашого захвату; неотесані, як усі ідоли, чарівні, подібно їм, вони і створені лише на те, щоб їх кохали збезумлені серця, щоб їх славили гідними їхньої краси словами!

Однак, коли б я міг вибирати поміж найвродливішою з живих істот і жінкою, зображеною Тиціаном, що її я за тиждень знову побачив в округлій залі Уффіці у Флоренції, я вибрав би Тиціанову жінку *.

Флоренція, що привертає до себе як місто, де колись мені було б пайлюбіше жити, що таїть для моїх очей і мого серця невимовний чар, приваблює мене до того ж майже почуттєво ще й образом цієї жінки на ліжку, предивної мрії плотської принади.

Коли я марю про це місто, повне чудес настільки, що наприкінці дня повертаєшся до краю втомленим від усього перебаченого, немов мисливець після цілого дня полювання, перед моїми очима виникає раптом ніби осяйне серед з'юрмлених у голові спогадів, велике подовжисте полотно, де спочиває ця пишнотіла жінка з нескромним жестом, оголена й білява, живуца й спокійна.

Після неї, після цього могутнього знадливого поклику людського тіла, постають тихі, сумирні й цнотливі мадонни, насамперед Рафаелівські: *Мадонна з щиглятком*, *Мадонна Гран Дукка*, *Мадонна у фотелі*, і ще інші мадонни примітивів з невинними обличчями, тьмяним волоссям, ідеальні й містичні, а також і земні, сповнені здоров'я й сили.

Коли побродиш не тільки в цьому, єдиному в своєму роді місті, але й по всій країні Тоскані, де люди доби Відродження так щедро розкидали свої шедеври, запитуєш себе з дивуванням, яка ж то була піднесена й плідна, сп'яніла від краси й натхнена до безуму творчим пориванням душа цього покоління, розбудженого маренням про мистецтво.

По церквах маленьких міст, куди йдуть у надії побачити речі, не вказані в путівниках для загалу, ви знайдете на стінах в глибині хорів неоціненні полотна великих і скромних майстрів, що ніколи не продавали своїх полотен до Америк, тоді ще не досліджених, і відходили в безвість

убогі, не сподіваючись забагатіти, працюючи тільки заради мистецтва, як побожні трудівники.

Ця порода митців, що не знала немічності, не залишила по собі нічого пересічного. Той самий відблиск вічної краси, що засяла під пензлем художника, під різцем скульптора, ще яскравіше виступає в лініях кам'яних будов.

Церкви й каплиці повні скульптур Луки делла Роббіа *, Донателло *, Мікеланджело; бронзові врата, створені Бонанном *, або Джованні да Болонья *.

Коли зупинитися на площі Синьорії, проти Лоджії деї Ланці, одразу можна побачити, під тим самим портиком, *Викрадення Сабінянок, Геракла, що стинає голову кентаврові Нессу* Жана да Болоньї; *Персея з головою Медузи* Бенвенуто Челліні; *Юдіту й Олоферна* Донателло. Ще кілька років тому тут стояв і мікеланджелівський *Давид*.

Та чим більше п'янять, чим більше полонять тебе чари цієї мандрівки в лісі мистецьких високодовершених творів, тим дужче також охоплює тебе й чудне почуття тривоги, що невдовзі приєднується до радості споглядання. Його причина — дивний контраст сьогоденної, такої нищої юрби, її невігластва у тому, на що вона дивиться, з місцем, де вона живе. Відчуваєш, що чутлива, горда й витончена душа колишніх, уже зниклих людей, котрі вкрили цю землю високохудожніми творіннями, не хвилює голови під круглими капелюхами шоколадного кольору, не оживлює байдужі очі, не підносить цього простолюддя,— воно ж бо не вмисляти,— над його буденними прагненнями.

Повертаючись до побережжя, я зупинився в Пізі, щоб знову глянути на соборний майдан.

Хто спроможеться будь-коли збагнути трепетне журливе зачарування деяких майже померлих міст?

Піза — одне серед них. Ледь увійдеш до міста, як тебе огортає тужлива млість, безсиле бажання піти геть чи залишитися тут, якась байдужість — втекти відсіль чи впитатися без кінця похмурою ніжністю його повітря, його неба, його будинків і вулиць, де живуть найсумирніші, наймовчазніші в світі люди.

Здається, життя відійшло від нього, як і море, що віддалилось, прирікши на забуття колись панівний у цих місцях порт і розіславши між новим узбережжям і покинутим містом порослу лісом рівнину.

Жовті води Арно перетинають місто, вони струмлять, укриті легкими хвильками, поміж двома високими мурами,

де пролягають два головних бульвари з будинками, також жовтуватими, з особняками й кількома скромними палацями обабіч.

Зведена у французькому стилі тринадцятого століття капличка Санта-Марія делла Спіна стоїть одним однією на набережній, різко перетинаючи її звивистий шлях, і підносить над самісінькою водою свою бічну стіну, вирізьблену у вигляді ковчежка.

Вулиця Санта-Марія прямує до соборного майдану.

Людей, котрих досі ще хвилює краса старовинних пам'ятників мистецтва, ніщо на землі, звичайно, не може глибше здивувати й вразити, ніж ця поросла травом, обведена високими фортечними мурами простора площа, де замкнені такі різні за своєю композицією собор, Кампо-Санто, Баптістерій і Похла вежа.

Коли дійдеш до краю цього пустельного занедбаного поля, обгородженого старезними мурами, за ними раптом виростають перед очима ці чотири великі мармурові створіння, що так несподівано вражають своїми обрисами, барвами, гармонією ліній і пишнотою; зупиняєшся в захваті, збентежений і схвилюваний, як перед найрідшим і найвеличнішим видовищем, що його тільки може явити очам людське мистецтво.

Але собор насамперед вабить і затримує увагу через свою незрівнянну гармонійність, нездоланну могутність пропорцій і розкіш чільної стіни.

Це базиліка XI століття в тосканському стилі, вся з білого мармуру і з чорними та кольоровими інкрустаціями. Перед цим довершеним взірцем романо-італійської архітектури не відчуваєш того зачудування, що його навіюють душі деякі готичні собори: їхнє сміливе знесення вгору, зграбність веж і дзвіничок, геть оповитих кам'яним мереживом, і неймовірна диспропорція між їхньою висотою й основою будов.

Але бездоганні пропорції собору, невимовна чарівність усіх ліній, форм і його чільної сторони, оздобленої внизу пілястрами, з'єднаними між собою за допомогою аркад, а вгорі чотирма галереями з колонками, зменшуваними від нижчого до горішнього поверху, до такої міри вражають і полоняють, що привабливість цього архітектурного пам'ятника зберігається як спогад про чудесну поему, про пережите високе хвилювання.

Ніщо не в силі змалювати цю красу, треба все це побачити на власні очі, й побачити тут, на тлі класичного італійського неба особливого блакитного кольору, де хмаринки, що повільно плывуть до обрію сріблястими отарами, видаються копіями, зробленими природою з полотен тосканських художників. Бо ж ці давні митці були реалісти, наскрізь пройняті італійським повітрям, і фальшивим майстрам, заробітчанами у мистецтві, нічого іншого не залишається, як наслідувати їх під французьким сонцем.

Дзвіниця за собором, завжди нахилена, немов ладна щохвилини впасти, непокоїть своїм глузуванням над властивим нам відчуттям рівноваги, а навпроти неї Балтістерій заокруглює свою високу стіжкувату баню перед брамою Кампо-Санто.

Через це кладовище, чиї фрески мають за живопис неабиякої цінності, тягнуться гарненькі зграбні галереї, пройняті зворушливим смутком; дві величезних липи, що стоять між ними, ховають у своїх листяних шатах чимало всохлого гілля,— під подувом вітру воно якимось чудно шарудить, наче стукаються одна об одну кістки.

Дні минають. Наближається кінець літа. Я хочу відвідати ще одну далеку країну, де інші люди залишили хоч більш стерті часом, але також вічні спогади. І саме вони, тільки вони, спромоглися подарувати своїй батьківщині Всесвітню виставку, що її дивитимуться в усі прийдешні віки.

СИЦІЛІЯ

У Франції існує переконана думка, що Сіцилія — дика країна, несприятлива і навіть небезпечна для відвідин. Інколи якийсь мандрівник, набуваючи слави сміливця, наважується доїхати до Палермо й, повернувшись, проголошує, що це дуже цікаве місто. Та й по тому. Чим саме цікаві Палермо й уся Сіцилія? Ніхто поміж нас цього не знає до пуття. По правді кажучи, це тільки модне питання. Цього острова, перлини Середземного моря, немає в числі тих місцевостей, куди звичайно їздять, а знайомство з ними — ознака доброго тону, що складає, подібно до Італії, частку знаць освіченої людини.

Однак з двох поглядів Сіцилія мала б приваблювати мандрівників, бо її природна краса така само своєрідна й чудова, як і краса мистецька. Відома надзвичайна родючість сіцилійської землі, уславленої, як житниця Італії, і її бурхливе минуле, коли різні народи йшли павалою й захоплювали її одні за одним; таке було в них непереборне бажання нею заволодіти, що билися за неї й гинули без числа, немов за палко жадану красуню.

Подібно до Іспанії, це країна помаранчів і квітів, її повітря весною — самі пахощі; щовечора вона засвічує над морями страхітливий ліхтар Етни, найбільшого європейського вулкана. Але що робить цю країну єдиною в світі, чому її конче треба побачити — це насамперед те, що вся вопа від краю до краю — суцільний своєрідний дивовижний музей старовинної архітектури.

Архітектура мертва сьогодні, в наш вік, коли мистецтво ще в шані, та проте він наче втратив здатність творити прекрасні речі з каменю, таємницю приваблювати гармонією ліній, почуття зграбності в пам'ятниках. Ми ніби вже не знаємо, вже не в змозі зрозуміти, що лише одна пропорційність муру може дати людині таке саме відчуття мисте-

цької радості, таємниче й глибоке хвилювання, як і шедевр Рембрандта, Веласкеса або Веронеза.

Сіцилії судилося щастя належати по черзі різним плідним народам, що надходили то з півночі, то з півдня і вкрили її землю нескінченно різноманітними творіннями, де з'єднались в чудесний і несподіваний спосіб гостро протилежні впливи. І з цього народилося своєрідне мистецтво, не знане деінде, що в ньому панують серед грецьких і навіть єгипетських залишків арабські впливи, і суворість готичного стилю, занесеного норманнами, пом'якшується дивовижною вправністю в візантійських оздобах і орнаменті.

Дивна насолода — вишукувати в цих чудових пам'ятках особливі прикмети кожного з цих мистецтв, розпізнавати то якусь деталь, що надійшла з Єгипту, як, скажімо, занесені арабами шпичасті склепіння, опуклі або скорше сферичні склепіння, що нагадують сталактити в морських печерах, то чисто візантійський орнамент або прегарні готичні фризиди, що викликають раптово спогад про високі собори північних країн, на трохи присадкуватих церквах, також побудованих норманськими володарями.

Коли надивишся на всі ці пам'ятники, які хоч і належать до різних часів і походять з різних джерел, проте мають однаковий характер, однакову природу, можна певно сказати, що вони ні готичні, ні арабські, ані візантійські, а сіцилійські; можна стверджувати, що існує сіцилійське мистецтво й сіцилійський стиль, завжди розпізнаваний і, без сумніву, найчарівніший, найрізноманітніший, найбагатший барвами й вигадкою серед інших архітектурних стилів.

Також найкращі й найдосконаліші взірці давньогрецької архітектури знайдено саме в Сіцилії, серед незрівняно прекрасних краєвидів.

Найлегший переїзд сюди — від Неаполя до Палермо. Зійшовши на берег, відчуваєш подив, вражений рухом і веселощами цього великого міста з двохсот п'ятдесятьма тисячами мешканців, де повно крамниць і галасу, де хоч і менше метушні, ніж у Неаполі, та, проте, не бракує й життя. Насамперед зупиняєшся перед першим візком, що трапляється на очі. Ці візочки, маленькі чотирикутні скриньки на високих жовтих колесах, прикрашені наївним і чудернацьким малюванням, що зображує історичні чи приватні події, різні пригоди, битви, зустрічі монархів, але найчастіше баталії Наполеона Першого й епізоди хрестових походів. Їх підтримують на вісях якісь особливі

підпірки, вирізані з фанери й заліза; колісні шпичі теж вправно вирізьблені. Запряжена у візок худобина з одною китицею на голові й іншою — посеред хребця; вбрана в чепурну барвисту зброю: кожний палець шкіри прикрашено червоною вовною і малесенькими бубонцями. Ці розмальовані візочки, кумедні, розмаїті, котяться вулицями, приваблюючи очі й думку, мандрують, неначе ребуси, що їх раз у раз прагнеш розгадати.

Зовнішній вигляд Палермо надзвичайно своєрідний. Місто лежить у широкій улоговині між оголеними горами сірasto-голубого кольору, що іноді міниться червоним; його розмежовують на чотири частини дві широкі рівні вулиці, що перетинаються між собою посередині. Від цього перехрестя, наприкінці величезних коридорів з будинками обабіч, видно з трьох боків гори, а з четвертого — море, блакитну, яскраво-блакитну пляму, що, здається, прослалася зовсім близько, ніби місто впало в воду!

В день прибуття одне бажання невідступно переслідувало мене. Я хотів подивитися Палатну каплицю, що її назвали мені дивом з усіх див.

Палатна каплиця, найгарніша в світі й найдивовижніша релігійна коштовність, вимріяна людським розумом і виконана руками талановитого митця, замкнена в важкій будівлі королівського палацу, старовинної фортеці, зведеної норманнами.

В цій каплиці немає зовнішніх стін. Коли увіходиш до палацу, тебе насамперед вражає зграбність внутрішнього двору, оточеного колонами. Красиві сходи з прямими вигинами несподівано створюють надзвичайно гарну, різьблену перспективу. Навпроти вхідних дверей є інші двері, видовбані в фортечній стіні, вони виходять на далекі поля й зненацька відкривають вузьку смужку глибокого небокраю, і ти немов потрапляєш крізь цю лучкувату шпарину в якісь безмежні краї, в нескінченні марення, а прикутий до неї зір нестримно лине до голубої гірської вершини, що видніється там, у далечині, над величезною рівниною помаранчевих гайків.

Коли увіходиш до каплиці, тебе зразу охоплює відяуття, що перед тобою щось надзвичайне, чий силі скоряєшся перше, ніж її розумієш. Мальовнича й спокійна, прониклива й беззаперечна краса цієї маленької церкви — найдозвіренішого твору мистецтва, який тільки можна уявити, змушує тебе прикипіти на місці перед цими стінами, вкря-

тими велетенською мозаїкою на золотому тлі, що тьмяно блищить і освітлює всю каплицю присмерковим сяйвом й одразу веде думку до біблійних і божественних видів, де на вогняному небі бачиш на весь зріст усіх тих, хто був причетний до життя боголюдини.

Причина разючого враження від сіцилійських пам'ятників криється в тому, що тут мистецтво живопису більш захоплює з першого погляду, ніж мистецтво архітектури.

Гармонія ліній і пропорцій тільки обрамлення для гармонії кольорових відтінків.

Відвідуючи наші готичні собори, зазнаєш враження суворості, майже смутку. Їхня велич показна, могутність зачудовує, але не вабить. А тут ти переможений, схвильований тим майже почуттєвим чаром, що його барви додають до краси архітектурних форм.

Люди, що замислили й створили ці осяйні і все ж таки присмеркові церкви, мали, безперечно, зовсім інше розуміння релігійного почуття, ніж будівничі німецьких чи французьких соборів; їхній своєрідний геній турбувався насамперед тим, аби впустити світло в ці чудово розписані нави, але так, щоб його не відчували, не бачили, щоб він прослизав, ледь торкаючись стін, і справляв таємниче, чарівне враження, щоб здавалось, наче самі стіни випромінюють світло, самі велетенські золоті небеса, заселені апостолами.

Палатна каплиця, що її король Рожер Другий * збудував в норманському готичному стилі тисяча сто тридцять другого року — це маленька базиліка на три нави; маючи завдовжки тридцять три метри й тринадцять завширшки, вона ніщо інше, як цяцька, коштовність у формі базиліки.

Два ряди чудових мармурових колон, усі різні за кольором, ведуть під склепіння, звідкіль на вас дивиться велетенський Христос, оточений ангелами з розиростертими крилами. Мозаїка, що створює тло бічної каплиці ліворуч, являє надзвичайну картину. Вона зображує святого Іоанна, що проповідує в пустелі. Можна подумати, що вона належить Пюві де Шаванну *, тільки яскравіша, могутніша, більш наївна, менш намислена, створена натхненним митцем у часи фанатичної віри. Апостол промовляє щось людям. За ним пустеля, а в глибині кілька синюватих гір, чий м'які обриси губляться в тумані, — гір, добре відомих тим, хто подорожував на Сході. Над святим, навколо нього, позад нього — золотаве небо, справжнє небо чудес, де неначе присутній бог.

Повертаючись до виходу, зупиняєшся під кафедрою; це простий прямокутник з рудуватого мармуру, облямований білим мармуровим фризом з дрібнесеньким мозаїчним цяткуванням і встановлений на чотирьох майстерно вирізьблених колонах. Зачарований дивишся, що може зробити смак, чистий смак митця з такої обмалі матеріалу.

А втім, різючий художній ефект цих пам'яток спричинюється поєднанням і протиставленням мармуру й мозаїки. Саме в цьому властива тільки їм прикмета. Вся долішня частина стіни, біла й оздоблена лишень дрібним малюнком, тонким камінним вишиванням, виразно підкреслює своєю умисною простістю розкішне багаточвіття широкого розпису, що вкриває горішню частину стіни.

Але навіть у дрібнесеньких візерунках, схожих на кольорові мережива, що облямовують низ мурованої стіни, знаходиш чарівливі деталі завбільшки з долоню, як от двоє павенят, котрі несуть хрест на перехрещених дзьобиках.

В багатьох церквах Палермо подибуєш цей самий стиль внутрішніх оздоб. Мозаїки Марторани, можливо, досконаліше виконані, ніж мозаїки Палатної каплиці, але в жодній церкві не зустрінеш такого чудесного гармонійного поєднання частин, що обертає її на єдиний в світі і неперевершений витвір мистецтва.

Я поволі повертаюся до готелю Пальм, що посідає один з найкращих палермських садів, справжній сад теплих країв, повний величезних чудернацьких рослин. Мандрівник, що сидить поруч мене на лаві, переказав за кілька хвилин усі події цього року, по тому звернувся до історії років минулих і зронив між іншим:

— Це сталося тоді, коли тут мешкав Вагнер.

— Як це — тут, у цьому готелі? — здивувався я.

— Саме так. Тут він писав останні сторінки нот *Парсіфалля** й робив коректу.

І я дізнався, що славетний німецький композитор пробув у Палермо цілу зиму й покинув місто тільки за кілька місяців до своєї смерті. Тут, як і скрізь, він виказував свою нестерпну вдачу, неймовірну пиху й залишив по собі спогад як про найнепримиреннішу людину в світі.

Мені заманулося подивитись помешкання, де жив геніальний музикант, бо мені здавалось, що він повинен був залишити в ньому щось од себе і мені трапиться на очі

якась його улюблена річ, фотель, де він звичайно сидів, стіл, за яким працював, будь-який слід його перебування, прикмети замилуваності в чомусь або певної звички.

Спочатку я нічого не побачив, крім розкішної готельної кімнати. Мені розповіли про зміни, що він їх тут наказав зробити, показали місце, саме посеред кімнати, де стояла велика канапа, куди він складав купами яскраві, гаптовані золотом килими.

Та ось я відчинив двері дзеркальної шафи.

Міцні солодкі пахощі майнули відтіль, наче пестоці легенького вітерця, що пролетів над трояндовим полем.

Господар готелю, що супроводив мене, мовив:

— Тут він тримав свою білизну, напахчену трояндовою есенцією. Цей запах тепер ніколи не зникне.

Я всмоктував у себе це дихання квітів, зачинене в шафі, забуте там, ув'язнене; і мені здавалось, ніби я справді знайшов у цих улюблених ним пахощах щось від Вагнера, якусь його часточку, краплинку його бажань, його душі, вона відбилась у цих дрібних, захованих і дорогих йому звичках, котрі складають інтимне життя людини.

Потому я вийшов, щоб поблукати містом.

Неаполітанці й сіцілійці аж ніяк не схожі між собою. Неаполітанець — простолюд, завжди на три чверті комедіант. Він жестикулює, метушиться, набирається запалу без жодної причини, розмовляючи, вдається до рухів так само як і до слів, показує на мигах те, про що говорить, завжди люб'язний з корисливих міркувань, привабливий з хитрощів у тій самій мірі, як і з природи, відповідає чемними словами на неприємні компліменти.

В сіцілійця знаходимо вже чимало арабських рис. Це насамперед його поважна статечність, дарма що він успадкував від італійців надзвичайну жвавність розуму. Його національна погордливість, любов до титулів, сама природа його гордощів і навіть вираз його обличчя наближають його скорше до іспанців, ніж до італійців. Але що створює найглибше враження Сходу безперестану, відколи ступиш на сіцілійську землю, це тембр голосу, носові інтонації вуличних продавців. Її чутно повсюди, цю пронизувату арабську ноту, що немовби спускається від лоба до горла, тоді як у мешканця півночі вона піднімається з грудей до уст. І протяжна, одноманітна й ніжна пісня, що ллється крізь одчинені двері будинків, коли проходиш повз них, за ритмом і вимовою та сама, що її співає одягнений в біле

верішник, супроводжуючи мандрівників через безмежні простори пустелі.

Цікаво, що в театрі сіцилієць знову обертається на справжнісінького італійця, і ми залюбки відвідуємо в Римі, Неаполі чи Палермо будь-які оперові вистави.

Усі враження глядачів вибухають тої ж миті, коли вони їх дістають. Нервова до збудження, обдарована слухом так само тонким, як і вразливим, закохана до божевілля у музику, вся юрба перетворюється на тремтливе створіння, що почуває, але не міркує. За п'ять хвилин вона в захваті вітає оплесками й несамовито обсвистує того ж самого актора. Вона тупотить ногами від захоплення чи обурення, й коли з горла співака вихоплюється ненароком фальшива нота, дивний, роздратований, пронизливий зойк лунає з усіх уст водночас. Якщо думки розійшлися, свистки й оплески змішуються. Ніщо не минає уваги чуйної і трепетної зали, вона виявляє щохвилини свої почуття й іноді, поійнята раптовим гнівом, починає ревти, наче збіговисько хижаків у звіринці.

Сіцилійці зараз захоплені *Кармен*, і на вулицях чутно з ранку до ночі наспів славетного *Тореадора*.

Вулиці в Палермо не мають нічого особливого. Вони широкі й гарні в багатих кварталах, а в кварталах убогих схожі на вузькі, покручені й кольористі вулички східних міст.

Жінки, одягнені в барвисте лахміття — червоне, голубе або жовте, теревеняють перед своїми дверима й проводжають вас своїми чорними очима, що блищать з-під гущавни темного волосся.

Подеколи перед конторою державної лотереї, що працює без перерви, немов церковна відправа, і дає чималенький прибуток скарбниці, можна побачити кумедну й типову сценку.

Навпроти контори в ніші стоїть прип'ята до муру статуя мадонни, біля її ніг блимає ліхтарик. З контори виходить чоловік, затискуючи в руці лотерейний квиток; він кладе монету в один су до карнавки, що розкриває маленького чорного рота під статуєю мадонни, а потім хрестить себе занумерованим папірцем, що його тільки-но доручив піклуванню святої діви, сплативши пожертву.

То тут, то там зупиняєшся біля продавців сіцилійських краєвидів, і тобі на очі натрапляє дивна фотографія, що зображує підземелля, повне мерців, кістяків з жахливо пере-

кривленими обличчями, по-чудернацькому зодягнених. Внизу напис: «Капуцинське кладовище».

Що ж воно таке? Коли ви запитасте про це когось із мешканців Палермо, він відповість з огидою:

— Не ходіть дивитися на це паскудство. Це жахлива річ, дикунство, що, на щастя, повинно незабаром зникнути. А втім, уже кілька років там нікого не ховають.

Одержати точніші й детальніші відомості дуже важко, настільки велика, як видно, відраза більшості сіцилійців до цих незвичайних катакомб.

Однак нарешті я дізнався про таке. Земля, на якій побудовано монастир капуцинів, має особливу властивість так сильно прискорювати розклад трупів, що за один рік на кістках не залишається нічого, крім решток чорної, висхлої, прилиплої до них шкіри, котра зберігає іноді жмутки волосся на щоках або на підборідді.

Труни зачиняють у маленьких бічних підвалах, що з них кожний містить вісім-десять мерців, а наприкінці року труну відчиняють і витягають з неї мумію, що наче волає, наче звивається в страшних тортурах. По тому мумію підвішують в одній з центральних галерей, куди родичі час од часу приходять її відвідати. Особи, що виявили бажання законсервувати себе засобом просушування, дістають на це дозвіл ще за свого життя за умови щорічного датку, виплачуваного родичами, і залишаються повік висіти отак довгою низкою під похмурим склепінням, немов речі, котрі зберігають по музеях. Якщо виплата припиняється, небіжчика тоді ховають звичайним способом.

Я зажадав негайно оглянути цю безрадісну колекцію мертвяків.

Біля дверей невеликого скромного на вигляд монастиря мене зустрів старий капуцин у брунатній сутані й, не мовивши ані слова, повів мене, добре тямлячи, що хочуть побачити чужоземці, коли відвідують це місце.

Ми переходимо через убогу каплицю й поволі спускаємось широкими кам'яними сходами. Раптом перед моїми очима відкривається величезна, висока й простора галерея; на мурованих стінах її — безліч кістяків у чудернацькому й сміховинному вбранні. Одні висять пліч-о-пліч у повітрі, інших розкладено по кам'яних полицях, що піднімаються від підлоги до стелі. Ціла шереха мерців стоїть на землі щільною лавою, здається, їхні страховинні голови ось-ось почнуть говорити. Деякі з цих голів пороз'їдала якась

гидка рослинність, ще більше спотворивши їхні щелепи й кістки; на одних головах збереглося волосся, на інших — кінчик вусів, на ще інших — пасмо бороди.

Ці дивляться порожнинами очей вгору, тамті — долі, ось тут мерці ніби моторошно регочуться, а там немов зсудомились від болю, і всі, здається, збожеволіли від надлюдського жаху.

І вони одягнені, ці мертвяки бідолашні, бридкі й кумедні мертвяки, одягнені своїми родичами, що витягли їх з труни, аби й вони посіли належне їм місце в цьому жахливому зборищі. Майже на всіх одяг схожий на чорну суктану, з каптуром, іноді накинутим на голову. Але дехто захотів прибрати свого мерця пишніше, і нещасний кістяк, з вишитим грецьким ковпаком на голові, загорнений у халат, що його носять багаті рантьє, здається, поринув, простягнений на спині, у жахливий і сміховинний сон.

Табличка, така як у сліпців, висить у них на шиї; вона сповіщає ім'я померлого й дату смерті. Від цих дат холод проймає вас до кісток. Ви читаєте: 1880, 1881, 1882.

То це перед вами людина, те, що вісім років тому було людиною? Вона жила, сміялась, розмовляла, їла, пила, сповнена радості й надій. І ось яка вона тепер! Перед подвійними рядами цих неймовірних істот нагромаджено ящики й домовини, розкішні домовини чорного дерева, з мідними оздобами й маленькими чотирикутними віконцями, щоб можна було зазирнути всередину. Це нагадує скрині й валізи дикунів, придбані на базарі тими, хто вирушає «в далеку дорогу», як сказали б колись.

Праворуч і ліворуч відкриваються інші галереї, величезне підземне кладовище тягнеться без кінця-краю.

А ось і жінки, ще кумедніші за чоловіків, бо їх намагалися одягти чепуристо. На вас дивляться голови, вкриті білісінькими як сніг чіпцями з мереживами й стрічками, що облямовують чорні прогнилі обличчя, роз'їдені дивним впливом ґрунту. Руки, схожі на коріння зрубаних дерев, стирчать з рукавів нових суконь, а панчохи, що приховують кістки ніг, здаються порожніми. Подеколи небіжчик має на собі лише самі черевики, величезні черевики на вбогих висхлих ногах.

А ось і дівчата, потворні юні істоти в білих уборах, з металевими віночками навколо лоба — символ цнотливості. Вони здаються старими, дуже старими, так покорчені їхні

обличчя. А їм усього шістнадцять, вісімнадцять, двадцять років. Який жах!

Ми увиходимо до галереї, повної маленьких окляних домовин — тут діти. Кісточки, ледь зміцнілі, не могли опиратися розкладу. І ви не знаєте гаразд, що лежить перед вами, такі вони zdeформовані, покалічені, спотворені, ці нещасні діточки.

Але сльози навертаються вам на очі, бо матері повдягали на них маленькі платтячка, що вони їх носили в останні дні свого життя. І матері знову й знову ходять сюди дивитись на своїх дітей, таких дітей!

Частенько поруч мерця почеплено його фотографію, що зображує, яким він був, і немає нічого разючішого й жахливішого, ніж цей контраст, це зіставлення, ніж ті думки, що їх викликає в нас таке порівняння.

Ми потрапляємо в ще похмурішу галерею, з іще нижчою стелею, призначену, як видно, для бідних. У чорному кутку їх підвішано разом щось із двадцятіро під даховим вікном, крізь яке дужими раптовими поривами лине на них свіже повітря. Мерці, закутані в якусь чорну тканину, зав'язану біля ніг і біля шиї, хиляться один до одного. Здається, вони дриготять із холоду, намагаються тікати, волають: «Рятуйте!» Вони скидаються на команду затонулого судна, яку шмагає іще вітер, люди загорнені в брунатне просмолене полотно, що його матроси натягають під час шторму, і безперестану трусяться, досі жахаючись останньої миті, коли їх поглинуло море.

Аж ось приміщення духовних осіб. Велика галерея пошани! На перший погляд вони видаються жахливішими за інших у своїх чорних, червоних чи фіалкових церковних уборах. Але, придивляючись до них ближче, ви вибухаєте нервовим і нестримним сміхом, настільки чудернацькі й страхітливо кумедні їхні пози. Одні співають, інші моляться. Їм попіднімали голови, схрестили руки. На оголених черепах стримлять понадівані кардинальські шапочки, що в одних грайливо позсувалися на вухо, в інших поспадали аж до носа. Це карнавал смерті, якому позолочена розкіш священницького вбрання надає ще більш блазеньського вигляду.

Кажуть, подеколи якась голова скочується на землю — то миші перегризають шийні в'язи. В цьому сховищі людського м'яса живе безліч мишей.

Мені показали одного чоловіка, що помер у 1882 році. За кілька місяців перед тим, веселий і в доброму здоров'ї, він прийшов сюди вкупі зі своїм другом вибрати собі місце.

— Ось де я буду, — казав він і сміявся.

Тепер його друг приходить сюди сам і цілими годинами дивиться на нерухомий кістяк, що стоїть в обраному місці.

В деякі святкові дні капуцинські катакомби відкриті для юрби, для всіх. Одного разу якийсь п'яниця заснув у галереї і прокинувся серед ночі. Він кликав людей, горлав, стерявся від нелюдського жаху, кидався туди й сюди, щоб утекти звідгіль. Але ніхто його не почув. Бранці його знайшли біля вхідних дверей; він так міцно вчепився в ґрати, що його на превелику силу ледве від них відірвали.

Він збожеволів.

Відтоді біля дверей почепили великий дзвін.

Після цих невеселих відвідин я зажадав квітів і звелів одвезти мене до вілли Таска — її сади, що розкинулись серед помаранчевих гаїв, повні розкішних тропічних рослин.

Повертаючись до Палермо, я побачив ліворуч од себе десь на половині гори невеличке місто й руїни на її вершечку. Це місто — Монреаль, і руїни — Кастеллаччо, як розповіли мені, правили за останній притулок сіцилійським розбійникам, що тут ховалися.

Видатний майстер поезії Теодор де Банвіль * написав трактат, присвячений ф'ранцузькій просодії, що його повинен був вивчити на пам'ять кожний, хто прагне зримувати хоча б два слова. Один із розділів цієї чудової книги має заголовок: «Про поетичну вільність»; перегорнеш сторінку й читаєш: «Її немає».

Так само, коли ви прибуваєте до Сіцилії і запитуете, чи то з цікавості, чи стурбовано:

— А де ж розбійники?

Геть усі вам відповідають:

— Їх уже немає.

Справді, ось уже п'ять чи шість років, як вони зникли. Завдяки таємному потуранню кількох великих дідичів, в чиїх інтересах розбійники частенько діяли, хоч і на них накидали данину, вони змогли вдержатися в сіцилійських горах до прибуття генерала Палавічіні, що й досі правує в Палермо. Він так ревно узявся їх вигонити й тіснити, що й останні з них незабаром пощезали.

По правді кажучи, трапляються і тепер в цій країні збройні напади й вбивства; але це звичайні лиходійства, за-

подіяні окремими злочинцями, а не організованими бандами, як у минулі часи.

Загалом, Сіцилія настільки безпечна для мандрівника, як, скажімо, Англія, Франція, Німеччина або Італія, і той, хто прагне всіляких пригод на манір Фра-Дияволо *, хай шукає їх десь-інде.

Насправді, людина майже скрізь перебуває у повній безпеці, за винятком великих міст. Коли підрахувати число подорожніх, що їх зупинили й пограбували бандити в диких місцевостях, і вбитих у пустелі кочовиками, та порівняти число випадків, що трапляються в країнах, які вважають за небезпечні, з числом випадків за один місяць у Лондоні, Парижі чи Нью-Йорку, то можна зразу побачити, наскільки безпечніші за ці останні ті країни, що викликають острах.

Відсіль повчання: якщо ви мрієте про ножові удари й ув'язнення, вирушайте до Парижа або Лондона й обминайте Сіцилію. В цій країні можна їздити дорогами вдень і вночі без охорони і без зброї; ви зустрінете тут тільки людей, сповнених доброзичливості до чужоземців, крім хіба деяких службовців пошти й телеграфу. Проте я кажу лише про катанських службовців.

Отже, на одній з гір, що здіймаються над Палермо, розкинулось на половині схилу маленьке місто Монреаль, вславлене через свої старовинні пам'ятки. В околицях цього міста, що забралось так високо, й загніздилися останні на острові злочинці. Досі зберігся звичай настановляти вартових уздовж усього шляху, що веде до міста. Хочуть цим заспокоїти чи налякати мандрівників? Хтозна.

Дивлячись на солдатів, що стоять на певному віддаленні один від одного за кожним поворотом дороги, спадає на думку легендарний вартовий французького військового міністерства. Протягом десяти років, невідомо з якої причини, щодня ставили солдата на варту в коридорі, що вів до помешкання міністра; вартовий мав за обов'язок попереджати всіх, хто тут проходив, щоб не наближались до одної зі стін.

Однак новий міністр, за вдачею схильний до розшуку, обійнявши цю посаду після п'ятдесятьох інших, що байдужісінько проходили повз вартового, зацікавився, чим спричинена така пильність.

Ніхто не спромігся дати йому на це відповідь, ані керівник канцелярії, ані начальники відділів міністерства, що

міцно сиділи у своїх фотелях уже півстоліття. Аж один швейцар, котрий мав добру пам'ять і, можливо, писав свої мемуари, пригадав, що якось, уже давненько, там поставили вартового, бо стіни були щойно пофарбовані, і дружина міністра, про це не попереджена, замазала фарбою сукню. Фарба висохла, а вартовий залишився.

Так само й тут: бандити вже зникли, а вартові залишилися на дорозі до Монреалья.

Вона в'ється горою, ця дорога, і врешті доходить до міста — дуже своєрідного, дуже барвистого й дуже нечупарного. Спадисті вулиці неначе вибруковані гострими зубцями. У чоловіків голови пов'язані тут червоними хустками на штиб іспанців.

Ось собор, велика будова понад сто метрів заввишки у формі латинського хреста; він має три абсиди й три нави, розмежовані вісімнадцятьма колонами зі східного граніту, що встановлені на білому мармуровому підмурку й прямокутному цоколі з сірого мармуру. По-справжньому розкішний портал облямовує чудову бронзову браму, що її створив Bonannus civis Pisonus ¹.

Внутрішня частина собору, оздоблена мозаїкою на золотому тлі, являє очам таку довершеність, таке багатство й красу, що годі й шукати щось понад неї.

Ця мозаїка, найбільша в Сіцилії, суспіль вкриває стіни на поверхні в *шість тисяч чотириста метрів*. Уявіть собі ці величезні й прекрасні зображення, що розповідають на стінах церкви легендарну історію старого завіту, месії й апостолів. На золотому небі, що розгортає навкруг нав фантастичний обрій, вирізняються більші за натуральний розмір пророки, котрі звістують появу бога, Христос і ті, хто його супроводжує.

В глибині над хорами величезний вид Ісуса, що скидається на Франціска I, панує над усією церквою, немов сповнює її, давить на неї — такий велетенський і могутній цей дивний образ.

Шкода, що плафон, попсований під час пожежі, поновлений надзвичайно незграбно. Кричущий тон позолоти та надто яскраві кольори дуже неприємні для ока. Біля самого собору вхід до старого монастиря бенедиктинців. Хай ті, хто полюбляє монастирські дворища, відвідають цей, і вони забудуть мало не всі інші, бачені раніше.

¹ Бонанн — пізанський громадянин (лат.).

Як можна не кохатися в монастирських дворах, цих за-тишних, звідусіль закритих прохолодних місцях, наче ви-найденних на те, аби тут народжувалась глибока і ясна дум-ка, що проситься на уста, в той час як ви поволі прохо-джуєтесь під тужливими довгастими аркадами.

Вони немов створені на те, щоб навіювати мрійливість, ці каменисті алеї з малесенькими колонками, що оточують садочок — він дає спочинок очам, не примушуючи їх блу-кати, не приваблюючи їх, не розважаючи.

В наших краях монастирям властива іноді надмірна чер-неча суворість, вони надто смутні, навіть найгарніші з них, як монастир Сен-Вандріль у Нормандії. Од їхнього вигля-ду стискається серце, хмурніє душа. Відвідайте самітний картезіанський монастир Верни в диких мавританських го-рах. Ви відчуєте, як поза шкірою вас обдає холодом.

Коли ви завітаєте до чудесного монастиря в Монреалі, вас, навпаки, огорне таке приємне замилювання, що ви за-любки залишилися б тут повік. Подвір'я дуже велике, має форму квадрата й вражає витонченою зграбністю й кра-сою; той, хто його не бачив, не може й уявити собі, яка гар-монійна буває колонада. Вишукана пропорційність, неймо-вірна стрункість цих легких колон, які йдуть парами, одна побіч одної, всі різні — ті в мозаїчному уборі, ці — гладе-сенькі, одні вкриті незрівняно тонким скульптурним ма-люнком, інші прикрашає простий, вирізьблений на камені візерунок, — він піднімається вгору, оповиваючи колону, наче витка рослина, — все це спочатку зачудовує зір, тоді чарує його, викликає захват і породжує ту естетичну ра-дість, що її зір передає душі, споглядаючи речі абсолют-ного художнього смаку.

Як тендітні пари колонок, так і чудово зроблені капіте-лі теж усі різні.

І ви захоплюєтесь водночас, що трапляється зрідка, пиш-нотою цілого, і довершеністю деталі.

Милуючись із краси й грації того мистецького витвору, не можна не згадати вірша Віктора Гюго про грецького ху-дожника, що зумів утілити

Красу, подібну усмішці людини,
У силуеті Пропілеїв.

Чарівна галерея замкнена високими старезними мурами зі стрілчастими аркадами; оце й все, що залишилось нам від монастиря.

Сіцилія — батьківщина, справжня і єдина батьківщина колонад. Усі внутрішні двори старовинних палаців і будинків у Палермо мають прегарні колонади, що зажили б великої слави, якби були деінде, а не на цьому острові, такому багатому на пам'ятки.

Невеличкий дворик церкви Сан Джованні дельї Ереміті, одної з найстаріших норманських церков, збудованих у східному стилі, хоч і поступається перед монастирським двором Монреалья, також кращий над усе, з чим я можу його порівняти.

Вийшовши з монастиря, ви потрапляєте до саду, відкіль розкривається геть уся долина, вкрита квітучими помаранчевими деревами. Стійкий дух лине з пахучого гаю, дух, що п'янить розум і каламутить почуття. Здається, неясне й поетичне бажання, що повсякчас переслідує людину, блукає навколо, невловиме, доводячи до безуму, тут немов обертається на дійсність. Аромат, оповиваючи вас раптом, домішує до ніжного відчуття пахощів естетичну, розумову насолоду, і ви на кілька хвилин поринаєте в якесь раювання думки й тіла, близьке до почуття щастя.

Я зводжу очі на високу гору, піднесену над містом, і помічаю на її вершечку руїни, котрі добачив напередодні. Приятель, який мене супроводить, питає в місцевих людей, і вони кажуть, що справді, цей старий замок правив за останній прихисток сіцилійським розбійникам. Ще й досі майже ніхто не зважається зійти до цієї старовинної фортеці, званої Кастеллаччо. Невідома навіть і стежка до неї, бо фортеця вивисається на мало приступній вершині. Ми вирішили туди піти. Місцевий мешканець, який гостинно приймає нас у Палермо, наполягає, аби ми взяли провідника і, не знайшовши жодного, що знав би гаразд дорогу, звертається, не попередивши нас, до шефа поліції.

І от невдовзі поліційний агент, — про його фах ми нічого не відаємо, — починає п'ястися разом з нами на гору.

Але він сам не певний шляху і по дорозі залучає собі товариша, ще одного провідника, котрий веде першого. Потому обидва розпитуються в зустрічних селян, у жінок, що женуть поперед себе осла, проходячи повз нас. Врешті якийсь священник радить іти навпрямець. І ми деремося вгору, а слідком за нами — наші проводирі.

Дорога робиться майже непрохідна. Доводиться видряпуватися на скелі, підтягатися на руках. Це триває чимало

часу. Прямовисне проміння розжареного сонця, сонця східних країн, падає нам просто на голову.

Нарешті ми досягаємо вершини й опиняємось серед дивовижного й розкішного безладдя величезних каменів — сірих, оголених, круглих і шпичастих, вони стримлять із землі й оточують здичавілий напівзруйнований замок, наче химерна скеляста рать, що простягається навсібіч від його мурів у долину.

Краєвид, відкритий очам з цієї вершини, такий чарівний, що годі знайти інший подібний. Довкола найжаченої гори збігають униз глибокі видолинки, загороджені іншими кручами, що прямують і ширяться в глиб Сіцилії, розкриваючи безмежний небокруг верховин та гірських шпилів. Проти нас — море, біля наших ніг — Палермо. Місто облягає помаранчевий гай, що його тут називають Золота Мушля; вирізняючись своїм чорно-зеленим листям, він простилається, наче хмурна пляма, підніжжям сірястих гір, рудих гір, таких оголених і барвистих, що здаються вони обпалені, роз'їдені й позолочені сонцем.

Один із наших провідників зник. Інший іде за нами до руїн. Вони великі й прекрасні в своєму здичавінні. Добравшись сюди, відчуваєш, що їх ніхто ніколи не відвідує.

Повсюди запалий ґрунт дзвенить попід ногами; подекуди видно входи до підземелля. Наш провідник зацікавлено їх розглядає і каже нам, що кілька років тому там, всередині, жило багато бандитів. Тут був їх найліпший і найгірший притулок.

Коли ми вже хотіли повертатись, з'явився перший провідник; але ми відмовляємось від його послуг і легко, без клопоту, знаходимо дуже зручну стежку, що нею могла б спуститися навіть жінка.

Складається враження, що сіцилійці собі на втіху перебільшують і розповсюджують історії про розбійників, аби залякати чужоземців; ще й досі багато хто не наважується зійти на цей острів, настільки безпечний, як Швейцарія.

Ось одна з останніх пригод, що їх ставлять на карб мандрівних злочинців. За цілковиту достеменність ручуся.

Видатний палермський ентомолог, пан Рагуза, відкрив якомсь нову комаху з родини твердокрилих, жука, що його довгий час плутали з *Polyphylla Olivieri*. Так ось, німецький вчений пан Краац, дізнавшись, що він належить до особливого роду, зажадав придбати кілька зразків цього жука й написав одному зі своїх сіцилійських друзів, панові ді

Стефані; той у свою чергу звернувся до Джузеппе Міралья з проханням піймати кілька цих жуків. Але вони зникли на всьому узбережжі. Саме о тій порі пан Ломбардо Марторана з Трапані повідомив пана ді Стефані, що йому тільки-но пощастило піймати понад п'ятдесят поліфіл.

Пан ді Стефані спішно попередив пана Міралья таким листом:

«Любий Джузеппе!

Polyphylla Olivieri, дізнавшись, про твої смертовбивчі наміри, обрав інший шлях і знайшов сховок на побережжі Трапані, де мій друг Ломбардо взяв у полон уже понад п'ятдесят особнів».

Відтоді пригода набирає трагікомедійного характеру й епічної неймовірності.

Саме в той час на околицях Трапані шастав розбійник, що звався Ломбардо.

Отож пан Міралья кинув у кошик листа від свого приятеля. Хатній слуга спорожнив кошик на вулиці, а згодом туди пройшов сміттяр і відніс у поле все, що він підібрав. Селянин, побачивши у полі гарний голубий папірець, тільки злегка зібганий, підняв його й поклав до кишені, з обачності чи з підсвідомої пожадливості.

Минуло кілька місяців, цей чоловік, будши викликаний до квестури, зронив там того листа. Жандарм підхопив його й передав судді; тому впали в око слова: *смертовбивчі наміри, обрав інший шлях, знайшов сховок, узяв у полон, Ломбардо*. Селянина запровадили до в'язниці, вчинили йому допит, посадили в опрічну камеру. Він ні в чому не зізнався. Його не випускали й розпочали найсуворіше слідство. Магістрат надрукував підозрілого листа, але через те, що замість «*Polyphylla Olivieri*» там прочитали «*Petrophylla*», ентомологи аж ніяк не стурбувались.

Нарешті підпис пана ді Стефані розібрали; його викликали до суду. Пояснення його не взяли до уваги. Пан Міралья, викликаний у свою чергу, кінець кішцем розкрив цю загадкову справу.

Селянин просидів у в'язниці три місяці.

У такий спосіб останній сіцилійській бандит обернувся насправді на комаху, відому у вчепих під назвою *Polyphylla Ragusa*.

В наші дні нема нічого безпечнішого, ніж подорожувати по цій страшній Сіцилії чи то в колясі, чи верхи, чи навіть

пішки. Проте найцікавіші екскурсії відбуваються переважно в колясі. Найперша з них — це поїздка до храму Сегести.

Стільки поетів оспівали Грецію, що її образ кожний з нас носить у собі, кожний вважає, що знає її хоч трохи, кожному вона ввижається в уяві такою, якою він хотів би її бачити.

Щодо мене, цю мрію втілила Сіцилія; вона показала мені Грецію; коли я думаю про цю країну мистецтва, мені здається, ніби я бачу високі гори з м'якими обрисами, класичними обрисами, а на вершинах — храми, ті суворі, дещо важкуваті, можливо, але прекрасні у своїй величі храми, що повсюди трапляються на цьому острові.

Усі бачили Пестум і милувалися трьома гордими руїнами, кинутими серед голої рівнини, подовженої морем вдаль, а з другого боку оточеної широким півколом голубуватих гір. Та якщо Нептунів храм найкраще зберігся і, кажуть, побудований у чистішому стилі, ніж сіцилійські храми, то ці останні розкинуті по таких чудових, таких несподіваних місцях, що неможливо й уявити собі, яке надзвичайне незабутнє враження вони справляють.

Покидаючи Палермо, їдеш спочатку крізь просторий помаранчевий гай, названий Золота Мушля, відтак залізниця йде узбережжям моря, узбережжям поспіль з рудих гір і червоних скель. Нарешті шлях звертає в глиб острова й ми виходимо на станції Алькамо-Калатафімі.

Потім ми їдемо через дуже хвилясту місцевість, що скидається на море з велетенськими застиглими валами. Лісу немає, дерева трапляються зрідка, тільки виноградники й хлібні ниви. Дорога йде вгору між двома рядами, що часом перериваються, квітучих алое. Можна подумати, що за якоюсь домовленістю між собою вони вийшли з землі того самого року, майже того самого дня, й простягли до неба свої високі дивовижні колони стовбурів, багато разів оспіваних поетами. Скільки сягає око, тягнуться неозорі й нескінченні шереги цих войовничих рослин, густих, шпичкуватих, озброєних, у броні, що немовби підносять свої бойові корогви.

Минуло близько двох годин дороги, і ми несподівано угледіли дві високі гори, з'єднані положистим закругленим схилом, що лежав півмісяцем поміж двома вершинами, і, посеред цього півмісяця, бічну стіну грецького храму, одного з тих могутніх і прекрасних пам'ятників, котрі

божественний народ зводив на славу своїх людиноподібних богів. Довелося зробити великий гак, щоб обминути одну із гір, і перед нашими очима знову відкрився грецький храм, тепер уже чільною стороною. Здавалось, він спирається на гору, хоч між ними лежав глибокий яр, але гора, розгорнувшись поза ним, над ним, обіймала його, загороджувала, немов захищала й пестила. Храм і його тридцять шість дорійських колон, чудово вирізняючись на велетенській зеленій запоні, що править за тло цій пишній споруді, самотньо вивишаються серед безмежного краєвиду.

Споглядаючи цю величню й просту картину, відчуваєш, що тут можна було звести тільки грецький храм і що звести його можна було тільки в цьому місці. Майстри-декоратори, що навчали цьому мистецтву людство, показали, особливо в Сіцилії, яким глибоким і витонченим знанням ефектів і komponування вони володіли. Я ще говоритиму за храми Джірдженті. А храм Сегести, як видається, споруджено в підніжжі гори геніальною людиною, що їй відкриття з неба вказало те єдине місце, де він повинен стояти. Цей храм, сам-один, оживлює безмірність краєвиду, надає йому життя й робить дивно прекрасним.

На вершині гори, що підніжжям її ми прямували до храму, лежать рештки зруйнованого театру.

Коли потрапляєш до країни, де греки жили або мали свої колонії, досить розшукати їхні театри, щоб опинитись у місцях, звідкіль відкривається найкрасивіший круговид. Якщо вони розміщували свої храми саме там, де вони справляли найсильніше художнє враження, найкраще прикрашали видноколо, свої театри, навпаки, греки споруджували в тих місцях, звідкіль очам відкривались найхвильніші простори краєвиду.

Театр Сегести на гірській вершині створює центр амфітеатру навколишніх гір, що досягає в обводі щонайменше сто п'ятдесят — двісті кілометрів. За передніми верховинами бовваніють у далині інші; крізь широкий просвіт просто перед вашими очима видніється море, голубіючи поміж зеленим верхогір'ям.

Другого дня після оглядин Сегести можна відвідати Селінонт, величезне нагромадження обвалених колон, що лежать то суцільними лавами одна обіч одної, як мертві солдати, то мішма розкидались у безладді.

Ці руїни величезних храмів, найбільші в Європі, наповнюють усю рівнину й крім того захаращують пагорбок, що

стоїть край цієї рівнини. Вони тягнуться й узбережжям, довгим, укритим блідим піском узбережжям з покинутими тут кількома риболовецькими шаландами, хоч навколо й не видно, де живуть рибалки. Ці безформні купи каміння можуть зацікавити лише археологів або людей, що мають поетичну душу, що їх хвилюють залишки минулого.

Джірдженті, колишній Агрігенте, що розкинувся, як і Селінонт, на південному березі Сіцилії, становить найдивовижнішу сукупність храмів, яку тільки можна побачити.

На гребені подовжастого каменистого берега, зовсім оголеного й червоного, аж полум'яного, без жодної травинки, жодного куща, здіймаючись над морем, узбережжям, портом, три розкішних храми — коли дивитись знизу — вирізьблюються на блакиті південного неба своїми величними камінними обрисами.

Вони немов застигли в повітрі серед прекрасного й скорботного круговиду. Усе мертвотне, неродюче, жовте навколо них, перед ними й позаду них. Сонце спалило, обернуло на попіл землю. Саме лише сонце отак згризло землю чи також і глибинний вогонь, що повсякчас перепалює живодайні струми на цьому вулканічному острові? Бо довкола Джірдженті — своєрідна місцевість, де повсюди залягли поклади сірки. Тут земля, камінь, пісок, усе з сірки.

А вони, ці храми, вічні оселі богів, померлих, як і їхні брати, між людьми, вивішаються на своєму дикому пагорбі, віддалені на півкілометра один від другого.

Ось перш за все храм Юнони Лакінійської, де, як кажуть, заховувалось зображення Юнони пензля Зевксіса *, що узяв собі за натурниць п'ять найвродливіших дівчат Акрагасу *.

Потім храм Згоди, один з найкраще збережених старовинних храмів, бо за доби середньовіччя тут були церковні відправи.

Іще далі — рештки Геркулесового храму.

І, нарешті, велетенський храм Юпітера, уславлений Полібієм * і описаний Діодором *; його зведено в п'ятому сторіччі *, він має тридцять вісім напівколон у шість з половиною метрів в обводі. У кожному жолобку колони людина може стати на весь зріст.

Сидячи край дороги, що прямує низом цього дивовижного берега, мимоволі починаєш марити перед цими чудовими пам'ятниками — спогадами найвеличнішого з народів-митців. Здається, що перед тобою цілий Олімп, Олімп

Гомера, Овідія, Вергілія, Олімпі чарівних богів, з такої плоти, як у нас, пристрасних, як і ми, створених так, як ми, що поетично уособлювали всі ніжні порухи нашого серця, усі мрії нашої душі, всі поривання наших почуттів.

На цьому античному небі вимальовується цілий античний світ. Могутнє й незвичайне хвилювання проймає вас, і вам хочеться стати навколішки перед цими урочистими руїнами, перед руїнами, полишеними нам учителями наших учителів.

Певна річ, Сіцилія, передусім, божественна земля, бо коли ми тут знаходимо останні оселі Юнони, Юпітера, Меркурія або Геркулеса, то тут-таки зустрічаємо й найвизначніші в світі християнські церкви. Спогад, що залишається у вас від соборів Чефалу або Монреалья, також і Палатної каплиці, цього єдиного на землі чуда, дужчі і яскравіші, ніж спогади про грецькі пам'ятки.

За пагорбом храмів Джірдженті починається дивовижний край, що видається справжньою державою Сатани — бо ж, коли диявол, як вірили колись, живе в широкопросторій підземній країні, де в розплавленій сірці киплять засуджені за гріхи, то певно, що саме в Сіцилії він заснував свою таємничу домівку.

Сіцилія постачає мало не всю сірку, що її добувають в цілому світі. Сірчаних копалин на цьому вогняному острові нараховують тисячі.

Спочатку ми натрапляємо, в кількох кілометрах од міста, на якийсь чудний горб, названий Маккалуба, з глини й вапняку, вкритий маленькими стіжкуватими згірочками два-три фути заввишки. Це немов гнійниці, страхітлива хвороба природи; бо з них, з кожного, витікає рідка грязь, схожа на огидну гноетечу ґрунту; іноді вони викидають каміння на чималу висоту і якимось чудно гарчать, видихаючи газ. Здається, вони буркочуть, ці брудні, сором'язливі, маленькі вулкани — покручі, прокаженики, репані гноянки.

Потому ми йдемо оглянути сірчані копальні. Заглиблюємось у гори й потрапляємо в справжній край безнадії, пустку; її жалюгідна земля, здається, проклята, засуджена самою природою. Перед нами відкриваються улоговини, сірі, жовті, каменисті, похмурі, позначені небесним осудом, і немов горді своєю самотністю й убогістю.

Врешті надibuємо то тут, то там кілька брудних, дуже низьких будов. Це копальні. В цьому куточку країни, як кажуть, їх нараховують більше тисячі.

Коли ми увиходимо крізь загорожу до одної з них, одразу помічаємо чудний сірястий пагорбок, він курить. Оце й є справжнє джерело сірки, створене людською працею.

Ось в який спосіб її одержують. Здобута в копальнях сірка чорнувата, помішана з землею, вапняком тощо й має вигляд твердого хрусткого каменя. Щойно приставивши сірку з шахт, складають її у велику купу й всередині запалюють вогонь. Ця глибока пожежа поволі, довго, протягом кількох тижнів розтоплює центр тої штучної гори й вивільняє чисту сірку, що обертається на рідину й витікає відтіль як вода по маленькому жолобку.

Одержану в такий спосіб продукцію наливають у казани, де вона кипить і остаточно очищується.

Копальня, де здобувають сірку, схожа на всі інші копальні. Вузькими сходами з величезними нерівними приступками ви спускаєтесь у колодязі, видовбані в суцільній сірці. Поверхи, розташовані один над одним, сполучаються широкими шпарами, крізь них повітря проходить у найглибші шахти. Проте ви задихаєтесь, спустившись донизу; вам важко дихати через сірчані випари й страшно, наче в парні, жароту, що змушує битися серце й викриватися потом шкіру.

Подеколи вам трапляються зграйки дітей, навантажених кошиками, що видираються нагору крутими сходами. Під вагою свого вантажу бідолашні хлопчики хриплять і засапуються. Їм десять-дванадцять років, і вони вирушають у цю жахливу подорож п'ятнадцять разів на день, дістаючи за кожную всього один су. Вони невисокі на зріст, худі й жовті, мають великі блискучі очі й вузьенькі видочки з тонкими устами, що за ними видніють зуби, блискучі, як і їхні очі.

Цей обурливий визиск дітей — найбільш гнітюче видо-вище, що доводиться будь-коли бачити.

Але на протилежному боці острова, чи скорше за кілька годин їзди берегом, є таке природне чудо, що, побачивши його, забуваєш про отруйні копальні, де вбивають дітей. Я кажу про Волкано, фантастичну сірчану квітку, вибуялу серед чистого моря.

Ви вирушаєте з Мессіни опівночі на брудному пароплаві, де навіть пасажири першого класу не можуть знайти лави, щоб посидіти на палубі.

Жодного вітерця; лише рух судна бентежить спокійне, заснуле над водою повітря.

Береги Сіцилії й береги Калабрії дихають таким міцним помаранчевим цвітом, що вся протока насичена пахощами, мов жіночий будуар.

Невдовзі місто віддаляється, ми пропливаємо між Сціллою й Харібдою; гори позад нас понижуються, а над ними вимальовується плискувата снігова вершина Етни; в сьайві повного місяця здається, наче на ній срібна корона.

Потому, заколисані одноманітним шумом корабельного гвинта, ви трішки дримаєте й розплющуете очі вже при світлі нового дня.

Ось там, прямисінько проти нас, Ліпарські острови. Перший ліворуч і останній праворуч бухають у небо густим білим димом. Це Волкано і Стромболі. Між цими двома вулканами ви бачите Ліпарі, Філікурі, Алікурі й декілька дуже низинних острівців.

Незабаром пароплав зупиняється перед невеличким островом і невеличким містом Ліпарі.

Попід високим зеленим берегом кілька білих будиночків. І більше нічого, навіть заїзду — жодний мандрівник не сходить тут на берег.

Острів родючий, прегарний, оточений дивними горами химерної форми й міцно-червоного тьмяного кольору. Тут було знайдено теплі джерела, що приваблювали колись численних відвідувачів, аж поки єпископ Тодазо не звелів зруйнувати побудовані тоді купальні, аби звільнити свою парафію від припливу та впливу чужоземців.

У північному кінці Ліпарі здіймається якась відмінна од інших біла гора — здалеку, під холоднішим небом її можна було б узяти за снігову. Тут здобувають пемзу для цілого світу.

Я наймаю човна, щоб оглянути Волкано.

Гнаний чотирма веслярами, він пливе вздовж розкішного, порослого виноградом берега. Чудне враження справляють відбитки червоних скель у морській блакиті. Ось і маленька протока, що розмежовує два острови. Конус Волкано стримить із хвиль, неначе гора, аж до вершечка занурена у воду.

Острів цей дикий, найвища вершина його сягає близько чотирьохсот метрів заввишки, поверхня має щось із двадцять квадратних кілометрів. Перш ніж добутися до нього, ми огинаємо інший острів, Волканелло, що нагло вийшов з моря десь у двохсотому році перед різдвом Христовим;

вузька смужка землі, що її в буряні дні вимиває висока хвиля, єднає острів з його старшим братом.

Та ось ми в глибині низинної бухти, саме навпроти димучого кратера. Під горою стоїть будинок, де мешкає англієць. Він, як видно, зараз спить, інакше я не зміг би зійти на вулкан, що його експлуатує цей промисловець; але він спить, і я переходжу через великий город, потім виноградники, власність англійця, відтак через справжній ліс іспанського дроку в повному цвіті. Здається, величезна жовта бинда повилася навкруг стіжкуватої шпилястої гори, чия вершина так само жовта, яскраво-жовта під сліпучим сонцем. Я беруся сходити на гору вузькою стежкою, вона звивається в попелі та захолодїй лаві, крутиться на всі боки, піднімається й повертає назад, крута, слизька й тверда. Іноді попадаються закам'янілі каскади сірки, що вилилися з якоїсь розколини, нагадуючи Швейцарію, де потоки стрімко спадають з гірських вершин.

Ці каскади — немов чарівливі ручаї, застигле світло, сонячні струми.

Добираюсь, врешті, до широкої площини на гребені гори навкруг великого кратера. Земля здригається, і переді мною, крізь шпарку завбільшки з людську голову, несамо вито вихоплюється сніп полум'я і пари, а через її вінця виливається рідка сірка, позолочена вогнем. Вона утворює навколо цього фантастичного джерела жовте озеро, що дуже швидко тужавіє.

Подалі інші розколини також випльовують білу пару, вона важко підноситься в повітряну блакить.

З острахом ступаючи по гарячому попелу й лаві, я підходжу до краю величезного кратера. Немає в світі нічого дивовижнішого, що могло б так вразити людське око. На дні величезної чаші, так званої фосої, завширшки п'ятсот метрів і завглибшки близько двохсот метрів, щось із десятих здоровенних розколин і широченних круглих шпар вивергають полум'я, пару та сірку з страхітливим шумом, схожим на кипіння окропу в котлах. Я спускаюся схилами цієї прірви, проходжу над самісіньким краєм розлукених пац вулкана. Все жовте навкруг мене, під моїми ногами, наді мною, сліпучо-жовте, жовте до нестями. Жовте все: поверхня землі, високі стіни, саме небо. Жовте сонце лє в це ревує провалля своє пекуче світло, і жар цієї сірчаної ями перетворює його на болючий опік. Я бачу, як тече й кипить жовта рідина, бачу, як розцвітають химерні

кристали, як дивно забарвлені яскраві кислоти піняться на червоних губах розпечених огнищ.

Англієць, що спить під горою, збирає, використовує і продає ці кислоти, цю рідину, все те, що вивергає кратер; бо ж воно, певно, варте грошей, багато грошей.

Я поволі повертаюсь, ледь віддихуючись, знесилений і захеканий від нестерпного подиху вулкана; невдовзі, знову зійшовши на вершину, я бачу усю вервечку Ліпарських островів: намисто на хвилях.

Отам, навпроти мене, підноситься Стромболі; позад мене велетенська Етна, здається, роздивляється здалеку на своїх дітей і онуків.

Повертаючись човном, я відкрив острівець, захований позаду Ліпарі. Човняр назвав його «Саліна». Саме тут виробляють мальвазію.

Мені заманулось випити пляшку цього славетного вина з самого його джерела. Це наче сірчаний сироп. Вино вулканів, густе, солодке, золотаве, і так насичене сіркою, що його смак залишається в роті аж до вечора: справжнісінький диявольський напій.

Брудний пароплав, що привіз мене сюди, забирає мене і в зворотну подорож. Спочатку я дивлюсь на Стромболі, високу й круглу гору з димучою головою й зануреним у море підніжжям. Це тільки величезний конус, що стримить з води, та й край. На його схилах помітно кілька будиноків, вони приліпилися, немов морські черепашки на поверхні скелі. Відтак мої очі звертаються до Сіцилії, куди я повертаюся, і я вже не в силі їх одвести від Етни, що немов сидить навпочіпки, придавлюючи своєю величезною страховинною вагою весь острів і горюючи вкритою снігом вершиною над усіма іншими його кручами.

Високі гори поруч з нею мають вигляд карликів; і сама Етна видається низькою, така вона широка й громіздка. Щоб збагнути справжні розміри цього важкого велетня, треба дивитись на нього з моря.

Ліворуч видніються горуваті береги Калабрії, і Мессінська протока відкривається, немов річкове гирло. Ми увіходимо в неї і швидко добираємось до гавані.

В місті немає нічого цікавого. Того самого дня я вирушаю залізницею до Катанії. Їдемо чудовим берегом, огинаємо примхливо обкреслені затоки, всіяні в глибині бухточок і по піщаних берегах маленькими білими селищами. Ось і Таорміна.

Коли б якась людина мала пробути один-однісінький день у Сіцилії й запитала б: «Що мені тут подивитися?» Я б відповів без жодних вагань: «Таорміну».

Це тільки краєвид, але краєвид, де, здається, поєднується геть усе, що існує на землі, аби зачарувати зір, розум і уяву.

Селище, приліплене на схилі великої гори, немовби скотилося з вершини; хоч воно й має кілька гарних пам'яток минулого, ми його лишень перетинаємо й прямуємо до грецького театру, щоб відтіль подивитися на захід сонця.

Я казав, розповідаючи про театр Сегести, що давні греки, як незрівнянні митці-декоратори, вміли вибрати те єдине місце, де повинно було звести театр, місце, створено на радість художнім почуттям.

Театр Таорміни стоїть у такому чудесному місці, що в цілісінькому світі не може існувати будь-яке інше, йому подібне. Зайшовши за огорожу, оглянувши сцену, єдину, що збереглася до наших часів у доброму стані, я спинаюся на розвалені, порослі травою лави амфітеатру, — колись вони призначались для глядачів і вміщали їх тридцять п'ять тисяч, — тоді роздивляюся навкруг.

Спочатку бачиш самі руїни, смутні, величні, обвалені, між ними стоять ще зовсім білі чудові мармурові колони, увінчані капітелями; потому помічаєш понад мурами, унизу, море, що розкинулось, скільки сягає око, берег, простягнений аж до обрію, облямований смутою золотих пісків і всіяний величезними скелями, а подекуди — білими селищами; відтак праворуч, вище за все, горуючи над усім, заповнюючи півнеба своїм громадям, підноситься димуча й вкрита снігом Етна.

Де, одначе, люди, що були б здатні сьогодні створити подібні речі? Де ті люди, що спромоглися б побудувати для розваги юрби споруди, подібні цій?

В тих людей, людей минулого, були душа й очі, зовсім не схожі на наші, в їхніх жилах вкупі з кров'ю текло щось таке, що нині зникло: любов до Прекрасного і замилування ним.

Ми повертаємось до Катанії, де я збирався зійти на вулкан.

Подеколи можна вглядіти його між двома горами, огорненого нерухомою хмаркою випарів, що виходять з кратера.

Скрізь навколо нас ґрунт брунатний, бронзового кольору. Поїзд біжить берегом з лави.

Однак страховище далеко, мабуть, ще за тридцять шість або сорок кілометрів. Тепер можеш збагнути, наскільки воно величезне. Через свою незмірну чорну пащу вулкан вивергав час од часу струми вогненної смоли, вона текла снадистими чи крутими його схилами, наповнювала долини, погребала селища, затоплювала людей, наче річка, і згасала, тільки влившись у море, змушуючи його відступати перед собою. Ці повільні густі червоні потоки створили пагорби, яруги, стрімчаки, потемнішали, застигаючи, і розіслали навкруг велетенського вулкана химерний чорний край з поритої горбкуватої землі, неймовірний, весь у закрутах, накреслений випадково примхами виверження й моторошною фантазією лави.

Інколи Етна залишається спокійна протягом віків, лише дихаючи у небо важкою парою з кратера. Тоді під впливом дощів і сонця затверділа лава давніх потоків розкришується, обертається на щось схоже на попіл, на чорну і піскувату землю, і на ній зростають оливи, помаранчі, цитрини, гранатові дерева, виноградники й усяке збіжжя.

Здається, немає в світі нічого багатшого зеленими шатами, гарнішого й привабливішого над Ачі-Реале серед оливкового й помаранчевого гаю. Далі між деревами подекуди знову мерехтять широкі чорні ручаї, тривкі перед часом, що й досі ще зберігають форми колишнього клетотіння лави, чудернацькі обриси, подобищу сплетених тварин, покручених кінцівок.

Ось і Катанія, прекрасне просторе місто, цілком збудоване на лаві. Крізь вікна Гранд-готелю перед нами повстає вершина Етни.

Перш ніж туди зійти, розповімо в кількох словах її історію.

Древні гадали, що то була кузня Вулкана *. Піндар * дав опис виверження чотириста сімдесят шостого року, але Гомер не згадує про Етну як про вогнедишну гору. Однак ще в передісторичні часи сікани * змушені були тікати десь подалі від неї. Відомо близько вісімдесяти її вивержень.

Найжахливіші були 396, 126 і 122 року перед різдвом Христовим, по тому 1169, 1329, 1537 і особливо виверження 1669 року, що вигнало з жител понад двадцять сім тисяч чоловік, багатьох прирекло на загибель.

Саме тоді раптом вийшли з землі дві великих кручі, гори Россі.

Виверження 1693 року, супроводжуване страшним землетрусом, знищило щось із сорок міст і поховало під уламками близько ста тисяч чоловік. 1755 року інше виверження знову заподіяло страхітливі спустошення. Виверження 1792, 1843, 1852, 1865, 1874, 1879 і 1882 років мали так само надзвичайно руйнівну і смертовбивчу силу. Лава то вихоплювалася з величезного кратера, то, розшукавши на схилах гори тріщини в п'ятдесят-шістдесят метрів завширшки, пробивалася крізь ці розколини й текла на рівнину.

26 травня 1879 року лава, що виходила досі з народженого в 1874 році кратера, невдовзі линула з нового конуса сто сімдесят метрів заввишки, утвореного силою її натиску на висоті близько дві тисячі чотиреста метрів. Вона швидко досягла низу, перетнула дорогу від Лінгваглосса до Рондаццо й зупинилася перед річкою Алькантара. Площа поверхні під лавою сягала до двадцяти двох тисяч восьмисот шістдесяти гектарів, хоч виверження тривало й не більше десяти днів.

У цей час кратер на вершині Етни викидав тільки густі хмари випарів, пісок і попіл.

Завдяки винятковій лоб'язності пана Рагузи, члена Альпійського клубу й власника Гранд-отелю, наше сходження на вулкан відбулося надзвичайно легко, сходження дещо втомливе, але цілком безпечне.

Крізь поля й садки, повні дерев, що зросли на розпоршеній лаві, ми вирушаємо спершу повозом до Ніколозі. Подеколи перетинаємо широченні струми застиглої лави, в ній прорубано ходи, де пролягає дорога. Повсюди ґрунт чорний.

Після трьох годин їзди вгору пологістим схилом прибуваємо до Ніколозі, останнього селища на підошві Етни, що лежить уже на сімсот метрів вище морського рівня й за чотирнадцять кілометрів від Катанії.

Тут залишаємо екіпаж, беремо провідників, мулів, ковдри, теплі панчохи й рукавиці і вирушаємо далі.

Чотири години пополудні. Пекуче сонце східних країн кидє прямовисне проміння на цю дивну землю, припікає й палить її.

Тварини йдуть помалу, важко ступаючи по пилюці, що хмарою здійсмається навколо них. Останній мул, що несе

на собі різні паки й харчі, раз по раз зупиняється, немов засмучений тим, що доводиться ще раз пускатися в цю нікому не потрібну й нелегку подорож.

Тепер нас оточують виноградники, виноградники, посажені на лаві, одні ще зовсім молоді, інші вже старі. А ось і ланда, ланда з лави, вкрита квітучим дроком, золота ланда; тому ми переходимо величезний потік лави 1822 року. Зупиняємось приголомшені перед цією широченною рікою, чорною й нерухомою, клетотючою й закам'янілою рікою, що збігла з гори, з димучої й далекої, такої далекої вершини, мабуть за двадцять кілометрів від нас. Річка струмила долинами, огинала шпилі, перетинала рівнини, і тепер вона ось перед нами, зненацька зупинена у своєму русі, бо вогняне джерело її дійшло до виснаги.

Ми сходимо, залишаючи ліворуч гори Росії й безперестану відкриваючи інші гори, безліч гір, що їх провідники називають синами Етни — вони кільцем оточили страховище, наче намисто з вулканів. Їх близько трьохсот п'ятдесяти, цих чорних пащадків пращура, й чимало поміж них сягає висоти Везувія.

Далі ми переходимо обрідний ліс, що також виріс на лаві; зненацька зривається вітер. Спочатку його раптові й дужі подуви наступають після хвилини тиші, відтак шалений ураган, майже безперервний, здіймає й несе густі хмари куряви.

Ми зупиняємось під муром з лави, щоб перечекаати цей шквал, і затримуємось там аж до ночі. Врешті мусимо рушати далі, хоч буря ще триває.

Потроху нас починає проймати холод, той дошкульний високогірний холод, що заморожує кров і паралізує всі члени. Здається, він заховався, чатуючи на нас, у поривах вітру; він коле очі й жалить шкіру крижаними укусами. Ми йдемо, загорнувшись у свої ковдри, білі, мов араби, надівши рукавиці, натягнувши на голови каптури, покинувши на самих себе наших мулів, вони посуваються, спотикаючись, один за одним, грудкуватою темною стежкою.

Та ось нарешті Каза дель Боско, щось ніби хижка, де живуть п'ятеро чи шестеро лісорубів. Провідник проголошує, що далі йти через цей ураган неможливо, і ми просимося на ніч. Люди встають, засвічують вогонь і поступаються нам двома злидненими сінниками, набитими немовби самими блохами. Уся хижка здригається й тремтить під

патиском бурі, струми повітря люто прохоплюються між роз'єднаними черепицями даху.

Сходу сонця з вершини гори ми не побачимо.

По кількох годинах відпочинку без сну ми вирушаємо. Настав день, і вітер стихився.

Тепер навколо нас розстилається чорна пагірчаста місцина, що плавно піднімається до краю вічних снігів, вони сліпучо виблискують біля підніжжя останнього конуса триста метрів заввишки.

Хоч сонце й сходить на ясно-блакитному небі, від холоду, жорстокого холоду гірських вершин, клякнуть пальці, горить шкіра. Наші мули простують поволі вервечкою по звивистій стежці, що обминає всі примхливі закривини лави.

Ось і перша сніжна галявина. Ми обійшли її манівцями. Але за нею невдовзі ми спіткали іншу, її треба перейти навпростець. Мули вагаються, пробують сніг ногою й обережно сунуть уперед. Раптом я відчуваю, що провалююсь кудись углиб. Передні ноги мого мула роздушили шкарупу, котра їх тримала, й він занурився по самі груди. Тварина борсається з нестями, тоді підводиться, знову завалюється всіма чотирма ногами, ще раз підводиться й знову падає.

Те саме діється і з іншими мулами. Ми змушені зійти на землю, заспокоювати їх, допомагати їм, витягати їх. Щохвилини вони пірнають отак по самісіньке черево в холодну білу піну, куди наші ноги також шугають іноді по коліна. Між переходами через вкриті снігом долини ми потрапляємо на лаву, широкі залиті лавою рівнини схожі на величезні поля з чорного оксамиту, вони блищать під сонцем так само яро, як і сніг. Це пустельна країна, мертва країна, вона немов у жалобі, впереміш біла й чорна, сліпуча, страшна, велична й незабутня.

Після чотирьох годин такої ходи й напруження всіх сил, ми добираємося до Casa Inglese¹, маленького кам'яного будиночка серед криги, майже похованого під снігом, зведеного попід останнім конусом, що підноситься позад нього, величезний, стрімкий, увінчаний хмаркою диму.

Тут звичайно ночують на соломі ті, хто хоче подивитися схід сонця з краю кратера. Ми залишаємо тут мулів і починаємо видиратися на жахливий мур із застиглого попелу,

¹ Англійський домок (*італ.*).

він осідає під ногами, нам ні за що зачепитися, неможливо затриматися, ступивши два-три кроки, щоразу сповзаєш назад. Ми посуваємось засапавшись, важко дихаючи, застромлюючи у м'який ґрунт залізний кінчик ціпка, й зупиняємось щохвилини.

Ціпок доводиться втикати межі колін, щоб не сковзатися й не зсуватися вниз, бо схил такий прикро крутий, що на ньому не затримаєшся навіть сидячи.

Потрібно близько години, щоб зійти на ці триста метрів. Від деякого часу в горло нам попадають сірчані випари. То праворуч, то ліворуч ми помічаємо великі струми диму, що виходять із шпар у ґрунті; ми торкаємось руками до великих розпечених каменів. Нарешті добираємось до вузького плато. Перед нами поволі підноситься, виникаючи з-під землі, густа хмара, наче біла рухлива запона. Ми посуваємось ще на кілька кроків, затуливши носа й рота, щоб не задихнутися від сірки, й раптом під нашими ногами розверзається велетенська страхітлива прірва щось із п'ять кілометрів в обводі. Крізь задушливі випари ледь розрізняємо протилежний бік цього страшного провалля завширшки тисяча п'ятсот метрів, чиї сторчові стіни заглиблюються в таємничу моторошну країну вогню.

Звір спокійний. Він спить глибоко на дні, на самому дні. Тільки важкий дим вихоплюється з велетенського димаря три тисячі триста дванадцять метрів заввишки.

А навкруг нас ще дивовижніші речі. Вся Сіцилія захоплена під туманами, що зупинились край берегів, огорнувши тільки землю, і ми, оточені морем, немов стали серед неба понад хмарами, високо, високо, так що гладінь Середземного моря, розкинута навсібіч, доки сягає зір, здається теж голубим небом. Ясна блакить облягає нас з усіх боків. Ми стоїмо на дивній горі, що вийшла з хмар і занурилась в небо, воно простягається над нашими головами, під нашими ногами, повсюди, скрізь.

Та мало-помалу навислі над островом тумани піднімаються аж до нас і невдовзі обступають величезний вулкан кільцем із хмар, прірвою з хмар. Тепер ми опиняємось у свою чергу на дні сніжно-білого кратера, відкіля, дивлячись угору, видно тільки лазурове склепіння.

Кажуть, що в інші дні й видовище буває зовсім інше.

Звичайно чекають сходу сонця, котре впливає з-за берегів Калабрії. Їхні тіні сягають далеко в море, до підніжжя Етни — її похмурий неосяжний обрис у формі велетен-

ського трикутника вкриває всю Сіцилію й блідне поволі в міру того, як піднімається сонце. Тоді очам відкривається панорама понад чотириста кілометрів у діаметрі і тисячу триста в обводі, вона охоплює на півночі Італію й Ліпарські острови, що їхні два вулкани немов вітають свого батька; далеко на півдні ледь бовваніє Мальта. Судна в сіцилійських портах видаються комашинками на морі.

Олександр Дюма-батько дуже вдало й з великим піднесенням змалював це видовище.

Ми спускаємося стрімким спадом кратера, більше на спині, ніж на ногах, і незабаром увиходимо в густий хмаровий шар, що огортає вершину гори. Близько години посуваємось крізь млу, врешті видираємось з туманів і доли перед нашими очима повстає зубчастий зелений острів, його затоки, уступи й міста, оточені морським лазуровим безмежжям.

Повернувшись до Катанії, ми наступного дня вирушаємо до Сіракузи.

Подорож по Сіцилії слід завершувати оглядинами цього маленького прегарного своєрідного міста. Воно було звеличене серед найбільших міст; царювання його тиранів зажили слави не менш, як владарювання Нерона; поети оспівували його вино, а берегами річки Анапо, що впадає у затоку, над якою горує місто, росте папірус, хранитель таємниць людської думки; за мурами міста зберігається одна з найпрекрасніших в світі Венер.

Люди вирушають через суходоли на прощу до якоїсь чудотворної статуї — а я приніс мою побожну шану Венері Сіракузькій! *

В альбомі одного подорожнього я побачив фотографію цієї чарівної мармурової самиці, і я закохався в неї, як закохуються в жінку. Можливо, саме вона спонукала мене на цю подорож; ще не бачивши її, я говорив і мріяв про неї безнастанно.

Але ми прибули надто пізно, щоб потрапити до музею, дорученого піклуванням вченого, професора Франческо Саверіо Калаварі, сучасного Емпедокла *, що спустився до кратера Етни, аби випити там чашку кави.

Отож мені довелося поблукати містом, воно розкинулось на невеликому острівці, відмежованому од суші трьома фортечними мурами, між якими пролягають три морських рукавці. Місто маленьке, чепурне, зведене на березі затоки, його садки й бульвари сходять до самої води.

Відтак ми оглядаємо Латомії, величезні ями просто небя; спочатку то були каменярні, потому вони обернулись на тюрми, де протягом вісьмох місяців після поразки Нікія * було ув'язнено полонених афів'ян, замордованих голодом, спрагою, нестерпною спекою цієї буцегарні, де вони конали в закишілому всякою червою багні.

В одній з них, Райській Латомії, ми завбачили в глибині печери якусь чудну шпару, названу вухом Діонісія *, що нібито підходив до її краю послухати скарги своїх жертв. Переказують й інше. Деякі вигадливі вчені запевняють, що ця печера, сполучена з театром, правила за підземну залу для вистав, придавшись своїм надзвичайно дзвінким відлунням; найменші звуки набирали тут дивовижного резонансу.

Найцікавішою, певно, є Латомія капуцинів, просторий густолистий сад, розмежований склепіннями, арками, величезними кручами й оточений білими бескидами.

Трохи подалі звичайно оглядають катакомби, їхня площа сягає близько двохсот гектарів, де пан Каваларі відкрив один із найкрасивіших серед досі відомих християнських саркофагів.

Потому ми повертаємось до нашого скромного готелю над морем і допізна маримо, дивлячись на червоне й голубе око судна, що стоїть на якорі.

Щойно надходить ранок, і перед нами — бж про наші відвідини було попереджено — привітно розчиняються двері чудового маленького палацу, де зберігаються колекції й витвори мистецтва цього міста.

Увійшовши до музею, я вздрів її в глибині зали, прекрасну, як я собі й уявляв.

В неї не було голови, бракувало однієї руки; та ніколи форми людського тіла не видавались моїм очам такими чудовими й хвильними.

Це в жодній мірі не поетизована, не ідеалізована жінка, жінка божественна й велична, як Венера Мілоська; це жінка, яка вона є в житті, така, яку ми любимо, яку жадаємо, яку прагнемо стиснути в обіймах.

Вона огрядна, в неї міцні груди, могутні стегна й дещо важкі ноги, це Венера плотська; дивлячись, як вона стоїть на весь зріст, думаєш, яка вона, коли лежить. Її відбита рука закривала перса; другою рукою вона звабленим жестом трохи піднімає покривало, приховуючи найтаємничіші свої принади. Все тіло вирізьблене, задумане, нахилене заради цього руху, в ньому поєднуються всі лінії,

зосереджена думка. Цей простий і природний жест, сповнений цнотливості й безсоромності, що водночас ховає й вказує, завуальовує й розкриває, приваблює й затаює, немов визначає становище жінки на землі.

А мрамур живий. Хочеться діткнутись його; певний, що він поступиться під рукою, як жива плоть.

Сповнені диханням життя й красою особливо її стегна. Хвиляста заокруглена лінія жіночої спини, йдучи від потилиці до п'ят, розкривається в усій своїй чарівності; в обрисах ramen, у спадистій округлості стегон, у легкому вигині литок, зменшуваному до кісточок, виявляються усі відміни людської грації.

Мистецький твір довершений тільки тоді, коли він є водночас і символом і точним відбитком реальності.

Венера Сіракузька — це жінка, і разом з тим — символ плоти.

Споглядаючи голову Джоконди, ви відчуваєте, що вас огортає якась зваба немічної містичної любові. Існують і живі жінки, що їхні очі дарують нам цю мрію про нездійсненну загадкову ніжність. Ми шукаємо в них чогось іншого поза тим, що є навіч, бо вони, нам видається, ховають у собі й виявляють часточку цього невловимого ідеалу. Ми женемось за ним, ніколи його не досягаючи, вбачаємо його за всіма несподіваними виявами краси, що, здається, містять у собі думку, шукаємо його в безмежності погляду, котра насправді тільки відтінок райдужної оболонки, шукаємо в чарах усмішки, що виникає з складочки на устах або блиску емалі зубів, у грації рухів, народженій випадковістю й гармонією форм.

Тим-то поетів, неспроможних зірвати зірки з неба, безперестану мучить спрага містичної любові. Природна надпоривність поетичної душі, надміру загострена мистецьким збудженням, спонукає ці вибрані істоти вигадувати собі якесь туманне кохання, безтямно ніжне, несамовите, ніколи не вдоволене, почуттєве, але не плотське, таке теплітне, що воно гине від будь-якої марниці, нездійснення й надлюдське. Ці поети, можливо, єдині поміж чоловіків, що ніколи не любили жінку, справжню жінку з плоті і з кров'ю, з усіма її жіночими якостями й жіночими вадами, з обмеженим, але чарівним жіночим розумом, з жіночими нервами, з хвильним еством жінки.

Кожне створіння, що збуджує їхню мрію, є символ таємничої, але фантастичної істоти, істоти, що її оспівують ці

співці ілюзій. Вони мають її, цю суцщу, обожнювану ними жінку, за щось ніби розфарбовану статую, образ божества, перед яким люди упадають навколішки. Але де це божество? Хто цей бог? В котрій частині неба оселя тої невідомої, що її вони обернули на кумира, ці божевільні, від першого мрійника до останнього? Як тільки вони торкаються руки, що відповідає на їхній потиск, душа їхня заноситься у невидимі марення, далеко від почуттєвої дійсності.

Жінку, яку вони тримають в обіймах, їхнє поетичне мистецтво змінює, доповнює, спотворює. Це не її вуста вони цілують, а вимріяні ними вуста. Не в глибині її чорних чи голубих очей тоне їхній захоплений погляд, а в чомусь невідомому й неспізаному. Зір милованки для них тільки вікно, крізь яке вони прагнуть побачити рай ідеального кохання.

Та коли деякі жінки, бентежні для нас, дарують зрідка нашим душам таку ілюзію, інші збуджують у наших жилах ту палку любов, що з неї повівся наш рід.

Венера Сіракузька — довершений вияв цієї могутньої, здорової, простої краси. Цей чудовий торс із пароського мармуру, як кажуть, і є та Венера Каліпіга *, що її описали Атенеї * і Лампрідій *, що її Геліогобал * віддав у дар сіракузцям.

В неї немає голови? Ну й що з того? Від цього тільки виразніший символ. Адже це жіноче тіло виявляє всю реальну поезію пестощів.

Шопенгауер сказав, що природа, прагнучи увічнити рід людський, акт його відтворення обернула на пастку.

Мармурова статуя в Сіракузі — саме і є така пастка для людей, вгадана античним скульптором, — жінка, що ховає й розкриває бентежливу таїну життя.

Це пастка? Хай так! Вона кличе уста, вабить руку, подає для поцілунку відчутну на дотик реальність розкішної плоти, білої й пружної плоти, закругленої, міцної, солодкої в обіймах.

Вона божественна не тому, що виражає думку, а єдино тому, що вона прекрасна.

Милуючись нею, згадуєш бронзового сіракузького барана, найвизначніший експонат Палермського музею; він також немов містить у собі єство тваринного світу. Могутній баран лежить, простягшись на лапах, голова обернена ліворуч. Ця голова тварини здається головою бога, звірячого, нечистого й величного бога. Лоб у нього широкий, за-

кучерявлених, далеко розставлені очі, ніс довгий, міцний, гладенький і горбатий, надзвичайно виразистої грубої сили. Відкинуті назад роги спадають, закручуються й вигинаються, ховаючи загострені кінці за маленькими вухами, що самі скидаються на роги. І погляд тварини проймає вас, — тупий, тривожний, важкий. Наближаючись до цієї різьбленої бронзи, відчуваєш хижака.

Хто ж, однак, були ті чудесні художники, що спромоглися так викінчено виявити, в двох таких різних аспектах, просту красу живого створіння?

Ці дві статуї — єдині, що залишили в мені, як живі істоти, палке бажання побачити їх знову. X

Виходячи з музею, я кидаю від дверей на цей мармуровий торс останній погляд, який посилають коханим жінкам, залишаючи їх, і негайно сідаю до човна, щоб привітати, з обов'язку письменника, папіруси Анапо.

Ми перетинаємо затоку від краю до краю і помічаємо на рівному голому березі гирло малесенької річечки, майже струмка, куди й прямує наш човен.

Течія дужа, йти проти неї важко. Ми то веслуємо, то відштовхуємось очепю, щоб сунути водою, — вона біжить між двох берегів, вкритих дрібними яскраво-жовтими квіточками, між двох берегів із золота.

Ось і комиш, ми його зім'яли, пропливаючи, він хилиться і знову випростується; а тут із самої води стримлять стебла блакитних ірисів, блакитно-фіалкових ірисів, над ними кружляє безліч зеленокрилих бабок, перламутрових, тріпотливих, завбільшки як колібрі. Тепер на обох укусах, між котрими ми затиснуті, виростають велетенські будяки й дивовижних розмірів повитиця, що оповила рослини на суші так само, як і річковий комиш.

Глибоко в воді, під нами — справжній ліс високої хвилястої трави, вона хитається, струмить, немов пливе за течією, що її ворушить.

По тому Анапо відмежовується від своєї притоки, старовинної Ціанеї. Ми так само посуваємось між двома схилами за допомогою очепи. Річечка звивається, відкриваючи мальовничі перспективи, квітучі принадні краєвиди. Врешті показується острів, що рясніє дивною рослинністю. Тендітні трикутні стебла від дев'яти до дванадцяти футів заввишки, на верхечку — кругла китичка з зеленої довгої і тонкої волокнини, гнучкої, наче волосся. Здається, то обернулися на рослини людські голови, кинуті у води

священного джерела якимсь із поганських богів, що жили тут у сиву давнину. Це — древній папірус.

Селяни називають цей комиш раггуса ¹.

Подалі інші його зарості, цілий ліс. Стеблини тріпочуться, шелестять, хиляться одна до одної, переплутуються волохатими чолами і, здається, гомонять між собою про речі невідомі й далекі.

Чи ж не дивно, що почесна рослина, котра донесла до нас мислі давно померлих, була хранителем людського генія, має на своєму недолугому тілі кволого деревця пишну хвилясту гриву, розмаяну, як на головах наших поетів.

Навзаході сонця ми повертаємось до Сіракузи й помічiamo на рейді пакебот, що допіру прибув і цього ж таки вечора вирушить разом із нами до Африки.

¹ Перука (*итал.*).

ВІД АЛЖІРУ ДО ТУНІСУ

На Алжірських набережних, на вулицях тубільних селищ, на рівнинах Телля, в Сахельських горах або в пісках Сахари — скрізь зустрічаєш ті самі постаті, загорнені немов у чернечий одяг, у каптурах на голові під тюрбанами, що їх кінці мають позаду, різьблені риси обличчя, нерухомий погляд — здається, всі вони належать до ченців якогось суворого ордену, розповсюдженого на половині земної кулі.

Навіть хода в них така, як у священників, жести — як в апостола-речника, їхня постава та сама, що й у містиків, повних зневаги до всього світу.

Справді ж бо, ми опинились серед людей, де релігійна ідея панує над усім, затьмарює все, визначає дії, стримує совість, формує серця, керує думками, передує в усіх прагненнях, в усіх турботах, у всіх хвилюваннях.

Релігія — велика духозбудниця їхніх вчинків, їхньої душі, усіх їхніх чеснот і вад. Через неї, заради неї вони добрі, сміливі, чулі, віддані, бо вони, здається, ніщо самі по собі, не мають жодної риси, яку не надихнула б їм чи не накинута їхня віра. Ми не спроможемось збагнути безпосередню чи первісну природу араба, бо вона, так би мовити, вдруге створена за їхніми віруваннями, за кораном, за повчаннями Магомета. Жодна інша релігія ніколи не вщеплювалася так глибоко в людські істоти.

Погляньмо, одначе, як вони моляться в своїй білій мечеті, що манячить у кінці Алжірської набережної.

У першому дворі під аркою з червоних, зелених і голубих колонок чоловіки, сидячи долі або навпочіпки, розмовляють стиха, спокійно й поважно, за звичаями Сходу. Проти дверей, у глибині маленької чотирикутної кімнати, схожої на каплицю, кадї чинить судову розправу. Позивачі очікують на лавах; один араб щось оповідає навколішках,

Його слухає суддя, він увесь потонув у численних брижах одягу, з-під пишного важкого тюрбана ледь видніє краєчок обличчя, твердий спокійний погляд втуплений у позивача. Стіна, в якій відчиняється загразоване вікно, відмежовує цю кімнату од інших, де жінки, створіння не такі шляхетні, як чоловіки, і не гідні стати перед лицем кадї, чекають черги, щоб викласти свою скаргу через це сповідальне віконце.

Сонце вогненними потоками летється на сніжно-білі мури цих маленьких будівель, що нагадують надгробки марабутів, у двір, де стара муринка кидає здохлу рибу збіговиську смугастих кішок; воно розсипається бризками в кімнаті по бурнусах, висхлих брунатних ногах, незворушних лицах. От і школа, трохи подалі біля фонтана, відкіль вода витікає під дерево. Все об'єдналося тут, у цьому лагідному мирному колі: віра, правосуддя, навчання.

Я увіходжу до мечеті, роззувшись спершу, і йду по килимах поміж ясних колон,— їхні чіткі ряди наповнюють цей мовчазний, просторий і низький храм цілою юрбою широких стовпів. Бо ж вони дуже широкі, звернені одним боком до Мекки, щоб кожний правовірний, стоячи перед ним, не міг нічого бачити, нічим не розважався б і, повернувшись лицем до святого міста, поринув би цілком у молитву.

Одні попростягалися ниць; інші навстоячки, у приписаній поставі, бубонять повчання з корана; ще інші, вже виконавши цей обов'язок, розмовляють поміж себе, сидючи долі вздовж стін, бо мечеть не тільки місце для молитви, це також і місце відпочинку, де зводять час, де перебувають цілими днями.

Все просте, оголене, біле, все сумирне й лагідне в цих притулках віри, таких відмінних од наших мальовничих галасливих церков, коли вони вщерть наповнені гомоном відправи, рухом присутніх, урочистих церемоній, церковним співом, і таких смутних, таких скорботних, коли вони порожні, що аж стискається серце, бо вони скидаються на дїм, де вмирає людина, на холодну кам'яницю, де ще досі конає розп'ятий.

Араби входять безперестану, бідні й багаті, вантажник із порту й колишній шляхетний вождь у білих шовкових шатах свого сліпучого бурнуса. Всі босі, роблять ті самі рухи, моляться одному богові тої самої віри з однаковим запалом і щирістю, без позування, не відриваючись. Спочатку вони стоять випроставшись, підвівши лице вгору й

простягнувши розкриті долоні на рівні пліч, немов когось благають. Потому руки спадають уздовж тіла, голова схиляється; їхні постаті являють перед володарем світу цілковиту покору. Відтак руки з'єднуються на череві, немовби вони зв'язані. Так стоять бранці, віддані волі свого повелителя. Нарешті вони простилаються ницьма, раз по раз б'ючи поклони, без ліку, без жодного шелесту, навдивовижу швидко. Присівши на п'яти, поклавши руки на стегна, вони нахиляються вперед, торкаючись чолом долівки.

Цю молитву, завжди ту саму, що починається читанням перших рядків корана, правовірні повторюють п'ять разів на день; перед тим як увійти, вони миють ноги, руки й обличчя.

У німотному храмі чутно тільки плюскотіння води, воно струмить у дворі поруч, крізь який освітлюється мечеть. Тінь від смокви, що здіймається над фонтаном для обмивання, кидає зелені відсвіти на передні мати.

Жінки-мусульманки можуть увійти до мечеті так як і чоловіки, але вони не увіходять майже ніколи. Бог надто далекий, надто високий, надто величний задля них. Вони не наважуються розповісти йому про свої труднощі, звірити свої турботи, просити в нього трохи ласки, невеликої розради, невеликої допомоги в їхніх сутичках з родиною, чоловіком, дітьми, всього, чого так потребує серце кожної жінки. Між ним, таким великим, і ними, такими нищими, потрібний скромніший посередник.

Цей посередник — марабут. Хіба ж і в католицькій релігії немає святих та діви Марії, природних заступників за всіх боязких перед господом богом?

Ось чому біля могили святого, в капличці, де він похований, ми й натрапляємо на арабську жінку під час молитви.

Підемо ж туди подивитись на неї.

Зауїя Абд-ер-Рахман-ель-Ткальбі — найсвоєрідніша й найцікавіша в Алжирі. Йменням «зауїя» називають маленьку мечеть, яка об'єднує й «куббу» (могилу марабута), а іноді й містить також школу й курси вищих наук для освічених мусульман.

Щоб дістатися до зауїї Абд-ер-Рахман, треба перейти все арабське місто. Важко уявити собі ці сходи вгору крізь лабіринт поплутаних, покручених вуличок між стінами без вікон мавританських будинків. Вгорі ці мури майже дотикаються один до одного, а смужка неба, що видніється між терасами, здається голубою арабською, витвором безладної,

химерної фантазії. Іноді довгий, звивистий і склепінчастий прохід, крутий, наче гірська стежка, немов веде вас прямісінько в небесну блакить, що раптом виникає над муром, високо, де кінчаються сходи, — сліпуча пляма, повна світла.

Вздовж цих вузьких проходів на порогах своїх домівок сидять навпочіпки араби й дрімають в своєму канцур'ї; інші з'юрмилились у мавританських кав'ярнях і, нерухомі на розміщених навкруг ослінчиках або долі, п'ють з маленьких порцелянових філіжанок, поважно тримаючи їх пальцями. На тісних вуличках, якими доводиться видряпуватися, сонячне проміння падає зненацька золотими пасмами або широкими плямами на кожному заломі дороги й на перехрестях і накреслює на мурах несподівані, сліпучі, немов полаковані світляні узорі. Крізь напівпрочинені двері видніють внутрішні дворики — від них тягне свіжістю. Повсюди ті самі чотирикутні колодязі, оточені колонадою, що підтримує галерею. Звуки ніжної дикої музики долипають іноді з цих осель, відкіль частенько виходять по двоє жінки. Крізь покривала, що ховають їхні обличчя, вони кидають на вас погляд своїх чорних смутних очей, погляд полонянок, і проходять далі.

Запнуті вони так, як малюють діву Марію — з завиттям, що стягує чоло, — тіло загорнене в хаїк, ноги сховані під широкими полотняними чи коленкоровими шароварами, що міцно охоплюють кісточки, вони йдуть поволі й непевно, дещо незграбно. І ви намагаєтесь угадати під покривалом обличчя, що його обриси воно злегка позначає, прилягаючи на опуклих місцях. Синюваті дужки брів, з'єднані рискою сурми, подовжені аж до скронь.

Несподівано мене окликнули. Я обертаюся й крізь одчинені двері бачу на стінах дому великі непристойні картини, які можна зустріти в Помпеї. Вільність звичаїв, відкрите буяння на вулицях численної, веселої, наївно сміливої проституції одразу розкривають глибоку відмінність, що існує між європейською цнотливістю й східною несвідомістю.

Не забуваймо, що лише кілька років тому було заборонено на цих самих вулицях вистави Карагуса — щось на зразок жахливо непристойного Гіньйоля *, — на якого діти дивились своїми великими чорними очима, невинними й зіпсутими, сміючись та плескаючи його неймовірним, мерзенним і невимовним подвигам.

В усій горішній частині арабського міста, між галантерейними, бакалійними й овочевими крамницями непідкупних мозабітів, цих магометанських пуритан, що їх поганить будь-яке спілкування з іншими людьми і які зазнають, повернувшись до рідної країни, тривалого очищення,— широко відчинені крамнички, де торгують людським тілом і куди закликають перехожих усіма мовами світу. Мозабіт, що сидить навкарачки в своїй тісній крамничці, серед товарів, до ладу розкладених навкруг нього, немов нічого не бачить, не знає, не розуміє.

Праворуч од нього іспанські жінки туркотять наче горлички; ліворуч муринки нявчать, немов кішки. Серед них, серед безсоромної голизни, намальованої, щоб приваблювати відвідувачів цих двох кубел, він, цей продавець фруктів, скидається на загіпнотизованого, задивленого у марення факіра.

Я звертаю праворуч у вузькі суточки — вони ніби падають у море, що розстилається вдалині, за виступом Сент-Ежен,— і примічаю наприкінці цього тунелю, в кількох метрах підо мною, чарівну мечеть — цячечку, або скорше малесенькі будівлі й чотирикутні або округлені чи гостроверхі могилки вздовж сходів, що йдуть зигзагами від тераси до тераси.

Вхід до мечеті заличкований муром, збудованим неначе з сріблястого снігу; його облямовано плитками зеленої порцеляни й покрапковано правильними прорізами, крізь них можна бачити алжирський рейд.

Я увіходжу всередину. Жебраки — старі, діти, жінки — сидять навпочіпки на кожній приступці і, простягаючи руку, просять датки арабською мовою. Праворуч, у маленькій будівлі, також прикрашеній вгорі порцеляною, міститься перший надгробок, і крізь одчинені двері видно вірних, що сидять перед могилою. Трохи нижче поблискує сліпуча баня кубби марабута Абд-ер-Рахмана, поруч з тонким чотирикутним мінаретом, що з нього скликають до молитви.

Подалі, вздовж цього спуску, інші гробниці, скромніші, відтак надгробок славнозвісного Ахмеда, бея Константини, що нацьковував собак жерти черева полонених французів.

З останньої тераси, біля входу до могили марабута, краєвид чудовий. Собор африканської богоматері в далечині вивишається над мисом Сент-Ежен і над усім морем, що

простилається до виднокола, де зливається з голубим небом. Ближче, з правого боку, арабське місто підноситься, дах над дахом, аж до зауїї, і нагромаджує все вище й вище маленькі крейдяні будиночки. А навколо мене могили, кіпарис, фігова пальма й мавританські орнаменти на облямівках і зубцях священних мурів.

Роззувшись, я увиходжу до кубби. У вузькій кімнаті передусім бачиш ученого мусульманина; присівши на п'яти, він читає манускрипт, тримаючи його обома руками на рівні очей. Книжки, купи пергаментного паперу розкладені навколо нього на матах. Він не підводить голови.

Трохи далі я чую якийсь рух, шепотіння. При моєму наближенні всі жінки, що сидять навкруг надгробка, хутенько запинають обличчя. Вони скидаються на великі кучугури білого хустя, звідкіль блищать їхні очі. Поміж них, у цій піні фланелі, шовку, шерсті й полотна, сплять або бавляться діти, вбрані у червоне, блакитне, зелене: це виглядає дуже мило й наївно. Тут жінки в себе вдома, в свого святого, що його оселю вони прикрасили,— адже бог надто далекий задля їхнього обмеженого розуму, надто великий для них, принижених.

Ці жінки не звертаються в бік Мекки, ні, але до тіла марабута, й віддають себе під його безпосередній захист, що й тут, як завжди, є захистом чоловіка. Їхні очі жінок, очі лагідні й смутні, підкреслені двома білими пов'язками, не вміють бачити нематеріальне, їм зрозуміле тільки живе створіння. Чоловік за життя годує їх, захищає, підтримує, після своєї смерті він заступиться за них і перед богом. І вони тут, коло могили, прикрашеної, розмальованої, трохи схожої на бретонське ліжко, пофарбоване й вкрите тканинами, шовком, прапорцями, принесеними подарунками.

Вони шепечуться, теревенять поміж себе, розповідають марабутові про свої справи, свої клопоти, суперечки, скаржаться на чоловіків. Це інтимні збори заради дружньої безпосередньої розмови навкруг святині.

Вся каплиця захаращена їхніми чудернацькими дарами: тут і дзигарі всіляких розмірів, що цокають, відбиваючи секунди, й видзвонюють години, і стяги, зроблені за обітницею, мідяні й кришталеві люстри всіх гатунків. Цих останніх стільки, що за ними не видно стелі. Люстри різних розмірів висять обіч одна одної, наче в крамниці, де торгують лампами. Стіни прикрашено чепурною прегарно оздобленою порцеляною, переважно червоного й зеленого

кольору. Долівку вкрито килимом, денне світло падає з склепіння крізь три з'єднаних лучкуватих вікна, між ними середнє більше за два інших.

Це вже не сувора з оголеними стінами мечеть, де пробуває тільки бог; це будуар, оздоблений відповідно до примітивного смаку дикунок. Частенько їхні зальотники заходять сюди немов на побачення, глянути на них, сказати нишком кілька слів. Європейці, що розмовляють по-арабському, іноді заводять тут знайомство з цими закутаними, повільними створіннями, чий погляд — єдине, що вони бачать.

Коли чоловіче братство марабута приходить у свою чергу на моління, святий мешканець цього місця аж ніяк не привертає до себе їхньої виключної уваги. Віддавши своє шанування надгробкові, чоловіки повертаються у бік Мекки й славлять бога — бо ж немає бога окрім бога, як вони твердять безперестанку в усіх своїх молитвах.

ТУНІС

Перш ніж добутися до Туніса, залізниця перетинає величну країну порослих лісом гір. Накреслюючи величезні закрути, вона підноситься вгору на сімсот вісімдесят метрів, відкіля відкривається розкішний безмежний краєвид, і приводить до Туніса через Хрумір.

Спочатку чередою тягнуться гори й пустельні долини, де в давнину височіли римські міста. Ось і руїни Тагасті, місце народження блаженного Августина *, що батько його був декуріон *.

Подалі Тубурсікум Нумідарум, його руїни вкривають низку закруглених зеленавих пагорбів. Іще далі — Мадаура, де наприкінці доби Траяна * народився Апулей. Неможливо перелічити мертві міста, повз які проїздиш, прямуючи до Туніса.

По довгих годинах шляху раптом виникають на низькій рівнині високі арки напівзруйнованого, місцями знищеного акведука, що йшов колись від одної гори до другої. Це Карфагенський акведук, про нього говорить Флобер у *Саламбо*. Відтак їдемо повз чарівне селище, огинаємо блискуче озеро і тоді перед очима повстають мури Туніса.

І от ми вже в місті.

Щоб гаразд оглянути його в цілому, треба зійти на сусідній горб. Араби порівнюють Туніс до простеленого бурнуса; це порівняння справедливе. Місто розіслалось на рівнині, злегка піднесеній хвилястою поверхнею, через що місцями виступають вінця великої плями з білуватих будинків, над якою вивішаються склепіння мечетей і вежі мінаретів. Ледь можна розрізнити, ледь можна уявити, що там — будинки, настільки ця біла пляма щільна, суцільна й звивиста. Три озера навколо неї блищать під східним сонцем, наче свічада із криці. На півночі, вдалині, — озеро Себкра-ель-Буан; на заході видніється над містом Себкра-Сельджум; на півдні велике озеро Бахіра, або Туніське

озеро; а далі на північ — море, глибока затока, також схожа на озеро в своїй облямівці далеких гір.

Повсюди навкруг цього плаского міста стоїть замулене багнище, де бродять покидьки — неймовірне кільце загнилих помийних ям, голі низинні поля, де поблискують, наче вужі, дрібні покручені річечки. Це стічні води Туніса, що збігають просто голубого неба. Вони течуть без упину, отруюючи повітря, перекочуючи свої повільні смердючі хвилі по насиченій гнилизною землі в нашірші до озера, яке вони врешті наповнюють і захоплюють усе його водоймище, бо зонд увиходить там у драговиння завглибшки на вісімнадцять метрів: отож цю твань треба постійно розчищати, щоб там могли пройти маленькі суденця.

Але в ясний сонячний день видиво міста, що розкинулось між озерами в цьому просторому краї, одгородженому віддалік пасмом гір, серед яких найвища Загуан, завжди увінчана взимку хмаринкою, — справляє, можливо, найдужче й найхвильніше враження на всьому узбережжі африканського суходолу.

Зійдемо з нашого пагорба й увійдемо до міста. Воно має три дуже різні частини: французьку, арабську і єврейську.

По правді кажучи, Туніс не французьке місто, ані арабське, воно єврейське. Це одно з нечисленних місць на землі, де євреї почувають себе вдома, немов на рідній землі, де вони майже явно господарі і виявляють спокійну впевненість, хоч і дещо боязку.

Найцікавіше побачити й спостерігати їх саме в лабіринті вузьких вуличок, де сновігає, метушиться і роїться найбарвистіша, найпістрявіша, мальовничо вбрана в шовкові тканини найбільш розчепурена, поцяцькована й блискотюча людність на всьому східному побережжі.

Де ж ми опинились? На арабській землі чи в сліпучій столиці Арлекіна, друга малярів, Арлекіна з художнім смаком, незрівнянного колориста, що, бавлячись, прибирає свій народ за витвором своєї приголомшливої фантазії? Він відвідав, мабуть, Лондон, Париж, Петербург, цей дивний костюмер, повернувся сповнений зневаги до північних країн і прибрав барвисто своїх підданців з бездоганим смаком і з безмежною вигадкою. Він не тільки зажадав надати їхньому одягові найзграбнішого, найсвоєріднішого й веселого вигляду, але й ужив, щоб його різноманітнити, всіх відтінків, створених, вигаданих і вимріяних найтоншими знавцями акварелі.

Лишень самим євреям він дозволяє яскраві кольори, але забороняє їм надто різкі сполучення й добирає барвистість їхнього одягу з поміркованою сміливістю. Що ж до муринів, то їх, своїх улюбленців, неповоротких купців, що сидять навпочіпки по своїх крамницях, моторних юнаків або огрядних буржуа, котрі повільно проходжуються вузькими вуличками, він, розважаючись, одягає в такі різноманітні кольори, що, дивлячись на них, око п'яніє, немов дрізд — співун від винограду. О, заради них, любих його серцю мешканців Сходу, заради цих левантинців — метисів, що пішли від турків і арабів, він створив справжню колекцію відтінків, таких тонких, приємних, спокійних і ніжних, таких блідих, тьмяних і гармонійних, що прогулянка серед них — тривалі пестоці для очей.

Ось кашемірові бурнуси, що міняться неначе хвилі світла, далі — розкішне жебрацьке канцур'я, поруч — шовкові геби — довгі туніки, що спадають до колін, і тендітні камізельки, припнуті під курткою дрібненькими гудзичками вздовж усієї крайки.

Всі ці геби, куртки, камізельки, хаїки схрещують, зміщують, нашаровують одна на одну найтонші барви. Вони рожеві, лазурові, бузкового кольору, зеленавого кольору барвінку, опалого листя, ясно-жовтого, помаранчевого, зблякло-фіалкового, червонуватого, сталєво-сірого.

Це чарівнича плетениця кольорів, від найтьмяніших до найяскравіших, але й ці останні утопають в такому потоці стриманих тонів, що жодний з них не різкий, не кричущий, не сліпить очі на вулицях, цих ясних просвітах, що безперестану завертають, затиснуті між низькими, побілованими вапном будинками.

Ці вузькі переходи раз по раз майже вщерть заповнюють якісь тлусті істоти, чиї стегна й рамена, коли вони йдуть, здається, торкаються обох мурів за кожним похитуванням їхнього тіла. На головах у них стримить гостроверхий убір, найчастіше посріблений чи позолочений, наче шолом чарівниці, з якого спадає на спину шарф. На їхніх страховинних тілах — роздутих і хистких горах м'яса — мають широкі яскраві блузи. Безформні стегна обліплюють білі штани, немов приклеєні до шкіри. Їхні литки й кісточки, що запливли жиром, розпирають панчохи, або, коли вони розчепурені по-святковому, — щось наче чохла, поцяцьковані золотом чи сріблом. Вони йдуть, важко й дрібно ступаючи у пантофлях, що їх волочать за собою; бо вони взуті тіль-

ки до половини ноги й хляпають п'ятами по бруківці. Ці чудернацькі розпухлі створіння — єврейки, прекрасні єврейки!

Як тільки вони стануть на порі і наближається вік, коли багаті чоловіки починають біля них упадати, дочки Ізраїлю мріють, як би погладшати; бо що дебелиша жінка, то більше честі чоловікові й більше можливості зробити вибір до смаку. В чотирнадцять-п'ятнадцять років ці стрункі легенькі підлітки в розквіті краси, гнучкі і зграбні.

Їхні бліді, ніжно-прозорі, дещо хворобливі личка, тонкі риси, лагідні риси прадавньої втомленої нації, чия кров ніколи не відмолоджувалась, їхні темні очі під ясними чолами, над якими куйовдиться густа важка кучма чорного волосся, і швидкі рухи, коли вони перебігають від одних дверей до інших, — усе це сповнює єврейський квартал Туніса примарами маленьких знадливих Саломей.

Пізніше вони вже думають про заміжжя. Тоді починається нечувана відгодівля, що перетворює їх на страховища. Закуштувавши вранці таблетки з особливої травички, що збуджує апетит і шлунковий сік, вони не рухаються протягом дня й безперестану їдять масні тістечка, від котрих розпухають неймовірно. Надимаються груди, випинається черево, форми закруглюються, стегна все ширше розсуваються від жиру; зап'ястя рук і кісточки ніг зникають під грубим шаром м'яса. І знавці збігаються, оцінюють їх, порівнюють, милуються, наче на виставці відгодованих тварин. Гляньте лишень, які вони гарні, принадні, гожі, ці товстелезні дівчата на відданні!

Ось тоді й можна побачити ці дивовижні створіння, що проходжуються в гостроверхих конусах на голові, так званих *куфіях*, з-під яких звисає на спину *бежир*, одягнених у широкі кофти з простого полотна або яскравого шовку, в білих або чепурно оздоблених коротких штанах, узутих у пантофлі без закаблуків, що їх називають *саба*, — створіння невимовно химерні, чиї обличчя подеколи ще залишаються гарні на цих тілах гіпопотама.

У своїх звичайно відкритих для сторонніх домівках по суботах, у священний день, день відвідин і урочистих годин, вони приймають своїх подруг у побілених кімнатах, де сидять одна поряд з одною, як символічні ідоли, вкриті шовком і блискотючою сухозліткою, богині з плоті й металу в гаптованих золотом гетрах на ногах і золотим рогом на голові!

Все багатство Туніса в їхніх руках чи скорше в руках їхніх чоловіків, завжди усміхнених, привітних, готових до послуг. Мине небагато часу — і вони, без сумніву, обернувшись на європейських дам, одягатимуться за французькою модою і, скоряючись їй, будуть постити, щоб похуднути. Тим краще буде для них і тим гірше для нас, глядачів.

В арабській, найцікавішій частині міста є квартал *су-ків* — довгі вулиці під склепінням або дахом з дощок, сонце крізь них прослизає полум'яними лезами, що немов відтинають перехожих і купців. Це базари, звивисті й перехрещені галереї, де продавці, розміщені за корпораціями, сидючи долі або присівши навпочіпки серед свого краму в маленьких критих лавочках, завзято закликають покупців або незворушно чекають на них у цих нішах з килимів, різнобарвних тканин, шкіри, вуздечок, сідел, шитої золотом збруї або в намисті з жовтих чи червоних пантофель.

Кожна корпорація має свою вулицю, і вздовж усієї галереї видно відмежованих один від одного простою перетинкою робітників того самого фаху, що працюють, роблячи однакові жести. Жвавість, барви, веселощі цих східних базарів неможливо змалювати, бо задля цього довелось би одночасно передати сліпуче світло, гамір і рух.

Один із цих суків такий дивовижний, що сама згадка про нього — незвичайна й невідступна, наче про якесь марення. Це сук парфумів.

У схожих один на одний відділках, таких вузьких, що вони нагадують бджолині соти, розмічених з кінця в кінець по обидва боки дещо темнуватої галереї, чоловіки з прозорою шкірою обличчя, майже всі молоді, у яасному одязі, сидять наче будди, в дивному заціпенінні, облямовані рамцями з підвішених довгих свічок, вони створюють навколо їхньої голови й погруддя містичний і правильний малюнок. Верхні свічки, коротші, оточують тюрбан; інші, трохи довші, розміщені навкруг плечей; найбільші — вздовж рук. І, одначе, симетрична форма цієї дивної декорації дещо змінюється в кожній крамниці. Продавці, бліді, нерухомі й безмовні, самі видаються восковими фігурами в воскових капліцях. Біля їхніх колін, їхніх ніг, на відстані руки — якщо надійде покупець — лежать парфуми, які тільки можна собі уявити, заховані в малесенькі скриньочки, малесенькі слоїки, малесенькі торбиночки. Злегка дурманний запах ладану й різних ароматів плаває від одного кінця сука до іншого.

Деякі з цих екстрактів продають дуже дорого, по краплиночках. Щоб їх рахувати, купець послуговується клаптиком бавовни, він виймає його з власного вуха й по тому знову туди закладає.

Коли надходить вечір, увесь квартал суків зачинається важкою брамою при вході до галереї — неначе якесь коштовне місто, замикане в іншому місті.

Як проходжуєшся новими вулицями, що уриваються, дійшовши до багновища, до якогось водостоку покидьків, раптом чуєш дивний розмірений спів, підкорений ритму приглушених ударів, немов віддалених гарматних пострілів, вони перериваються на кілька секунд і починаються знову. Оглядаєшся навколо й помічаєш на рівні землі голови негрів — їх близько десятка — закутані у хустки, носовички, тюрбани, шматки. Ці голови співають арабський приспів, у той час як їхні руки, озброєні трамбівками, щоб уминати землю, тупають у такт на дні рівчака по бруковому камінню й вапняковому розчину, що становитимуть міцні підвалини новому будинку, зведеному на цьому масному від мулу ґрунті.

Край канави старий негр, бригадир цієї групи трамбувальників, відбиває такт, сміючись наче мавпа, і всі інші також сміються, підхоплюючи чудну пісню, її скандують енергійними ударами. Вони завзято тупають і лукаво сміються до перехожих, що зупиняються тут. І перехожі також звеселяються, — араби тому, що розуміють слова пісні, інші тому, що видовище кумедне; але напевно ніхто так не радіє, як самі негри; бо старий гукає:

— Гайда! Вдаримо!

І всі знову беруться за трамбівку, показуючи білі зуби, й тричі б'ють об землю:

— По головах собачих румі!

Негр грає, на мигах удаючи, ніби він когось давить:

— Гайда! Вдаримо!

І всі:

— По головах собачих ютів! *

Ось у який спосіб зводять європейське місто в новому кварталі Туніса!

Ох, цей новий квартал! Коли подумаєш, що його цілком збудовано на затверділій з часом твані, на нечуваному ґрунті з брудних покидьків, вивержених містом, то запитуєш себе, яким чином його людність не знищили всілякі хвороби, пропасниці, пошесті. І дивлячись на озеро, котре

потоки міського бруду захоплюють усе більше й наповнюють вщерть, на озеро, це відворотне звалище, чиї випари в теплі ночі викликають непереможну нудоту, — не розумієш, як старовинне місто, що притулилось обіч цієї клоаки, ще й досі існує.

Згадуєш хворих на пропасницю, зустрінutih по селищах Сіцилії, Корсіки, Італії, про спотворених, моторошних, череватих людей, людей, що тіпаються, отруєні водою прозорих струмків і прекрасних чистих ставків, і переконуюєшся в тому, що Туніс повинен бути вогнищем згубної інфекції.

Але ж ні! Туніс здорове місто, дуже здорове! Відразливе повітря, яким тут дихають, животворне й заспокійливе, найлагідніше й найприємніше для збуджених нервів, що ним я будь-коли дихав. Після департаменту Ландів, найздоровшого в усій Франції, Туніс те місце, де щонайменше розповсюджені звичайні в нашій країні хвороби.

Це здається неймовірним, але це так. О ви, сучасні лікарі, сміховинні оракули, професори гігієни, що посилаєте своїх хворих дихати чистим гірським повітрям або живо-дайним повітрям великих зелених лісів, приїздіть подивитися на це гноїще, де купається Туніс, погляньте потому на цю землю, де жодне дерево не знайшло собі притулку, не відсвіжило її своєю тінню, залишіться на рік у цій країні, на низинній рівнині, спаленій літнім сонцем, що обертається на величезне болото під зимовими дощами, а потім відвідайте тутешні лікарні. Вони порожні!

Запитайте статистиків, і ви дізнаєтесь, що тут набагато частіше, ніж від хвороб, умирають, як то, можливо, неслухно називають, прекрасною, тобто своєю смертю. Тоді у вас може виникнути питання: чи це не сучасна наука отруєє нас відповідно до свого поступу? Чи не є стічні води, що біжать по трубах у наших підвалах, і каналізаційні ями у сусідстві з нашим вином і водою, домашніми розповсюджувачами смерті, вогнищами й розсадниками пошестей, активнішими за брудні річечки, котрі течуть серед білого дня навколо Туніса; ви переконаєтесь, що чисте повітря гір менш заспокійливе, ніж заражені випари тутешніх міських покидьків, і що вогкість лісів загрозливіша для здоров'я й плодючіша для пропасниці, ніж вогкість гниючого багнища, від якого на сто льє навкруг немає й малесенького гайка,

Беззаперечні цілющі властивості Туніса насправді дивовижні і походять цілком від високої чистоти тої води, що її п'ють у цьому місті, це підтверджує цілковиту рацію найновіших теорій про спосіб розповсюдження хвороботворних мікроорганізмів.

Бо ж вода Загуана, замкнена під землею за вісімдесят кілометрів від Туніса, надходить до будинків, не маючи жодного дотику з повітрям, а через те й ніколи не зустрічаючись із заразливими мікробами.

Певність, з якою мені говорили про цілющі умови міста, викликавши моє здивування, спонукала мене відвідати місцеву лікарню, і лікар мурин, що очолює головну лікарню, охоче погодився мене туди пустити.

Як тільки відчинилась велика брама у просторий арабський двір, над яким вившалась галерея з колонами і терасою, мене пройняло таке здивування й хвилювання, що я вже не міг більше думати про те, чого я сюди прийшов.

Навкруг мене, по всіх чотирьох сторонах двору, у вузьких, загратованих, наче тюремні камери, клітках були замкнені люди; вони підвелись, побачивши нас, і припали змарнілими мертво-блїдавими обличчями до залізного пруття. Один із них висунув руку з клітки, помахав нею й вигукнув якусь лайку. Тоді й інші, застрибавши раптом, немов хижакі в звіринці, почали лементувати на все горло; одночасно на галереї другого поверху з'явився араб з довгою бородою, у пишному тюрбані, у мідяному намисті на шиї, його вкрита обручками рука з персями на пальцях недбало спустилась на поручні. Він посміхався, дослухаючись до цього галасу. Це був спокійний божевільний, що ходив вільно, він уявляв себе королем над королями й любесенько правував собі над бешкетними безумцями, замкненими внизу.

Мені заманулось ближче роздивитися на цих причинних, жахливих і мальовничих у своєму східному одязі, цікавіших і, мабуть, менш хвильних, ніж наші бідолашні європейські божевільні.

Мені дозволили увійти до першої камери. Її мешканець, як і переважна більшість його товаришів, потрапив сюди через зловживання гашишем чи скорше кіфом *. Він ще зовсім молодий, дуже блїдий, дуже худий і розмовляє зі мною, пильно дивлячись на мене великими каламутними очима. Що він говорить? Він просить у мене люльку, щоб палити, і розказує, що на нього чекає батько.

Подеколи він підводиться, і тоді видно під гебою й бурнусом його ноги, худорляві, наче павучі лапки. Негр, його вартівник, велетень з блискучою шкірою й білими очима, щоразу знов кидає його на мати одним натиском на плече, немов роздавлюючи кволого божевільного.

Його сусіда — жовта потвора, що весь час викривляється, іспанець із Рібейри; він сидить навкарачки, ухопившись за ґрати, й також просить у мене тютюну або кіфу, безперестану сміючись, і сміх його скидається на загрозу.

В наступній камері двоє: ще один курець коноплі, високий араб з могутніми руками й ногами; він зустрів нас несамовитими жестами, тоді як його товариш, присівши на п'яти, не ворухиться, вступивши в нас свої прозорі очі дикої кішки. Він напрочуд вродливий, його коротка борода, чорна й кучерява, надає блідості й величі його обличчю. В нього тонкий ніс, довгасте, різьблене, надзвичайно шляхетне лице. Це мозабіт, що стерявся з розуму, коли по двох днях розшуків свого сина знайшов його мертвого.

А ось і старий, що регочеться й гукає до нас, пританцьовуючи на штиб ведмедя:

— Подуріли, подуріли, ми всі подуріли, я, ти, лікар, сторож, бей, всі, всі подуріли!

Він галасує по-арабському; але настільки жахлива його міміка, настільки невідпорне утвердження скерованого на нас пальця, що все зрозуміло. Він тиче то на одного, то на другого з нас і регоче, бо він, оцей божевільний, певен, що божевільні ми, і повторює:

— Так, так, ти, ти, ти, ти здурів!

І відчуваєш, як у твою душу немов увіходить віддих безуму, заразлива моторошна еманация, що спливає від цього лихого навіженого.

І тоді йдеш далі, зводячи очі до великого чотирикутника небесної блакиті, що простягається над цією ямою проклятих. І знову показується араб з довгою бородою, так само усміхнений, спокійний і прекрасний, як король-маг, володар над усіма божевільними; він схиляється на поруччя галереї, і безліч дрібничок із міді, заліза й бронзи виблискуює на сонці: ключики, персні, шпильки, що ними він прикрашає з пихи свою уявну королівську владу.

Вже п'ятнадцять років, відколи цей мудрець тут, він блукає повільно, й хода в нього велична й спокійна, справді така велична, що його вітають шанобливо. Тонем володаря він кидає у відповідь кілька слів, що означають: «лас-

каво просимо, я щасливий вас бачити», і по тому він більше вас не помічає.

Вже п'ятнадцять років як цей чоловік не лягає спати. Він дримає, сидючи на приступці посередині кам'яних сходів лікарні. Ніколи не бачили, щоб він ліг і простягся.

Тепер мені байдуже до інших хворих, до того ж таких нечисленних, що їх можна перелічити в великих білих залах, відкіль видно крізь вікна осяяне сонцем місто, що розкинулось широко, а на ньому, немов кип'яча піна, здійснюються бані кубб і мечетей.

Я йду звідсіль, збентежений якимсь невиразним хвилюванням, сповнений жалю, а можливо, й заздрощів до деяких серед цих маячників, що, живучи у цій тюрмі і не усвідомлюючи цього, так само плекають мрію, знайдену колись у глибині маленької люльки, напханої кількома по-жовклими листочками.

Вечері того самого дня один французький урядовець, що мав особливі повноваження, запропонував провести мене до кількох місць, де розважаються араби, куди надзвичайно важко потрапити чужоземцям.

Ми мали йти, проте, в супроводі агента місцевої поліції, без якого жодні двері, навіть самих мерзенних тубільних кубел, не відкрилися б перед нами.

Арабське місто в Алжирі вночі повне життя. Туніс, ледь звечоріє, ніби геть вимирає. Маленькі вузькі вулички, покручені й нерівні, видаються переходами покинутого міста, де то тут, то там забули погасити газові ліхтарі.

Ми десь дуже далеко, в лабіринті білих мурів; нас вводять до єврейок, що танцюють танок живота. Цей тафок бридкий, незграбний, цікавий тільки аматорам майстерності певної артистки. Три сестри, три дівчини, аж надто розчепурені, роблять непристойні вихиляси під доброзичливим оком матері — величезної кулі рухливого жиру з ковпаком із позолоченого паперу на голові; після кожного нападу корчів живота у її дочок вона жебрає пожертву на утримання дому.

Троє напівпрочинених дверей навкруг салону дозволяли бачити низькі ліжка в трьох кімнатах. Я відчинив четверті двері й вгледів жінку, вона лежала на ліжку і видалась мені гарною. Усі кинулись до мене — мати, танцівниці, двоє хатніх слуг-негрів і якийсь чоловік, що непомітно спостерігав з-за завіски, як коливаються заради нас черева його сестер. Я увійшов до кімнати його шлюбної, тепер

вагітної жінки, невістки, зовиці цих розпусниць, що намагались, хоч і марно, втягти нас бодай на один вечір у своє сімейне коло. Щоб я пробачив їм цей захист входу до спальні, мені показали першу дитину тої жінки, дівчатко трьох чи чотирьох років, що вже вправлялося у танці живота.

Я пішов відтіль, відчуваючи глибоку огиду.

Додержуючись нескінченних заходів обачності, мене привели потому до помешкання найпишніших арабських куртизанок. Довелось чатувати в кінці вулиці, провадити перемови, вдаватися до погроз, бо коли дізнаються, що до цих жінок зайшли румі, вони будуть покинуті, ославлені, занапащені. Я побачив там товстих чорнявок посередньої вроди в кімнатах, захирачених дзеркальними шафами.

Ми вже думали повернутися до готелю, коли агент місцевої поліції запропонував нам просто зайти у дім розпусти, звичайне кубло, що його двері він змусить відкрити своєю силою представника влади.

І ось ми знову йдемо слідком за ним навмання чорними вуличками, що й досі в пам'ятку, присвічуючи сірниками, щоб, бува, не впасти, та однаково спотикаючись на вибоїнах, зачіпаючи руками й плечами стіни будинків та дослухаючись до голосів, звуків музики, святкового дикунського гомону, що долинають подеколи крізь стіни, приглушені, немов віддалені, лянні в своїй нерозбірливості й загадковості. Ми в самому центрі кварталу розпусти.

Перед одними дверима ми зупиняємось; розділившись, стаємо по обидва їх боки, а поліційний агент стукає кулаком, вигукуючи щось по-арабському, немов якийсь наказ. За дверима відповідає голос, кволий голос старої; і ми чуємо тепер звуки інструментів і крикливий спів арабських жінок у глибині цього лігва.

Дверей не відчиняють. Агент лютує й хриплим голосом вигукус кілька квапливих енергійних слів. Нарешті двері напівпрочиняються, агент їх штовхає, увиходить немов до завойованого міста і красивим жестом переможця наче каже нам: «Йдіть за мною».

Ми прямуємо за ним і, минувши три приступки, увиходимо до низької кімнати, де на килимах, уздовж стін, спить четверо малюків — наймолодші мешканці дому. Якась стара, одна з тих місцевих бабусь, що становлять собою купу жовтого шмаття, всередині якого щось ворухиться і відкіль витикається неймовірна татуйована голова відьмарки, намагається перешкодити нам увійти. Але двері за нами

зачинились, ми увіходимо до першої зали, де стоять кілька чоловіків, вони не потрапили до другої, куди вхід собою загородили, зосереджено слухаючи дивну пронизливу музику, котра долинає відтіль. Наш агент проходить перший, відсторонюючи завсідників, і ми опиняємось у вузькій довгастій кімнаті, де араби навпочінках купами сидять на дошках, що тягнуться вздовж побілених стін в глибину кімнати.

Там, на великому французькому ліжку — воно сягає на всю ширину кімнати — вивишається ціла піраміда людей і бурнусів, неймовірна мішанина, над якою стримлять п'ять арабських голів у тюрбанах.

Перед ними, в ногах ліжка, сидячи на ослоні до нас лицем за круглим столиком з червоного дерева, заставленим склянками, пивними пляшками, філіжанками з кавою і олив'яними ложечками, чотири жінки співають якусь нескінченну протяжну східну пісню, кілька музикантів-євреїв акомпанують їм на інструментах.

Жінки виряджені, як на карнавалі, наче принцеси з *Тисячі й одної ночі*, а одна поміж них, близько п'ятнадцяти років, відрізняється дивною красою, такою довершеною, такою небаченою, що вона осяває це химерне місце, перетворюючи його на щось несподіване, символічне й незабутнє.

Волосся її підтримує золота пов'язка, що перерізає чоло від одної скроні до другої. Під цією рівною металічною облямівкою світяться величезні очі з нерухомим, байдужим, невловимим поглядом, пара подовжистих, чорних, широко розставлених очей, їх розділяє ніс богині, а нижче — маленькі дитячі уста, вони раз по раз розкриваються у співі, і здається, тільки вони одні й живі на обличчі. Воно не має відтінків, це лице з надзвичайно правильними рисами, простими й величними, створене з прямих ліній, що видаються природними і єдино можливими формами цього людського обличчя.

В будь-якому першому-ліпшому обличчі можливо, здається, замінити дещо, якусь рису, деталь, узяту від іншої людини. В голові цієї юної мурилки не можна змінити нічого, настільки її малюнок типовий і довершений. Це гладеньке чоло, ці ледь помітні опуклості щік, що переходять у вузьке підборіддя, облямовані бездоганним овалом з дещо смаглявої шкіри, єдині в світі очі, ніс і уста, — саме їх повинно мати це обличчя — ідеал абсолютної краси.

нею милується наше око, але вона не цілком вдовольняє нашу мрію. Поруч з нею інша дівчина, також гарнеська, але не виключної краси, одна з тих, що їх біленькі ніжні личка немов зліплені з молочного тіста. Обрамовують ці дві зірки з обох боків дві інші жінки, тваринного типу, головаті, короткошії, вилицюваті, повії-мандрьохи з тих пропащих істот, що плем'я сіє їх дорогою, підбирає й знову губить, тоді покидає одного дня десь у хвості якогось загону спагі й ті заводять їх за собою у місто.

Вони співають, б'ючи в дарбуки * своїми червоними від хни руками, а музиканти акомпанують їм на маленьких гітарах, тамбуринах і пронизливих флейтах.

Усі слухають, не вимовляючи й слова, без усміху, поважні й серйозні.

Де ж це ми? У храмі якоїсь варварської релігії чи в домі розпусти?

В домі розпусти? Так, ми в домі розпусти, і ні від чого в світі я не зазнавав такого непередбаченого, свіжого, яскравого враження, як від цієї низької кімнати, де дівчата, усі в оздобах як на священній церемонії, чекають на примху одного з цих поважних чоловіків, що, здавалось, бурмотять рядки з корана навіть у цьому кублі.

Мені вказали на одного з них, він сидів зосереджено, піднявши вгору очі, перед манісінькою філіжанкою кави. Саме він утримує цей кумир, і майже всі тут присутні його гості; він пропонує їм пити прохолодні напої, слухати музику й дивитись на цю вродливу дівчину аж до тої години, поки він не попросить їх розійтись. І вони йдуть геть, прощаючись з ним повагом, величними жестами. Він гарний, цей чоловік вишуканого смаку, молодий, високий, з прозорою шкірою, властивою арабам — мешканцям міста, — котрій надає ще світлішого відтінку його чорна шовкова борода, блискуча й кучерява, дещо рідша на щоках.

Музика віщує, ми плескаємо. Присутні нас наслідують. Ми сідаємо на ослінчики серед гурту чоловіків. Раптом довга чорна рука лясає мене по плечу і чудний голос, голос тубільця, що намагається говорити французькою мовою, промовляє до мене:

— Я не тутешній, я француз, як і ти.

Я обертаюся й бачу араба-велетня у бурнусі, найвищого, найхудорлявішого й найкощавішого, якого я будь-коли бачив.

— Відкіля ж ти? — запитую я, зчудований.

- З Алжирії!
- О, закладаюсь, що ти кабіл!
- Саме так, пане.

Він сміється, вельми вдоволений, що я вгадав його походження, і вказує мені на свого приятеля:

- Він також.
- О, гаразд.

Ця розмова відбувається під час нібито перерви.

Жінки, до яких ніхто й не озвався, ворушилися не більше, ніж статуї, і я, за допомогою поліційного агента тубільця, зайшов у розмову з алжирцями, моїми сусідами.

Я дізнався, що вони обидва — пастухи, землевласники з околиць Буджії, і що під брижами своїх бурнусів вони носять флейти свого краю і грають на них увечері, аби розважитись. Їм хотілось, звичайно, щоб хтось помилувався з їхнього хисту, і вони показали мені дві тоненькі комишинки з проробленими в них дірочками, дві справжні комишинки, що їх вони зрізали на березі річки.

Я попросив їх заграти, і всі одразу замовкли, виявивши найвищу гречність.

О, яке дивне солодке почуття пройняло моє серце при перших таких легких, незвичних, химерних і несподіваних нотах двох слабеньких голосів із двох маленьких дудочок, що зросли на воді.

Це було щось тоненьке, ніжне, уривчасте, стрибуче: звуки літали, пурхали один навколо одного, не поєднуючись, не зустрічаючись, ніколи не зливаючись; спів щомиті завмирав, щомиті починався знову, линув і кружляв навкруг нас, наче подих душі — листя, лісу, душі струмків, душі вітру, він залетів разом з двома велетнями пастухами з кабільських гір у цей дім розпустити в передмісті Туніса.

ДО КАІРУАНА

Одинадцятого грудня

Ми вирушаємо з Туніса прекрасним шляхом, що біжить спочатку повз пагорби, тоді одну хвилину повз озеро, відтак перетинає рівнину. Небокруг широкий, замкнений горами з повитими маревом гребенями, і пустельний, зовсім пустельний, тільки подекуди — плями білих селищ, де невиразно бовваніють у далечині купи будинків і гостроверхі мінарети та маленькі бані кубб над ними. На цій землі фанатиків вони попадаються нам без ліку, ці невеличкі сліпучо-білі склепіння кубб, чи то на родючих рівнинах Алжирії і Тунісу, чи то наче маяки на закруглених крижах гір, чи то в глибині кедрових і соснових лісів, або край глибоких байраків у хащах мастикового дерева й коркового дуба, або в жовтій пустелі між двома фініковими пальмами, що схиляються над ними, одна з лівого, інша з правого боку, й кидають на молочно-білу баню легку прозору тінь своїх крон.

Вони зберігають, як священне насіння, кістки марабутів, що запліднюють безкраї землі ісламу, вирощуючи від Танжера до Тімбукту, від Каїра до Мекки, від Туніса до Константинополя, від Хартума до Яви наймогутнішу, в найзагадковіший спосіб панівну релігію, що будь-коли посідала людську свідомість.

Маленькі, круглі, самітні, такі білісінькі, що самі випромінюють світло, кубби справді подібні до божественних зерен, пригорщами розкиданих по світу великим сівачем віри, Магометом, братом Аїсси * і Мойсея.

Довгий час ми їдемо швидким клусом, чотирма кіньми, запряженими поряд, крізь безмежні рівнини, засаджені виноградом або засіяні збіжжям, що тільки-но пробивається з землі.

Відтак дорога, чудова дорога, обладнана від часів французького протекторату міністерством шляхів сполучення, раптово уривається. Останніми зливними дощами знесло

місток, надто маленький місток, він не в змозі був витримати навальну воду, прибулу з гір. Ми на превелику силу спускаємось у яр, коляска піднімається на інший його бік, і знову котиться чудовим шляхом, одною з головних артерій Тунісу, кажучи офіційною мовою. Їдемо клусом ще кілька кілометрів, поки не натрапляємо на інший місток, він так само осів під вагою водної навали. Трохи далі, навпаки, залишився цілий тільки місток, самотній, незворушений, схожий на малесеньку триумфальну арку, в той час як дорога, розмита з обох боків, обернулася на два провалля навколо цієї зовсім свіжої руїни.

Опівдні ми помічаємо поперед нас якусь особливу забудову. Край дороги, вже майже зниклої, видно купу щільно зближених осель, ледь вищих за зріст людини, під захистом низки склепінь, що з них одні трохи вивішаються над іншими й надають цьому чудному селищу вигляду якогось скупчення могил. Під склепінням бігають білі найжачені собаки й гавкають на нас.

Цей присілок зветься Горомбалія, його заснував андалузький правитель — магометанин Мохамед Горомбалі, що його Ізабелла Католичка *вигнала з Іспанії.

Ми снідаємо в цьому місці й вирушаємо далі. Повсюди в далині можна роздивитися крізь бінокль римські руїни. Спочатку Віко Ауреліано, потому важливіше місто — Сіаго, де збереглися візантійські й арабські будови. Та ось чудова дорога, головна артерія Тунісу, перетворюється на жахливу колію. Дощова вода повсюдно поробила вибоїни, підточила її, сплюндрувала. Мости завалились, обернувшись на купу каміння в ярузі, в іншому місці вони збереглися, але вода, нехтуючи ними, проклала собі інший шлях, проривши в залізничному насипу рови п'ятдесят метрів завширшки.

Однак що спричинилось до цих пошкоджень, до цих руїн? Навіть дитина все зрозуміла б з першого погляду. Усі ці вузенькі мости, щойно починається пора дощів, опиняються нижче рівня води. Отож одні поміж них просто завалюються, залляті потоком, захаращені прибитим водою гіллям, а текти попід інші, кудись убік од звичайного шляху, примхливі струмки відмовляються і лнуть, на досаду інженерам, своїм старим річищем. Ця дорога від Туніса до Каїруана справляє приголомшливе враження. Аж ніяк не допомагаючи проїзду людей і повозів, вона робить його неможливим, створюючи численні небезпеки.

Старовинну добрячу арабську дорогу зруйновано, на її місці тепер — нескінченні вибоїни, напівзнищені арки, баюри і ями. Спорудження ще не завершено, а вже доводиться знову усе перероблювати. По кожному дощі починають роботи, не бажаючи визнати, не бажаючи усвідомити, що доведеться повік відновлювати цей ланцюг мостів, котрі повсякчас завалюються. Міст в Анфідавілі відбудовували двічі. Його знову знесло. Міст — Уед-ель-Хаммам вода знищувала чотири рази. Це мости, що плавають, стрибають у воду, перекидаються. Єдині лише старі арабські мости міцні й надійні.

Спочатку сердися, бо коляску доводиться спускати в майже непрохідні яруги, де за годину можна десять разів перекинутися, а наприкінці вже смієшся, як над неймовірно кумедною пригодою. Щоб обминути ці небезпечні мости, мусиш робити довжелезні об'їзди, їхати на північ, повертатися на південь, звертати на схід, знову прямувати на захід. Бідолашним тубільцям припало вдарами заступів, сокир, садових ножів прокладати новий прохід крізь зарості кам'яного дуба, туї, мастикового дерева, вересу й алепської сосни, бо ж старі шляхи ми зруйнували.

Незабаром чагарники зникають, і ми вже бачимо попереду тільки хвилясту рівнину, перерізану балками, де подекуди видніють чи то білі кістки якогось скелета з випнутими ребрами, чи то падло, вже пошматоване хижими птахами й собаками. Протягом п'ятнадцяти місяців жодна краплина вологи не впала на цю землю, і половина тварин поздохала тут від голоду. Скрізь валяються їхні трупи, отруюючи повітря, надаючи цій місцевості вигляду неродючої, спаленої сонцем і спустошеної чумою пустки. Лише собаки поставали жирні — відгодувались на цьому гнилому м'ясі. Частенько потрапляють на очі двоє-троє знавіснелих собак біля цієї тухлятини. Впираючись лапами, вони тягнуть за довгу ногу шмат верблюда або за коротку — осла, рвуть на дрібні кусні легені коня або копірсаються в коров'ячому череві. А вдалині блукають інші, полюючи на падло, повернувши носа за вітром, з настовбурченою шерстю, витягши гострі морди.

І важко було собі уявити, що ця земля, спалена за два роки нещадним сонцем, протягом місяця затоплена дощовими водами, обернеться в березні й квітні на безкраю прерію, вкриту травою у зріст людини й незліченними квітами, що їх ми ніколи не бачимо у своїх садках. Щороку,

коли йдуть дощі, увесь Туніський край переходить за кілька місяців від жахливої засухи до бурхливої родючості.

Із Сахари, де немає жодної билиночки, він перетворюється раптом, майже за кілька днів, неначе якимсь чудом, у розкішно зелену Нормандію, Нормандію, сп'янілу від спеки, яка дає ґрунту стільки сили, стільки соків, що поросьт вибивається з землі, буває, жовтіє й на очах визріває.

Подекуди араби обробляють тут землю в дуже своєрідний спосіб.

Вони живуть або в білих, помітних здалеку, селищах, або в гурбі, сплетених із гілля хижках, чи то у гостроверхих брунатного кольору наметах, схованих, наче велетенські печериці, у сухім чагарнику чи кактусовому гайку. Коли останній врожай був багатий, вони одразу ж беруться у погожу годину до оранки; та якщо посуха довела їх майже до голоду, вони чекають, звичайно, на перші дощі, щоб ризикнути останнім насінням або позичити його в уряду, котрий досить легко дає зерно в борг. Отож, коли осінні зливи розмиють усі ґрунти, араби йдуть або до Каїда, — він має в своєму розпорядженні родючі землі, — або до нового землевласника — європейця, той віддає землю їм в оренду часом і дорожче, але не обкрадає їх, і вони тоді вже вдаються в своїх скаргах до правосуддя справедливішого й, само собою, непідкупного. Вони вказують обрані ними ділянки, позначають межі, закріплюють угодою оренду на один сезон і потому беруться обробляти ці землі.

А тоді можна спостерігати дивне видовище. Щоразу, коли ви залишаєте позаду каменисті висхлі землі і добираетесь до родючої місцевості, віддалік з'являються неймовірні обриси робочих верблюдів, запряжених у плуги. Височезна фантастична тварина тягне повільною ходою дрібний дерев'яний струмент, що його підштовхує одягнений в щось, наче сорочку, араб. Незабаром число цих чудернацьких груп збільшується, бо ви наближаєтесь до місця, до якого всі прагнуть. Вони ходять туди й сюди, перехрещуються на рівнині. Так блукає по ній ні з чим не зрівняний силует тварини, приладу й людини, що ніби злютовані між собою і становлять єдину апокаліптичну істоту, сміховинну в своїй урочистості.

Подеколи верблюда заступають корови, віслюки, іноді навіть жінки. Я бачив якомсь жінку в парі з ослом, вона тягла плуга нарівні з твариною, а чоловік підштовхував і підганяв цю гідну жалю запряжку.

Борозна в араба — це не гарна, глибока й рівна борозна європейського хлібороба, а якась примхлива кривулька, що звивається на поверхні землі навкруг ягідних кущиків. Ніколи цей недбалий орач не зупиниться, не нахилиться, аби виполоти якийсь бур'ян, вирослий з землі перед ним. Він його зберігає, шануючи немов якусь коштовність, священну рослину, обминає його покрученими закривинами свого плуга. Отож ці поля рясніють купами кущиків, поміж них такими дрібними, що їх можна висмикнути рукою без жодного зусилля. Самий вигляд цих засівів — заразом кушів і збіжжя — так дратує око, що хочеться, узявши лопату, переполювати цю землю, де сновигає між куцями дикої шипшини ця незбагненна тріада з верблюда, плуга й людини.

В цій спокійній байдужості, в цій шанобливості до рослини, зрослій на божій землі, ми знову вбачаємо фаталістичну душу східної людини. Раз рослина піднялася тут, то, безперечно, так зажадав господь. Навіщо перероблювати, знищувати витвір його рук? Хіба ж не краще обминути його, відійти убік? Хай ці рослини вкрили ціле поле, то не вже немає подалі інших земель? Навіщо завдавати такої турботи, робити рух, зайве зусилля, додавати до своєї втоми, яка б вона легка не була, ще якусь працю?

Наш селянин, ревний до землі більше, ніж до своєї жінки, накинувся б з лопатою в руках на ворога, що виріс на його ниві, і без перепочинку, до повної перемоги він бив би широкими помахами, як дроворуб, по захованому в землі чіпкому корінні.

А тут що його обходить, орача-араба? Зроду він не підніме й камінь, коли той йому трапиться, він його обійде. За годину одна людина могла б звільнити поле від каміння, через нього леміш без кінця викривляє борозну. Вони ніколи цього не зроблять. Каміння повинно бути там, де воно є. Адже на те божа воля, чи ж не так?

Коли кочовики засіють вибрані ним ділянки, вони вирушають шукати пасовиська для своєї худоби, залишаючи одну тільки родину стерегти посів.

Ми добулись до величезного маєтку у сто сорок тисяч гектарів, він називається Енфіда і належить французам. Купівля цієї власності незміряних розмірів, що її продав генерал Хайр-ед-Дін, экс-міністр бея, була одним з вирішальних чинників французького впливу в Тунісі.

Обставини, в яких відбувалася ця оборудка, дуже кумедні й характеристичні. Коли французькі капіталісти й генерал погодились в ціні, вони звернулися до кадї, щоб виправити акт продажу; але туніське законодавство містить вказівку, що надає сусідам, котрі межують з ділянкою до продажу, перевагу на придбання цієї власності за ту саму ціну.

У нас за «ту саму ціну» вважають однакову суму грошей у будь-яких монетах панівного курсу. Але східний кодекс, що завжди полишає якусь лазівку для сутяг, вимагає, щоб сусіда сплатив потрібну суму в точнісінько однакових грошових знаках, у тій самій кількості цінних паперів, чи банкнот однакової гідності, чи золотих, срібних або мідних монет. І нарешті, в певних випадках, щоб ці труднощі стали остаточно нездоланні, закон дає право кадї дозволити першому покупцеві додати до встановленої ціни жменю дрібних монет невизначеної, а тому й невідомої вартості, що цілком позбавляє сусідів можливості сплатити однаково, за цими суворими вимогами, суму грошей. Зважаючи на протест ізраїльтянина пана Леві, чия земля межувала з Енфідою, французи звернулися до кадї за дозволом додати до погодженої ціни цю жменю дрібних монет, але їм відмовили.

Та як мусульманський кодекс багатий на різні викрути, то знайшовся й інший вихід. Треба було купити це громаддя землі* в сто сорок тисяч гектарів за винятком смужки завширшки метр по всьому обводу. В такому разі вже не було спільної межі ані з жодним сусідою; і франко-африканське товариство стало власником Енфіди, всупереч усім зусиллям її ворогів і міністерства бея.

Воно наказало виконати там великі роботи в усіх родючих місцях маєтку, насадити виноградники, дерева, заснувати селища й розподілити землю на рівні ділянки в десять гектарів кожна, щоб орендарям-арабам було легше вибрати їх собі до вподоби, легше уникнути й можливих помилок.

Нам доводиться протягом двох днів перетинати цю Туніську провінцію, щоб добратися до її протилежного краю. Від деякого часу дорога,— звичайна стежка, прокладена між кущами шипшини,— настільки покращала, що ми вже раділи, сподіваючись, добутися надвечір до Бу-Фіша, де ми мали ночувати, коли раптом побачили великий загін робітників різних національностей; вони докладали праці,

аби замінити цей проїзний шлях на французьку дорогу, тобто на цілу низку небезпек, і ми змушені були знову їхати ступою. Ці робітники справляли дивне враження. Губатий білкатий негрис сліпучими зубами рие землю обіч араба з тонким профілем, волохатого іспанця, марокканця, мурина, мальтійця й французького грабаря, що заблукали в цю країну невідомо як і навіщо; тут і греки, й турки, усі типи левантинців; і мимоволі думаєш, яка може бути пересічна мораль, добротність і чемність у цієї орди.

О третій пополудні ми добираємось до найбільшого караван-сарая, який мені доводилось будь-коли бачити. Це справжнє місто, чи радніше селище, замкнене в середині загорожі; вона оточує розташовані один за одним три величезних дворища, де в маленьких хижках розміщені люди: пекарі, шевці, купці різного роду, а під арками — тварини. Кілька маленьких чистих кімнат з ліжками й матами долі призначались для визначних гостей.

На стіні тераси два біло-сріблястих блискучих голуби дивляться на нас червоними очима, що яскріють наче рубіни.

Наших коней напувають. Рушаємо далі.

Шлях наближається помалу до моря, його голубувату смужку ми вздріли на видноколі. На краю мису показується місто, його прямісінька лінія, сліпуча під сонцем на вечірньому прюзі, здається, біжить по воді. Це Хаммамет, римляни його називали Пут-Пут. На рівнині в далечині, просто перед нами, здіймається кругла руйна, через міраж вона видається велетенською. Це також римський надгробок заввишки тільки десять метрів, надгробок Карс-ель-Менара.

Заходить вечір. Над нашими головами небо ще блакитне, але спереду на нас насувається густа темно-фіалкова хмара, за нею ховається сонце. Попід цим хмаряним ложем простяглася по виднокругу й над морем вузька рожева смужка, прямісінька й рівна, щохвилини вона світиться дужче й дужче, в міру того як до неї все нижче сходять невидиме світило. Важкі птахи пролітають над нами поволі; це, я гадаю, кані. Настання вечора — яке це глибоке відчуття, воно проймає з надзвичайною силою мою душу, серце, все моє тіло серед цієї дикої ланди, що тягнеться отак аж до Каїруана на відстані двох днів шляху. Таким напевне в години присмерку повинен бути російський степ. Ми зустріли трьох чоловіків у бурнусах. Здалеку

я приймаю їх за негрів, такі вони були чорні й лиснючі, але потім я впізнав у них арабські риси. Ці люди були із Суфа, своєрідної оази, майже занесеної пісками поміж шотами й Тугуртом. Невдовзі ніч розіслалась над нами.

Коні йдуть тільки ступою. Та раптом з темряви виринає білий мур. Це північна управа Енфіді, бордж* Бу-Фіша, щось ніби прямокутна фортеця; мури без вікон і залізні двері захищають її проти несподіваного нападу арабів. На нас чекали. Дружина інтенданта, пані Моро, приготувала дуже смачний обід. Усупереч міністерству шляхів, ми проїхали все ж таки вісімдесят кілометрів.

Дванадцятого грудня

Вирушаємо вдосвіта. Світанок рожевий, густо-рожевого кольору. Як його назвати влучніше? Якби цей тон був яскравіший, я сказав би кольору сомон. Справді ж бо, нам бракує слів, щоб відтворити перед очима усі можливі сполучення кольорових тонів. Наш зір — сьогоденний — здатний бачити нескінченну гаму відтінків. Він розрізняє всі сполуки кольорів між собою, всі пом'якшення, яким вони підпадають, усі відміни під впливом сусідства інших кольорів, світла, тіні, години дня. Та щоб означити тисячі цих найтонших відтінків, ми маємо до своїх послуг лише кілька слів, тих простих слів, що їх уживали ще наші батьки, оповідаючи про деякі враження їхніх наївних очей.

Погляньмо на сучасні тканини. Скільки ледь вловимих тонів між основними кольорами! Щоб їх визначити, вдаються до порівнянь, завжди незадовільних.

Те, на що я дивився протягом кількох хвилин сьогодні вранці, я не спромігся б відтворити за допомогою дієслів, іменників і прикметників.

Ми знову наближаємось до моря, чи скорше до величезного ставу, що прилягає до моря. Крізь бінокль я помітив на воді фламінго й вийшов з коляски, щоб, плазуючи поміж кущами, підповзти до них і роздивитися з близької відстані.

Я посуваюсь, уже бачу їх добре. Одні плавають, інші стоять на своїх високих дибах. Вони скидаються на білі й червоні плями, або швидше на велетенські квіти, вибуялі на тоненьких шарлатових стеблинах, на сотні квітів, що купчаться вздовж берега і на воді. Немов клумби карміно-

вих лілей, над якими, як віночки, здіймаються пташині голови в кривавих плямах на кінці гнучкої вигнутої шиї.

Я присунувся ближче й зненацька вся крайня згряя побачила чи відчула мене і знялась. Спочатку злетів один птах, за ним останні. Це був казковий політ квітника, коли клумби одна за одною підносяться в небо. І я довго проводжаю очима крізь бінокль рожеві й білі хмарки, вони летять до моря, витягнувши позад себе свої тонкі, наче зрізані гілочки, закривавлені лапки.

Цей великий став правив у давнину за притулок флоту грізних піратів, мешканців Афродізіума, вони робили тут засідки й переховувались від переслідування.

Здалеку видніються руїни цього міста, де зупинявся Велізарій * під час походу на Карфаген. Там до нашого часу збереглася триумфальна арка, рештки Венериного храму й величезної фортеці.

Тільки на території одної Енфіді попадаються залишки сімнадцяти римських міст. Далі на березі розкинулася Гергла, колишня розкішна *Augea coelia* імператора Антоніна *, і якби, замість звернути до Каїруана, ми попрямували б далі, то надвечір третього дня подорожі побачили б на рівнині вкрай занедбаний амфітеатр Ед-Джем, завбільшки як римський Колізей, величезна брила, де напевно розміщалося вісімдесят тисяч глядачів.

Навколо цього велетня, що залишився б майже недоторканий, якби Хамуда, туніський бей, не звелів палити по ньому з гармат, щоб вигнати відтіль арабів, котрі відмовлялись платити податки, знайдені були де-не-де прикмети великого пишного міста: цистерни надзвичайних розмірів і величезна капітель найчистішого корінфського стилю, вирізьблена з суцільного уламка білого мармуру.

Яка ж історія цього міста — Тісдріти Плінія, Тісдри Птолемея — що ім'я його лише раз чи двічі згадується в істориків? Чого йому бракувало, щоб стати славнозвісним, такому великому, густозаселеному, такому багатому? Майже нічого — Гомера!

Чим би була Троя без нього? Хто знав би про Ітаку?

В цьому краї на власні очі пересвідчуєшся, що таке історія, й особливо, що таке біблія. Починаєш розуміти, — патріархи й усі легендарні особи, такі величні у книгах, такі поважні в нашій уяві, були бідні, прості люди, що блукали між первісними племенами, як блукають ці статечні й за-

разом прості араби з прадавньою душею і в прадавньому одязі. Але тільки патріархи мали поетів-істориків, ті оспівували їхнє життя.

Принаймні раз на день, під якоюсь оливою, у захистку кактусового гайка нам трапляється *Втеча до Єгипту*; мимо-хіть посміхаєшся, згадуючи про те, що наші гречні художники посадили діву Марію на осла, а на ньому поза всяким сумнівом, сидів Йосип, її чоловік, у той час як вона поволі пленталась слідом, зігнувшись, несучи на спині в запорошеному аж сірому бурнусі маленьке, кругле, наче кулька, тільце дитини Ісуса.

Найчастіше біля кожного колодязя ми бачимо Ревекку. На ній пишно задратований одяг з голубої шерсті, срібні обручки на кісточках ніг, а на грудях намисто з срібних монет, нанизаних на ланцюжки. Іноді, коли ми наближаємось, вона ховає обличчя; але часом, якщо вона гарна, показує свіже засмагле обличчя й дивиться на нас великими чорними очима. Це справжня біблійна дівчина, про яку в «Пісні пісень» сказано: «*Nigra sum sed formosa*»,¹ та, що підтримуючи бурдюк на голові, відкриваючи міцні бронзові ноги, спокійно простуючи каменистою стежкою і злегка похитуючи на стегнах гнучким станом, спокушала ангелів на небі, як спокушає вона нас, що аж ніяк не є ангелами.

В Алжирії і в Алжирській Сахарі всі жінки, як міські, так і з кочових племен, одягаються в біле. В усьому Туніському краї, навпаки, міські жінки з голови до ніг закутані в чорні муслінові покривала, вони обертають їх на якісь дивні примари на сонячних вулицях південних містечок; жінки — мешканки селищ одягаються в плаття яскравосинього кольору, чепурні й мальовничі, вони ще більше надають біблійного характеру їхній поставі.

Тепер ми перетинаємо рівнину, де повсюди видно ознаки людської праці,— ми наближаємось до центру Енфіди, охрещеного ім'ям Енфідавіль, що заступило колишнє Дарель-Бей.

А ось і дерева! Яке диво! Вони вже високі, хоч посаджено їх лише чотири роки тому, і цим свідчать про надзвичайне багатство тутешньої землі і про ті наслідки, що їх може дати розумна й ґрунтова її обробка. Потому серед цих дерев показується велика будівля, де майорить французький прапор. Це оселя головного управителя

¹ Чорна, але гарна (лат.).

і зародок майбутнього міста. Навкруг головних споруд уже створюється селище, щопонеділка тут базар, де відбуваються чималі обгородки. Араби юрмами приходять сюди з найвіддаленіших місць.

Ніщо не може бути цікавішим, ніж знайомство з організацією цього величезного мастку, де інтереси корінних мешканців охороняються так само дбайливо, як і інтереси європейців. Це зразок земельного керування, пристосованого до особливостей цієї країни, зі змішаною людністю, де протилежні, глибоко відмінні звичаї вимагають дуже тонко завбачливих законів.

Після сніданку в цій столиці Енфіди ми їдемо подивитися на дуже втішне селище, що забралось на кручу близько п'яти кілометрів відсіль.

Спочатку ми перетинаємо виноградники, по тому повертаємось на ланду, на ці широкі простори жовтої землі, всіяної лишень вбогими кущиками шипшини.

Підземна вода проходить на глибині двох, трьох або п'яти метрів від поверхні майже кожної з цих рівнин, що їх можна перетворити, при невеликій витраті праці, у великі поля оливкових дерев.

А тепер на них тільки де-не-де видно невеличкі кактусові гайки, завбільшки як наші фруктові садки.

Походження цих гайків таке.

В Туниському краї існує дуже цікавий звичай — так зване право оживлення землі, що дозволяє кожному арабу захопити необроблені ділянки й засадити їх, коли не знаходиться власника, який би цьому заперечив.

Отож араб, запримітивши поле, що здалося йому родючим, насаджує там чи то оливкові дерева, чи то, найчастіше, кактусові (котрі він помилково називає берберійськими фігами), і тільки одним цим набуває право користуватись половиною врожаю щороку, поки дерево не всохне. Інша половина належить землевласникові, що відтоді лише наглядає за продажем фруктів, аби дістати свою законну частку.

Араб-займач повинен піклуватися цим полем, підтримувати в доброму стані, захищати від злодіїв, охороняти від будь-якої шкоди так, наче це його власність, і щороку він продає фрукти з торгів, щоб розподіл був справедливий. А втім, майже завжди він сам обертається на покупця й тоді сплачує землевласникові нібито чинш, неоднаковий за розміром, відповідний до вартості кожного врожаю.

Оті кактусові гайки мають химерний вигляд. Покручені стовбури, схожі на тіла драконів, потворні кінцівки з настовбурченою лускою і найжаченими колючками. Якщо потрапити туди місячної ночі, справді здається, ніби ти опинився в країні привидів.

Вся підощва крутої скелі, де підноситься селище Так-Руна, заросла цими високими диявольськими рослинами. Ідеш немов дантовим лісом *. Здається, ці страховища ворухнуться, колишуть своїм листям, великим, закругленим, укритим довгими колючками, і ось-ось схоплять тебе, стиснуть і пошматують грізними пазурами. Я не знаю нічого примарнішого, ніж це безладне нагромодження велетенських каменів і кактусів, що вартують підніжжя гори.

Зненацька серед скель і страховинних рослин ми натрапляємо на колодязь, оточений жінками, що прийшли по воду. На їхніх ногах і на шиї блищать під сонцем срібні прикраси. Уздрівши нас, вони закривають свої засмагли обличчя брижами голубої тканини, що в неї загорнені, і, піднявши руку до чола, дають нам пройти повз них, намагаючись нишком нас розглянути.

Стежка крута, ледь придатна хіба що для мулів. Кактуси і тут деруться по скелястих виступах уздовж дороги. Здається, вони нас супроводять, оточують нас, замикають, йдуть за нами слідом, випереджають нас. Високо, на самому верхів'ї, весь час видно блискучу баню кубби.

От і селище: купа руїн, розвалених стін, де й сподіватися нічого відрізнити заселені нори від тих, що вже занедбані. Частини стін, що стоять іще, звернені на північ і на захід, такі підточені, такі небезпечні, що ми не наважувомось увійти поміж них: від найменшого поштовху вони заваляться.

Виднокруг з гори чудовий. На півдні, сході й на заході — безмежна рівнина, її майже на всій довжині омиває море. На півночі гори, лісі, червоні, зубчасті, мов гребені півня. А в далечині Джебель-Загуан височіє над усім краєм.

Ці гори останні, що нам трапляються аж до Каїру'ана. Маленьке селище Так-Руна — щось ніби арабська фортеця, притулок від наглого нападу. Слово «Так», до речі, скорочене від «Таккеше», тобто фортеця. Один з основних обов'язків жителів — бо в цьому випадку не скажеш «промисел» — полягає в охороні зерна в їхніх ямах, довіреного їм кочовиками після збору врожаю.

Вечері ми повертаємось на ніч до Енфідавілью.

Ми простуємо спершу виноградниками Франко-африканського товариства, відтак добираємось до безмежних рівнин, де по всьому обрії сновигають ці дивовижні примари, створені з верблюда, плуга й араба. Згодом ґрунт обертається на засушливий і перед нами розстилається, як я бачу крізь шкельця бінокля, широка пустеля, засіяна великими каменями, що стирчать в усіх напрямках, праворуч, ліворуч, скільки сягає око. Під'їжджаємо ближче й впізнаємо долмени. Це некрополь небачених розмірів — він розкинувся на сорок гектарів! Кожна могила складена з чотирьох пласких каменів. Три, поставлених на ребро, створюють основу й дві сторони, четвертий, покладений зверху, править за дах. Довгий час розкопки, проваджені за наказом управителя Енфіди, щоб розшукати льохи під цими мегалітичними надгробками, були марні. Вісімнадцять місяців чи два роки тому панові Амі, охоронцеві етнографічного музею в Парижі, пощастило, після тривалих розшуків, знайти вхід до цього підземного кладовища, захований дуже хитромудро під суцільним скелястим шаром. Він побачив там кілька кістяків і глиняних ваз — доказ, що це місце поховання берберів. З другого боку, п. Манджаваккі, управитель Енфіди, виявив недалеко відтіль майже зниклі сліди великого берберійського міста. Яким же могло бути це місто, коли воно вкривало своїми мерцями площу в сорок гектарів?

Проте у східних народів безперестану дивуєшся, скільки місця залишають вони на цьому світі своїм пращурам. Кладовища їхні величезні, незліченні. На них натрапляєш повсюдно. Могили в Каїрі посідають більше місця, ніж будинки. В нас, навпаки, земля коштує дорого, а потреби небіжчиків не беруть до уваги. Їх збирають до купи, складають один на одного, один над одним, одного до одного між чотирма стінами, запроваджують в якийсь закуток, за межі міста, на околицю. Мармурові дошки й дерев'яні хрести приховують тут одвіку цілі покоління померлих. Це звалище мерців перед входом до будь-якого європейського міста.

Їм ледь дають час, не більше не менше, лише щоб утратити свою форму в землі, вже угноєній людською гнилизною, щоб змішати своє вже розкладене тіло з трупною глиною; але інші мерці надходять без ліку, а на сусідніх

полях вирощують овочі для живих, і цей ґрунт, пожирач людей, перекопують лопатами, видирають з нього кістки, що попадаються, голови, руки, ноги, ребра — чоловічі, жіночі, дитячі, вже забутих і переплутаних між собою мерців, — їх скидають мішма у рівчак і пропонують новим мерцям, ім'я котрих ще відоме, місце, вкрадене у тих, кого ніхто вже не знає, кого цілком поглинуло небуття, — бо ж у цивілізованому суспільстві треба бути ощадним.

Ми виходимо з старовинного неосяжного кладовища, і нам впадає в око білий будинок. Це Ель-Мензель, південна управа Енфіди, тут закінчується наша денна подорож.

Після вечері ми заходимо в довгу розмову, і нам спадає на думку вийти на кілька хвилин перед тим, як укластися в ліжко. Чудовий ясний місяць заливав сяйвом усю рівнину і, прослизавши між лускою величезних кактусів, що ростуть за кілька метрів від нас, надавав їм надприродного вигляду якогось табуна пекельних тварин, що раптом тріснули й розкидали в повітрі на всі боки круглі шматки своїх потворних тіл.

Ми зупинились, щоб роздивитись на них, і зненацька нас вразив якийсь далекий шум, тривалий, дужий. Це була суміш незліченних голосів, пронизливих і поважних, усіх можливих тембрів, посвисти, крики, поклики, незбагнений моторошний гомін знавіснілої юрби, юрби нечуваної, нереальної, що напевно зітнулася з кимсь, невідомо де, чи на небі, чи на землі. Нашорошивши вуха, дослухаючись у всіх напрямках, ми нарешті переконались, що цей лемент долинає з півдня. Тоді хтось з нас вигукнув:

— Та це ж птахи з озера Трітона!

Другого дня нам довелось справді проїхати повз це озеро, що його араби називають Ель-Кельбія (сука), з поверхнею від десяти до тринадцяти тисяч гектарів; деякі новітні географи узяли його за прадавнє внутрішнє африканське море й досі вказували його місце поблизу шотів Феджеджа, Гарса і Мельріра.

То була, як ми й гадали, вересклива орда водяних птахів, вони розташувались, наче різноплемінне військо, на берегах віддаленого від нас на шістнадцять кілометрів озера, і зняли вночі цей гучний безладний гамір, бо ж їх були тут тисячі, всіляких видів, всіляких форм з усяким пір'ям, від качки з плескатим носом до довгодзьобої чаплі. Сила фламінго і лелек, цілі флотилії качок і морських рибалок, ескадри гагар, пісочників, куликів і прісноводних чайок.

Під нічним місячним сяйвом усе це птаство, далеко від людини, що не селилася поблизу їх великого водяного царства, радіючи гарній ночі, веселилося, гомоніло, перемовлялося, напевно, своєю пташиною мовою, сповнюючи осяйне небо своїми пронизливими голосами, на які відгукується тільки далекий гавкіт арабських собак і цявкання шакалів.

Чотирнадцятого грудня

Проминувши кілька полів, місцями оброблених тубільцями, але переважно залишених недоторканими, дарма що мали вигляд родючих, ми вздріли з лівого боку довгасту водяну поверхню озера Трітон. Ми наближались поволі й роздивлялись, як здавалось нам, на острівці, великі численні острівці, подекуди білі, подекуди чорні. Це були величезні зграї птахів, вони плавали й сунули суцільними масами. Берегом проходжувались на своїх довгих ногах по двоє і по троє величезні лелеки. Ми завбачили й інших на рівнині, поміж купами заростей, що над ними стирчали їхні сторожкі голови.

Це озеро, завглибшки шість чи вісім метрів, уцент висохло минулого літа після п'ятнадцятимісячної посухи, що її зазнав увесь Туніський край, — іншої такої не збереглося в пам'яті людей. Та незважаючи на свою чималу місткість, воно за один осінній день виповнилося вщерть, бо в ньому збирається вся вода від дощів, що випадають у навколишніх горах. Майбутнє багатство цих полів міститься саме тут, бо їх не перетинають річки з певним річищем, де збирається дощова вода, та часто висхлі, як в Алжирі; ці землі тільки повсюдно перерізають ярки, де й найменша перешкода зупиняє потоки. Їхній рівень скрізь однаковий, вода від зливних дощів, що випадають в горах, розливається по всій рівнині, перетворюючи її за кілька днів або за кілька годин на неосяжне болото, і за кожною повіддю залишає там новий шар намулу, що удобрює землю і робить її родючішою; це наче Єгипет, тільки без Нілу.

Тепер ми добираємось до безкраїх ланд, де розрослася, мов перенади́ста проказа, маленька м'ясиста рослина зеленувато-сірого кольору, до неї дуже ласі верблюди. Отож ми бачимо тут величезні табуни дромадерів, що пасуться повсюди, аж поки сягає око. Коли ми проїжджаємо серед них, вони дивляться на нас своїми великими блискучими очима, і тоді уявляєш собі, що це первісні часи світобудови, ті дні, коли творець, вагаючись, немов щоб перевірити цін-

ність своєї сумнівної справи, кидав на землю пригорщами потворних тварин, що їх відтоді мало-помалу понищив, зоставивши жити лише кілька примітивних видів на цьому великому занедбаному суходолі, в Африці, де він забув у пісках жирафу, страуса й дромадера.

Ох, яке кумедне й зворушливе видовисько: верблюдиця, що допіру піднялась після пологів, прямує до свого табуна, а слідом за нею — верблюжатко, його підштовхують пруттям два хлопчики-араби, їхні голови не досягають крижів маленького верблюда. Він уже великий; на височезних ногах він несе своє манісіньке тіло, воно завершується пташиною шиєю й дивною головою; її очі роздивляються всього-на-всього чверть години на всі ці нові речі: на ясний день, на ланду і тварину, за якою він іде. Проте іде він дуже добре по цій корцюбистій землі — без замішання, без труднощів, і вже починає обнюхувати вим'я, бо природа створила цю щойну народжену тварину з такими високими ногами тільки на те, щоб вона могла дотягтися до крутого черева своєї матері.

А ось і інші, що мають від народження вже кілька днів, а он ті—кілька місяців, відтак дуже великі, і шерсть на них—справжні зарості; одні жовті-жовтісінькі, інші сірясто-білі; ще інші — чорнуваті.

А виднокруг робиться все дивнішим, ніколи в житті я не бачив нічого схожого. Праворуч і ліворуч рівними рядами стирчать із землі камені, шикуючись наче солдати, в однаковому порядку, всі нахилені в бік ще невидимого Каїруана. Ці камені, вивишаючись один позад другого рівними лавами, на відстані кількох сотень метрів між ними, скидаються на батальйони у поході. Вони вкривають отак багато кілометрів. Поміж цими шерезами — лише глинястий пісок. Це скупчення каменів найдивовижніше в світі. А втім, воно має свій переказ.

Коли Сіді-Окба прибув із своїми вершниками до цієї похмурої пустелі, де лежать нині рештки святого міста, він став табором у цьому відлюдному місці. Його товариші, здивовані, що він зупинився саме тут, радили йому йти далі, але він відповів:

— Ми повинні тут залишитись і навіть заснувати місто, бо така воля божа.

Йому заперечили, що поблизу немає ні води для пиття, ані дерева й каміння на будівництво.

Сіді-Окба змусив їх замовкнути, мовивши:

— Бог про все подбає.

Назавтра йому доповіли, що песик знайшов воду. Почали копати в цьому місці, і на шістнадцятому метрі відкрили під землею джерело,— воно постачає тепер воду великому колодязю з накриттям, і верблюди цілий день там крутять ручку підойми.

Наступного дня араби, виряджені на розшуки, доповіли Сіді-Окба, що на схилах сусідніх гір вони побачили ліс.

Нарешті, ще наступного дня, вершники, вирушивши вранці, повернулись учвал, вигукуючи, що вони щойно зустріли камені, ціле військо каменів на марші, посланих, безперечно, самим богом.

Всупереч цим чудесам, Каїруан побудований майже цілком із цегли.

Та ось рівнина обернулась на жовтяву заболочену трясовину, де коні сковзаються, тягнуть, не посуваючись вперед, виснажуються й падають. Вони занурюються у липкий намул аж по коліна. Колеса вгрузають по маточини. Небо захмарилось, пішов дрібний дощ, укривши обрій млистим серпанком. Дорога місцями кращає, коли ми видираємось на один із семи горбків, названих пагорбами Каїруана, то знову обертається на жахливу ковдобу, коли ми спускаємось у перемижок. Раптом повіз зупиняється: заднє колесо загрузло в піску.

Доводиться зійти на землю й покластися на власні ноги. Отож ми чалапаємо під дощем, під вітром, що розлючено нас шмагає, за кожним кроком піднімаючи здоровенні вальки з мокрої глини, налиплої на взуття; це страшенно обважнює наше просування, і ми геть спадаємо з сили. Іноді ми потрапляємо в ями, повні грязюки, ми задихаємось і проклинаємо холоднющий південь, відбуваючи отак прощу до святого міста — за це, може, й заробимо на тім світі кілька індульгенцій, якщо випадком бог пророка — справжній бог.

Відомо, що для правовірних сім прощ до Каїруана варті одної прощі до Мекки.

Після одного чи двох кілометрів цього тупцювання по болоту я запримітив далеко в тумані просто нас вузьку гостроверху вежу, ледь позначену, тільки ледь темнішу, ніж навколишній туман, з вершечком, що губиться в хмарах. Це неясне й хвилююче видиво поволі окреслюється, набирає чіткішої форми й обертається великим мінаретом, знесеним у небо. І нічого більше не видно, ані навколо нього,

ані внизу: ні міста, ні мурів, ані бань мечетей. Дощ січе нас по обличчю, і ми сунемо поволі до цього сіруватого маяка, він стримить перед нами, наче примарна вежа, і та вежа ось-ось зникне, зануриться в млистий серпанок, відкіль вона щойно виринула.

Та ось з правого боку вимальовується споруда, увінчана склепіннями: це так звана мечеть Голяра, і нарешті, показується місто, невиразне хистке громаддя за пеленою дощу; мінарет здається вже не такий величезний, як щойно здавався, неначе він знітився серед мурів, по тому як піднявся до небокраю, наче дороговказ, щоб ми знайшли шлях до міста.

Яке ж це смутне місто, загублене тут на відлюдді, в неродючій і скорботній пустці! Ми йдемо вузькими покрученими вуличками, де араби, прихистившись по крамничках, розглядають відтіль нас, коли ми проходимо повз них. А зустрічну жінку, чорний привид поміж пожовклими від дощу мурами, можна взяти за смерть, що прогулюється містом.

Гостинність нам запропонував туніський губернатор Каїруана, Сі-Мохаммед-ель-Марабут, генерал бея, дуже шляхетний і дуже побожний мусульманин, що вже тричі ходив па прощу до Мекки. Виявляючи до нас чемну, сповнену власної гідності люб'язність, він відводить нас до призначених для чужоземців кімнат, де на нас чекають широкі канани з розкішними арабськими покривалами, ними загортаються, коли лягають спати. Щоб нас ушанувати, один із його синів власними руками приносить нам усі речі, що могли б нам знадобитися. Цього вечора ми обідаємо в цивільного інспектора й французького консула, де нас вітають гостинно й радо, що нас зігріло й розрадило після нашого жалюгідного прибуття.

П'ятнадцяте грудня

Ще не розвиднілося, коли один із моїх супутників мене збудив. Ми домовились вранці, перед тим як оглянути місто, відвідати мавританську лазню.

На вулицях уже почався рух, бо тутешні люди встають до схід сонця; поміж будівлями ми вгледіли прекрасне, чисте й бліде небо, провісник ясного палючого дня.

Ми прямуємо довгими вуличками, й знову іншими вуличками, минаємо колодязь, де верблюди, ув'язнені під дашком, без кінця кружляє, помпуючи воду, і врешті

увиходимо в похмурий будинок з грубими стінами, де спочатку нічого сінько не видно й де, щойно ввійшовши, відчуваєш задуху від вогкого й гарячого повітря.

Потім ми примічаємо арабів, що дрімають на матах; власник лазні, коли ми роздяглись, проводить нас до парні, де щось ніби чорний склепистий карцер, де світло народжуваного дня падає згори крізь вузьке віконце, а долівка заллята глинистою водою — рухаючись, ви ризикуєте щохвилини посковзнутися й упасти.

Після всіх процедур масажу ми виходимо на вільне повітря і нас приголомшує якась хмільна радість, бо сонце вже зійшло, й осяває вулиці, й перед нами постає біле, як усі арабські міста, але дикіше, суворіше, дужче закарбоване релігійним фанатизмом, разюче видимою оком вбогістю, шляхетною й гордою вбогістю — священне місто Каїруан.

Мешканці його нещодавно зазнали жахливого голодування, і повсюди можна взнати прикмети тривалих злиднів, що ними позначені, здається, навіть будинки. Як і скрізь по невеличких містечках Центральної Африки, торговці продають всілякі звичайні товари у крамницях, завбільшки як коробки, де вони сидять навпочіпки по-турецькому. Ось фініки з Гафси або Суфи у великих паках, спресовані наче тісто, і продавець, сидючи поруч, на дошці, пальцями відриває плоди. Ось овочі, прянощі, тістечка, а в суках, у цих довгих, критих звивистих базарах, тканини, килими, шкіряні вироби, оздоблені золотим і срібним гаптуванням і поряд — незліченні шевці, вони шують пантофлі з жовтої шкіри. До французької окупації євреї не могли селитися в цьому місті, для них неприступному. Тепер вони комашаться тут як коماشня і згризають його. Вони тримають у своїх руках жіночі коштовності й документи на власність частини будинків, на їх купівлю вони дали позику й повними власниками їх вони стануть невдовзі, внаслідок системи поновлення й множення боргів, що вони її дуже спритно, з невтомною зажерливістю застосовують.

Ми прямуємо до мечеті Джама-Кебір, або Сіді-Окба, її високий мінарет вивишається над містом і пустелею, вона відгороджує його від усього світу. Мечеть раптом виростає перед нами за рогом вулиці. Це величезна й важка споруда, підтримувана здоровенними контрфорсами, біле громаддя, масивне й показне, гарне якоюсь невимовною дикою красою. Увійшовши туди, потрапляєш спочатку у пишний двір, оточений подвійною галереєю на зграбних римських

і романських колонах, що стоять у два ряди. Можна подумати, ніби ви опинилися всередині прекрасного італійського монастиря.

Власне мечеть міститься праворуч, денне світло потрапляє до неї з цього двору крізь сімнадцятеро двійчастих дверей, і ми просимо відкрити їх навстіж, перед тим як увійти.

В усьому світі я знаю тільки три релігійних споруди, де я зазнав такого самого несподіваного й разючого хвилювання, як від цього варварського дивовижного пам'ятника мистецтва: це гора Сен-Мішель, собор Святого Марка в Венеції й Палатна каплиця в Палермо. Але це творіння глибоко задумані, обмірковані, прекрасні, зроблені з певністю видатними архітекторами, побожними, звичайно, але передусім художниками; їх наснажувала любов до ліній, форм і декоративної краси в тій же мірі й ще більше, ніж любов до бога. Тут — зовсім інше. Фанатичний кочовий народ, ледь здатний звести мури, що прийшов на землю, вкриту руїнами, полишеними їхніми попередниками, зібравши повсюди те, що йому здавалося найкращим і, в свою чергу, з уламків того самого стилю й ладу, наснажений високим натхненням, звів оселю своєму богові, оселю, зроблену з решток зруйнованих міст, але так само чудову, так само пишну, як і споруди найчистішої концепції найвизначніших митців, що будували з каменю.

Перед нами постає неосяжний храм, що нагадує священний гай, бо в ньому сто вісімдесят оніксових, порфірових і мармурових колон несуть на собі склепіння сімнадцяти нефів, що мають, відповідно, сімнадцять брам.

Погляд зупиняється й губиться в нескінченній плетениці гонких, заокруглених, бездоганно струнких пілястрів; усі їхні відтінки поєднуються й гармонують між собою, а візантійські капітелі африканської і східної школи виявляють дивну витонченість і безмежну різноманітність оздоб. Деякі з них мене вразили довершеністю краси. Найоригінальнішою мені видалась та, що зображує пальму, скручену вітром.

В міру того, як я прямую по цій божественній будові, колони наче пересуваються, кружляють навколо мене й створюють інші, різноманітні, мінливі й правильні фігури.

В наших готичних соборах найбільшого ефекту досягають завдяки навмисній диспропорції між висотою й шириною. Тут, навпаки, виняткову гармонійність цього низького храму створює пропорційність і численність цих

легких колон, що підтримують всю будову, наповнюють її, залюднюють, створюють її грацію і велич — тобто роблять її тим, чим вона є. Їх кольорова розмаїтість справляє на око враження безмежності, проте брак достатньої висоти цієї споруди лягає вагою на душу. Цей храм просторий, наче всесвіт, але вас гнітить тут відчуття божественної мугтності.

Бог, що дав насагу звести цей чудовий витвір мистецтва, той самий, звичайно, що проказав коран і аж ніяк не євангельський бог. Його вигадлива мораль скорше поширюється, ніж підноситься, і дивує нас більше своїм розповсюдженням, ніж високістю духу.

Повсюдно тут упадають в око прикметні деталі.

Кімната султана, до якої він заходив крізь осібні двері, має стіни з різьбленого дерева надзвичайно тонкої, ювелірної роботи. Кафедра, також оздоблена різьбленими панно з своєрідним вірцем, справляє чудове враження, а міраб *, що вказує напрям до Мекки, становить розкішну скульптурну нішу з пофарбованого й позолоченого мармуру й дивує вишуканістю стилю й прикрас.

Обіч міраба пара колон стоїть так близько одна від одної, що між ними ледь може прослизнути людина. Араби, коли їм пощастить у цьому, за словами одних, виліковуються від ревматизму, інші кажуть, що вони дістають якісь вищі дарн.

Проти центральних дверей мечеті, дев'ятих, рахуючи як з лівого так і з правого боку, височіє у дальшому кінці двору мінарет. Сходи його мають сто двадцять дев'ять приступок. Ми сходимо нагору.

Каїруан, що розіслався біля наших ніг, здається відсіль шахівницею, створеною з білих глинястих терас, над нею навсїбіч розсипаються блискучі круглі бані мечетей і кубб. А навкруг, доки сягає око, розстилається жовта безмежна пустеля, а попід мурами виринають то тут, то там зелені плями кактусових гаїв. Виднокруг порожній, нескінченно смутний і крає серце більше, ніж Сахара.

Каїруан, як видно, був колись набагато більший. Ще досі згадують назви зниклих кварталів.

Це Драа-ель-Теммар — горб продавців фініків; Драа-ель-Уйба — горб вагарів зерна; Драа-ель-Керруйя — горб продавців прянощів; Драа-ель-Гатранія — горб продавців дьогтю; Дерб-ес-Месмар — горб торговців цвяхами.

За містом, на відстані близько одного кілометра, самот-

ня зауїя, чи скорше мечеть Сіді-Сахаб (голяра пророка); вона здаля приваблює до себе очі, і ми простуємо до неї.

Разюче відмінна від Джама-Кебір, відкіля ми щойно виїшли, анітрохи не велична, вона найзграбніша, найбарвистіша, найчепурніша над усіма мечетями і становить самий довершений зразок арабського декоративного мистецтва, що я будь-коли бачив.

Сходи з плиток старовинного фаянсу, чудового стилю, ведуть нас до маленького передпокою, вимощеного й оздобленого такими ж плитками. За ним довгий і вузький двір, оточений галереєю з арками в формі кінської підкови, що спираються на римські колони; коли увійти туди в ясний день, вас засліпить сонце, воно розливається золотою пеленою проміння на мурах, також викладених фаянсовими плитками прегарних тонів і навдивовижу розмаїтих. Великий квадратний двір, куди ви після потрапляєте, весь у таких оздобах. Світло сяє, струмить, полум'яніє на стінах цього емалевого палацу, де яскріють під вогняним небом Сахари всі візерунки й всі барви східної кераміки. Угорі в'ються невимовно ніжні примхливі арабески. В цьому казковому дворі відчиняються двері до святилища з могилою Сіді-Сахаба, супутника й голяра пророка, що три волосини з його бороди він зберігав на своїх грудях аж до смерті.

Це святилище, прикрашене правильними візерунками з чорного й білого мармуру, оновитими написами, завішане килимами й прапорами, видалось мені не таким гарним і своєрідно-весподіваним, ніж ті незабутні двори, крізь які сюди потрапляєш.

Повертаючись, ми переходимо через третій двір, де повно юнаків. Це щось ніби мусульманська семінарія, школа фанатиків.

Всі ці зауїї, що ними вкрито землі іслама, є, так би мовити, осередками незліченних орденів і братств, між ними розподіляються особливі форми благочестя правовірних.

Головні з них в Каїруані (я не кажу про мечеті, що належать одному богові): зауїя Сі-Мохаммед-Елуані; зауїя Сіді-Абд-ель-Кадер-ель-Джілані, найбільшого й найшановнішого за релігією ісламу святого; зауїя ет-Тіджані, зауїя Сі-Хадід-ель-Хрангані, зауїя Сіді-Мохаммед-бен-Айса з Мекнеса — в цій останній зберігаються тамбурини, дербуки, шаблі, залізні списи й інші речі, потрібні для дикунських обрядів Аїсауа.

Ці незчисленні ордени й братства ісламу, що багато в чому нагадують наші католицькі, перебувають під захистом того чи іншого поважного марабути; їх зв'язує з пророком цілий ланцюг побожних богословів, що їх араби називають «сельселят» — їхня діяльність, особливо з початку цього століття, надзвичайно поширилася й перетворилася на грізну й небезпечну твердиню магометанської релігії проти цивілізації й європейського панування.

У книзі під заголовком «Марабути й Хуан» п. майор Рінн * перерахував їх і проаналізував у найновіший і найпереконливіший спосіб.

В цій книзі я знайшов надзвичайно цікаві місця про вчення й діяльність осередків.

Кожний з них запевняє, що саме він один зберігає в цілковитій недоторканності послух семи заповідям пророка й дотримується вказаного ним єдиного шляху до єднання з богом, — це є метою всіх релігійних прагнень мусульман.

Всупереч цим домаганням на доконечну ортодоксальність і чистоту вчення, всі ці ордени й братства дуже різняться поміж себе за своїми звичаями, настановами, тенденціями.

Одні створюють могутні релігійні асоціації, керовані вченими богословами, аскетами в житті, людьми справді винятковими, теоретично глибоко освіченими й небезпечними дипломатами в стосунках з нами; вони надзвичайно вправно керують цими школами, де навчають молодь священній науці, високій моралі й боротьбі проти європейців. Інші організують чудернацькі товариства — суміш фанатиків і шарлатанів, — вони нагадують трупу блазнів від релігії, то захоплених, переконаних, то штукарів, ладних експлуатувати дурість і віру людей.

Як я вже казав, єдина мета всіх прагнень кожного мусульманина — найтісніше єднання з богом. До цього ідеального стану ведуть різні способи, і кожне братство чи спілка має свій метод для відповідних вправ. Звичайно цей метод доводить неофіта до цілковитого отупіння й перетворює його на сліпе й покірне знаряддя в руках керівника.

Кожний орден очолює шейх — господар ордену: «Ти повинен бути в руках свого шейха, наче трупу у руках того, хто омиває померлих. Скоряйся йому в усьому, що він наказує, бо його устами говорить сам бог. Непослух йому викличе гнів божий. Не забувай, ти його раб і ти нічого не повинен робити без його наказу.

Шейх — улюбленець бога; він вищий над усіма іншими створіннями, й місце його — після пророків. Ти повинен бачити тільки його, повсюдно його одного. Вижени з свого серця всяку іншу думку, крім думки про бога або про шейха».

Нижче священної особи шейха стоять мокаддеми, вікарії шейха, проповідники вчення.

І, насамкінець, ті, хто прийняв посвяту й вступив до ордену, зветься хуани — брати.

Кожне братство застосовує, щоб дійти до такого стану галюцинації, коли людина зливається з богом, свої особливі молитви, або, скорше, свої гімнастичні вправи запаморочення; їх називають *диркр*.

Це звичайно дуже коротке звернення, або вислів, чи одне тільки слово, що його треба повторювати без ліку.

Рівномірно рухаючи головою й шиєю, адепти проказують двісті, п'ятсот, тисячу разів поспіль слово «бог» або формулу, звичайну для всіх молитов: «Немає бога, окрім бога», додаючи ще кілька рядків з корана в певній послідовності, яка визначає пароль даного братства.

Неофіт у момент посвяти зветься *таламід*, після посвяти — *мюрид*, по тому *факір*, потім *суфі*, потім *сатех*, нарешті *мед джедуб* (тобто захоплений, маячник). Саме тоді в нього виявляється натхнення чи божевілля, дух відокремлюється від матерії й скоряється нападам чогось ніби містичної істерії. Віднині людина вже не належить до фізичного життя. Для нього існує виключно життя духовне, і йому вже не треба додержуватись культових обрядів.

Вище цього стану є лишень стан *тухіда*, стан вищого блаженства, злиття з богом.

Релігійна нестяма також має свої шаблі, що її дуже цікаво змальовує Шейх-Сенуссі, причетний до ордену Хелуатія, — одержимих, тлумачів сновидінь. Можна зауважити деяку дивну подібність цих містиків до містиків християнства.

Ось що пише Шейх-Сенуссі: «...Потому адепт зазнає насолоди від прояву інших світочів, що правлять йому за найдовершеніші талісмани. Число цих світочів сягає до сімдесяти тисяч; вони поділяються на кілька груп і складають сім шаблів, через них доходять до блаженного стану душі. Перший з цих шаблів — людство. Тут розрізняють десять тисяч світочів, відчутних лише для тих, хто може їх досягнути; вони тьмяного кольору й змішуються між

собою... Щоб дійти другого щабля, треба освятити своє серце. Тоді відкриваються дві тисячі інших світочів, властивих другому щаблеві, що є щабель пристрасної нестями; вони блідо-блакитного кольору... По тому досягають третього щабля — нестями серця. Тепер адепт бачить пекло і його атрибути, а також десять тисяч нових світочів червоного кольору, кольору чистого полум'я... Цей щабель дозволяє бачити геніїв і всі їхні атрибути, бо серце може втішатися сімома духовними станами, пристушними тільки деяким посвяченим.

Піднісшись на наступний щабель, адепт бачить десять тисяч нових світочів, властивих стану нестями безтілесної душі. Вони яскраво-жовтого кольору. В них видніють душі пророків і святик.

П'ятий щабель — щабель таємничої нестями. Вона дозволяє споглядання ангелів і десять тисяч нових світочів сліпучо-білого кольору.

Шостий щабель — щабель одержимої нестями. На ньому також вазнають насолоди від десяти тисяч нових світочів кольору прозорих свічад. Дійшовши цього щабля, адепт відчуває дивне поривання духу, що має назву *ель-хадир* і є основою духовного життя. І тільки тоді він удостоєний споглядати нашого пророка Магомета.

Нарешті він досягає десяти тисяч останніх прихованих світочів, дійшовши сьомого щабля, що є раювання. Ці світочі мають зелений і білий колір; але вони безперестану зазнають змін: так, вони проходять через кольори коштовних каменів, а потому прибирають ясного відтінку, і кінець кінцем набувають такого кольору, що не має собі подоби, що не схожий ані на жодний інший, що ніде не існує, але що розлитий по всьому всесвіті... Коли досягаєш цього стану, відкриваються атрибути бога... Тоді здається, ти вже не залежиш до цього світу. Все земне для тебе зникає».

Хіба це не ті самі сім небесних палаців святої Терези * і сім кольорів, що відповідають семи щаблям нестями? Щоб дійти цього стану запаморочення, в ордені Хелуатія вживають таких спеціальних заходів:

«Сідають, схрестивши ноги, й повторюють протягом деякого часу: «Немає бога, крім аллаха», повертаючись у такій послідовності, щоб рот був спершу над правим плечем, тоді перед серцем, потому під лівою груддю. Відтак промовляють звернення, воно полягає у чіткому проказуванні

божих імен, які містять ідею його величі й могутності, згадуючи лише десять епих, у тій послідовності, що тут наведено: Він; Справедливий; Живий; Нездоланний; Найвищий дародавець; Найщедріший милостивець; Той, хто розкриває серця зачерствілих людей для істини; Єдиний; Вічний; Непохитний».

Після кожного звернення адепт повинен проказати поспіль сто разів або більше деякі молитви.

Відбуваючи свої особливі моління, вони сідають кружка. Той, хто читає, вимовляючи слово *він*, вистремляє голову всередину кола, нахилиючи її праворуч, тоді відкидає її назад, у лівий бік, за межі кола. Спочатку один серед них проказує слово «він», після чого всі останні підхоплюють хором, повертаючи голови спершу праворуч, тоді ліворуч.

Порівняймо ці способи до тих, що їх уживають члени ордену Кадрія: «посідавши й схрестивши ноги, вони торкаються до кінчика правої ноги, потім до головної артерії, ель-Кіяс, що проходить навкруг нутроців; руку, розиривши долоню й розчепіривши пальці, кладуть на коліно, повертають голову до правого плеча, вимовляючи *ха*, потому до лівого, вимовляючи *ху*, потому нахилиють голову, вимовляючи *хі*; тоді починають усе знову. Важливо й навіть обов'язково, щоб той, хто проказує слова, зупинився на першому з них так довго, поки вистачає дихання; потім, діставши очищення, він так само якомога довше вимовляє ім'я бога, аж поки душа його підлягає осудженню; після того він вимовляє слово «ху», коли вона готова до покори; і, нарешті, коли душа досягає щабля жаданої довершеності, можна вимовити останнє слово — «хі».

Ці молитви, що повинні знищити індивідуальність людини, поглинутої божим вством (тобто людини, що дійшла стану споглядання бога в його атрибутах), називаються *уєрд-деберед*.

З усіх алжирських братств цікавість чужоземців найсильніше привертає, безперечно, братство Аїсауа.

Широко відомі жахливі способи цих істеричних жонглерів; дійшовши до стану несамовитості, вони створюють наче якийсь магнетичний ланцюг і, проказуючи молитви, поїдають кактусове листя з колючками, цвяхи, бите скло, скорпіонів і гадюк. Часом ці божевільні пожирають у страшних корчах живого барана, вовну, шкіру, скривавлене м'ясо, залишаючи на землі тільки де-не-де кістки. Вони

встромляють собі в щоки й в живіт залізні дротики; і коли після їхньої смерті роблять розтин трупа, на стінках шлунка знаходять найрізноманітніші предмети.

Так от, з усіх мусульманських братств найпоетичніші молитви й напоетичніші повчання зустрічаються саме в текстах Аїсауа.

Цитую за книгою пана майора Рінна лише кілька фраз:

«Одного дня пророк сказав до Абу-Діпп-ель-Ріфарі: «О Абу-Діпп! сміх бідних — поклоніння богам; їхні гри — проголошення божої хвали; їхній сон — милостиня».

Шейх каже іще:

«Молитися й постити в пустелі й не мати жалощів до інших у своєму серці — це зветься, на шляху до істини, лицемірством».

«Любов є найвищий ступінь досконалості. Той, хто не любить, нічого не досяг, прагнучи досконалості. Є чотири види любові: любов розумова, любов сердечна, любов від душі, і любов таємнича...»

Хто будь-коли визначив любов повніше, проникливіше, прекрасніше?

Цитати можна було б множити без кінця.

Та поряд з містичними орденами, що належать до великого правовірного сповідання мусульманської релігії, існує секта розкольників — ібадитів або Бені-Мзаб, що має багато цікавих особливостей.

Бені-Мзаб живуть на південь од наших алжирських володінь у найнеродючішій частині Сахари, в маленькій країні Мзаб, що її вони ціною неймовірних зусиль зробили плодючою.

З подивом бачимо в маленькій республіці цих пуритан ісламу основи управління соціалістичної комуні й одночасно церковну організацію шотландських пресвітеріанців. Їхня мораль жорстока, нетерпима, невблаганна. Вони жахаються пролиття крові й припускають його тільки на захист віри. Більшість життєвих вчинків, випадковий чи зумисний дотик до жіночої руки, до вогкої, брудної чи забороненої речі — важливі похибки, що вимагають омивання особливого й тривалого.

Безшлюбність — поштовх до розпусти, — гнів, музика, співи, гра, танки, всіляка розкіш, тютюн, кава, випита в прилюдному місці, належать до гріхів, що наражають, у разі затятися в них, на грізне відлучення від церкви; воно зветься *тебрія*.

Всупереч проголошуваному більшістю мусульманських братств ученню, згідно з яким пильнування обрядів, моління й містична нестяма можуть забезпечити вічне спасіння правовірному, байдуже, чинить він добре чи погано, ібадити вважають, що вічного порятунку людина може досягти тільки чистим своїм життям. Вони доводять до крайнощів усі приписи корана, мають за єретиків дервішів і факірів, не визнають втручання пророків і святих, хоч і віддають їм шану, і їхнього заступництва перед богом, верховним володарем, справедливим і неблаганним. Вони не ймуть віри в натхненних і ясновидців, і навіть за імамом не визнають права сповідати своїх ближніх, бо ж тільки сам бог може знати, наскільки важкий гріх і наскільки щире каяття.

Ібадити — схизматики, вони належать до одної з найдавніших схизм ісламу й ведуть свій рід від убивць Алі, зятя пророка.

Ордени, що налічують в Тунісі найбільше однодумців, це, здається, поряд з орденом Аїсауа, насамперед братства Тіджанія і Кадрія, що його заснував Абд-ель-Кадар-ель-Джілані, найсвятіша людина ісламу після Магомета.

Зауїї цих двох марабутів, що ми їх відвідали після зауїї Голяра, дуже поступаються в зграбності й красі першим двом пам'ятникам, оглянутих нами спочатку.

Шістнадцяте грудня

Від'їжджаючи з Каїруана в напрямі Сусси, зазнаєш ще більшого смутку, що його нагонить святе місто.

Після нескінченних кладовищ, просторих полів, укритих камінням, тягнуться пагорби з міських покидьків, що нагромаджувались тут протягом століть; відтак починається багниста рівнина, де раз по раз ступаєш по панцирах великих черепах, а тоді знову ланда, де пасуться верблюди.

Позаду нас місто, його бані, мечеті й мінарети височіють на відлюдній рівнині, наче міраж у пустелі, потім потроху віддаляються й зникають.

За кілька годин дороги ми робимо першу зупинку біля кубби, в оливковому гайку.

Ми в Сіді-ль Ханні, і мені ще ніколи не доводилось бачити, щоб сонце перетворило біле склепіння на найдивніше чудо кольорів. Чи ж воно біле? Так, сліпучо-біле! Та одна-

че сонце так химерно міниться на цій яйцевидній бані, немов ти бачиш чарівне сполучення таємничих відтінків; вони, здається, викликані чарами скорше, ніж з'явилися природно, примарні скорше, ніж реальні, і такі тендітні, такі ніжні, так потопають у цій сніговій білості, що їх не одразу в ній розгледити, лише коли мине засліплення й зачудування першого погляду. Тоді бачиш тільки їх, ці відтінки, такі численні, такі розмаїті, такі могутні і, проте, майже невидимі! Що дужче вдивляєшся в них, то вони робляться чіткіші. Золотаві хвилі спливають на ці обриси й непомітно згасають у бузковій купелі, легкій, мов пара, перетятій де-не-де голубуватими смужками. Сіра чи зелена ця нерухома тінь від гілки, а може, вона жовта? Не знаю. В захистку карниза мур під ним видається мені фіалкового кольору, і я догадуюсь, що повітря навкруг цієї сліпучої бані рожево-бузкове, а вона видається мені зараз майже рожевою, так, майже рожевою, коли надто довго в неї вдивляєшся, коли втома від її випромінювання змішує всі барви, такі ніжні і ясні, що око губиться. А тінь, тінь від кубби на землі, яка вона на колір? Хто може це збагнути, визначити, передати у фарбах? Протягом скількох років маємо ми занурюватись очима й думкою в ці неловимі барви, такі нові для нашого зору, привченого до європейської атмосфери, її світляних ефектів і відбитків — перш ніж ми збагнемо ось оці, навчимося їх розрізняти й повністю передавати хвильне враження правди тим, хто дивитиметься на полотна, де ці кольори увічнить пензель художника?

Ми вступаємо тепер у місцевість не таку оголену, де ростуть оливи. В Муреддіні, біля колодязя, гожа дівчина сміється, відкриваючи зуби, коли ми проїжджаємо, і проводить нас поглядом. А трохи далі ми випереджаємо чепурного буржуа із Суса, що повертається до міста верхи на ослові в супроводі свого негра, що несе його рушницю. Напевне він щойно відвідав своє оливкове поле або виноградник. На дорозі, затиснутій між рядами дерев, він створює прегарну картину. Він молодий, одягнений в зелену куртку і рожевий жилет, напівсховані під шовковим бурнусом, що огортає стегна й плечі. Сидячи по-жіночому на своєму ослові, що біжить підтюпцем, він барабанить по його боці своїми стрункими ногами в білісіньких панчохах і в лакованих пантофлях без закаблуків, що в невідомий спосіб тримаються на його ступнях.

Маленький негр, одягнений у червоне, біжить, тримаючи

рушницю на плечі, за ослом свого пана, моторний, гнучкий як то властиво дикунам.

От і Сус.

Але, дозвольте, я вже бачив його, це місто! Так, так, я споглядав колись це осяйне видиво в мої юні роки, тоді як вивчав у колежі хрестові походи за «Історією Франції» Бюрета *. О, я знаю це місто здавна! Воно повне сарацинів, схованих за довгим зубчастим фортечним валом, високим і вузьким, з розміщеними на великій відстані вежами, з круглими брамами і з людьми в тюрбанах, що блукають попід мурами. О, цей мур! Авжеж, це той самий, що був намальований у книзі з малюнками, такий рівний і чистенький, наче вирізаний з картону. Яке все це гарне, ясне, як воно п'янить! Варто було вирушити в таку довгу подорож, щоб тільки побачити Сус. Боже! Яка краса оцей мур, адже їхати попід ним доводиться до самого моря, бо ж повози не можуть увійти в вузькі, примхливо звивисті вулички цього вікодавнього міста. А мур тягнеться, тягнеться аж до узбережжя, скрізь однаковий, зубчастий, озброєний квадратними баштами; далі він завертає коліном, йде берегом, знову завертає, піднімається вгору й веде далі свій дозір, жодного разу, навіть на протязі кількох метрів, не втрачаючи свого чепурного вигляду сарацинського фортечного валу. Він не кінчається, а поновлюється, немов чотки, де кожна намистинка — зубець, а кожна десята намистинка — башточка, і оточує своїм блискучим кільцем, наче короною з білого паперу, затиснуте в його обіймах місто, воно розмістило ярусами свої глиняні будиночки між долішнім муром, омиваним морськими хвилями, і горішнім, наче вирізьбленим на тлі голубого неба.

Обійшовши місто крізь плутанину дивовижних вуличок, ми вирушаємо, щоб скористатись з останньої години дня, оглянути розкопки, що їх провадять офіцери на місці некрополя Хадрумета за десять хвилин ходи від міської брами. Тут відкрили просторі підземні склепи, де збереглися сліди стінного розпису, і стояло близько двадцяти надгробків. Цими знахідками ми зобов'язані офіцерам, що поставали в цих краях заповзятими археологами й могли б дуже прислужитися науці, якби їхній запал не гальмувало міністерство красних мистецтв своїми нескінченними причіпками.

Тисяча вісімсот шістдесятого року в цьому самому некрополі було виявлено надзвичайно цікаву мозаїку, що

зображувала Критський лабіринт з Мінотавром у центрі, а біля входу — корабель, на якому тікали Тезей і Аріадна зі своєю ниттю. Бей зажадав перевезти до свого музею цю чудову штуку, але, везучи, її пошкодили й знищили остаточно. Мені люб'язно запропонували фотографію із шкiца, виконаного п. Лармандом, креслярем міністерства шляхів. Ці фотографії зроблено нещодавно, і їх тільки чотири. Не думаю, що вони були хоч ще раз репродуковані.

Сонце стоїть на вечірньому пружі, й ми повертаємось до Суса, бо запрошені на обід до цивільного контролера Франції, людини широко обізнаної — його оповідання про звичаї цієї країни надзвичайно цікаво слухати.

За вікнами його будинку простягається геть усе місто, водоспад квадратних дахів, побілених вапном, де бігають чорні кішки й де часом випростовуються, наче приви́ди, якісь істоти, загорнені в тьмяні або яскраві тканини. Місцями велика пальма, просунувши свою крону між будинками, розстилає зелений намет свого гілля над їхньою одноманітною білістю.

Потім, коли сходить місяць, усе це обертається на сріблясту піну, що тече до моря, на чарівний сон поета, обернений на дійсність, на неправдоподібне видовище казкового міста, відкіль випромінюється у небо світло.

Відтак ми блукаємо поволі, дуже поволі, вулицями міста. Нас принаджують відчинені двері кав'ярні. Ми увіходимо. Там повно людей, вони сидять навпочіпки або долі, або на вкритих матами дошках навкруг казкаря. Це старий жирний араб з лукавими очима; він так кумедно жестикулює й показує на мигах, оповідаючи, що самої його міміки досить для веселої розваги. Це немудрий фарс, історія про дурисвіта, що вдавав із себе марабу́та, та його викрив імам. Його наївні слухачі у захваті і з глибокою увагою стежать за розповіддю, перериваючи її тільки вибухами сміху. По тому ми вирушаємо далі, неспроможні цієї осяйної ночі й думати про сон.

Та ось на якійсь вузькій вулиці я зупиняюсь перед красивим будинком у східному стилі; крізь одчинені двері видно прямі сходи, оздоблені порцеляновими плитками й освітлені згори донизу невловимим світлом, немов світо-сяйним попелом, променистим пилом, що струмить невідомо звідки. Під цим незбагненим світлом кожна емалева приступка чекає на когось, може, на старого череватого мусульманина, але я певен, що вона закликає коханця.

Ніколи я так гостро не вгадував, не бачив, не розумів, не відчував чекання, як перед цими відчиненими дверима й цими порожніми сходами, що їх пильнує лишень захищений світильник. Зовні на освітленій стіні видно один з тих великих закритих балконів, що їх звать тут *бармакли*. Посередині дві темних відтулини за розкішно оздобленою залізною оправою мушарабі *. Може, там, усередині, якась арабська Джульетта з трепетним серцем зорить, прислухається, ненавидить нас? Так, може. Але її чисто плотське бажання зовсім не те, що в наших країнах отакої ночі підносить аж до зірок. На цій теплій, розніженій від солодкої знемоги землі, такій принадній, що тут, на острові Джерба, виникла легенда про лотофагів *, повітря п'янкіше, ніж деінде, сонце гарячіше, денне світло ясніше, але серця не знають кохання. Жінкам, прекрасним і палким, невідомі наші ніжні почуття. Їхнім первобутнім душам чужі сентиментальні хвилювання, і їхні поцілунки, як кажуть, не зроджують мрій.

МАДНА КРАСА

Анрі Казалісові

МАРНА КРАСА

I

Баскі вороні коні, запряжені в пишну коляску, чекали коло палацу під ганком. Діялося це наприкінці червня, так о пів на п'яту. З-поміж дахів, що оточували подвір'я, виглядало прозоре, гаряче, веселе небо.

Графиня де Маскаре з'явилася на ганку, коли чоловік її, вертаючись додому, саме підходив до воріт. Він зупинився на хвилинку, поглянув на свою дружину і трохи зблід. Вона була напрочуд вродлива, струнка, делікатна, з повним довгообразим обличчям, з позлотистою, як слонова кістка, шкірою, великими сірими очима та чорними косами. Сіла до повозу, не поглянувши на чоловіка, ніби й не помітивши його, — і то так гордо та пишно, що огидні ревності, які гризли графа вже здавна, болюче стисли йому серце.

Він наблизився, вітаючись до неї.

— Йдете на прогулянку? — запитав.

Вона кинула всього чотири слова з гордих своїх уст:

— Ви й самі бачите.

— До гаю?

— Можливо.

— Чи дозволите й мені поїхати з вами?

— Повіз до ваших послуг.

Не дивуючись з того, як вона відказала, граф сів коло дружини й наказав:

— У гай.

Лакей скочив на передок до фурмана. Коні, як завжди, почали вигравати, хитаючи, мов на добридень, головами, аж поки повернули на вулицю.

Подружжя сиділо поруч, без слова. Він добирав способу почати розмову, але ніяк не міг наважитись, такий у неї був упертий, суворий вираз на обличчі.

Нарешті вкрадьки простяг свою руку до графининої, вдягнутої в рукавичку руки і ніби випадково доторкнувся до неї. Вона так раптово, з такою огидою одсмикнула руку, що граф зовсім осмутнів, хоч який був верховод та деспот.

Промовив тільки стиха:

— Габрієль!

Вона запитала, не повертаючи голови:

— Чого вам треба?

— Які ви прегарні!

Вона нічого не одказала. Сиділа, простягшися, в колясі, як гнівна королева.

Іхали саме Єлісейськими полями до Тріумфальної Зоряної арки. Велетенський пам'ятник колосальним луком вигинався на тлі червоного неба. Сонце, здавалося, спускалось на нього, розсіваючи на обрії вогняний пил.

Повози подвійною лавою пробігали, ті до гаю, а інші знову до міста. Мідь, срібло та кришталь на повозах, на конях, на ліхтарнях ясно горіли на сонці.

Граф де Маскаре заговорив:

— Люба моя Габрієль!

Тут вона, не витримавши, промовила роздратовано:

— Будь ласка, дайте мені спокій. Тепер я вже не маю й тієї волі, щоб самій їздити в своєму повозі.

Він, не дочувши ніби, вів далі мову:

— Ніколи ви не були такі гарні, як сьогодні.

У неї, мабуть, терпець увірвався, одказала, отже, не здержуючи гніву:

— Даремне придивляєтесь до мене. Богом побожуся, що ніколи вже вашою не буду.

Він, зрозуміло, здивувався, обурився. Переважила буйна його натура.

— А це що має означати? — кинув не як коханець, а радше як брутальний владар.

Графиня на те одказала, притишивши голос, хоч слуги серед страшного гуркоту від коліс нічого не могли почути.

— Е! що це має означати? Що має означати? Зразу вас можна пізнати! Хочете, щоб я вам сказала?

— Так.

— Щоб усе вам сказати?

— Так.

— Все, що маю на серці, відколи далася на поталу жорстокому вашому егоїзмові?

Він почервонів з дива та зі злості і тільки муркнув кризь зуби:

— Так, кажіть.

Граф був високого зросту, широкий у плечах, з великою русою бородою, красень, шляхетної постави, світська людина; вважали його за найкращого чоловіка та зразкового батька.

Уперше за весь час, одколи виїхали з палацу, вона обернулася й пильно поглянула на нього.

— А! Почуєте про неприємні речі. Знайте, одначе, що я на все готова, на все піду, нічого не боюся, а вас тепер — менше як кого.

Він теж поглянув їй у вічі, аж трясучись уже від гніву.

Буркнув:

— Ви збожеволіли!

— Ні! Але я не хочу більше каратися тією осоружною карою, не хочу більше материнства, а ви до цього мене примушуєте вже одинадцять років! Я жити хочу, нарешті, бувати в товаристві, маю на те право, як і інші жінки!

Раптом знову зблідши, він промимрив:

— Я не розумію.

— Розумієте ви! Три місяці тільки минуло, як я породила і, що я все ж дуже гарна та, незважаючи на ваші зусилля, постать моя майже не змінилася, як то ви оце тільки помітили, побачивши мене на дідинці, ви гадаєте, що вже мені час завагітніти.

— Дурниці кажете!

— Ні! Маю тридцять літ і семеро дітей, а побралися ми одинадцять літ тому. І ви маєте надію, що це триватиме ще десять літ, після чого ви перестанете ревнувати.

Він ухопив її за руку і стиснув у своїй:

— Я не дозволю вам більше так зо мною розмовляти! — скрикнув.

— А я говоритиму аж до краю, поки не виговорю всього, що маю вам сказати. Коли ж ви спробуєте заважати мені, я казатиму вголос, щоб почули слуги на передку. Я тільки задля того й пустила вас сюди; маю тепер свідків, що змусять вас вислухати мене, змусять вас себе здержати. Отже, слухайте. Ви завше були мені осоружні, і я завше давала це вам зрозуміти, бо я, добродію, ніколи не брехала. Не по волі я за вас пішла. Ви змусили моїх батьків оддати мене за вас. Не могли вам одмовити, бо ви багаті. Вони мене приневоліли, хоч я плакала, побивалася.

Отож ви мене купили. І коли я була вже ваша, коли, ставши вам за жінку, ладна була до вас прихилитися, забути про ваші застрашки та принуку, пам'ятаючи тільки,

що я повинна бути вам вірною дружиною, любити вас, оскільки то було в моїй силі, ви почали ревнувати мене, так ревнувати, як ніхто ніколи не ревнував. Ви шпигували за мною, бридко, ганебно, принижуючи себе, зневажаючи мене. Не прожила я з вами й вісім місяців, а ви чого вже тільки в думці мені не прикладали. Ви навіть натякали мені про це. Який сором! Не могли ви стати на заваді моїй красі, не могли зробити так, щоб я перестала подобатись іншим, щоб мене не взивали в товаристві та по газетах одною з найвродливіших жінок Парижа. От ви почали добирати способу, як би зробити, щоб до мене не залицялися. І прийшла вам ота мерзенна думка — не давати мені ніколи виходити з вагітності, аж поки перестану подобатись усім чоловікам. Ні, не заперечуйте! Я довго не розуміла, та догадалася нарешті. Ви навіть похвалилися про це своїй сестрі, а вона мені розказала, бо любить мене, бо їй бридка ваша брутальність.

Ах! Пригадайте наші суперечки, побиті двері, поламані замки! На яке існування ви мене прирекли, на одинадцять цілих літ! На життя расової кобили на кінському заводі. А коли я заходила на дитину, то спротивлювалася вам, і я вас місяцями не бачила. Ви одсилали мене на село, до родового замку, на пашу, на сіножать, щоб я там привела своє мале. Як же я верталася до вас, свіжа та гарна, не змінивши форм, така привабна, що круг мене увивалися всі чоловіки, коли я починала надіятись, що житиму нарешті, як молода, багата жінка, буватиму в товаристві,— вас брали ревності. Прокидалася в вас, як оце й зараз, коли ви сидите коло мене, заздрість, ви починали ганебно, бридко за мною вганяти. І не була то навіть жадоба володіти мною, в тому б я ніколи вам не відмовила, було то бажання знівечити мою красу.

До того ще оте огидне, загадкове явище — багато минуло часу, поки я доміркувалася, що воно означає (але я зробилася догадлива, стежачи за вашими вчинками та думками): ви прихилилися до своїх дітей, бо вони були для вас цілковитою безпекою на весь той час, поки я носила їх під серцем. Разом з нехіттю до мене зростала ваша любов до дітей. Ганебне ваше побоювання миттю зникало, наставляла радість, коли ви бачили, що я завагітніла.

О, тая радість! Скільки разів я її помічала, по очах ваших бачила, відгадувала. Дітей своїх ви любите, як свою перемогу, а не як свою кров. То була перемога надо мною,

над мою молодість, красою, принадністю, над тими компліментами, що мені їх говорять та що шепочуть стиха круг мене, не кажучи мені. І ви своїми дітьми пишаєтесь. Ви, як на параді, возите їх на прогулянку до Булонського лісу, провозите на ослах у Монморансі. Водите до театру, на денні вистави, щоб вас бачили серед них, щоб казали люди: «Який гарний батько!..» — щоб повторювали це без кінця...

Він ухопив її за руку хижо, як дикун, і так сильно стис, що вона змовкла, хоч скарга розривала їй груди, і притлумленим голосом промовив до неї:

— Я люблю своїх дітей! Розумієте! Те, про що ви оце призналися мені, то сором для матері. Але ви мені належите! Я господар... ваш господар... Я можу вимагати від вас, чого захочу, коли захочу... Закон... за мене... стоїть!

Він, мов кліщами, здушив їй пальці своєю великою, м'язистою рукою. Вона, червона від болю, даремно силкувалася випрочати руку з лещат, що нівечили її. Дух їй перехопило від муки, сльози навернулись на очі.

— Ви бачите тепер, що я старший, що я дужчий, — промовив.

Він трохи відпустив її руку.

Вона запитала:

— Чи ви вважаєте мене за побожну?

Граф здивовано пробелькотав:

— Звичайно.

— Я, на вашу думку, вірю в бога?

— Та розуміється.

— Можу я скриводушити, присягаючи вам перед вівтарем перед тілом Христовим?

— Ні.

— Поїдете зо мною до церкви?

— А то для чого?

— Там побачите. Поїдете?

— Коли вам так заманулося, поїду.

Вона голосно крикнула:

— Філіпе!

Фурман нагнув трохи ший, не спускаючи з коней очей. Здавалося, повернув тільки вухо до своєї пані.

— Поганяйте до церкви Сен-Філіп-дю-Руль.

І коляска, що під'їжджала до воріт Булонського лісу, повернула на Париж.

Поки їхали, подружжя сиділо мовчки весь час. А коли

коляска спинилася перед церквою, пані де Маскаре зіскочила на землю і ввійшла в церкву; за нею, на кілька кроків позаду, йшов граф.

Дійшла, не зупиняючись, до криласа. Тут ушала на коліна, спершися на стілець, сховала лице в долоні й почала молитися. Молилася довго, і він, стоячи позад неї, помітив нарешті, що вона плаче. Плакала без голосу, як плачуть жінки в великому, лютому горі. Неначе хвиля проходила по всьому її тілі, а відтак чути було тихе, кволе ридання, заховане, приглушене, поміж долонями.

Графові де Маскаре здалося, одначе, що це задовго триває, і він приторкнувся до жінчиного плеча.

Від того дотику вона кинулася, мов що її впекло. Випросталась і, глянувши йому просто в вічі, мовила:

— Слухайте, що маю вам сказати. Я нічого не боюся. Уб'єте мене,— то в вашій волі. Одна дитина не вапа, одна тільки. Присягаюся вам у тому перед богом; він чує мої слова. Це єдина моя помста. Я вам помстилася за те, що ви як самець змущалися надо мною, за безнастанне плодіння дітей, за ту каторгу, яку ви мені прирекли. Хто був моїм коханцем, про те вам не знати ніколи! Ви на всіх будете думати. Я піддалася йому без любові, знехотя, тільки щоб вас зрадити.

І від нього я понесла теж. Котре дитя його? Не знатимете того ніколи. Маю їх семеро,— шукайте. Я гадала розповісти вам про це пізніше, далеко пізніше, бо зрада тоді тільки буде помстою, як зражений про це дізнається. Ви змусили мене признатися сьогодні. Оце й край.

Побігла через церкву до розчинених дверей, вибігла на вулицю, чекаючи, що почує за собою швидку ходу зневаженого чоловіка, що впаде на брук під тяжким його кулаком.

Не сталося, одначе, нічого, і вона добігла до коляски. За одним скоком була в повозі і, в тузі смертельній, не дышучи зо страху, крикнула на фурмана: «До палацу!»

II

Графиня де Маскаре, замкнувшись в своїй кімнаті, ждала обідньої пори, як засуджений на смерть чекає на страту. Що він чинитиме? Чи вернувся вже додому? Що він надумався, до чого візьметься, на що намірився той деспот, скажений, на всяке насильство здатний чоловік?

Тихо було в палаці, і вона щохвилини позирала на годинника, що висів на стіні. Прийшла покоївка, щоб одягти її в вечірне вбрання. Вийшла й покоївка.

Вибило вісім годин і зараз майже після того хтось двічі стукнув у двері.

— Заходьте.

З'явився метрдотель.

— До столу накрито, ваша ясновельможність.

— Граф повернувся?

— Так, ваша ясновельможність. Пан граф у їдальні.

Вона яку хвилину розважала, чи не озброїтись маленьким револьвером, що вона його купила не так давно, передбачаючи драму, яку готувала в серці. Але згадала про дітей — всі вони там будуть. Не взяла нічого, крім флакона з нюхальною сіллю.

Коли увійшла в їдальню, чоловік її стояв коло стільця, чекаючи на неї. Злегка вклонилися одне одному й посідали до столу. Тоді діти й собі посідали. Три сини з учителем своїм, абатом Мареном, сіли праворуч од матері, а три дочки з гувернанткою-англійкою, панною Сміт, ліворуч. Тільки найменше, якому було три місяці, залишилося в дитячій кімнаті з мамкою.

Три дівчинки, старша з них мала десять років, біляві, в блакитних суконьках з дрібними білими коронками, були як гарненькі лялечки. Найменша не мала ще трьох років. Усі гарні вже й тепер, дійшовши літ, стали б, певне, такими вродливими, як і їхня мати.

Сини, два русяві, а найстарший, дев'ятирічний, починав уже чорніти, високого зросту, широкі в плечах, заносилися на дужих юнаків. Уся сім'я, здавалося, була однієї крові, здорова, довговічна.

Абат прочитав молитву, як то звичайно робилося, коли не було нікого з гостей, бо, як були сторонні, діти не виходили зовсім до столу. Почали тоді обідати.

Графиня, дуже зрушена, на що й не сподівалася зовсім, сиділа спустивши очі, а граф пильно придивлявся то до хлопців, то до дівчат, непевним, неспокійним, журливим поглядом, перебігаючи з однієї голови на другу. Раптом келих, що ставив граф коло себе на стіл, розбився — і зафарбована червоним вином вода потекла по скатерці. Стукнуло злегка, а графиня з цього незначного випадку здригнулася, підскочила на місці. Вперше вони одне на одного поглянули. І з того часу щохвилини мимохідь, незважаючи

на те, що здригалося тіло, стискалося серце кожного разу, коли погляди їхні зустрічалися, ніби мірячи одне одного з пістоля.

Абат, помічаючи якусь ніяковість і не знаючи її причини, спробував завести розмову. Вишукував теми, та його марні зусилля нікого не зацікавили, не викликали балачок.

Даремне графиня з жіночим тактом, скоряючись інстинктові жінки з товариства, спробувала одповісти два чи три рази. Блукала думками, не знаходячи слів. Страхалася майже свого голосу серед мовчазної великої кімнати, де злегка тільки бряжчали, стукнувшись одне об одне, срібний посуд та тарілки.

Раптом чоловік, нахилившись наперед, промовив до неї:

— Заприсягніться отут, серед ваших дітей, що правда тому, в чому ви мене оце недавно запевняли.

Образа, що шумувала у неї в жилах, збурилася раптом. Жваво одказала на його слова словами й поглядом. Простягаючи руки, праву понад синами, а ліву понад дочками, промовила без вагання твердим, рішучим голосом:

— Головами дітей своїх присягаюся, що я вам правду сказала.

Він гнівно підвівся, шпурнув серветку на стіл, повернувся, одкинувши стільця аж до стіни, і, не промовивши слова, вийшов.

А вона тоді, глибоко одітхнувши, як після першої перемоги, вимовила лагідним голосом:

— Не звертайте уваги, любі мої діти; вашому татові трапилось сьогодні велике горе. Він ще й тепер дуже мучить. За кілька днів воно минеться.

Почала розмову з абатом, звернулася до панни Сміт. Знайшла для кожної дитини ласкаве слово, жарт, солодкі тії матерні пестоші, що заспокоюють мале дитяче сердечко.

Коли скінчився обід, вона з усім сімейством перейшла до вітальні. Розмовляла з старшими, меншим оповідала казки, коли ж настав час усім іти до ліжка, відсилаючи їх спати, довго-довго цілувала, а тоді сама пішла в свою кімнату.

Чекала, бо певна була, що він прийде. Діти далеко були від неї, і тепер вона поклала собі захищати своє тіло, людську істоту, як захистила життя жінки з товариства. Сховала в кишеню, в убрання, маленького набитого револьвера, що набула кілька днів тому.

Години спливали, оддзвонював годинник. У будинку все затихло. Тільки на вулиці фіакри гуркотіли здалека, за стіною, тихо, приглушено.

Чекала рішуча, з напруженими нервами; не боялася його тепер, на все наважилася, тріумфувала майже, бо добрала йому кару на кожну хвилину, на весь вік.

Вже й світанок заглянув у кімнату крізь фіранки, з-під торочок, а він не приходив. Тоді, дуже здивована, зрозуміла, що він і не прийде. Замкнувши двері на ключ, засунувши на засовку, що звеліла була приробити, нарешті лягла в ліжко й лежала з розплющеними очима, міркуючи, не розуміючи, не можучи догадатись, що то він зробить.

Покоївка, принісши чай, дала їй до рук листа від чоловіка. Той сповіщав її, що має поїхати в досить довгу мандрівку. В кінці листа було приписано, що його нотар постачатиме їй потрібні на прожиття кошти.

III

В опері виставляли «Роберта Диявола» *. Був антракт. Чоловіки в капелюхах, у камізельках, з широким викотом на білих сорочках, з блискучими золотими та з коштовного каміння запонками, дивилися на ложі, де повно було жінок, декольтованих, у діамантах та перлах. Пишалися в цій ясно освітленій оранжереї, як квіти проквітали перед очима вродливі обличчя, чудові плечі, серед звуків музики та гомону людського.

Два приятелі, ставши плечима до оркестру, розмовляли, розглядаючи у лорнетки цю виборну галерею, виставлені на показ спокуси правдиві чи фальшиві самоцвіти, розкішні, претензійні строї, галерею, що колом розташувалася в великому театрі.

Один, Роже де Сален, промовив до товариша Бернара Грандена:

— Ти поглянь на графіню де Маскаре, яка ще вона вродлива.

Той і собі почав дивитись на жінку високого зросту в одній з передніх лож, молоду ще зовсім з вигляду. Блискуча її краса, здавалося, притягала до себе очі зо всіх кутків вали. Бліда, з відблиском слонової кістки шкіра надавала їй вигляду статуї, в чорному, як ніч, волоссі тонка, на кшталт веселки, діадема, обсіпана діамантами, ясніла, мов божий шлях.

Подивившись на неї якийсь час, Бернар Гранден одповів з щирим переконанням, жартівливо підкреслюючи слова:

— Я вірю тобі, що вона гарна.

— Скільки літ може вона мати?

— Почекай. Скажу тобі докладно. Я знаю її з дитинства. Пам'ятаю, як вона вперше, молодою дівчиною, з'явилася в товаристві. Їй тепер... тепер... тридцять... тридцять шість років.

— Не може бути!

— Я певен цього.

— Вона виглядає на двадцять п'ять.

— І мала ще семеро дітей.

— Нечувана річ.

— Всі семеро живі; з неї дуже гарна мати. Я трохи туди вхожий. Приємно там, тихо, мирно; здорове якесь повітря. Вона творить чудо; живе світським і сімейним разом життям.

— Диво дивне! І не було ніколи на неї жодних поговорів?

— Ніколи.

— Але чоловік її чудний якийсь, правда?

— І так, і не так. Сталася, можливо, поміж ними маленька драма з тих незначних сімейних драм, що їх ніби спостерігають, не знають ніколи докладно, а тільки догадуються більш-менш.

— Що?

— Я сам не знаю нічого про це. Тепер Маскаре великий гуляка, а був перше зразковим чоловіком. Поки держався сім'ї, мав жахливу вдачу, неймовірний був, понурий. А як почав бенкетувати, став де всього зовсім байдужий. Сказав би, одначе, що у нього якась турбота, горе, що точить щось йому серце. Постарівся дуже.

Молоді товариші пофілософували кілька хвилин з приводу того непомітного збоку лиха, яке може виникнути в подружжі внаслідок неоднакової вдачі або й через фізичну яку нехіть, непримітну спочатку.

Роже де Сален, який все ще дивився крізь лорнетку на пані де Маскаре, промовив:

— Не розумію, як вона могла мати семеро дітей.

— За одинадцять років. По тому, в тридцять літ, повершила творчий свій період і настала блискача пора пишання серед товариства, що, видно, скінчиться не скоро.

— Бідне жіноцтво!

— Чому ти так за ними жалкуєш?

— Чому? Е, любий мій, подумай! Одинадцять літ ваготи для такої от жінки! Це ж пекло! Це означає віддати на поталу тому огидному законові відтворення, що з нормальної жінки утворює тільки машину до виплоджування живих істот, усю свою молодість, красу, надії та поведження в товаристві, мрії про блискуче життя.

— Чого ти хочеш? Це сама природа!

— Так, але я кажу, що природа — то наш ворог, що треба безнастанно боротися з природою, бо вона завше вертає нас до тваринного стану. Що тільки є на землі чисте, гарне, добірне, довершене, все те створив не бог, а чоловік, розум людський. То ми вклали в творіння боже, виспівуючи про нього, інтерпретуючи його, захоплюючись, як поети, ідеалізуючи, як артисти, з'ясовуючи, як вчені, що хоч і помиляються, та, проте, знаходять дотепно причини виникнення певних явищ, — то ми лише, кажу, вклали в нього трохи звабливості, краси, чарів незнаних та таємничих. Бог створив тільки брутальну істоту, сповнену зародків різних хвороб, що, розвинувшись, проживотівши кілька літ тваринним життям, старіється, хворіє; приходять на неї людська неміч, нівечить вроду, повертає на каліку нездужого. Чи не здається тобі, що він створив людей для того тільки, щоб вони огидливо виплоджували нащадків, а потім умирали, як комахи-поденки, з'явившись увечері влітку. Я сказав: «Гидко виплоджувати нащадків», — я це обстоюю. Що може бути, справді, мерзенніше, бридкіше за той сороміцький, чудний акт виплоджування, проти якого кожна чутлива душа повстає і повставатиме довіку? Коли вже всі органи, винайдені цим ошадним та необачним творцем, мають подвійний вжиток, то чому не дібрав він інших, зовсім чистих, не забруднених, та не здав на них того святого призначення, найшляхетнішого, найвеличнішого обов'язку людини. Рот, годуючи тіло матеріальними речами, розповсюджує теж слово, думку людську. Він поновлює сили фізичні, а разом з тим ширить ідеї. Орган нюху, постачаючи легеням живодайне повітря, доносить до мозку всі пахощі на світі: дух, що йде від квіток, лісів, дерев, від моря. Вуха, що за його допомогою можемо порозумітися зі своїми ближніми, дало нам до того можливієть винайти музику та під впливом звуків снити, мріяти про щастя, про безмірність, відчувати

навіть фізичну втіху! Але я сказав би, що творцеві, понурому, цинічному творцеві, заманулося заборонити назавжди чоловікові можливість ушляхетнити, прикрасити, ідеалізувати зустріч із жінкою. Чоловік, одначе винайшов кохання — непогану відповідь лукавому богові, — так гарно приоздобив його в поезії, літературі, що жінка часто забуває, яких зносин мусить вона допускатись.

Ті з-поміж нас, хто безсилий губитись десь у поетичному піднесенні, вигадали гріх, рафінували розпусту і, в такий спосіб кепкуючи з бога, віддають теж пошану, безсоромну пошану красі.

Одначе нормальна людина плодить дітей так, як тварина, що спарував її з другою твариною закон.

Глянь на цю жінку! Хіба це не гидко подумати, що цей скарб, ця перлина, яка родилася на світ, щоб пишатися красою, щоб інші любувались нею, вітали її, молилися на неї, та змарнувала одинадцять літ свого життя на те, аби дати нащадків графові де Маскаре?

Бернар Гранден промовив, сміючись:

— У твоїх словах багато правди. Мало, одначе, хто тебе б зрозумів.

Сален запалився.

— Знаєш, як я уявляю собі бога? — промовив. — Як велетенський творчий орган, невідомий нам, що розсіває в просторіні мільярди світів, мовби риба, запліднюючи сама море ікрою. Він творить, бо так йому, як богові, призначено. Але він сам не знає, що творить, плодючий до безглуздя, несвідомий, які повстають комбінації з розкиданих ним зародків. Розум людський — то тільки маленький щасливий випадок, що виник у час отого довільного запліднювання, випадок місцевого характеру, недовговічний, непередбачений, який мусить зникнути разом із землею і знову, може, виникне тут чи деінде, такий самий чи одмінний, залежно від нових комбінацій тих віковічних початкувань. Завдяки цьому маленькому випадкові ми розуміємо, як кепсько жити на світі, створеному не для нас, не пристосованому для того, щоб прийняти, дати притулок, годувати та задовольняти потреби істоти, яка вміє мислити; через нього теж ми боремося безнастанно, коли ми справді істоти витончені та цивілізовані, з тим, що ще зовуть бачністю божою.

Гронден слухав уважно, — здавна знав, які блискучі, несподівані, фантастичні думки виникають часом у Салена.

Марша краса. Худ. Морис де Ламбер

Мушка. Худ. Морис де Ламбер

Двадцять п'ять франків старшої сестри.
Худ. Моріс де Ламбер

Хто знає? Худ. Моріс де Ламбер

— Тоді,— сказав він,— по-твоєму, думка людська — то тільки випадковий наслідок сліпої богової плодючості?

— А що ж, до біса! Випадкова функція нервових центрів у нашому мозкові, як непередбачені хімічні явища, що залежать від нових сполучень, або як виникнення електрики внаслідок тертя чи від несподіваного якого сусідства, як усі, нарешті, явища, що повстають з причин безнастанної, живодайної ферментації живої матерії.

Друже мій! Перед кожним, як день, засяють докази, треба тільки подивитись круг себе. Коли б думка людська виникла з волі свідомого творця, коли б вона мала бути тим, чим вона стала, така одмінна від покірливої думки тварини, вибаглива, допитлива, бурхлива, неспокійна, то хіба б світ, створений на те, щоб прийняти до себе такі істоти, як ми сьогодні, був би отакою тісною оборою для дрібної худоби, полем, засадженим салатою, городом, укритим лісом та скелями, зі сферичною поверхнею, де ваша необачна бачність божа прирекла нам жити голими, тулитися по печерах чи під деревами, годуватися м'ясом забитих тварин, братів наших, чи сирію городиною, що виросла на сонці, на дощі?

Але досить подумати одну хвилинку, аби зрозуміти, що цей світ створено не для таких, як ми, істот. Думка, що чудом народилася та розвинулася в нервових клітинках у нашій голові, хоч і яка безсила, темна, невиразна, а такою вона й завше буде, робить зо всіх нас, свідомих істот, вічних, безщасних вигнанців на оцій землі.

Придивися до неї, до землі, такої, якою бог створив її для тих, що мешкають на ній. Хіба не видно зразу, що вона пристосована, засаджена, залісна виключно для тварин. Що тут є задля нас? Нічого немає. А задля них усе: печери, дерева, трава, джерела водяні — житло, їжа та питво. Тому люди вибагливі, от як я, ніколи тут добре себе не почувають. Тільки ті, що наближаються до тварини, цілком задоволені. А інші — поети, витончені натури, мрійники, шукачі — неспокійні! Бідні вони люди!

Я їм капуста, моркву, чорти б її взяли, цибулю, брукву, місячну редьку, бо ми змушені були до цього звикнути, знаходимо навіть у тому смак, та ще через те, що нічого іншого не росте у нас. Одначе це їжа для трусиків та для кіз, як трава та конюшина — кінська та коров'яча харч. Дивлячись на спілі колоски на полі, я певен, що те збіжжя неросло для горобиних та жайворонкових дзьобів, а зовсім

не для мого рота. Жуючи хліб, я обкрадаю, виходить, пташок, як обкрадаю ласочку та лисицю, коли їм курку. Перепілка, голуб, куріпка — чи то ж не природна шулякова здобич? Баран, сарна, віл — швидше здобич для великих хижаків, а не страва, що, приправивши її жиром, подають нам у вигляді печені з трюфелями, які зумисне задля нас повинні були вирити свині.

Але ж, друже мій, тваринам не доводиться працювати, щоб прожити на землі. Вони у себе вдома, мають помешкання, харч. Тільки й роботи, що пастиись чи полювати та поїдати одно одного, такий мають потяг од природи, бо бог ніколи й не розраховував на ласкавість та тихомирну вдачу. Він передбачав, певне, тільки смерть тварин, що, роз'юшені, нищать, пожирають одна одну.

Що ж до нас — ох, ох! Мусили ми докласти праці, зусиль, терпеливості, винахідливості, вигадливості, майстерності, кебети, геніальності, щоб зробити більш-менш придатною для життя цю кам'янисту, різним корінням порослу землю. Зміркуй тільки, що ми проробили, незважаючи на природу, всупереч природі, щоб улаштуватися сяк-так, хоч трохи пристойно, з деяким комфортом, вишуканістю, — далеко не так, як би нам годилося.

І що більше ми цивілізовані, інтелігентні, витончені, то більше нам доводиться перемагати, приборкувати інстинкт тварин, що маємо в собі з волі божої.

Здумай, що нам довелось створити цивілізацію, всю цивілізацію, яка дізналася про стільки речей, про безліч речей, найрізноманітніших, починаючи від шкарпеток і кінчаючи телефоном. Подумай про все те, що ти бачиш щоденно та чим ми користуємося в той чи інший спосіб.

Щоб полегшити тваринне наше животіння, ми винайшли, ми зробили все, починаючи з хат до вишуканих страв, соусів, цукерок, тістечок, трунків, тканини, одягу, прикрас, ліжок, матраців, повозів, залізниць, незчислених машин. Ми винайшли, до того, науки, штуку, письмо, вірші. Так, ми створили штуку, поезію, музику, малярство. Все довершене йде від нас, як і все кокетство в нашому житті, всі жіночі строї, чоловічі таланти, що скрасили, на-решті, трохи для нас, зробили менш беззмістовним, менш одноманітним, не таким суворим наше існування, існування звичайних репродукцій, задля того виключно божа бачність дала нам життя.

Поглянь на цей театр. Хіба тут, у ньому, не створений нами світ людський, не передбачений волею божою, не знаний нею, зрозумілий тільки нам, не виборна забава, плотська, розумна, що винайшла її єдино сама по собі, задля себе єдино, маленька, незадоволена, невгамовна тваринка — ми самі?

Глянь на цю жінку, на пані де Маскаре! Бог створив її для того, щоб жити в печері голій чи обгорненій у звірячу шкуру. Хіба не краща вона отак?

Але, до речі, чи відомо, чому ота тварюка, її чоловік, маючи коло себе таку дружину, а особливо після того, як так брутально зробив її матір'ю сім разів, покинув її раптом та став бігати за розпусницями?

Гранден одказав:

— Е, любий мій, мабуть, вся справа в цьому й полягає. Він нарешті додумався, що це задорого коштує, спати завше вдома. Прийшов через оцядність до тих самих висновків, про які ти розправляєш як філософ.

Вдарено тричі на знак, що розпочинається остання дія. Товариші повернулися, покидали капелюхи й посідали.

IV

Граф та графиня де Маскаре, сидючи поруч у кареті, що одвозила їх додому після вистави в Опері, мовчали. Аж раптом чоловік промовив до жінки:

— Габрієль.

— Чого ви хочете?

— Ви не гадаєте, що це вже досить довго тривало?

— Що саме?

— Та мерзенна кара, яку ви мені присудили шість років тому.

— Що ж, я тут нічого не можу зробити.

— Скажіть мені, нарешті, котре?

— Ніколи.

— Подумайте! Я тепер не можу більше подивитись на моїх дітей, почувати їх коло себе, щоб серця мого не шмагували сумніви. Скажіть мені, котре, і я, присягаюсь у тому, прощу вам, а з ним поводитимусь, як і з іншими.

— Я на те не маю права.

— То ви не бачите, що я більше не можу знести такого життя, тієї думки, яка гризе мене, тих безнастанних запи-

тань, що даю сам собі, запитань, що мучать мене кожного разу, коли я на них погляну. Я з того розум трачу.

Вона спитала:

— Ви, значить, дуже мучились?

— Страшенно. Хіба б я інакше погодився на той жах — жити з вами вкупі, і на більший ще жах — почувати, знати, що поміж нами є одно, якого я не можу впізнати та яке заважає мені любити інших.

Вона знову запитала:

— То ви справді дуже мучились?

Він одказав стриманим, журливим голосом:

— Та хіба ж я вам не говорю кожного дня, що це для мене нестерпима мука. Якби не те, чи я б повернувся? Чи став би мешкати в цьому домі, коло вас, коло них, коли б я їх не любив? Ах, ви зо мною гидко обійшлись! Єдина втіха для мого серця — то діти. Ви це добре знаєте. Я для них батько з старих часів, як був вам мужем стародавнім, бо я зостався людиною інстинкту, близькою до природи, людиною колишніх часів. Так, я визнаю, що ви мене приводили до страшних ревнощів, бо ви жінка іншої раси, з одмінною душею, з іншими, ніж у мене, потребами. О, того, що ви мені тоді наказали, я ніколи не забуду! З того дня, врешті, я вже за вас не клопотався. Не забив я вас, бо не залишилось би мені жодного в світі засобу з'ясувати коли-небудь, котре з наших... з ваших дітей не моє. Я чекав, але мучився так, що ви б не повірили; я не посмію вже їх любити, хіба може двох старших, не наважуся поглянути на них, покликати, поцілувати; не можу взяти котрого на коліна, щоб не запитати себе: «А чи це не те саме?» Я протягом шести літ поводився з вами коректно, лагідно навіть, запобігливо. Скажіть мені правду. Присягаюся вам, що не вчиню нічого злого.

Темно було в кареті, але він якось відгадав, що вона схвильована, почував, що мала парешті заговорити.

— Я вас прошу, — промовив, — благаю...

Вона промовила стиха:

— Я, може, більше була винна, ніж ви думаєте. Але я не могла, не могла більше жити тим осоружним життям, у безнастанній ваготі. Мала один тільки засіб одзвичити вас від свого ліжка... Я неправду сказала перед богом, сказала неправду, звівши руки понад головами своїх дітей, бо ніколи я вас не зрадила.

Він у темряві вхопив її за руку і, стиснувши, як тоді в час страшної тієї прогулянки до гаю, пролепетав:

— Правда цьому?

— Правда.

— Та він у тузі великій відповів:

— Ох! знову виникає в мене ненависть і не буде кінця-краю. Коли ви неправду сказали — тоді чи сьогодні? Як вам тепер повірити? Як вірити жінці після цього? Ніколи я так і не знатиму, що мені думати. Краще б уже було, як би ви мені сказали: «Це Жак чи там Жанна».

Карета в'їхала на палацове подвір'я. Коні спинилися коло ганку. Граф перший вийшов з карети і, як завше, подав руку дружині, щоб допомогти вийти по сходах.

Коли вони зійшли на другий поверх, він поспитав:

— Можу я з вами побалакати ще кілька хвилин?

— З великою охотою, — одказала графіня.

Ввійшли в маленьку залу. Трохи здивований лакей позапалював свічки.

Як zostалися самі, граф почав:

— Як мені дізнатися правди? Скільки разів я вас благав, щоб ви мені сказали, — ви ж були німі, неприступні, непохитні, неблаганні. А ось сьогодні ви сказали мені, ніби збрехали тоді. Шість цілих літ могли ви дозволяти, щоб я вірив у таку річ! Ні, це ви сьогодні збрехали, не знаю для чого, хіба що з жалоців до мене.

Вона одказала щиро, переконано:

— Але ж без цього я мала б ще четверо дітей за цих шість літ.

Він скрикнув:

— То це мати отак говорить!

— Е! — відказала вона. — Я зовсім не почуваю себе матір'ю тих дітей, які не народилися. Досить з мене бути матір'ю для тих, що маю, любити їх усім серцем. Я, ми, добродію, жінки з цивілізованого світу. Ми вже не самиці; ми відмовляємося бути звичайним самицями, що тільки землю запліднюють.

Вона підвелася, але він ухопив її за руку.

— Одно слово, одно тільки слово, Габріель. Скажіть мені правду!

— Я вже сказала тільки-но. Я ніколи вас не зраджу-вала.

Він пильно поглянув на неї. Вона була така вродлива з сірими, як небо холодне, очима. В темній її зачісці, серед

чорного, як ніч, волосся блищала, мов божий шлях, діадема, обсіпана самоцвітами. І почувив зненацька, інтуїтивно якось відчув, що ця істота не була вже тільки жінкою за єдиним призначенням — увіковічнити породу людську, а що був то тасмний витвір усіх наших складних жадань, які віками нагромаджувалися в нас, звернули з призначеного їм богом первісного шляху, блукаючи, вганяючи за красою, містичною, неловимою красою, що мріється в нашій уяві. Такі деякі з них, із жінок, що квітнуть єдино задля наших мрій, приоздоблені всім тим, чим оточила жінку цивілізація: поезією, довершеною пишнотою, кокетством, вишуканою виборністю, оточила жінку-статую з живого тіла, яка збуджує нематеріальні жадання, як та чуттєва гарячка.

Чоловік стояв перед нею, вражений цим запізненным, тасмним викриттям, невпевнено розважаючи про причину колишніх ревнощів; але розумів усе це.

Промовив нарешті:

— Я вам вірю. Я почуваю, що в цю хвилину ви не збрехали. А перше мені справді завше здавалося, що ви неправду сказали.

Вона простягла йому руку.

— То тепер ми приятелі?

Він узяв ту руку і, поцілувавши її, одказав:

— Так, приятелі. Спасибі, Габріель.

Вийшов, усе поглядаючи на неї, чудуючись, що вона ще й досі така гарна. Відчував, як зроджувалося в ньому надзвичайне якесь почуття, небезпечніше, може, за старовинне просте кохання.

МАСЛИНОВИЙ ГАЙ

I

Люди, які були в маленькій провансальській гавані Гаранду, в глибині затоки Піска, між Марселем та Тулоном, побачивши, що абат Вільбуа повертається з рибалкування, зійшли на берег допомогти йому витягти човна.

Абат був сам у човні. Веслував, як справжній моряк, з надзвичайною енергією, хоч мав уже п'ятдесят вісім років. Закасов рукава на м'язистих руках, підкотив сутану й затис її між коліннями, розхристав трохи груди, поклав поруч себе на лавочку трикутного капелюха, надівши замість нього коркову, схожу на дзвін шапку, вкриту білою полотниною. Виглядав, як типова духовна особа з теплих країв, поважна й трохи чудна, більше придатна до різних пригод, а не до того, щоб службу правити.

Від часу до часу абат оглядався, щоб добре примітити, де саме причалити, а тоді знову брався до весел. Веслував ритмічно, методично, з великою силою, — немовби ще раз хотів показати отим нікчемним південним морякам, як-то плавають на півночі.

Човен, розігнавшись, ударився об пісок і посунувся по ньому, зариваючи кілем, неначе мав би геть вискочити на берег; потім спинився раптово, а п'ять чоловік, що дивилися, як підпливав абат, наблизились, привітні, задоволені, співчутливі.

— А що, — запитав один із них з виразним провансальським акцентом, — як ловилося, панотче?

Абат Вільбуа витяг з води весла, скинув свою подібну до дзвона шапку, надів трикутного капелюха, поодкочував рукава, застебнув сутану і, прибравши поважної постави сільського панотця, згорда відказав:

— А добре, дуже добре. Три морських окуні, дві мурени та кілька губанів.

Усі п'ять рибалок підійшли до човпа й, перехилившись через облавки, стали роздивлятись досвідченим оком на мертвих тварин; на гладких окунів, на мурен, потворних

морських змії з плесковатими головами та на фіалкових губанів, покарбованих блискучими смугами кольору помаранчевої шкурки.

Один рибалка промовив:

— Я вам занесу на хутір, панотче.

— Спасибі, голубе.

Стиснувши рибалкам руки, абат рушив у дорогу, а за ним один рибалка. Решта заходилась порядкувати коло панотцевого човна.

Абат ступав широко, повільно, як поважна, дужа людина. Йому після такого завзятого веслування було ще душно, і час од часу, проходячи в легкому затінку попід маслинами, він скидав шапку, виставляючи на вечірнє повітря, хоча ще й тепле, але просвіжене трохи тихим бризом, що подихав з моря, квадратове чоло з сивим, рівним, коротким волоссям, чоло радше війського, а не духовної особи.

Серед розлогої долини, на горбі, показалося село. Збігло на рівнину в напрямку до моря.

Діялося це липневого вечора. Сонце, спадаючи, от-от мало торкнутись до зубчастих верховин далеких пагорбів; воно протягло навскіс, через білу, вкриту шаром пилу дорогу безконечну абатову тїнь, а безмірний його трикутний капслюх одбивався великою, темною плямою на поближких полях,— тїнь, ніби граючись, п'ялася сквапно на верховіття маслин і миттю опадала донизу, плазуючи номіж деревами.

З-під абатових ніг уставала хмара пилу, того дрібного, як мука, пилу, що ним укриті влітку провансальські дороги. Курява, в'ючись круг його сутани, осідала на ній, фарбуючи її знизу в сірий колір, що чим далі, то більше яснішав. Абат ішов тепер уже відсвіжений, заклавши руки в кишені, ступав не кваплячися, впевнено, як той верховинець, що сходить на гору. Спокійним оком поглядав на село, на своє село, де служив двадцять літ: сам собі його вибрав, заступив на парафію через велику протекцію, тут думав і померти. Церква, його церква, вкривала, немов короною, двома своїми вежами з темного каменю, хати, що широким конусом обсіли її; квадратіві, кострубаті вежі високо підносилися вгору серед гарної південної долини, нагадуючи наче башти на фортеці, а не дзвіницю в святому обійсті.

Абат був задоволений, бо здобув три окуні, дві мурени та кілька губанів.

Він знову переважив, хоч і в дрібниці, своїх парафіян, а вони його шанували найбільше за те, що, незважаючи на літа, він був чи не найдужчий у тій місцевості. Ця невинна, маленька пиха була його найбільшою втіхою. Кулею з пістоля він перетинав стеблину в квітці, фехтував іноді з колишнім полковим старшиною, що тепер торгував тютюном, плавав, як ніхто по всьому узбережжю.

Колись-то красень та чепурун, барон де Вільбуа добре був знаний у вищих колах, але тридцять два роки тому, через нещасливе кохання, він став священником.

Походячи з старовинного пікардійського роду, роялістичного й побожного, що протягом кількох століть віддавав своїх синів до війська, до суду за урядовців чи до духовного стану, він, за материною порадою, думав стати духовною особою, потім, як на тому наполягав батько, наважився просто поїхати до Парижа, прослухати курс юридичних наук, а після того обійняти яку відповідальну посаду в суді.

Але, коли вже мав закінчити свою науку, батько його, полюючи по болотах, захворів на легенницю й помер. Мати з журби теж померла незабаром. Отже, несподівано діставши багату спадщину, він одмовився від колишніх своїх планів щодо кар'єри й задовольнився життям багатого людини.

Гарний, розумний юнак, хоч і з обмеженими поглядами, бо відібрав у спадок побожність, певні традиції та переконання, як і пікардійські дворянські м'язи, він сподобався, обертаючись серед поважного товариства, й почав жити, як молода, статечна в поведженні, заможна, усіма поважана людина.

Трапилось, одначе, таке: зустрівши кілька разів у приятеля молоду акторку, молоденьку ученицю консерваторії, що дуже бучно дебютувала в Одеоні *, він закохався в неї.

Закохався безоглядно, палко, як людина, що з природи вірить в абсолютні ідеї. Закохався, побачивши її в романтичній ролі, в якій вона мала того дня, коли вперше показала перед публікою, такий великий успіх.

Була вона гарна, розпусна зроду, а виглядала, мов наївне дитя чи, як він казав, мов янгол. Зуміла зовсім собі його підкорити: через неї ходив як неприкаяний, шалів, божеволів в екстазі, став одним з тих, що, перехопивши погляд жіночий, побачивши спідницю, горять, як на вогні,

мучаться смертельно. Він узяв її за полюбовницю, приму-сивши залишити театр, і чотири роки кохав її з дедалі більшим запалом. Звичайно, незважаючи на своє походження, на родовий гонор, він би нарешті з нею побрався, коли б не викрив одного разу, що вона давно його вже обманює з тим самим приятелем, через якого він з нею спізнався.

Драма була тим жахливіша, що полюбовниця його була ще й вагітна. Він тільки чекав, поки народиться дитя, щоб з нею одружитись.

Маючи в руках докази — листи, що захопив у шухляді, він почав докоряти їй за невірність, за зраду, за безчестя; дорікав брутально, як напівдикун, бо й справді був таким.

А вона, дитя паризьких вулиць, остільки ж безсоромна, оскільки й розпусна, впевнена вже в іншому чоловікові, як і в цьому, одважна, зрештою, як ті жінки з народу, що йдуть на барикади, аби повеличатися, — вона поводитися з ним нахабно, зневажливо. Коли ж він підвів на неї руку, показала на свій живіт.

Він зупинився, зблід на виду, збагнувши, що в цьому брудному ганебному тілі, в цій огидній істоті — його потомок, його дитина! Тоді кинувся на неї — розчавити їх сбох, знищити отой подвійний сором. Вона злякалася, почувала, що гине. Звиваючись під його кулаками, побачивши, що він замірявся ногою, що от-от зіб'є її на землю, вдаривши по випнутому животі, де вже жив зародок людини, крикнула, простягаючи руки, щоб захиститися:

— Не вбивай мене! Це не твоє, це його!

Він одсахнувся, вражений, остільки здивований, що розлючена душа його завмерла, завмер і підбор у повітрі.

Пробелькотав тільки:

— Ти... ти кажеш?..

А вона, божевільна зі страху, що раптом опанував її, бо побачила свою смерть в очах його та жахливих рухах, потвердила:

— Це не твоє, це його!

Він, приголоснений, затиснувши зуби, муркнув:

— Дитя?

— Авжеж.

— Брешеш!

І знову замірявся ногою. Розчавлю! — означав той рух.

Полюбовниця ж його, стоячи навколішки, намагалася ухилитись і все лебеділа:

— Кажу тобі, що це його! Коли б воно було твоє, то хіба б я його давно вже не мала?

Ці слова вразили його, як сама правда. Мов блискавка прошила його мозок, вмить звівши до купи, висвітливши надзвичайно яскраво, докладно, непохитно, з непереможною силою всі його думки, всі міркування. Він скорився. Впевнився, що нещасне дитя, яке носила в собі ота розпусниця, зовсім не його дитя. Одлягло від серця, зітхнув вільніше, майже зовсім заспокоївся. Не мав уже на думці знищити оту мерзенну істоту.

Промовив тільки тихим голосом:

— Вставай, іди собі геть, і щоб я тебе більше не бачив.

Вона вийшла, слухняна, покірлива.

Більше він її не бачив ніколи.

Він теж виїхав. Прямував на південь, до сонця, й зупинився в селі, серед долини коло Середземного моря. Сподобався йому готель, що вікнами виходив на море. Найняв кімнату й залишився надовго. Прожив там півтора року в журбі, в розпуці, в самотині. Гризли його спогади про зрадливу жінку, про її звабливість, обійми, про чари невимовні. Жалкував за нею, за її пестощами.

Блукав провансальськими долинами, підставляв під сонячне проміння, що пробивалось крізь маслинове сірувате листячко, бідну свою хвору голову, а думав усе про одне.

Але давні побожні думки, палка колишня, забута трохи віра звільна поверталася в його серце у цій скорботній самотині. Релігія, що здавалася йому колись за захист від життя невідомого, загадкового, захищала його тепер, думав він, від життя зрадливого, повного мук. Збереглася в нього звичка молитись. У журбі своїй кинувся він до молитви і часто присмерком ішов до темної церкви, де в глибині блищав єдиний вогник від лампадки, вогняна цятка, свята охорона святого місця, символ буття божого,— падав там на коліна, молився.

Він звіряв тому богові, своєму богові, муки свої, розповідав йому про своє горе. Просив у нього поради, милосердя, допомоги, захисту, розради; молився що день, то щиріше, вкладаючи в молитву все більше почуття.

Його понівечене серце, поточене коханням до жінки, було завжди розкрите, тремтяче, жадало завжди ласки. І помалу, внаслідок молитов, відлюдного життя, тоді як побожні звички все збільшувались, а душа, пересякнута

вірою, розмовляла потаємно зі спасителем, що втішає й повертає до себе безщасних людей,— помалу вступила в нього містична любов до бога, переваживши іншу любов.

І він спав на колишню свою думку, постановив віддати церкві розбите своє життя, те життя, якого замалим не віддав колись чистим, безгрішним.

Так і став кюре. Через своє походження, зв'язки, як уже казано, залишився на парафії в провансальському селі, куди закинула його доля. Жертвував на добродійні справи значну частину свого добра, залишивши собі таку частку, яка б дозволила йому аж до смерті бути корисним, допомагати бідним. Почав жити тихомирним, побожним життям, присвятивши його ближнім своїм.

Був з нього піп з обмеженим світоглядом, але добрий на натуру, сказати б учитель віри з удачею військової людини, духовний привідця, який силоміць виводив на рівну дорогу заблукане людство, сліпе, що розгубилося в житті, як у лісі, де всі наші інстинкти, нахили, бажання виводять тільки на хибну стежку. Багато, одначе, колишнього барона Вільбуа в ньому залишилося.

Ще й тепер любив фізичні вправи, благородний спорт, зброю; а жінок зненавидів, усіх боявся, як дитина, що страхається якоїсь таємничої небезпеки.

II

У матроса, що йшов услід за абатом, як у справжнього південного мешканця, свербів язик. Не наважувався, одначе, зняти мову, бо абата вельми панували його парафіяни.

Нарешті осмілився:

— Як же вам живеться на вашому хуторі, панотче?— запитав.

Абатів хутір була то малесенька хатина. В таких хатках провансальці, городяни й селяни, мостяться на літо, щоб подихати повітрям. Абат найняв собі цю халупчину, що стояла серед гаю, за п'ять хвилин ходу од церковного дому, замалого й затисненого серед парафіяльних хат, просто церкви.

Літом навіть не жив він постійно на тому хуторі. Іноді тільки прибував туди на кілька день, щоб пожити серед зелені, постріляти з пістоля.

— А так, мій друже,— одказав він,— тут мені дуже добре.

Низенька будівля вигулькнула з-поміж дерев; на помалювані рожевою фарбою стіни падала густа тінь від гілля чистлисту, і вони рябіли, мов помережані; серед неогородженого поля, засадженого маслинами, хатина приткнулася собі, мов провансальський гриб.

Видно стало їй огрядну жінку, що вешталась перед хатою, накриваючи до столу, заходила до хати, виходила повільно, не хапаючись, ставлячи кожного разу на маленькому столику тарілку чи склянку або кладучи серветку, шматок хліба. На голові у неї був маленький, чорний, шпичастий, конічної форми арлезіанський чеpecь, шовковий чи оксамитовий, з білим мов квітка, бантом.

Підійшовши на голос, абат гукнув:

— Гей! Маргаріто!

Вона зупинилась, приглядаючись, і, впізнавши господаря, відгукнулася:

— Це вже ви, панотче?

— Я, я! Приніс вам гарну здобич. Ви мені засмажте зараз окуня, на маслі засмажте, тільки на маслі, чуєте?

Служниця, підійшовши до чоловіка, роздивлялася знавцям оком на рибу, що приніс матрос.

— Тільки що я вже зготувала курку з рижем,— промовила вона.

— Ото лихо! Коли риба переночує, то не матиме того смаку, як свіжа, допіру зловлена. Я хочу влаштувати маленьке свято, поласувати хочу. Це не конче часто у нас трапляється. Та й гріх тут невеликий.

Жінка взяла рибу. Вже на одході, з рибою в руках повернулася:

— Ага! Тут до вас, панотче, заходив якийсь чоловік, тричі заходив.

Абат байдуже запитав:

— Чоловік? Який там чоловік?

— Та непевний якийсь чоловік.

— Старець, чи що?

— Може, й так, не скажу. Але більше того, що якийсь розбіяка.

Абат Вільбуа почав сміятись з цього провансальського слова, яке мало означати: «злочинець», «заволока». Він знав боязку Маргарітину вдачу, знав, що, перебуваючи на

хуторі, вона цілими днями, а особливо вночі, боялася. Їй усе ввижалось, що розбійники їх повбивають.

Абат дав кілька су матросові, і той пішов собі.

— Треба трохи сполоснути обличчя та руки,— казав абат. У нього, як у давньої світської людини, збереглася звичка дбати про себе, чепуритися. В ту саму хвилину Маргарита, що чистила в кухні рибу, скромадячи її ножем з хвоста до голови, аж закривавлена подекуди луска опала, як дрібненькі срібні монетки, крикнула до нього:

— Онде й він!

Абат поглянув на дорогу й справді побачив дуже кецько вдягненого, як йому ще здалека здалося, чоловіка. Простував тихою ходою до хати.

Абат чекав на нього, ще посміхаючись — згадав про страхання своєї служниці,— і думав:

«Вона, далєбі, здається, має рацію. Він таки скидається на розбіяку».

Невідомий наближався не кваплячись, заклавши руки в кишені, пильно придивляючись до абата. Він був молодий; заріс кучерявою, русою бородою. Кучері вилися й на голові, вибиваючись пасмами з-під м'якого фетрового капелюха, такого брудного та понівеченого, що ніхто б не вгадав тепер ні колишнього його кольору, ні форми. Мав на собі довге каштанове пальто та штани з торочками коло кісточок, а на ногах капці; ступав ними м'яко, тихо, непевно якомсь, печутно, як справжній волоцюга.

Підійшовши на кілька кроків до абата, він, театральним трохи рухом, здійняв дрантивога капелюха, що прикривав йому чоло, показавши брудну, змарнілу на виду, а протє гарної вроди голову й лисину на ній, яка свідчила або про надмірну працю, або про розпусне з молодих літ життя, бо мав напевне не більше, як двадцять п'ять років.

Абат зараз і собі скинув шапку, догадавшись, відчувши, що це не звичайний якийсь волоцюга, безробітний чи потюряжник, що мандрує від в'язниці до в'язниці, забувши вже інакше балакати, як потаємною злодійською мовою.

— Добридень, панотче,— промовив чоловік.

— Добридень і вам,— тільки й відповів абат: не мав охоти сказати «пане» цьому обдертому, непевному волоцюзі.

Вони пильно приглядалися один до одного. Абат від погляду волоцюги схвилювався; стурбувався, немов побачив перед собою якогось невідомого ворога. Огорнув його той

дивний неспокій, що від нього мороз проходить поза шкірою, холоде кров.

— Що ж, пізнаєте мене?— запитав нарешті волоцюга.

— Та зовсім ні, я вас пітрохи не знаю,— відказав дуже здивований абат.

— Ага! Ви мене не пізнаєте! То придивіться пильніше.

— Я вже добре роздивився. Ніколи я вас не бачив.

— Це то правда,— промовив той іронічно,— але я вам зараз покажу когось такого, що ви його знаєте краще.

Він надів шапку й розстібнув пальто. Під ним було голе тіло. Рожева підперізка на запалому животі здержувала штани понад клубами.

Вийняв з кишені згорток, непристойний, заяложений до краю, з тих, що їх носять за підбивкою мандровані пройдисвіти, ховаючи туди свої якісь папери, правдиві чи підроблені, крадені чи власні, як єдину охорону волі на випадок зустрічі з жандармами. Зайда видобув із згортка фотографію, як листівка завбільшки,— такі фотографії колись робили — зжовклу, пом'яту,— довго, бачилось, носив він її за собою по всіх усядах. Нагріваючись коло його тіла, вона від тепла зробилася тьмяною.

Тоді, піднявши картку врівні з своїм обличчям, запитав:

— А ось цього ви знаєте?

Абат приступив ближче, щоб краще придивитись, і зблід, вражений украй. То був власний його портрет, зроблений для неї в давні часи їхнього кохання!

Мовчав, пічого не розуміючи.

— Чи впізнаєте оцього-о?

Абат промшрив:

— Так.

— Хто це такий?

— Це я.

— Справді таки ви?

— Авжеж так.

— То придивіться ж тепер на нас обох — на свій портрет та на мене!

Бідний абат бачив уже й сам, що ті дві особи, той, що на фотографії, та той, що сміявся поруч із нею, були схожі, як брати, але ще не розумів.

— Чого вам од мене треба нарешті? — пробелькотав.

А волоцюга сердитим голосом:

— Чого треба? Насамперед мені треба, щоб ви мене впізнали.

— Та хто ж ви такий?

— Хто я такий? Запитайте кожного, кого зустрінете на дорозі, у своєї служниці запитайте. А хочете, ходімо до тутешнього мера. Досить йому показати оцю штуку. Матиме з чого посміятись, я вам кажу! А, то ви не хочете визнати, що я ваш син, тату кюре?

Тоді старий, знявши руку вгору, як той біблійний патріарх, простогнав у розпачі:

— Неправда цьому!

Хлопець близько приступив до абата, обличчям до обличчя.

— Он що! То цьому неправда! Ей, абате, годі брехати, чуєте!

Вигляд у нього був загрозливий; зціпив кулаки і говорив так дуже впевнено, що абат, усе назад відступаючи, не міг ніяк зрозуміти, хто саме помиляється тепер,— він, чи оцей зайда.

Ще раз, одначе, промовив:

— Ніколи я не мав дітей!

— Може, і полюбовниці не мали? — різав заволока.

Старий вимовив рішуче одне тільки слово — горде визнання:

— Мав.

— А та полюбовниця хіба не була вагітна, як ви її прогнали?

Раптом давній гнів, що згас ще двадцять п'ять літ тому, не згас, а тільки затаївся глибоко в серці ображеного коханця, розірвав кайдани, що в них абат закував був той гнів і віру, побожну покірливість, відречення від усього, — і абат, сам себе не тямлячи, голосно крикнув:

— Я її прогнав, бо вона мене зрадила, бо завагітніла від другого. Якби не те, то я б її вбив, та й вас, добродію, разом з нею!

Хлопця вразила щира, запальна абатова мова. Він завагався й промовив трохи лагідніше:

— Хто ж вам сказав, що то була не ваша дитина?

— Та вона, вона сама, насміхаючися з мене!

Тоді волоцюга, не перечачи абатові, зробив висновок байдужим голосом, як той шибайголова, що розважав про якийсь випадок:

— То, значить, мама, коли дражнила вас, помилилася. Так-то...

Трохи заспокоївшись після вибуху гніву, абат запитав:

— А вам, вам хто сказав, що ви мій син?

— Вона, вмираючи, пане кюре... Та й оце врешті!..

І він підніс аж до очей абатових маленьку фотографію.

Старий взяв її в руки і довго, довго дивився з мукою в серці, порівнюючи невідомого перехожого з давнім своїм портретом. Упевнився цілком — то був справді його син.

Сум оповив абатову душу, невимовне якесь почуття, болюче надміру, ніби каяття за давній гріх. Дещо зрозумів, про решту догадався, і перед очима в нього стала тяжка сцена розлуки. То, щоб урятувати собі життя від ображеного вкрай чоловіка, кинула йому в вічі оцю брехню жінка, зрадлива, невірна самиця! І він повірив. І народився син від нього, виріс, став мерзенним волоцюгою, що нюхом чує гріх, як цап козу.

Абат прожебонів:

— Хочете трохи пройтися зо мною, щоб до ладу побалакати?

А той насмішкувато:

— Чому б пак ні? Таж я для цього й прийшов сюди.

Пішли полем, засадженим маслинами, поруч, бік коло боку. Сонце сховалося. Свіжий, холодний навіть, як звичайно в південних краях, присмерк покрив поле незримою холодною запоною. Абат дрижав; підвівши очі звиклим рухом особи духовного стану, він побачив скрізь понад собою сіреньке листя, що тремтіло на тлі неба, листячко з того святого дерева, яке своєю лагідною тінню захищало Христа в час найбільшої скорботи, в єдиний час, коли він знемігся духом...

Полилася молитва, коротка, розпачлива, — не вустами абат її вимовляв, а внутрішнім якимсь голосом, — так ті, що вірують у Спасителя, благають його:

«Боже милостивий, допоможи мені».

А тоді, повернувшись до сина:

— То мати ваша померла?

Якийсь жаль стис йому серце, коли вимовляв ці слова: «мати ваша померла», дивно ослабло тіло: воно не забуло, ніколи не забувало до краю! І повстав у душі болісний відгомін тієї муки, що він перетерпів, а разом з тим, — ще в більшій, може, мірі, коли почув про її смерть, живий жаль за тією гарячковою, короткою хвилиною юнацького щастя, що нічого від неї не лишилося, крім болючої рани.

Хлопець відказав:

— Так, пане абат, моя мати померла.

— Давно?

— Вже три роки.

Абата знову взяв сумнів:

— Чому ж ви перше мене не шукали?

Той завагався.

— Я не міг. Були перешкоди... Але пробачте; я припиню на час свою сповідь. Пізніше трохи розкажу вам про всі подробиці, яких ви тільки забажаєте... Тепер мушу вам сказати, що я нічого не їв з учорашнього ранку.

Старий аж затрусився з жалощів і, простягаючи сквапно руки, промовив:

— Бідна ж ти моя дитино!

Хлопець узяв великі, простягнені до нього руки, що в них його руки ховалися, своїми тонкими пальцями, теплими й неспокійними.

А потім відповів, хизуючись, як то мав за звичку:

— От я вже й починаю думати, що ми порозуміємось!

Абат ступив наперед.

— Ходім обідати,— промовив.

Згадав раптом, з інстинктивним якимсь задоволенням, невизначеним, химерним, про гарну рибу, що наловив. Подумав собі, що, долучивши її до курки з рижем, можна влаштувати гарну учту для бідної дитини.

Арлезіанка, занепокоєна, вже налагодившись погдирати, чекала перед хатою.

— Маргаріто! — гукнув абат. — Візьміть стола та занесіть його до зали, хутенько, хутенько! Накрийте до столу на двох, та хутчій-бо!

Служниця не могла стямитись, коли подумала, що господар її обідатиме з отим злочинцем.

Абат де Вільбуа сам кинувся збирати посуд; переносив у єдину кімнату в нижньому поверсі та розставляв на столі те, що було для нього споряджено.

За п'ять хвилин він уже сидів просто прибуду перед повною мискою супу з капустою, від якої поміж їхніми обличчями здіймалася хмарка гарячої пари.

III

Коли насипано було в тарілки, волоцюга почав пожадливо глитати суп, похапцем набираючи в ложку. Абатові перехотілося їсти, і він тільки помалу сьорбав смачний суп, залишаючи хліб у тарілці.

Раптом він запитав:

— Як вас звати?

Той засміявся, радий, що підживився трохи.

— Походячи від невідомого батька, — промовив, — не маю іншого прізвища, крім матиного, а ви ще, певне, не забули його. Імен зате маю аж два, що, між іншим, зовсім мені не личать: Філіп-Август.

Абат зблід, йому щось стисло в горлі.

— Чому, — запитав, — надано вам такі ймення?

Бродяга знизав плечима.

— Ви й самі повинні догадатись. Покинувши вас, мама бажала переконати вашого суперника, що я його дитина, а він і вірив, аж поки мені не підійшло до п'ятнадцяти років. Але з того часу я став занадто схожий до вас. От він, ледащо, мене й відцурався... Ото ж мене названо подвійним йменням — Філіпом-Августом. Якби мені було пощастило, якби я ні на кого не скидався чи якби мене на світ пустив третій якийсь пройдисвіт, що й на очі б вам не показався, я звався б тепер віконт Філіп-Август де Правальйон, графський, сенаторський син, що його запізно трохи визнав батько з тим самим іменням. Я дав собі прізвисько — «Безталанний».

— Як ви все це знаєте?

— Бо при мені з цього приводу були розмови, неприємні, далєбі, розмови, он що. О, це нас навчає жити!

Щось іще тяжче, болісніше, ніж те, що він відчув, витерпів за останні півгодини, пригнітило абата. Воно одібрало йому віддих, усе важче налягало на нього, жити не давало. Вражали його не стільки слова, скільки те, як саме було їх сказано, вразила гультьяйська постать цього зайди, те, як він ті слова підкреслював. Поміж цією людиною та собою, поміж собою та сином бачив тепер клоаку морального бруду, а це для деяких людей те саме, що смертельна отрута. І це був його син! Він ще не міг повірити. Хотів упевнитись, остаточно упевнитись; про все дізнатись, почути, вислухати, все витерпіти. Подумав знову про маслини, що росли круг його хати, і тихо проказав удруге: о боже мій, допоможи мені!

Філіп-Август доїв суп і запитав:

— То більше не їстимете, абате?

Кухня була знадвору, в окремому прибудиночку, і Маргаріта не могла звідти почути абатового голосу. В разі потреби, даючи їй знати, він кілька разів бив у китайський гонг, що висів при стіні позад нього.

Отже, взявши ремінну клепачку, вдарив кількакрат по круглій металевій дошці. Пролунав зразу тихий звук, дедалі голосніший, твердіший. Дрижав, гострий, пронизуватий, хапав за серце — то страшним голосом скаржилася мідь на те, що її вдарено.

З'явилася служниця. Обличчя її було скривлене, вона розлютовано позирала на розбіяку, ніби передчуваючи інстинктом, як той вірний пес, драму, що звисла над її господарем. Несла в руках засмажену рибу. Смачно запахло від неї розтопленим маслом. Абат ложкою переділив окуня уподовж надвоє і, подаючи синові, за молодих літ придбаному, саму спинку, промовив:

— Я сам його оце зловив.

В голосі його ще чути було рештки гордоців, які силкувалися перемогти скорботу.

Маргаріта не виходила.

Абат загадав їй:

— Принесіть вина, доброго вина, білого корсіканського. З рухів її видно було, що вона збунтувалась, і абат мусив сказати ще раз, прибравши суворого вигляду:

— Дві пляшки, рушайте!

Коли він кого частував вином — рідко це траплялося, — то завше ставив пляшку й на свою пайку.

Філіп-Август, променіючи з радощів, промимрив:

— Знаменіто! Чудова думка! Давно вже мені так не гостювалося!

Служниця вернулася за дві хвилини. Вони абатові протяглися, як вічність, удвоє ще довше, бо потреба про все дізнатись налила його кров пекельним вогнем.

Служниця одкоркувала пляшки, але не виходила; стояла, не одводячи очей від гостя.

— Ідіть собі, — промовив абат.

Вона ніби й не чула.

Абат сказав знову, майже сердито:

— Я вам звелів вийти звідсіля!

Тоді тільки вона пішла.

Філіп-Август їв рибу, хапаючись, як ненажера, а батько дивився. Що далі, то більше дивувався, журився, відкриваючи стільки гидких рис у цій людині, що так у нього вдалася. Підносив до вуст маленькі шматочки, та вони так і залишалися в роті. Горло стискалося, не давало йому проковтнути. Довго перекидав у роті їжу, вишукуючи по-

між усіма питаннями, що збігали йому на думку, ті, на які найбільше бажав би мати відповідь.

Нарешті промовив стиха:

- Від чого вона померла?
- Від грудей.
- А довго хворіла?
- Півтора року.
- Від чого саме захворіла?
- Невідомо.

Обидва замовкли. Абат замислився. Так багато, багато хотілося б зразу дізнатися, бо з того часу, як розійшлися, коли він замалим не забив її, не мав ніяких звісток про неї.

Звісно, він і не хотів зовсім знати про це, бо постановив був собі тоді забути, навіки поховати пам'ять про неї та про щасливі оті дні, але тепер, як вона була мертва, він відчув раптом, як у ньому зародилося палке бажання про все дізнатись. Ревнував, жадав, як кохапець.

Заговорив ізнову:

- Вона не сама собою жила, правда?
- Ні, вона весь час жила з ним.

Старий здригнувся.

- З ним? З Правальйоном?
- Авжеж.

Зраджений колись чоловік міркував мовчки, що та сама жінка, яка його обманювала, прожила понад тридцять років з його суперником.

Сливе мимоволі йому вихопилося з уст:

- Чи були вони щасливі?

Хлопець одказав насмішкувато:

— Аякже, і в горі, і в radoщах! Дуже гарно жилося б їм, коли б не я. А я завше все псував.

- Як саме та навіщо? — спитав абат.

— Я вже вам казав. Він-бо думав, що я його син, аж поки мені стало років п'ятнадцять. Не дурний був старий, одначе. Сам думав, на кого я схожий, і почалися сцени. Я підслухав під дверима. Він винував матір, що вона його одурила. А мати йому: «Хіба я винна? Ти ж добре знав, як брав мене, що я мала іншого коханця!» Іншого — тобто вас.

- Ага, то вони часом про мене згадували?

— Так, але вони ніколи не називали вас при мені, наприкінці тільки, зовсім наприкінці, в останні дні, коли

мати почула, що приходить смерть. На мене вони не зв'ялися.

— А ви... ви давно дізналися, що ваша мати нешлюбна жінка?

— Ге! Я собі не дурень, ніколи й не був дурнем, от що. Про такі речі зразу догадаєшся, як тільки почнеш розуміти життя.

Філіп-Август раз коло разу наливав собі в склянку. Очі його розгорілися. Довго нічого не ївши, він зразу сп'янів.

Абат схаменувся. Треба б було його спинити; але промайнула думка, що п'яний забуває про обережність; робиться балакучим...

І, взявши пляшку, він налив хлопцеві повну склянку.

Маргарита внесла курку з рижем. Поставивши її на столі, вона знову подивилась пильно на приблуду і звернулася обурено до свого господаря:

— Гляньте, панотче, який він п'яний!

— Дай нам спокій, — одказав абат, — та йди собі геть. Вона вийшла, грюкнувши дверима.

Абат питав далі:

— Що вона говорила про мене?

— А те, що звичайно говорять про людину, яку випустили з рук. Що жінці неспокійно, нестерпуче було з вами жити, що ви своїми переконаннями створили їй дуже тяжке життя.

— Часто вона так говорила?

— Часто. Іноді патякала тільки, щоб я не зрозумів, але я про все догадувався.

— А як з вами поводитися в тому домі?

— Зо мною? Зразу дуже добре, а потім дуже зле. Коли мати побачила, що я їй псую справу, то завзялася здихатись мене.

— Як-то?

— Як? Дуже проста річ! Я трохи прошпетив на шістнадцятому році. От тоді ці люди віддали мене до дому для малолітків-злочинців, аби мене позбутись.

Він поставив лікті на стіл, підпер щоки руками і, зовсім п'яний, потопивши розум у вині, відчув раптом охоту поговорити про себе, те непереможне бажання, що призводить п'яниць до різних брехливих вигадок, фантастичних небилиць.

Посміхався він любенько, звабливо, як жінка. Пізнав ту

знадливу, розпусну посмішку абат. Не тільки впізнав, відчув її серцем, зненависну й чарівну, ту саму, що колись його подолала й занастила. Тепер син скидався найбільше на матір. Не з рис обличчя, а поглядом звабленим та фальшивим, а ще більше спокусливою, брехливою посмішкою. Розкриваючи уста, вона крізь них, як крізь двері, здавалося, випускала на волю всю ту гидоту, що зачалася всередині.

Філіп-Август розповідав:

— О-хо-хо! Яке було моє життя, коли я вийшов з того дому малолітніх! Веселе життя! Добре заплатив би який відомий романіст, коли б йому розказати! Йй-богу, Дюма-батько в своєму «Монте-Крісто» не додумався до таких втішних пригод, як ті, що траплялися зо мною.

Він замовк. Надумувався поважно, мов який філософ, як то буває з п'яною людиною, а тоді почав спроквола:

— Коли хто хоче напутити хлопця, не повинен, хоч би що він зробив, віддавати його до дому для малолітків-злочинців, щоб не зазнався там з товаришами. Я там завів був гарне приятельство, тільки повернуло воно на зло. Одного вечора, коло дев'ятої години, вештаючись із трьома приятелями, трохи напідпитку, великим шляхом коло Фолакського перевозу, надібав я повоза. Всі в ньому спали, і погонич теж. То ціла сім'я, пообідавши в місті, верталася додому, в Мартінон. Я беру коня за повід, виводжу на порон, а порона відпихаю аж насеред річки. Знявся шелест. Господар повозу прокинувся, не бачить нічого та коня вздовж! Кінь рушив з місця і вскочив у вир, з повозом разом. Усе потопав! Товариші виказали на мене. А спершу голосно сміялися лише з моєї витівки. Ми справді й не думали, що воно так кепсько складеться. Ми думали, що вони тільки скупаються, а нам буде нагода посміятися.

З того часу я ще не такі штуки почав платати, щоб помститися за першу, бо вона, на мій погляд, не варта була кари. До чого, одначе, все розказувать! Розповім вам тільки останню, бо певен, що вона вам сподобається. Я за вас помстився, тату...

Абат повним жаху поглядом дивився на сина. Покинув зовсім їсти.

Філіп-Август брався знову до розмови.

— Ні, — сказав абат, — почекайте, ось зараз.

Він повернувся і ударив у голосний китайський інструмент, що криком закричав.

Маргаріта зараз увійшла.

Господар наказав таким суворим голосом, що вона схилила голову, перелякана, покірлива:

— Принеси нам лампу та подай на стіл, що ти там ще маєш подати, та й не заявляйся, аж поки я не вдарю в гонг.

Вона пішла. Вернувшись, поставила на скатерку білу порцелянову лампу з зеленим абажуром, подала великий шматок сиру, овочі — й вийшла.

— Тепер я слухаю вас, — промовив абат рішуче.

Філіп-Август, не кваплячись, наклав собі повну тарілку десерту, налив повну склянку вина. Друга пляшка була вже майже порожня, хоч абат до неї й не доторкнувся.

З масними від наїдків, мокрими від питва устами, хлопець почав, заїкаючись:

— Ось остання штука, неабияка. Я вернувся додому... зостався там, наперекір їм, бо вони мене боялись... боялись мене... О, мене не треба дратувати, ні... я на все здатен, коли мене роздратують... вони, майте собі... жили вкупі й невкупі. Він жив на дві хати, в одній як сенатор, а в другій як полюбовник. Одначе частіше мешкав у матері, як у себе, бо не міг ніяк без неї обійтися. Та й... хитра ж, спритна була мама!.. знала, як чоловіка до рук прибрати, о, знала! Вона заповонила його з тілом і з душею, та так і не випускала до якогось часу. Дурні які оті чоловіки! То я вернувся і держав їх у руках настрашкою. Я таки собі не в тім'я битий, і коли треба схитрувати, спяхрувати, чи й як до кулака дійдеться, я нікого не боюся. От мама занедужала, і він перевіз її до гарного маєтку поблизу Мелана. Був там парк, як той ліс, великий. Так тривало півтора року... я вже вам казав. Тоді бачимо — надходить кінець. Він щодня прибував з Парижа, журився, навсправжки-таки журився.

От раптом якось вони базікали щось із годину. «Про що вони там варнякають так довго?» — думав я собі.

Аж тут і мене покликано. Мати й каже мені:

— Я скоро помру і хочу тобі щось відкрити, хоч граф цього й не радить. — Коли вона говорила про нього, то завше називала його графом. — А власне хочу тобі сказати прізвище твого батька; він ще живий.

Я питав її про це більше, як сто разів, більше, як сто... про батькове прізвище... більше, як сто разів... і вона завше відмовлялася сказати. Раз, подобно, я навіть мазнув її по пиці, щоб стала домовніша, та нічого не допомоглося.

Тільки, щоб від мене одкараскатись, сказала мені, що ви вмерли без копійки грошей, що було з вас не велике цабе, що то була помилка молодості, дівочий нерозум, таке. Вона так гарно розказувала, що я таки й повірив, зовсім повірив, що ви померли.

То вона й каже до мене:

— Хочу сказати, як зветься твій батько.

А той, сидючи на фотелі, проказав, аж три рази проказав:

— Не гаразд робите, Розето, не гаразд, не гаразд.

Мати сіла на ліжку. Вона й зараз стоїть у мене перед очима, червона на виду, з блискучими очима, бо любила-таки мене. От вона й каже до нього:

— Ну, то допоможіть йому чим-небудь, Філіп!

Звертаючись до нього, вога казала «Філіп», тоді як до мене — «Август».

А він почав кричати, як скажений:

— Ніколи в світі! Такому шибайголови, паскудникові, потюряжникові, такому... сякому... перетакому!..

Він стільки про мене наказав, прибрав таких слів, ніби весь вік звікував, добираючи їх.

Я почав сердитись, та мати стишила мене, промовивши до нього:

— То ви хочете, щоб він помер з голоду? Я ж сама нічого не маю.

А він одказав байдужісінько:

— Я вам, Розето, давав по тридцять п'ять тисяч франків щороку, тридцять літ давав, а це складає понад мільйон. За мною ви жили, як багата, укохана, щаслива, насмілюся сказати, жінка. Я не почуваю жодних обов'язків щодо цього лобуряки, який зіпсував останні роки нашого з вами життя. Нічого він не матиме од мене. Даремна праця про це й балакати. Назвіть йому того, другого, коли хочете. Дуже мені шкода, але я не буду встрявати.

Тоді мати звернулася до мене.

Я собі подумав: «От і гаразд... от і знайшовся мій батько — коли у нього знайдуться побрязкачі, то я врятуюся з біди...»

А мати й каже:

— Батько твій барон де Вільбуа, прозивається тепер абат Вільбуа, кюре з Гаранду, поблизу Тулона. Він був моїм коханцем, поки я не кинула його задля графа.

Тут вона мені розповіла про все, змовчала тільки про те, що одурила вас щодо вагітності. Та, бачите, жіноцтво, воно ніколи правди не каже.

Він глузував і, сам того несвідомий, розкрив усю свою брудну душу. Ще випив і казав далі з веселим обличчям:

— Мати померла за два дні... за дві доби. Ми йшли за труною, він та я... чудно справді... подумайте... він та я... та ще троє слуг, більше ніхто. Він ревів, як корова... Йшли ми поруч... сказати б батько з сином.

От і вернулися додому. Вдвох тільки. Я й кажу собі: «Доводиться піти без копійки грошей.— А мав я рівно п'ятдесят ф'ранків.— Як би його примудритись, щоб помститися».

Тут він доторкнувся до моєї руки та й каже:

— Маю вам дещо сказати.

Я пішов з ним до кабінету. Він сів коло столу і, кунаючись у сльозах, почав просторікувати, що не хоче до мене бути таким лихим, як казав матері; просить мене вам не надокучати. «Це нас тільки стосується,— каже,— вас та мене». Дав мені банкнот на тисячу ф'ранків... Тисяча... тисяча... Та що мені ота тисяча ф'ранків!.. Такій людині, як я. Я помітив, що у нього в шухлядці ще було їх цілий стос. Коли бачу такі папірці, то у мене завше сверблять руки. Я простяг руки за тим банкнотом, що він мені подавав, та, замість узяти оту милостиню, наскочив на нього, вдарив ним об землю і почав душити за горло, аж поки він очі під лоба не пустив; побачивши, що він от-от дойде, я заткнув йому рота, роздяг, перевернув ниць та й...а-ха-ха! Кумедно я за вас помстився!

Філіп-Август закашлявся, давився зо сміху, і кожного разу на устах його, що викривлялися з хижої радості, вбачав абат давню посмішку тієї жінки, що через неї він був розум стратив.

— А далі? — запитав.

— Далі?... ха-ха-ха! В каміні палав огонь... був грудень... холоднеча... як вона померла... мати... Вугілля розжеврилося, аж жахтіло... Я взяв кочергу... розпik на червоне... та й... поробив йому на спині хрести, вісім, десять, може, не знаю вже скільки. Тоді перекинув його навзнік і так само похрестив йому живота. Чудасія, татуню, га? Так колись таврували каторжних. Він вився, як той в'юн... але я добре заткнув йому рота — кричати не міг. Забрав я банкноти, дванадцять, а з моїм стало тринадцять... тим-то

мені й не пощастило... і втік, наказавши слугам, щоб не турбували пана графа аж до обіду, бо він задрімав.

Я був певен, що він мовчатиме — побоїться, бувши сенатором, скандалу. Отже, помилився! За чотири дні мене застукали в одному паризькому ресторані. Три роки висидів у в'язниці. Ось через що я не міг перше до вас прийти.

Зайда ще випив і почав, ледве повертаючи язиком:

— Тепер... тату... татуню кюре!.. Чудно воно мати кюре за батька!.. Хе-хе! Треба гарно поводитися з дитиною, гарно поводитись, бо дитина не звичайна собі... та й гарну... чи ж не правда... гарну штуку утнула... старому!

Така сама злість, як та, що колись довела до божевілля абата Вільбуа, злість на зрадливу коханку, взяла його й тепер до цієї мерзеної людини.

Переслухавши на своїм віку стільки ганебних таємниць, що їх вимовляли на сповіді несміливі вуста, стільки протиставивши в ім'я боже, він не відчував тепер до своєї крові ні жалощів, ні милосердя. Не волав уже до бога, того бога милосердного, що всім стає на оборону, бо розумів, що жодна заступа, небесна чи земна, не врятує на землі того, кого побила така лиха година.

Палке його, гаряче серце, бурхлива кров, що він тлумив у собі, як пастир, прокинулась, повстала неборно проти цього поганця, що був його сином, проти того, хто схожий на нього та й на матір, на матір-паскуду, що привела таке поріддя, як і сама; та й проти гіркої долі, що прикувала до нього цього шибеника, як ту кулю гарматну до поги каторжниківі.

Він бачив, передбачав усе. Нагле лихо стрепенуло ним, висвітлило все, збудило його після двадцяти п'яти літ побожної дрімоти та супокою.

Зміркувавши миттю, що з цим злочинцем, щоб залякати, застрахати його зразу, треба говорити гостро, абат, люто заціпивши зуби, незважаючи на те, що той був п'яний, почав:

— Тепер, як ви мені про все розказали, вислухайте мене. Завтра рано рушайте в дорогу. Житимете там, де я вам звелю, і не підете звідти ніколи без мого дозволу. Я даватиму вам на прожиток, скільки буде треба, але небагато, бо не маю достатків. Коли хоч раз мене не послухаєте, то все піде нанівець. Зо мною не пограєте!..

Хоч п'яний до нестями, Філіп-Август зрозумів погрозу: злочинна вдача, що зачалася в ньому, рантом проступила

наверх, і він заговорив, гигаючи, випльовуючи ніби слова:

— Ге, татку, нічого мене страхати... Ти піп... ти в моїх руках... ти в мене зм'якнеш, як і інші!

Абат аж підскочив. М'язи старого силача напружилися; відчув непереможну хіть ухопити цю потвору, зібгати, як билину, показати місце.

Крикнув, струснувши столом та штовхнувши ним зайду в груди:

— Гей стережіться, стережіться!.. Я нікого не боюся...

П'яниця, згубивши рівновагу, захитався на стільці. Почувалося, що от-от упаде, що абат, як схоче, так із ним зробить, він простяг руку, позираючи, як душолюб, за ножом на скатерці. Абат Вільбуа, помітивши той рух, так попхнув стола, що син упав навзніч і простягся на землі. Лампа впала на землю і згасла.

Кілька секунд чути було в темряві, як тихо дзвонять склянки, стукаючись одна об одну; потім щось м'яке проковзло по долівці, і все затихло.

Коли лампа розбилася, так зненацька покрила їх ніч, стало раптом так темно, що вони оніміли, ніби сталося якесь страшне явище. П'яниця, притулившись до стіни, не ворухився; абат так і залишився на стільці, серед темряви, що в ній розходився його гнів. Ця темна запоха, обгортаючи його, притишувала запал, втихомирювала пал у душі. Інші думки снувалися в голові, темні та сумні, як сама темрява.

Запанувала тиша, цілковита тиша, як у темній могилі, — все нечаче завмерло, не дихало. Знадвору теж нічого не було чути, не заторохтять здалека віз, не гавкне собака, не зашелестить по гіллі чи по стіні легенький вітрець.

Так тривало довго, довго, годину, може. Аж раптом заголосив гонг. Заголосив від удару, єдиного, твердого, уривчастого, дужого. Чути стало, як щось, падаючи, голосно, чудно стукнуло, як перекинувся стілець.

Маргарита, що була наготові, надбігла; але прочинивши тільки двері, відступила назад, налякана страшною темрявою. Потім, дрижачи, з тремтячим серцем, почала стиха, уривчастим голосом кликати:

— Панотче, панотче!

Ніхто не відповів, ніщо не ворухнулося.

«Боже мій, боже мій! — подумала вона. — Що вони наробили, що тут скоїлося?»

Не насмілювалася ступити вперед, боялась і вернутись за лампою; почутила божевільне бажання втекти, бігти, лементувати, хоч ноги її не слухали, як не падала на місці.

Почала знову:

— Панотче, панотче! Це я, Маргаріта!

Раптом, хоч і як боялась, інстинктивне бажання допомогти своєму господареві, та жіноча відважність, що іноді робить з них героїв, додала їй надзвичайної сміливості; побігла до кухні й вернулася з лампою.

Стала в залі на дверях. Побачила зразу волоцюгу, що спав, простягшись під стіною, а може, вдавав тільки, розбиту лампу, а потім, під столом, чорні абатові ступні та ноги в чорних панчохах. Він, падаючи навznak, зачепив, певне, головою за гонг.

Трусилася з переляку, руки у неї дрижали; раз у раз говорила:

— Боже мій, боже мій! Що ж це таке?

Ступаючи помаленьку наперед, вона посковзнулася на чомусь липкому й замалим не впала.

Нагнувшись, зогляділася, що по червоному цегляному помості текла червона теж рідина, розходилась круг її ніг і швидко збігала до дверей. Вона зрозуміла, що то була кров.

Стративши голову, побігла, кинувши світло на землю, щоб нічого не бачити. Летіла полем, до села. Бігла, пати-каючись на дерева, втопивши очі в далекі вогники, голосила.

Пронизуватий її голос розлягався серед ночі, як зловісний совиний крик. Верещала безперестанку:

— Розбіяка, розбіяка, розбіяка!..

Коли підбігла до села, перелякані люди повибігали, обступили її; та вона тільки пручалася, і слова не могла вимовити — зовсім утратила розум.

Люди, нарешті, зрозуміли, що сталося нещастя на абатовому хуторі, і натовп, озброївшись, побіг на допомогу.

Серед поля, засадженого маслинами, маленька рожева хатина пізньої, глухої ночі стояла темна, непримітна. З того часу, як світло в єдиному вікні згасло, ніби око заплющилося, вона потонула в імлі, загубилася в темряві. Знайти її міг тільки той, хто тут родився.

Невдовзі поміж деревами, над землею замиготіли вогники, наближаючись до хатини. По траві, вигорілій на

сонці, простяглися від них довгасті жовті плями. Криві маслини, подекуди освітлені, виринали тоді з темряви, набираючи якогось потворного вигляду. Скидалися на якихось пекельних зміїв, що звивалися, зібгавшись в клубок. Висвітлене промінням від далеких ліхтарів, щось у темряві заманячіло, забіліло — і незабаром, коли люди з ліхтарями надійшли ближче, показалася рожева, низька, чотирикутна стіна маленької хатини. Ішло два жандарми з револьверами наготові, лановий та мер, присвічувало їм ліхтарями кілька селян, а ще кілька чоловіка вело Маргаріту попід руки, бо вона ледве на ногах держалася.

Перед дверима, розчиненими, страшними, всі на хвилину завагалися. Але бригадир, хутко вхопивши ліхтаря, ступив у хату, а за ним і всі.

Служниця сказала правду. Згусла кров немов килимом укривала долівку. Кров дотекла до волоцюги. Одна рука та одна нога були в нього скривавлені.

Спав батько, спав і син, один, із перерізаним горлом, заснув навіки, а другий був п'яний, як ніч. Жандарми кинулися до нього, і ще він не встиг прочуматись, як мав уже кайдани на руках. Він здивовано протирав очі; хміль з нього ще не вийшов. Як побачив абатового трупа, то на обличчі у нього проступив жах, цілковите нерозуміння.

— Як це він не втік? — дивувався мер.

— Занадто був п'яний, — одказав бригадир.

І всі на те пристали.

Нікому й не спало на думку, що, може, абат сам укоротив собі віку.

МУШКА

Зі спогадів аматора веслування

Він почав:

— Чимало бачив я сміховинних речей та кумедних дівчат у ті далекі дні, коли ми веслували. Скільки разів кортіло мені написати книжечку, під заголовком *На Сені*, щоб оповісти про це життя, сповнене й безтурботності, веселощів і злигоднів, безоглядного та галасливого ледарства — про життя, що я ним жив від двадцяти до тридцяти років.

Я був урядовцем, без шеляга за душею; нині я забезпечена людина і можу шпурляти великими грішми задля хвиливої примхи. Я мав у своєму серці тисячі поміркованих і нездійснених бажань, і вони золотили моє існування силою мрійних сподівань. А тепер я справді не знаю, чи змогла б яка химера примусити мене підвестися з крісла, де я куняю. Як ото було просто, добре, але ж і не легко жити отак між конторою в Парижі та річкою в Аржентейї! Моєю великою, моєю єдиною, моєю всепереможною пристрастю цілих десять років була Сена. О, чудова, спокійна, мінлива і смердюча річка, повна примар та нечистот! Я так кохав її, певно, за те, що вона, так мені здавалося, давала глузд моєму життю! О, ці прогулянки вздовж квітучих берегів, мої друзі жабенята, що марили на листі латаття та прохолоджували у воді свої черевця; водяні лілеї, кокетливі й тендітні, серед високої запашної трави, що раптом, з-поза верболозу відкривали передо мною сторінку з японського альбома, коли рибалочка-мартин майорів, утікаючи від мене, ніби блакитний вогник! Як я любив усе це, любив стихійно, я вбирав у себе все оточення, і почуття глибокої нез'ясованої радості хвилию розливалось по моєму тілу!

Як інші переховують спогади про свої любосні ночі, так згадується мені сонячний схід серед вранішніх туманів, плавучих, рухливих вирувань, білястих, немов померлих перед зорею, а потім з першим же промінням, що

сковзше по луках, так чудово освітлених у рожевий колір; згадую я також місяць, він сріблить трепетну біжучу воду таким полиском, що мимохіть заохочує до мрій.

І все це, символ віковичної омани, родилося для мене на цій гнилявій воді, що несе в море весь паризький бруд.

А що ж то за веселе товариське життя! Нас було п'ятеро в наній банді, — тепер усі статечні люди; через наші тодішні злигодні заснували ми в жахливій аржантейській корчомці дивну оселю, що складалася з самої лише хати-спочивальні, і оце там минули найшаленіші, певно, години мого життя. Ми клопоталися лише розвагами та гребнею, бо для всіх нас, крім одного, **весло було предметом культу**. Я пригадую такі дивовижні авантури, такі нестворенні вибрики, вигадані цими п'ятьма гульвісами, що сьогодні вони кожному здадуться неймовірними. Не живуть уже так на тій самій Сені: згинув у сучасних душах той шалений запал, що заохочував нас.

Ми вп'ятох мали лише одного придбаного з великими труднощами човна, і ми реготалися в ньому так, як уже більше ніколи не сміятимемося. Це був величезний ялик, трохи важкуватий, але стійкий, просторий та укладистий. Я не збираюся змальовувати вам своїх товаришів. Серед них один був маленький, дуже каверзний, прозваний Синцем; був кремезний, дикунської подоби, сіроокий, чорночубий, на прізвисько Томагавк; був дотепний ледар Ток, єдиний, хто ніколи не брався за весла, ніби з остраху, що перекине човна; був стрункий, елегантний, випещений молодик, прозваний Однооком, на честь популярного годі роману Кладеля * та ще за те, що він носив монокль; був, нарешті, я сам — мене охрестили Жозефом Сливою. Жили ми в цілковитій згоді і шкодували тільки за одним — ми не мали стерничої. В човні жінка неодмінно потрібна. Неодмінно, бо вона держить у піднесенні розум і серце, вона запалює, вона бавить, вона розважає, вона підперчує, ще й прикрашає човна своєю парасолькою, червоною плямою, що мовби пливе над зеленими берегами. Проте нашу єдину своєрідну п'ятірку не задовольнила б звичайна панночка. Нам бракувало чогось несподіваного, сміховинного, на все здатного, майже нествореного врешті. Ми перебрали багатьох панночок, вони сиділи біля стерна, та не стернували, були нікчемними веслярками, що повсякчас воліли пити легеньке п'янке вино, ніж захоплюватися водою, що струмує й несе на собі ялики. Ми їх ви-

пробовували одну неділю, а потім з огидою давали їм відкоша.

Аж ось однієї суботи Одноокий приводить до нас тендітне створіння, щось жваве, стрибке, гомінливе й повне грайливості, тої грайливості, що править замість розуму хлопчикам та дівчаткам, котрі розцвіли на паризькому брукові. Вона була милолиця, та не красуня, якийсь нятяк на жінку, що в ньому є всього потроху, ніби який силует, що його двома-трьома штрихами креслить художник після обіду в кав'ярні на обрусі, між чаркою горілки та цигаркою. Іноді такі істоти зроджує й натура.

Першого вечора вона нас здивувала, розважила, та ми лишилися без певної думки, оскільки вона видалася несподіваною. Потрапивши у це, здатне на всі шаленства чоловіче кишло, вона вмить стала господинею становища, а наступного ж дня всі ми їй скорилися.

До того вона була ще й причинною, бо народилася з шклянкою полинівки в шлункові — її мати, мабуть, випила перед пологами — і далі їй так і не пощастило протверезитися, бо мамка її, розповідала вона, для підсилення, хияляла частенько тафії. Пляшки, вишикувані лавою на прилавку, вона інакше не називала, як «своєю святою родиною».

Не знаю, хто з нас охрестив її Мушкою, не знаю, чому дали їй це ім'я, але воно до неї пристало, та так і залишилося. І наш ялик, прозваний *Листком навиворіт*, катав щотижня на Сені, від Аньєра до Мезон-Лафіта, п'ятеро веселих та здорових хлопців під орудою жвавого та шаленого створіння з яскравою паперовою парасолькою, вона мала нас за своїх рабів, зобов'язаних возити її по воді, а ми її дуже кохали.

Всі ми її дуже кохали з багатьох причин напочатку, а далі тільки за одне: вона була на кермі нашого човна мовби маленьким лепетливим млинком і без упину стрекотала на вітрі, що пробігав водою. Вона не перестаючи торохтіла, з безугавним джуркотінням, мов той вітрячок; вона недбайливо висловлювала речі надмір несподівані, кумедні та дивацькі. Розум її, здавалося, складався з якихось незв'язаних частин і нагадував строкату хустку з сили-силенної розмаїтих клаптиків, не зшитих, а лише сфастригованих; у ньому поєднувалась і фантазія чарівної казки, і галльський дотеп, і безсоромність, і розпуста,

і несподіваність, і комізм, і вітру було в неї в голові більше, і враження змінювались швидше, ніж при польоті на повітряній кулі.

Її ставили всілякі питання, щоб викликати зовсім несподівані відповіді. Найчастіше її піддрочували запитанням:

— Чому тебе прозвали Мушкою?

Вона знаходила такі неймовірні пояснення, що ми зовсім сміху кидали весла.

Вона подобалася нам і як жінка; якимось Ток, що ніколи не веслував та цілісінькими днями сидів поруч із нею на стерничій лаві, відповів на звичайне запитання: «Чому тебе прозвали Мушкою?»:

— Бо вона маленька шпанська мушка!

Саме так, дзизкуча й підгониста шпанська мушка; не класична — отруйна шпанська мушка, блискуча, з покращеною спинкою, а маленька шпанська мушка, з рудими крилами, що так дивно почала бентежити увесь екіпаж *Листка навиворіт*.

Скільки ж то недоладних жартів було на цьому листкові, де сіла оця Мушка!

Одноокий, з часу появи Мушки в човні, зайняв серед нас привілейоване, вище становище, роль статечного одруженого чоловіка серед чотирьох безженців. Іноді він драгував нас, зловживаючи своїми привілеями, він обіймав Мушку при нас, садовив її по обіді собі на коліна і дозволяв собі багато-багато інших образливих та уразливих вільностей.

В спочивальні вони одгородилися від нас завісою.

Але швидко я спостеріг, що я і мої товариші почали міркувати про одне й те саме: «Чому ж це, на підставі якого виняткового закону і за яким неприйнятним принципом Мушка, що ніби була вільна від усяких забобонів, повинна зберігати вірність своєму коханцеві, коли й жінки вищого світу зраджують своїх чоловіків?»

Наші міркування були слушні. Ми швидко в цьому переконалися. Ми мали лише швидше братися до діла, щоб не жалкувати за страченим часом. Мушка почала зраджувати Одноокого з усіма матросами *Листка навиворіт*.

Зраджувала без вагання, без опору, за першим проханням кожного з нас.

Боже, які обурені будуть цнотливі люди! А чому? Яка з модних кокоток не має десятка коханців, та який із цих

коханців остільки дурний, щоб цього не знати? Хіба ж не стало за моду проводити вечір у славетної кокотки, як проводять вечір в Опері, Комеді Франсез* чи в Одеоні, відтоді як там подають напівкласиків? Люди об'єднуються до десяти чоловік, щоб утримати одну куртизанку, яка ледве розподіляє свій час, як об'єднуються по десять чоловік, щоб придбати скакового коня, на якому їздить лише жокей,— цей справжній обранець серця.

З делікатності, від суботнього вечора до ранку в понеділок Мушку віддавано Одноокому. Дні плавби належали йому. Ми обманювали його тільки серед тижня, в Парижі, далеко від Сени, що для нас, веслярів, майже зовсім не було обманом.

Становище було ще втішніше, що всі четверо крадії пестоців Мушки добре знали про таке паювання, розмовляли про нього між собою та навіть із нею прозорими натяками, що її дуже смішили. Тільки один, здавалося, Одноокий нічого не знав; і таке особливе становище зроджувало між ним і нами якусь вимушеність, ніби ставило його якось осторонь, відокремлювало, зводило якусь перешкоду, що порушувала нашу колишню щирість і довірливість. Виходило, що він грав між нами важку й трохи смішну роль,— роль ошуканого коханця, майже чоловіка.

Але він був надто розумний та підступно-хитрий, і ми, з якимсь хвилюванням, запитували себе, чи ж не знає він часом про все?

І він дав нам це зрозуміти дуже для нас уразливо. Ми пливли до Бужівалю снідати і гребли з усієї сили, коли Ток — він мав цього ранку переможний вигляд вдоволеного чоловіка,— сидючи поруч із дівчиною, притулявся до неї, на наш погляд, надто вже розв'язно,— зупинив веслярів вигуком: «Стоп!»

Вісім весел вихопилося з води.

Тоді, звертаючись до своєї сусідки, він запитав:

— Чому тебе прозвали Мушкою?

Вона не встигла відповісти, як Одноокий, що сидів дотеперу, сухо мовив:

— Бо вона сідає на всіляке стерво!

Спершу залягло мовчання, ніяковість, потім нас узяла охота до сміху. Навіть Мушка сторопіла.

Тоді Ток скомандував:

— Гайда вперед!

І човен пішов далі.

Інцидент вичерпано, все заспокоїлося.

Ця невеличка пригода нічого не змінила в наших звичаях. Вона відновила лише сердечність між нами та Однооким. Він знов став почесним власником Мушки з суботнього вечора до понеділкового ранку; його старшинство між нами остаточно з'ясувалося цим визнанням, а з другого боку й остаточно закінчило еру запитань про значення прізвиська Мушка. Ми ж задовольнялись другою роллю вдячних та послужливих друзів, скромно користаючись буденними днями і не заводячи між собою жодних суперечок.

Місяців з три все йшло гаразд. Аж раптом Мушка почала поводитися з нами якось чудно. Вона перестала веселитися, зробилася нервова, стурбована, майже дразлива. Ми безупинно запитували її:

— Що тобі?

Вона відповідала:

— Нічого. Дайте мені спокій!

Увечері однієї суботи Одноокий з'ясував нам усе. Ми сиділи за столом в маленькій їдальні, де примостив нас у своїй корчомці її господар Барбішон; скінчили суп та чекали на печеню, коли наш друг, з вигляду надто стурбований, взяв спочатку Мушку за руку і тоді почав:

— Любі мої друзі,— сказав він,— я маю для вас дуже важливе повідомлення, що, либонь, викличе довгі суперечки. Проте між потравами ми матимемо час побалакати. Наша бідолашна Мушка розповіла мені гірку новину й одночасно доручила переказати її й вам. Вона вагітна. Я додам ще пару слів: зараз не час покидати її, а розшукувати батька — заборонено*.

Першої хвилини ми остовпіли, немов вражені лихою пригодою, та дивилися один на одного, охочі обвинуватити будь-кого. Але ж кого? В цю мить як ніколи, відчув я підступність цього жорстокого фарсу природи, що ніколи не дозволяє чоловікові бути певним, чи саме він батько своєї дитини.

Потім свідомість спільної провини породила ніби заспокоєння і підбадьорила нас.

Завжди мовчазний Томагавк сформулював початок цього з'ясування такими словами:

— Слово честі, тим краще, в єднанні сила!

Кухарчук подав пічкури. Та ми не накинулися на них, як звичайно, бо все ж були ще збентежені.

Заговорив Одноокий:

— При цій нагоді вона делікатненько мені призналася в усьому. Друзі мої, всі ми однаково винні. Подаймо ж одне одному руки та визнаймо дитину нашою.

Вирок було прийнято в одну душу. Ми простягли руки над тарелем із смаженою рибою й заприсяглися:

— Визнаємо її!

І Мушка, одразу ж підбадьорена, позбавлена жахливого тягара непевності, що цілісінський місяць виснажував бідолашну та знесилену жертву кохання, гукнула:

— О мої друзі! Мої друзі! У вас шляхетні душі... шляхетні душі... Дякую вам!

І вперше вона заплакала перед нами.

Відтоді в нашому човні говорилося про дитину, як ніби вона вже народилася, і кожний з нас, з перебільшеним піклуванням співучасника, стежив за повільним та поступовим округленням стану нашої стерничої.

Ми піднімали весла й питали:

— Мушко!

Вона відгукувалася:

— Тут.

— Хлопчик чи дівчинка?

— Хлопчик.

— Ким же він у тебе буде?

Тут вона давала своїй уяві найфантастичніший простір. Велися безкраї оповідання, вискіпувалися дивовижні вигадки, починаючи від народження дитини, аж до остаточного її тріумфу. Він був усім у наївних, пристрасних і ніжних мріях цього надзвичайного маленького створіння, що тепер цнотливо жило серед нас п'ятьох і звало нас своїми п'ятьма татусями. Вона марила й бачила його то моряком, що відкриває нову країну, куди більшу за Америку; то генералом, що вертає Франції Ельзас і Лотарінгію; то імператором, засновником династії відважних та мудрих державців, які дадуть нашій батьківщині сталий добробут; то вченим, що спочатку винаходить секрет виробництва золота, а потім і секрет вічного життя; то повітроплавцем, що винайшов спосіб підніматися до зір і влаштовує для люду грандіозні прогулянки серед безкрайого неба,— одне слово, він мав здійснити всі найнесподіваніші та найблискучіші мрії.

Боже, якою ж милою та втішною була вона, ця бідна крихітка, аж до кінця літа!

Її мрії розбито двадцятого вересня. Ми верталися з сніданку в Мезон-Лафіті і вже пливли повз Сен-Жермен, коли їй захотілося пити, і вона попросила нас причалити в Пеке.

На той час вона вже обважніла, і це їй дуже заважало. Їй не можна було вже пустувати, як колись, ані стрибати за звичкою з човна на берег. Вона все ж, незважаючи на наше лементування й зусилля перешкодити, намагалася це робити, і аби ми не встигали її підхоплювати, вона б уже разів з двадцять упала.

Цього разу вона нерозважливо вискочила з човна ще до зупинки — це був один із тих вибриків, що від них часом гинуть хворі або стомлені спортсмени.

Саме в ту мить, як ми мали приставати і коли ніхто не міг ні передбачити, ні попередити її руху, вона зненацька підхопилася і кинулась уперед, щоб вистрибнути на набережню.

Занадто квола, вона лише кінчиком ноги трапила на край бруку, спорснула, торохнулася всім животом об гострий кам'яний ріг, закричала не своїм голосом і зникла під водою.

Вмить ми всі п'ятеро кинулись у річку й витягли бідне, знесилене, бліде як смерть створіння, що терпіло вже люті болі. Довелося занести її до найближчого шинку, куди й покликано лікаря.

Болі тривали десять годин, і вона терпіла пекельні муки з героїчною мужністю. Пригнічені горем, стояли ми навколо неї, тремтячи від жалю й страху.

Вона народила мертву дитину, і ще кілька днів ми дуже хвилювалися за її життя.

Нарешті, одного ранку лікар сказав нам:

— Гадаю, її врятовано. Чи ж не з криці ця дівчина?

Всі гуртом, з радісним серцем, вступили ми до її кімнати.

Від імені нас усіх заговорив Одноокий:

— Небезпека минула, Мушко, ми страшенно раді!

Тоді вона вдруге заплакала перед нами і, з очима повними сліз, пролепетала:

— Ох, коли б ви знали, коли б ви знали... яке горе... яке горе... Я ніколи не втішуся!

— Чого ж це, Мушко?

— Я його вбила, то ж я його вбила! О, я не хотіла! Яке горе!

Вона заридала. Ми оточили її, схвильовані, не знаючи, що їй сказати.

Вона запитала:

— А ви його бачили?

Ми в один голос відказали:

— Бачили.

— Це був хлопчик, правда?

— Хлопчик.

— Гарний, правда?

Ми довго вагалися.

Нарешті Синець, найбезсоромніший з нас, наважився запевнити:

— Дуже гарний!

Він зробив помилку, вона почала стогнати, майже вити з розпачу.

Тоді Одноокий, що, може, кохав її більше, ніж будь-хто з нас, знайшов геніальну потіху і, цілуючи її в затьмарені від сліз очі, сказав:

— Заспокойся, Мушко, ми подбаємо про другого!

До неї раптом повернувся властивий їй гумор; і напівпереконано, напівнасмішкувато, ще заплакана, з стиснутим від жалю серцем, вона поглянула на всіх нас і запитала:

— Чи ж справді?

І ми дружно відповіли:

— Таж справді!

ПОТОПЕЛЬНИК

I

Кожен у Фекані знав, яке було життя в тітки Патен. Так, не жила вона щасливо зі своїм чоловіком. Молотив її покійник за живоття, як той хліб на току.

Мав він власну рибальську барку. Взяв дівчину за себе, бо хоч і бідна була, але гарненька.

Патен, добрий матрос, але людина брутальна, вчащав до старого Обана, до шинку, де в звичайні дні випивав чотири чи п'ять чарок тієї, а як, бувало, пощастить йому на морі, то і всіх вісім, десять або й більше,— скільки душа приймає, казав.

Трунки гостям подавала Обанова дочка, чорнява, гожа дівчина. Через її вроду багато людей заходило до шинку, поговорів жодних, одначе, про неї не було.

Патен, скоро ввіходив у шинок, задовольнявся тим, що дивився на неї, чемно, лагідно забалакував з нею, як чесний хлопець. Як випивав першу чарку, дівчина вже здавалася йому далеко кращою; за другою примружував одно око, за третьою казав: «Коли б ви захотіли, панно Дезіре...», ніколи не кінчаючи фрази; за четвертою пробував її придержати за спідницю, щоб поцілувати, а як доходив до десятої, то далі підносив йому вже сам дядько Обан.

Старий, на всякі штуки здатний шинкар, посилав Дезіре вештатись поміж столами, щоб тим заохочувати людей більше пити, і Дезіре, не була б то Обанова дочка, віяла спідницями поміж п'яничками, жартувала, всміхалася, накидала хитрим оком.

Раз у раз випиваючи по чарці, Патен так звик до Дезіре, що думав про неї навіть тоді, коли закидав невід серед широкого моря бурхливої чи тихої ночі, при місяці й серед темряви. Думав, стоячи на кормі з стерном у руках, коли чотири його товариші дрімали, спершися на руку. Стояла завжди у нього перед очима, всміхалася, поводила плечем, наливаючи жовтий трунок.

«От! Чи добре так буде?» — питала вона, відходячи.

Через те що завжди бачив її перед собою, думав про неї, так йому зажадалося взяти її за себе, що не міг далі видержати, — пішов питати слова.

Він був багатий, мав власного човна, рибальську снасть та хату під берегом, на Ретеню, а в дядька Обана не було нічого. Прийняли його з радістю. Весілля відбули похапцем. Поспішали як Обани, так і Патен, хоч і з різних мотивів.

Але за три дні після весілля Патен уже зовсім не розумів, як він міг подумати, що Дезіре не така, як інші жінки. Треба було справді бути дурнем, щоб зв'язатися з такою старчихою! Вона його, певне, причарувала, домішавши до горілки якогось паскудства!

І він лаявся цілу плавбу, трощив у зубах цибуха, заводився з командою. Голосно закликавши весь світ, якими тільки знав словами, решту свого гніву звертав на рибу та на омарів, що вибирав із сітки і, кидаючи здобич у кошіль, за кожним разом обкладав її прокльонами й неподобними словами.

А як вертався додому, коли міг дістати до жінки, Обанової дочки, словом і рукою, заходився зараз коло неї, як коло останньої. Вона, звикла до батькової лайки, слухала покірливо, а його ще більше дратувала та покірливість. І одного вечора він побив її. З того часу почалося у них справжнє пекло.

Десять літ на Ретеню тільки було й мови про те, як катує жінку Патен, знущається з неї при всякій нагоді. Лаявся він справді надзвичайно майстерно, такі добирав слова, так кричав, як ніхто в Фекані. Тільки човен його з'являвся коло входу до пристані, повертаючися з риби, всі починали чекати на першу лайку, що, мов град, посиплеться з човна на берег, скоро Патен помітить білого жінчиного чепця.

В бурю, стоячи в човні, не спускав очей з вітрил та з носка. І, хоч як трудно було ввійти у вузький прохід, хоч які були хвилі, що, рвучи з самого дна, здіймались, як гора, билися в тісній протоці, намагався разом з тим, серед піни та бризок поміж жіноцтвом, яке чекало на рибалок, добачити свою старчиху, дядькову Обанову дочку!

І, ледве її помітить, починав так голосно клясти, пере-крикуючи гуркіт хвилі, ревіння вітру, що всі сміялися, хоч звичайно жалкували за нею. А коли човен підходив до пристані, вибираючи рибу, разом з тим мав за

звичай, як він казав, вивантажувати свої запаси гречності, і всі вітрогони та ледарі з порту сходилися його послухати.

То мов постріли гарматні виривалися у нього з уст, короткі, жахливі, то мов грім гримів, одкликаючись десь хвилини із п'ять таким ураганом поганих слів, що, здавалося, в легенях у Патена знайшли собі притулок усі бурі царя небесного.

А як сходив з човна і ставав просто неї серед цікавих глядачів та перекунок, викидав знову цілий стос прокльонів та лайки, і так проводив її аж додому, — вона попереду, а він позаду, вона плачучи, а він репетуючи.

Тоді, сам на сам, бив її за найменшу провину. Аби до чого причепившись, зводив на неї руку, а раз почавши бити, не зупинявся. Бив і кричав їй в обличчя про причини своєї зненависті. За кожним поличником, за кожним стусаном приказував:

— А, старчиха! А, задрипанка! А, голодна смерть! Гарну я утяв тоді штуку, як затруївся отим запридухом у твого батька-шахрая!

Бідна жінка перебувала тепер у безнастанному страху; трусилися без упину душа її й тіло; чекала з переляком нових образ та бійки.

Так тяглося десять років. Стала така цолохлива, що блідла, як хто до неї звертався; ні про що вже більше не думала, тільки про бійку, що загрожувала їй; і з того побою зробилася худіша, жовтіша, сухіша за копчену рибу.

II

Однієї ночі, коли чоловік був на морі, вона раптом пробудилася. Щось вило, як хижий звір, — то налетів вітер, мов пес, що зірвався з прив'язу. Занепокоївшись, сіла на ліжку, але все стихло, і вона знову лягла. Та майже зразу після того в комині так заревло, що весь дім затрусився. Гук доходив, здавалося, до неба, ніби череда скаженої худоби мчала в просторіні з хропінням та риком.

Тоді вона схопилася й побігла до пристані. Збігалися звідусіль інші жінки з ліхтарями. Поспішали чоловіки, і всі дивилися на білу піну, що серед темряви ясніла на морі поверх високих хвиль.

Буря тривала п'ятнадцять годин. Одинадцять рибалок не вернулося додому, а між ними й Патен.

Десь коло Дьєппа знайшли уламки «Молодої Амелії», Патенового човна, а коло Сен-Валері трупи його челядинців, але його самого так і не знайшли. Човен був неначе перетятий надвоє і через те Патенова жінка довгий час з острахом чекала, чи не повернеться Патен; бо, думала собі, могло статися, що вони зіткнулися з іншим яким судном, і, може, те судно, наскочивши на них, врятувало Патена, одного тільки Патена, й завезло десь далеко.

Потроху звикла до думки, що вона вдова, але кожного разу трусилася, коли сусідка, який жебрак чи мандрівний перекушник зненацька заходили до неї.

Трохи не чотири роки минуло з того часу, як зник її чоловік. Отож одного разу, вже з півдня звернуло, йшла вона Єврейською вулицею й зупинилася перед домом, де мешкав один старий капітан. Капітан той недавно помер, і тепер продавали його майно.

Тоді якраз продавався папуга, зелений, з синьою головою, що незадоволено, неспокійним оком поглядав на натовп.

— Чотири франки! — крикнув той, що продавав. — Птах говорить, як адвокат! Чотири франки!

Сусідка штовхнула під бік тітку Патен.

— Купіть собі! Ви тепер багаті, — промовила. — Буде вам розвага. Цей птах вартий більш, як тридцять франків. Перепродаєте завше за двадцять — двадцять п'ять.

— Чотири франки, добродійство, чотири франки! — кричав чоловік. — Співає вечерню, може виголосити проповідь, як пан кюре. Диво, не птиця... чудо!

Тітка Патен докинула п'ятдесят сантимів, і їй дали до рук маленьку клітку, а в ній птицю з закам'юваним носом.

Понесла її додому.

Посадила папугу в себе і, коли прочинила дротяні двері, щоб дати йому води, папуга так дзьобнув її в палець, що пробив шкіру, аж кров пішла.

— Ай! Яке сердите! — скрикнула.

Дала, одначе, папузі сім'я й кукурудзи і одійшла від клітки. Папуга почав розгладжувати шір'я, скося поглядаючи понуро на нову домівку та на нову господиню.

На другий день, тільки почало розвиднятись, як тітка Патен дуже виразно почула голос, потужний, гучний, розкотистий Патенів голос!

— Чи встанеш ти, стерво!

Вона так перелякалася, що з головою сховалась під ковдру, бо кожного ранку, бувало, покійник, розкривши тільки очі, ревів у неї над ухом ці чотири так добре знані слова.

Трясучись, скоцюрбившись утрое, підставляючи спину, так і ждала, що той її почне товкти, мурмотіла, сховавши лице в подушку.

«Господи владико, ось і він! Господи владико, ось і він! Вернувся, господи милостивий!»

Хвилини спливали. В кімнаті було тихо. Тоді вона, дрижачи, виткнула голову з-під ковдри, певна того, що він тут, чатує над нею з кулаками.

Не побачила нічого. Тільки сонячне проміння пробивалося в кімнату крізь шибки.

«Заховався, напевне», — промайнула в неї думка.

Чекала довго, а потім, заспокоївшись трохи, подумала:

«Мабуть, мені приснилося, коли він не з'являється».

Заплющила очі, втихомирившись трохи, аж тут коло самої неї громом загримів розлютований втоплеників голос:

— Сто чортів! Сто чортів! Сто чортів! Чи встанеш ти, сте..!

Скочила разом з ліжка. Звела її слухняність, пасивна слухняність замордованої бійкою жінки, що й тепер, через чотири роки, пам'ятає, пам'ятатиме довіку й скорятиметься довіку перед тим голосом!

— Ось я, Патене! Чого ти хочеш?— промовила.

Але Патен не одказав.

Тоді, стративши голову, поглянула довкола. Шукала скрізь у шафах, у коминку, під ліжком, і нічого не знаходила. Впала нарешті на стілець, нежива з переляку. Переконалась, що то Патенова душа, не інакше, була тут, коло неї, прибула, щоб мучити її.

Раптом згадала про горище, куди можна було вилізти знадвору, по драбині. Він, певне, там! Заховався, щоб заскочити її зненацька. Десь, мабуть, дикуни держали його в себе, і він не міг до цього часу вирватись. А тепер вернувся, лютіший, ніж будь-коли. Помітила це добре по гучному його голосу! І, піднявши голову вгору, до стелі, запитала:

— Ти на горищі, Патене?

Патен не одказував.

Вийшла надвір. Серце з страшеного переляку колотилося в грудях. Вилізла, проте, по драбині, прочинила

віконце, заглянула — не побачила нічого. Зайшла на горіще, шукала, шукала — і теж нікого не знайшла.

Сівши на сніпок соломи, почала плакати. Аж крізь ридання почула раптом під собою, в своїй кімнаті, Патенів голос, і задубіла з божевільного, надзвичайного жаху. Він щось розказував. Був навіть неначе не такий сердитий, спокійніший.

— Паскудна погода! — казав. — Великий вітер! Паскудна погода! Я не снідав, сто чортів!

Вона крикнула крізь стелю:

— Ось я Патене! Зараз зварю тобі супу. Не гнівайся, я зараз!

І бігом збігла з горища.

В кімнаті не було нікого.

Замалим не впала, неначе смерть приторкнулася до неї. Хотіла вже бігти до сусідів, щоб дали допоміч, коли почула над самим ухом:

— Я не снідав, сто чортів!

Папуга дивився на неї з клітки круглими, понурими, сердитими очима.

Тітка Патен нестямно поглянула на нього й промимрила:

— А, це ти!

Тоді папуга, киваючи головою:

— Зажди, зажди, зажди! Я навчу тебе, як ледаря корчити!

Що тільки зробилося з тіткою Патен! Відчувала, розуміла, що це він, покійний, не інакше, вернувся, перекинувшись у пташку, щоб знову знущатися з неї; клястиме, як колись, щодня, кусатиме, гвалтуватиме, щоб збігалися, сміялися сусіди. Кинулася до клітки, відчинила дверці, вхопила папугу. Той, боронячись, рвав на ній шкіру дзьобом та кігтями. Тітка Патен, держачи його міцно обома руками, впала на землю, качалася по папузі як несамовита, роздушила, зробила з нього мотлох, маленьку зелену грудочку, що, лежачи у неї на руках, не рухалася вже, не балакала більше. Тоді, завинувши її в ганчірку, як у саван, метнулася з хати, боса, в одній сорочці, прибігла до набережжя, об яке билися невисокі хвилі, і випустила з рук у воду маленьку мертву істоту, що скидалася тепер на віхоть трави. Після того вернулася додому, впала на коліна перед порожньою кліткою і, ще не можучи прийти до пам'яті, ридала, молилася, благала господа змилюватись над нею, немов гріх тяжкий учинивши.

СПРОБА

1

Гарне подружжя Бонделі, гарне, хоч дещо войовниче. Сварилися часто не знати чого, сварилися й знову мирились.

Покупцювавши, наскладавши досить, щоб прожити відповідно до простих своїх звичок, Бондель залишив справи, найняв домок у Сен-Жермені й оселився там з дружиною.

Чоловік він був тихий; розум мав сталий, але неперворотний. Мав освіту, читав поважні газети, шанував, проте, французьку дотепність. Розсудливий, логічний, з тим практичним, здоровим розумом, що складає головну ознаку французької промислової буржуазії, він думав мало, але певно й наважувався зробити висновок, тільки поміркуювавши, здавшись на своє непохибне природне почуття.

Був середнього зросту, сивуватий, з гожим обличчям.

Дружина його, окрім багатьох поважних рис свого характеру, мала й деякі вади. Палахка, правдивої вдачі, що межувала з нечемністю, необорно вперта, вона завше важким духом дихала на людей. Гарна колись, але тепер занадто повна, червона на виду, все-таки вважалася на околицях Сен-Жермена за красуню. Здоров'ям аж пашіла, з лиця тільки була непривітна.

Суперечка майже завжди починалася за сніданком. Заведуться за яку дрібницю — і до вечора, а часто ще й другого дня сердяться одне на одного. Живучи нескладним, обмеженим життям, вони надавали ваги найменшим випадкам, і кожна розмова призводила до суперечки. Не так було колись, як були в них справи, що цікавили їх, про які вони обоє дбали, які сполучали їхні серця, обвинувивши їх ніби сіткою, злучивши їх спільністю дружніх інтересів.

Але в Сен-Жермені бувало у них менше людей. Треба було наново заводити знайомства, створити собі серед

чужих людей нове життя, не маючи вже жодного діла в руках. Таке одноманітне життя потроху починало їх дратувати. А щастя, спокійне, жадане, що мало прийти разом з достатком, не приходило.

Якось ранком, у червні, сідаючи за стіл, Бондель запитав:

— Чи ти знайома з тим подружжям, що живе в маленькому червоному домку, кінець вулиці Берсо?

Пані Бондель, певне, не на ту ногу встала.

Вона одказала:

— Знайома й не знайома. Я з ними знайома, але не стою за тим, щоб знатися з ними.

— Чому так? Вони, здається, люди приязні.

— Бо...

— Я зустрівся з чоловіком сьогодні рано, і ми з ним двічі пройшли по майдану.

Почуваючи, що в повітрі пахне небезпекою, Бондель докинув:

— Це він сам до мене припитався, перший зо мною забалакав.

Жінка незадоволено поглянула на нього:

— Ти б краще зробив, аби уникав його.

— Та з якої речі?

— Бо про них люди говорять...

— Що говорять?

— Що говорять! Боже мій! Говорять, як то часто буває.

Пан Бондель зробив помилку, бо говорив трохи запально:

— Люба моя, ти знаєш, я страх не люблю поговорів. Досить, щоб про когось заговорили, як я вже починаю йому співчувати. Щодо цих людей, то вони здаються мені дуже порядними.

Вона запитала гнівно:

— Може, й жінка теж?

— Та господи! І жінка, хоч я її мало що й бачив.

Почалася суперечка, помалу розростаючись. Затялися на одному, за браком іншої теми.

Пані Бондель уперлася й не казала, які саме поговори йдуть про їхніх сусідів. Натякала на огидні речі, а пояснити не хотіла. Бондель здвигав плечима, глузував, дратуючи жінку.

— То, слухай, той добродій має роги, от що! — крикнула жінка нарешті.

Чоловік одповів байдужим голосом:

— Я не розумію, як це може заплямити людину:

Вона зчудувалась:

— Як? Ти не розумієш? Не розумієш?.. Вона, правда, занадто здорова... Ти не бачиш? Та це ж осудовисько. Оті роги його навів заплямували!

Він одказав:

— Отже, ні! Хіба може чоловіка зганьбити те, що його обманили, зрадили, обікрали? А! Ні в яким разі! Про жінку таке можна сказати, я згоден, але не про чоловіка.

Вона розлютувалась:

— Як про нього, так і про неї! Вони заплямовані, це стидовище на весь мир!

Бондель запитав дуже спокійно:

— Передусім, чи ще тому правда? Хто може про це запевняти, не зловивши на гарячому вчинку?

Пані Бондель аж підскачила на місці:

— Як? Хто може запевняти? Весь світ! Весь світ! Воно помітно, як око в лобі, така річ! Весь світ про це знає, весь світ про це говорить. Це вже напевне. Всі про це знають, як про календарне свято.

Він кепкував:

— Довго теж думали люди, що сонце ходить круг землі, безліч було не менше відомих усім речей, а потім виявилось, що то зовсім не так. Він ревно кохає свою жінку, говорить про неї з чулістю, з пошаною... Неправда тому!

Вона пролебеділа, тупочучи ногами:

— Що він там знає! Отой дурень пришелепуватий, таврований!

Бондель не сердився.

Він міркував:

— Вибачай. Той добродій не дурний. Він, мені здається, сильно розумний і хитрий дуже. І ти ніколи не переконаєш мене, що розсудлива людина могла б не помітити такої речі в своїм домі, коли сусіди, хоч там не живуть, знають про кожну подробицю цього перелюбства; бо вони ж, певне, знають про всі подробиці?

На пані Бондель напав сміх, що дратував її чоловіка:

— А-ха-ха-ха! Всі однакові, всі, всі! Хіба знайдеться хоч один на цілому світі, що догадається сам, коли його не ткнуть носом!

Сварка збочилася на інший шлях. Пані Бондель почала розводитися докладно про засліплення обдурених чолові-

ків. Він не погоджувався, а вона наполягала з такою погордою, так упевнено, що він нарешті розсердився.

Виникла гаряча суперечка. Вона стояла за жінок, а він за чоловіків.

У нього вистачило самовпевненості, щоб сказати:

— Отже, я тобі побожуся, що коли б мене так обдурили, я б помітив, зразу б помітив. У тебе враз би пройшла до того охота; я так би коло тебе заходився, що треба було б не одного лікаря, поки ти станеш на ноги.

Вона спаленіла, гнівна, кинула йому просто в лице:

— Ти? Ти? Та ти такий самий дурень, як і інші! Чуєш?

Він знову потвердив:

— Богом божуся, що ні.

Вона так нахабно зареготала, що в нього забилося серце, мороз пройшов поза шкірою.

Промовив утретє:

— Я помітив би.

Вона підвелась, усе ще регочучи.

— Ні, це вже занадто! — відказала.

І вийшла, грюкнувши дверима.

II

Бондель залишився сам. Почував себе дуже непевно. Той нахабний, огидний сміх вразив його, як отрутне мушине жало. Вкусить така муха, зразу нічого й не помітиш, але незабаром починає пекти так, що не можна знести.

Він вийшов з дому. Ходив замислений. Через його самотнє нове життя на нього находили смутні, безрадісні думки.

Раптом побачив перед собою сусіда, що з ним зустрівся був уранці. Вони поручкалися й почали розмовляти. Побалакавши про се, про те, звернули на жінок. Хотіли, видно, обидва звіритися, розказати один одному про щось невиразне, неокреслене, болюче, про властивості тієї, поєднаної з ними, істоти — жінки.

Сусід казав:

— Можна б подумати, що вони часом особливо вороже ставляться до чоловіків тільки через те, що то їхні чоловіки. От я. Я люблю свою дружину. Дуже люблю, шаную, поважаю. То що ж! Буває, що вона, як видно,

більше звиряється, більше здається на приятеля, ніж на мене.

Бондель зараз подумав: «Так і є! Правду жінка казала!»

Розпрощавшись з сусідом, він знову почав думати. Думки в його голові плуталися, суперечили одна одній. Щось у серці немов кипіло, муки завдавало. А в вухах стояв отой нахабний, отой роздратований сміх, неначе промовляв до нього: «І ти, дурню, такий самий, як інші». Запевне, то було тільки хизування, те необережне жіноче хизування, коли жінка зважується на все, всього пускається, аби тільки вразити в серце, принизити людину, на яку вона має злість...

Отже, того бідака, певне, теж зрадила жінка, як зраджують жінки багатьох інших. Він казав смутно: «Буває, що вона, як видно, більше звиряється, більше здається на приятеля, ніж на мене». Он як чоловік — сліпа, сентиментальна істота, що закон взиває чоловіком, — формулює свої спостереження щодо особливої уваги, яку звертає його жінка на іншого чоловіка!

Це і все. Він більше нічого не побачив. Він такий, як і інші... як інші!..

Тут Бондель засміявся чудним сміхом так, як тоді жінка до нього: «І ти такий... і ти такий...»

Які вони божевільні, які необережні, оці істоти, що можуть дати привід до таких підозрінь, аби повеличатись!

Він пригадував собі спільне життя, вишукував у довгих відносинах, чи не звирялась часом вона коли, чи не здавалася на кого більше, ніж на нього. Він ні на кого не грішив, такий був спокійний за неї, впевнений у ній.

Однаке мала вона приятеля, близького приятеля, що протягом року приблизно приходив до них обідати тричі на тиждень. Добрий, чесний Танкре. Бондель любив його, як брата, бачився й тепер з ним потайки, з того часу, як вони посердилися, жінка та отой любий хлопець, невідомо за що.

Зупинився, замислившись. Неспокійним оком поглядав у минуле. Тут повстало в ньому обурення проти самого себе, проти натяків неймовірного, ревнивого, злого Я, того другого Я, що є в кожному з нас. Він картав себе, обвинувачував, лавав, а в той же час пригадував собі одвідини, вчинки того приятеля, якого жінка його так шанувала, а потім ні з сього ні з того вигнала з хати. Потім набігли на думку інші спомини, про те, як пані

Бондель, що через свою мстиву вдачу ніколи не забувала сутичок, рвала стосунки з іншими. І він щиро посміявся з самого себе, з тієї журби, що була вхопила його за серце. А згадавши про злосливу міну своєї дружини, коли він, бувало, скаже до неї ввечері, повернувшись додому: «Зустрів я того бідолагу Танкре; він розпитував про тебе», — зовсім заспокоївся.

Вона завше на те одказувала: «Коли побачиш того добродія, скажи йому, нехай він не сушить собі голови за мене». О, як роздратовано, як люто вимовляла вона ці слова! Як відчувалося в них, що вона не дарує, не подарує ніколи... Як міг він на неї подумати... бодай би хвилинку!.. Боже, яка глупота!

Одначе чого вона так розгнівалась? Вона ніколи не розказувала, з якої причини виникла суперечка, чого вона так узлилась на нього. Вона на нього не мала ока, дуже! Чи ж дуже?.. А може, хіба?.. Та ні... ніколи... І Бондель подумав, що він сам себе принижує, допускаючись такої думки.

Так, він принижував свою гідність, це правда, але не міг не думати про це. Питав себе а жахом, чи ця думка, раз запавши йому в голову, не запаує ним надовго, чи не оселився в ньому гробачок, що довго точитиме серце, мучитиме його. Він знав себе. Він думатиме й передумуватиме про свої сумніви, як колись у справах комерційних, дні й ночі розважатиме, то за «так», то за «ні», без кінця.

Починав уже хвилюватись, прискорював ходу, губив спокій. Несила змагатися з думкою. Її не взяти до рук, не вигнати, не забити.

І раптом виник у нього намір, зважений, такий зважений, що він зразу сам собі не вірив, чи виконає його.

Кожного разу, коли бачився з Танкре, той його розпитував про пані Бондель. А сам Бондель одказував: «Вона все ще трохи сердиться». Та й годі... Боже... Чи ж він справді чоловік такий, як слід!.. Може...

Треба сісти на потяг, поїхати до Парижа, піти до Танкре, привезти його з собою цього таки вечора, запевнивши його, що та тасмнича жінчина злість уже минулася. Так. Але як-то поставиться до цього пані Бондель?.. Яка буде сцена!.. лютування!.. скандал!.. Нехай, нехай... це буде помста за той сміх!

Не попередивши її, звівши їх раптом віч-на-віч, він зумів похопити на їхніх обличчях вираз, що скаже йому всю правду.

III

Рушив, як стій, до вокзалу, взяв квитка, сів у вагон. Коли відчув, що потяг рушив і несе його по схиліві Пек, йому стало неначе моторошно від своєї одваги. Щоб розігнати думки, не роздуматись та не вернутись самому, він намагався забути, зосередити увагу на чому іншому, а виконати свій намір рішуче, без надуми. Отже, почав поспівувати опереткові та кафешантанні пісеньки, і так аж до Парижа, аби себе запаморочити.

Як побачив тротуари, що мали завести його до тієї вулиці, де жив Танкре, відчув велику охоту зупинитись. Походив перед крамницями, роздивлявся на ціни, зацікавився новинами. Захотілося зайти випити пива, хоч ніколи не мав такої звички. А коли доходив до приятелевого помешкання, то тільки й думав, якби не застати його вдома.

Проте застав. Той був сам, читав щось. Дуже здивувався, схопився з місця, гукаючи:

— А, Бондель! Який я радий!

Бондель ні в сих ні в тих казав:

— Я, бачите, любий друже, маю в Парижі залагодити деякі справи. От і заскочив, щоб привітатися з вами.

— Дуже дякую, дуже дякую! Тим більше, що ви щось почали забувати про мене.

— Що тут казати! Мимохіть підлягаєш чужому впливові, а що моя жінка неначебто сердилась на вас...

— Туди до лиха!.. Неначебто... Добре неначебто, коли просто вигнала з хати!

— Яка ж тому причина? Я не знав ніколи за що.

— Е! так, нізащо... задарма... розгнівалась, бо я з нею не погоджувався.

— Але за що саме ви позмагалися?

— За одну особу. Ви, може, знаєте її на ймення, за пані Бутен, мою приятельку.

— Ото! Справді... Та, я думаю, вона вже пересердилась, бо сьогодні рано говорила зо мною про вас, дуже приязно говорила.

Танкре здригнувся; так вельми зчудувався, що кілька хвилин не знаходив мови. Нарешті сказав:

— Вона з вами говорила про мене... приязно...

— Авжеж.

— Ви цього певні?

— Туди к бісу! Не сон же мені снився!

— А потім що?

— А потім... Я їхав до Парижа й гадав, що зроблю вам приємність, коли про це розкажу.

— Та звичайпо, звичайно...

Бондель неначе завагався, а потім, помовчавши, додав:

— Мені навіть спала оригінальна... думка.

— Яка?

— Завезти вас до себе на обід.

Почувши таку пропозицію, Танкре, обережний зроду, занепокоївся.

— О... ви гадаєте... що це можливо?.. Чи не вийде з цього неприємності?

— Ні в яким разі, ні в яким разі!..

— Бо... знаєте... вона... тверда на натуру, пані Бондель.

— Та воно так, але запевняю вас, що вона вже пересердилась. Я навіть певен, що дуже зрадіє, побачивши вас так несподівано.

— Справді!

— Та напевне!

— Ну гаразд! Їдьмо, друже. Я страшенно радий. Бачите, та звада дуже мене турбувала.

І вони, побравшись попід руки, попростували до Сен-Жерменського вокзалу.

Подорож була мовчазна. Обидва, видно, думали якусь глибоку думу. Сидячи в вагоні насупроти себе, вони мовчки подивились один на одного: бачили кожен, що приятель зблід на виду.

Вийшовши з вагона, знову взялися попід руки, мов спільно стаючи проти небезпеки. Пройшовши кілька хвилин, опинились перед Бонделевим домом. Дихали важко.

Бондель, пропустивши наперед свого друга, ввійшов за ним у залу. Покликав служницю й запитав:

— Пані вдома?

— Вдома, пане.

— Попросіть її зараз же зійти сюди.

— Слухаю, пане.

Ждали, впавши на крісла, маючи тепер обидва одне бажання: втекти, якнайшвидше, поки прийде жінка високого зросту, така для них страшна.

Почули на сходах знайому, дужу ходу. Рука доторкнулася до клямки. Обидва слідкували очима, як повернеться мідна ручка. Двері розчинились навстіж. На дверях стояла пані Бондель, — роздивлялась, хто прийшов.

Поглянула, зчервоніла, здригнулася, ступила півкроку назад і стала непорушно, як жар червона, спершися руками на одвірки.

Танкре, блідий як смерть, немовби мав зомліти, підвівся, випустивши з рук шапку, що покотилася по паркеті.

Мурмотів:

— Мій боже... пані... це я... я гадав... я насмілився... мені так було тяжко...

Вона мовчала, а він знову:

— Чи ви мені... даруєте... хоч тепер?..

Тоді раптом, немов якась сила її підштовхнула, вона простувала до нього, простягаючи руки. І коли він узяв ті руки, стис їх у своїх, задержав, промовила стиха зрушеним, журливим, знесиленим голосом — такого голосу не чув від неї ніколи Бондель:

— О друже мій любий... Як мені радісно!

А Бондель, що стежив за ними, похолов увесь, неначе хто його скупав у холодній воді.

МАСКА

Увечері, в день півпосту *, в Елізе-Монмартр був костюмований бал. Натовп, ніби вода крізь підняту заставку, тиснувся вузьким, ясно освітленим коридором у залу до танців. Бучний заклик оркестру, гримлячи, як буря згуків, пробивався крізь стіни, крізь дахи, розходився скрізь по околиці, збуджував, перекидаючись через вулиці, залітаючи в будинки, аж у найдальші куточки, ту непереможну жадобу скакати, гратись, бавитися, що дримає в кожній людині-тварині.

Постійні відвідувачі цього місця сходились зі всього Парижа. Були тут люди всіх верств, ті, що полюбляють прості гучні забави, дещо нечемні, з присмаком розпусти. Були службовці, сутенери, дівчата, вичепурені в найрізніший спосіб, — від звичайного перкалю аж до найтоншого батисту, — заможні, старі, приоздоблені діамантами, та бідні шістнадцятки, сповнені вщерть бажанням попрактикувати, побути з чоловіками, витратити гроші. Добродії в чорних елегантних фраках, вганяючи за свіжим тілом, хоча вже й небезгрішним, але принадним, никали серед розгаряченого натовпу, вишукували, донюхувались ніби, тим часом як маскал, здавалося, найбільше ходилось про танці. Вже уславлені кадрили зібрали круг себе густе коло охочих подивитись на скоки. Жива огорожа, рухома маса чоловічих та жіночих тіл, що оточила чотирьох танцюристів, звивалася, як вуж, то наближаючись, то віддаляючись, услід за артистами, за їхніми вискоками. Дві жінки, що їхні стегна немов були зв'язані з тілом каучуковими ресорами, виробляли ногами дивовижні рухи. Кидали ними в повітря з такою силою, що здавалося, ноги от-от повідриваються й полетять попід хмари, або раптом, розширивши ноги так, ніби живіт у них був розтягтий до половини, пославши одну вперед, а другу назад, доторкалися тілом до землі, сильним, раптовим рухом, гидким, незвичайним.

Кавалери підскакували, пускали ноги вивертом, метушилися, махали руками, підіймали їх угору, як крила безпері. Хоч мали маски, проте можна було помітити, як вони важко дихали.

Один з танцюристів, що вийшов у найзнаменитішій кадрилі, заступаючи відсутнього славетного красуня Хлопця-Мрію, намагався не податись невтомному Телячому Хвостові, витівав такі вже надзвичайні вихиляси, що всі втішалися, сміялися з нього.

Був він худий, у накрохмаленій сорочці і мав гарну лаковану маску на обличчі, а на ній — русяві, закручені вуса; на голові ж — перуку в кучерях.

Скидався на воскову ляльку з музею Гревес *, на чудну, фантастичну карикатуру знадливого юнака з модної гравюри; танцював, старався, видно, з усієї сили, але незграбно, з комічним якимсь запалом. Намагаючись виробляти ногами, як інші, він рухався, немов заіржавлений, спаралізований, важкий, як той бровко, що грається з хортом. Насмішкуваті «браво» додавали йому духу. І от, сп'янівши з запалу, тупцював так несамовито, що раптом, розігнавшись, як шалений, різонувся головою в стіну глядачів. Стіна розступилася, пропускаючи його, і зійшлася круг непорушного тіла. Танцюрист лежав ниць, без духу.

Зібралися чоловіки, взяли його й понесли. Хтось кричав: «Лікаря!» Прийшов молодий, дуже елегантний добродій, у чорному фраківі, з великими перлинами на бальній сорочці.

— Я професор медицини, — промовив скромно.

Його пропустили в маленьку, повну тек, як у бюро якого агентства, кімнатку. Там, на розставлених рядом стільцях, лежав танцюрист, усе ще непритомний. Найперше лікар захотів здійснити маску, але побачив, що вона була складним способом прив'язана безліччю тоненьких дртинок, які тісно злучали її з перукою, і таким чином уся голова була, як у сітці. Щоб усе це порозплутувати, треба було знати, з якого кінця зайти. Шия навіть була ув'язнена в фальшиву шкіру, що починалася від підборіддя. Шкіра ця та, з котрої роблять рукавички, пофарбована, як тіло, держалася на комірі від сорочки.

Щоб усю цю плутанину порізати, треба було добрих пожиць. І коли лікар, зробивши в дивовижному пристрої проріз від плеча до скроні, прочинив цього панцира, то побачив там старе обличчя підтопаної людини, бліде,

худе, поморщене. Поміж тими, що принесли сюди молоду, кучеряву людину в масці, постало таке здивування, аж ніхто не засміявся, ніхто й слова не промовив.

Всі дивилися на старого, що лежав на солом'яних стільцях, на смутне обличчя з заплющеними очима, вкрите кущуватим білим волоссям, — довгим, що з чола спадало на обличчя, і коротким на щоках та на підборідді. А поруч з цією нужденною головою лежала маленька, гарна, вкрита лаком маска, свіжа, осміхнена завше.

Чоловік, довго пробувши непритомним, очутився нарешті, але був ще такий немічний, мав такий хворий вигляд, що лікар боявся якогось небезпечного ускладнення.

— Де ви мешкаєте? — запитав.

Старий танцюрист довго щось надумувався, пригадував і нарешті назвав не відому нікому вулицю. Довелося ще його розпитувати про квартал. Він здобувався на слова з безмірними труднощами, марудно, вагаючись. Видно було, що думки в нього плутаються.

— Я сам вас одпроваджу, — мовив лікар.

Взяла його цікавість. Хотілося знати, хто такий, де має притулок оцей чудний блазень, стрибун отой надзвичайний.

І невдовзі поїхали фіакром по той бік Монмартрських пагорків.

Житло було в убогому на взір будинку, з липкими східцями; будинок стояв поміж двома незабудованими садибами, — один з тих густо засіяних вікнами домів, що ніколи не добудовуються до краю, брудне лігво, де туляться обдерті, нещасні істоти.

Доктор, ухопившись за поруччя, цебто хистку дрючину, що липла до рук, піддержував аж до п'ятого поверху старого вітрогона, який набирався потроху сили.

Застукали в двері. Двері відчинилися, і на порозі стала теж стара жінка, охайна, в нічному, дуже білому чепці на кощавій голові, з гостроокресленими рисами. Була то велика голова жінки-робітниці, працьовитої, вірної дружини, доброї й суворої разом.

— Боже мій!.. Що з ним трапилось? — скрикнула вона.

Коли їй розказано справу, вона заспокоїлась, заспокоїла й лікаря, розповівши, що таке часто вже з ним траплялося.

— Треба, пане, покласти його в ліжко, більше нічого. Він засне, а назавтра й сліду не залишиться.

— Але він же ледве говорить! — заперечив лікар.

— О, це нічого! Випив трохи, не що інше. Він не обідав, щоб бути метким, а тоді випив для сміливості дві чарки полинівки. Вона, бачите, розв'язує йому ноги, але плутає думки, одбирає мову. Не літа вже його отак танцювати. Ні, справді, коли вже він набереться того розуму!

Здивований лікар допитувався:

— Та чому ж він отак танцює, такий старий?

Вона знизула плечима, зчервонівши зі злості, що її потроху розбирала.

— Еге! Чому, чому! Скажемо так — щоб під маскою здаватись молодим, щоб жінки ще вважали його за джигуна та шепотіли йому до вуха різне паскудство, щоб потертися об їхню шкіру, брудну шкіру в парфумах, пудрі та помаді... А! Такий уже він зроду! Прожила я життя, пане, сорок літ це триває... Але перше треба його покласти, щоб йому не погіршало. Чи не могли б ви мені допомогти? Коли він такий, як зараз, то я сама не можу впоратись.

Старий сидів на ліжку з п'яним обличчям. Довге сиве волосся спадало йому на вид. Дружина дивилася на нього жалісними й розлютованими разом очима.

Почала знову:

— Гляньте! Хіба він не гарний на свої літа? Чи треба ж ото перебиратись за гульвісу, щоб мали його за молодого? Чи не жалюгідна то річ? Правда ж, пане ласкавий, у нього гарна голова? Почекайте, я вам її покажу перед тим, як покласти його в ліжко.

Вона підійшла до столика, де була миска, жбан з водою, мило, гребінець та щітка. Взявши щітку, наблизилась до ліжка, розчесала гультяєві розкудовчене волосся й за кілька хвилин надала йому вигляду моделі для маляра. Довге його волосся, звиваючись у кільця, спадало на шию. Тоді, одійшовши, щоб придивитись краще, мовила:

— А правда, він гарно виглядає на свої літа?

— Чудово, — згодився лікар, його все це починало вже тішити.

А вона додала:

— От коли б ви його бачили, як йому було двадцять п'ять літ! Треба, одначе, покласти його в ліжко; бо ота

полинівка зашкодить йому на живіт. Чи не стягнете, пане, з нього рукава?.. вище... отак... добре... тепер штани... зачекайте, я скину черевики... гаразд. Тепер піддержте його, нехай постоїть, поки я влаштую постіль... так... кладім його... Думаєте, може, що він потурбується, щоб було й для мене місце? Аж ніяк! Треба мені шукати куточка, де прийдеться. Йому малий клопіт. Ну, розкішнику, йди!

Стариган, почувши, що лежить під ковдрою, заплющив очі, розплющив трохи, знову заплющив, і вся його задоволена міна виявила рішучий намір заснути.

Лікар, усе з більшою цікавістю придивляючись до нього, запитав:

— То він ходить по костюмованих балах, вдаючи з себе молодого хлопця?

— По всіх, пане, і вертається до мене в такому стані, що й здумати не можна. То, бачите, жаль заводить його туди й змушує надівати картонове обличчя поверх свого. Так, жаль за тим, що він не такий, як був колись, що не таланить йому тепер з жінками.

А той спав уже, починав хропти. Стара дивилася на нього, розжалобившись. Почала знову:

— Ой, таланило йому, цьому чоловікові! Трудно повірити, пане! Більше, як найвродливішим панам з вищого кола, як усім тенорам, як генералам!

— Справді? А ким же він був?

— О, це вас здивує зразу, бо ви не бачили його за кращих часів! Було то теж на балу, коли я його зустріла, бо він завше туди вчашав. Побачивши його, я затріпалася, як риба на вудці. Він був хороший, пане, такий хороший, аж плакати хотілося, дивлячись на нього. Чорний, як той ворон, кучерявий, з чорними, великими, як світ, очима. Ой, вродливий же був з нього хлопець! Він повів мене з собою того вечора, і я вже більше його не кидала, ніколи, ні на один день, хоч як там жилося! Довелось мені випити за ним гіркої!

— Ви взяли з ним шлюб? — запитав лікар.

Вона відказала щиро:

— Так, пане... Коли б не те, він би мене покинув, як і інших. Я була йому за жінку, за няньку, за все, чого він тільки хотів... і через нього я плакала... криючись перед ним із своїми сльозами! Бо він розказував мені про свої пригоди, мені... пане... не розуміючи, який мене біль проймає, слухаючи...

— Та яке ж було його ремесло?

— Правда... я й забула вам сказати. Він був першим челядником у Мартеля, таким челядником, якого той ніколи не мав... артист, що виробляв десять ф'ранків за годину пересічно...

— Мартель?.. Хто це Мартель?

— Перукар, пане, славетний перукар при Опері; до нього ходять усі акторки. Так, усім найвідомішим акторкам робив зачіску Амбруаз, а вони йому давали дарунки, що з них він розжився. Усі жінки, мій пане, на один кшталт, усі! Коли чоловік їм сподобається, вони самі до нього в'язнуть. Це так легко... й так тяжко про це дізнаватись. Бо мені він про все розказував... не міг умовчати... ніяк не міг. Такі речі стільки дають утіхи чоловікам! Для них ще більша, може, втіха про це розказувати, ніж робити.

Бачачи, як він приходить увечері, блідуватий трохи, з задоволеним виглядом, з блискучими очима, я казала собі: «Ще одна. Він, певне, ще одну підхопив». Тоді в мене виникало бажання розпитати його, бажання, що пекло мені серце, а ще друге бажання — нічого не знати, перебити йому мову, коли почне говорити. І ми дивилися одне на одного.

Я добре знала, що він не мовчатиме, знала, про що завде річ. По ньому бачила, по тому, як він сміється, щоб дати мені зрозуміти: «Гарна, мов, була в мене сьогодні днина, Мадлено». Я ніби не помічала, не догадувалась. Накривала до столу. Подавала суп. Сідала просто нього.

В такі хвилини, пане, немов важкий камінь налягав на мене, на мою до нього приязнь. Це завдає такого болю, такої муки. А він не вгавав, не розумів; мав потребу розповісти аби-кому, похвалитись, показати, як-от його люблять... і розказати міг тільки мені... розумієте... мені тільки... Ото й доводилось вислухувати, ніби отруту пити.

Він починав їсти суп, а тоді казав:

— Ще одна, Мадлено.

А я думала: «Так воно й є! Боже мій, який чоловік! Треба ж мені було його зустріти!»

Він тим часом своєї:

— Отже, ще одна, та ще й душка...

То була якась незначна з водевілю або ж із вар'єте; бували й значні, найвідоміші з цих театральних дам. Він казав мені про їхні прізвища, достатки, про все, геть усе, пане... Подробиці шматували мені серце. А він знову вер-

тався назад, наново починав розказувати, з краю до краю, такий-то радий, що я вдавала, ніби сміюся, аби він на мене не гнівався.

Може, всьому цьому була й неправда! Він так любив повеличатись, що здатний був і дещо вигадати! А може, й правда! Такого вечора він удавав стомленого, вдавав, що хоче лягти зараз по вечері. А вечеряли звичайно об одинадцятій годині, бо він ніколи раніше не вертався, робив зачіски вечорами.

Кінчивши оповідати про свою пригоду, курив цигарку, походжаючи по хаті; і такий з нього був уродливий хлопець, вусатий, кучерявий, що я думала: «Правда, одначе, цьому, що він розказує. Коли я дурію за ним, за оцим чоловіком, то чому ж би іншим не шаліти?» Ой, ладна я була плакати, кричати, тікати кудись, кинутись у вікно, поки прибирала зі столу, а він усе собі курив! Позіхав, щоб показати мені, який-то він стомлений, і разів зо два чи зо три проказував перед тим, як лягати в ліжку:

— Боже, як я спатиму цієї ночі!

Я його й не виную, бо він сам не знав, якого мені жалю завдає! Ні, він не міг цього знати! Любив чванитись жінками, як чваниться павич, розпускаючи хвоста. До того дійшов, що думав, ніби всі на нього задивляються, жадають його.

Тяжкі настали часи, коли він постарівся.

Ой пане, коли я помітила в нього першу сиву волосину, мені аж дух забило, а потім я відчула радість, погану радість, але таку велику, велику таку!.. Казала сама до себе: «Тепер уже край... тепер край». Неначе я вийшла з темниці. Тепер він буде мій, тільки мій, коли інші вже його не захочуть.

Це трапилося вранці, у ліжку. Він ще спав, а я нахилилася над ним, щоб поцілунком розбудити, та й побачила у нього в кучерях на скроні волосинку, що блищала, мов срібло. Яка несподіванка! Я очам своїм не вірила! Зразу була надумалась вирвати її, щоб він і не побачив! Але, придивившись добре, помітила другу, вище. Сиве волосся! У нього сивіє волосся! Серце в мене билось, піт проступав на тілі, а проте, правду кажучи, дуже я раділа!

Гидко мати такі думки, проте я охоче попорядкувала в хаті, не збудивши його. Тільки як він сам розкрив очі, я йому сказала:

— Знаєш, що я відкрила, поки ти спав?

— Ні.

— Я знайшла в тебе сиве волосся.

Він аж підскочив з досади. Враз сів на ліжку, ніби я його полоскотала, й промовив до мене сердито:

— Неправда цьому!

— Правда. На лівій скроні. Є там чотири.

Він скочив з ліжка, побіг до дзеркала.

Не знаходив нічого. Тоді я показала йому першу, найнижчу, коротеньку, кучеряву й промовила:

— Це й не дивно при такому житті. Мине два роки — і з тобою буде кінець.

То що ж, пане! Я правду казала. За два роки ніхто б його не впізнав. Як це швидко міняє людину! Він був ще гарний, але губив свою свіжість, і жінки вже за ним не бігали. Ох, тяжке моє життя було в той час! Попомучив він мене тоді! Все було йому не до вподоби, геть усе. Покинув своє ремесло, взявся робити капелюхи, але тільки втратився, та й годі. Потім задумав стати актором — не повелось і тут. А там почав учащати на привселюдні бали. Мав хоч розум, приховавши дещо грошей. З цього й живемо. Вистачає, але сутужно! Сказати тільки, був час, коли він мав замалим не багатство!

Тепер бачите, що він робить! Неначе найшло на нього якесь божевілля. Треба йому бути молодим, танцювати з жінками, що пахнуть парфумами та помадою! Бідний ти, мій старенький!

Схвильована, мало не плачучи, дивилася на старого свого чоловіка, а той собі хріп. Потім, тихенько підійшовши, поцілувала його в голову. Лікар підвівся, збираючись іти, не маючи чого казати цій чудній парі.

Тоді вона попросила:

— Скажіть мені, проте, будь ласка, свою адресу. Коли йому погіршає, я до вас зайду.

ПОРТРЕТ

— Дивись-но, он Мільяль! — промовив хтось біля мене. Я обернувся в той бік, бо вже віддавна хотів пізнати того донжуана.

Він був уже немолодим. Сиве тьмянувате волосся чимсь нагадувало вовняні шапки, які носять деякі північні народи, а зграбна досить довга борідка, що спадала на груди, теж виглядала, наче хутро. Він розмовляв з якоюсь жінкою, говорив пошепки, схилившись над нею, і дивився на неї ніжним поглядом, сповненим пошани й ласки.

Я дещо знав про його життя, принаймні знав те, що всі знали. Його не раз шалено кохали; з його іменем була пов'язана не одна драма. Він мав славу людини вельми чарівної, майже необорної. А коли я запитував жінок, які дуже вихваляли його, аби дізнатись, звідкіль у нього така могутність, вони незмінно відповідали, подумавши хвильку:

— Не знаю... то, певно, чарівність.

Звичайно, він не був гарний. Він нічого не мав від тої елегантності, яка уявляється нам у завойовників жіночих сердець. Я думав, де криється та зваба. В розумі?.. Мені ніколи не переказували його слів, навіть не хвалили його розуму... В погляді?.. Мабуть... А може, в голосі?.. Голос деяких людей має дивну чуттєву принаду, соковитість ласих речей. Голоднієш, коли не чуєш їх, а звуки їхніх голосів наповнюють нас, як ласощі.

Поблизу проходив мій друг. Я запитав його:

— Ти знаєш пана Мільяля?

— Звісно, знаю.

— То познайом нас.

За хвилину ми вже потискали один одному руки й балакали на самоті. Те, що він говорив, було правдиве, приємне для вуха, але нічого в його словах не було надзвичайного. Голос таки був гарний, ніжний, мелодійний, але я чув

принадливіші, вкрадливіші голоси. Слухати його приємно, як-то дивився б на плин гарного джерела. Не треба напружувати думки, щоб слідкувати за фразами, ніщо не дратувало цікавості, жодне вижидання не загострювало інтересу. Його мова скоріше була спокійною і зовсім не викликала в нас ні жвавого бажання відповісти, ані захопленого схвалення.

А взагалі відповідалося йому так легко, як і слухалося його. Відповідь сама находила на уста, тільки-но він кінчав говорити, і слова линули так легко, ніби його мова сама природно кликала їх.

Незабаром мене осягнула гадка. Я знав його чверть години, а мені видалося, наче це мій давній друг, що все в ньому мені знайоме вже здавна: обличчя, рухи, голос, думки.

І от, за кілька хвилин розмови, він ніби оселився в моєму житті. Всі двері порозчинялись між нами, і якби він забажав, я розповів би йому такі речі, що їх звичайно звіряють лише найдавнішим приятелям.

Певно, тут була якась таємниця. Перепони, що існують поміж усіма істотами і одна по одній руйнуються часом, коли симпатія, схожі смаки, однаковий інтелектуальний розвиток і постійні зв'язки поволі долають їх, здавалось, не існували між нами і, очевидно, між ним і всіма тими чоловіками й жінками, яких випадок кидав йому на дорогу.

Через півгодини ми попрощалися, обіцяючи часто бачитися; він дав мені свою адресу, запросивши позавтра на спіданок.

А що забув я годину, то прийшов надто рано; він ще не повернувся. Чемний, мовчазний слуга відчинив переді мною гарну, трохи похмуру, привітну й затишну вітальню. Я почувся там як удома. Скільки разів я помічав, що приміщення впливають на характер і гумор! Є покої, де почувашш себе завжди по-дурному; а в інших, навпаки, чуєшся натхненним. Одні засмучують, хоча вони світлі, білі та в позолоті, інші веселять, хоча оббиті спокійними тонами. Наше око, як і серце, має свою незичливість і замилювання, які часто не звіряє нам і таємно, крадькома нав'язує нашому настроєві. Гармонія меблів, стін, стиль усього цілого несхибно впливають на нашу духовну природу, як запах лісу, моря чи гір змінює нашу фізичну сутність.

Я сів на канапу, застелену подушками, і враз відчув, як мене тримають, несуть, огортають ті маленькі вкриті шов-

ком пухові мішечки, ніби форма тіла й місце, де мав сидіти, заздалегідь вже були відбиті на тих меблях.

Потім я почав розглядатися. Нічого, що впадало б у вічі; всюди гарні скромні речі, прості й рідкісні меблі, східні заповни, що, здавалось, були не з Лувра, а з покоїв якогось гарему, а навпроти мене жіночий портрет. То був середній портрет — голова, груди і руки, що тримають книжку. Жінка була без капелюшка, гладко зачесана і ледь сумливо всміхалася. Чи, може, тому, що на ній не було капелюшка, чи від її природного вигляду, але ніколи жіночий портрет не видавався мені так на місці, як той портрет у цій вітальні. Майже всі ті жіночі портрети, які знаю, манірні: або дама має коштовне вбрання, зачіску до лиця, і, звичайно, пам'ятає, що насамперед позує перед художником, а далі перед усіма тими, хто дивитиметься на неї; або вона прибрала невимушеної пози у заздалегідь знайденому недбалому одягу.

Одні стоять величаві в повній красі, з погордою, яку не збережуть надовго у буденщині життя. Інші маніряться на нерухомому полотні; у всіх якась дрібничка, квітка чи коштовність, складка на сукні або біля вуст, безперечно укладена для ефекту художником. Хай вони в капелюшку з мереживом на голові, або простоволосі, але завжди відгадуєш у них щось неприродне. Що? Не знаєш, бо ще не взнав їх, але відчуваєш те. Здається, наче вони десь із візитом у людей, яким хочуть подобатися, перед якими хочуть показатися з усіма своїми перевагами; і будь-яка їхня поза, чи то скромна, чи гоноровита, завжди зачлена.

Що сказати про цю жінку? Вона була вдома і сама. Так, вона була сама, бо всміхалася, як сміються, коли на самоті думають про щось сумне та ніжне, а не коли розглядають тебе. Вона була такою самотньою, що в усьому цьому помешканні я не помічав нічого іншого, крім неї. Вона жила тут сама, все заповнювала собою, всьому давала затишок; сюди могло б увійти багато людей, і всі вони могли б говорити, сміятися, навіть співати; вона завжди залишалася б тут одинокою, із самотньою усмішкою, і сама вона оживляла б покій своїм незмінним поглядом.

Той погляд теж був єдиним. Він прямо спадав на мене, ласкавий і проникливий, не бачачи мене. Всі портрети знають, що їх оглядають, і вони відповідають очима, і очі їхні дивляться, думають, спостерігають за нами, не поли-

шають нас, як тільки ми входимо і поки не покинемо поріг, де вони живуть.

Ця жінка не дивилася на мене і нічого не бачила, хоча погляд її був звернений просто на мене. Я нагадав собі хвилюючий вірш Бодлера:

І очі твої знадливі, як на портреті.

Справді, вони невпинно приваблювали, сповнювали мене дивним, могутнім новим хвилюванням, ті намальовані очі, які жили колись, а може, і досі живуть. О! Яка то принада, безмежно заспокійлива, наче подув тихенького вітру, спокуслива, як тьмяне небо фіолетово-рожево-блакитних сутінок, і ледь меланхолійна, як та ніч, що спадає опісля, виступала з тієї темної картини і тих дивних очей! Ті очі, створені кількома мазками, таїли в собі таємницю того, що здається є і не існує, того, що може майнути в одному жіночому погляді, того, що зроджує в нас кохання.

Відчинились двері. Увійшов пан Мельяль. Він вибачився за запізнення. Я вибачився, що прийшов завчасу. Потім я звернувся до нього:

— Чи не було б нескромно спитати вас, хто ця жінка?

Він одповів:

— Це моя мати, вона померла зовсім молодою.

І тоді я зрозумів, звідки дивна зваба в тієї людини.

КАЛІКА

Трапилося це року 1882-го.

Тільки-но я розташувався у кутку в порожньому вагоні і, маючи надію, що нікого більше не буде, причинив двері, як вони раптом швидко розчинились і пролунав голос:

— Будьте обережні, пане, тут якраз стикаються колії, східці дуже високо.

Другий голос одказав:

— Не бійся, Лоране, я візьмуся за поруччя.

Просунулась голова в круглому капелюсі й дві руки, що, вчепившись за ґодоли з ременю та повсті, завішені по обох боках дверей, підтягали поволі важке тіло. Ноги, опинившись на східцях, застукотіли, як палиця по бруку.

Вже як чоловік утягся зовсім у купе, я побачив дерев'яну чорну ногу, круг якої вільно обвисла штанина, а за нею зараз з'явився й другий макогін. Із-за спини по дорожнього виткнулася чиясь голова й спитала:

— Добре вам, пане?

— Добре, добре, хлопче.

— То ось ваші пакунки та милиці.

Слуга, схожий на старого вояка, і собі вліз у вагон, несучи в руках цілу купу згортків у чорному й жовтому папері, старанно поперевер'язуваних шнурочками, й поскладав їх одного по одному в сітку над головою в свого господаря. Тоді слуга промовив:

— Оце і все, пане. П'ять штук: цукерки, лялька, бубон, рушничка та паштет із гусячої печінки.

— Гарзд, хлопче.

— Щасливої дороги, пане.

— Спасибі, Лоране. Бувай здоров!

Слуга пішов, причинивши за собою двері, а я подивився на свого сусіда.

Могло йому бути літ тридцять п'ять, хоч голова у нього була майже зовсім сива. З орденами на грудях, вусатий, кремезний, він був гладкий, що аж не міг віддикатись, як

звичайно буває з рухливими, дужими людьми, коли через каліцтво вони не можуть вільно рухатись. Він обтер чоло і важко зітхнув, дивлячись просто на мене.

— Вам дим не заважатиме, пане?

— Анітрохи.

Його погляд, голос, обличчя були мені по знаку. Тільки де, коли я його бачив? Напевне, я з ним зустрічався, балакав, стиснув йому руку. Було це давно, дуже давно, манячило крізь густий туман, той туман, коли розум ніби навпацки дошукується споминів, вганяє за ними, як за видами, а вони тікають, не даються до рук.

Тепер і він придивлявся до мене, вперто, уважно, як людина, яка дещо собі пригадує, та не зовсім.

Довго ми позирали пильно одне одному в вічі, аж поки нам стало ніяково, і ми поодверталися. Одначе за кілька секунд погляди наші знову зустрілися, вперто виринали невизначні спомини й змушували нас до того.

Я сказав:

— Далєбі, пане, замість крадькома придивляйтесь одне до одного протягом цілої години, чи не краще було б разом дошукатися, де ми з вами познайомились?

Сусід відповів приязно:

— Оце-то правда, пане.

Я назвав себе:

— Анрі Бонклер, суддя.

Він кілька хвилин вагався, а потім з тим піднесенням в очах та в голосі, що буває при великому розумовому напруженні, промовив:

— Ага! Так воно й є! Я колись зустрічався з вами у Пуанселів, ще перед війною, тому вже літ дванадцять.

— Так, добродію... Так, так!.. Ви лейтенант Ревальєр?

— Авжеж. Я був навіть капітаном Ревальєром, поки не позбувся ніг... обох з одного разу, від гарматного ядра.

Ми знову переглянулися, тепер уже як знайомі.

Як живий став передо мною стрункий юнак, що з запалом, хвацько й граціозно веде перед у котильйоні. Прозивали його, здається, Вихор.

Але поза цією картиною, що раптом мені пригадалася, снувалося щось і не давалося зловити випадок, про який я знав, а потім забув; з тих випадків, що ласкаво звертаєш на них недовгу увагу та що залишають по собі у пам'яті ледве помітний слід.

Ішло про кохання. Спогад справляв на мене якесь

особливе враження, схоже з тим, яке справляє на нюх у собаки звірячий слід на землі.

Потроху, одначе, тіні розвіялися, і постать молодій дівчини з'явилася перед моїми очима. Потім у голові блискавкою промайнуло її прізвище, ніби петарда розірвалася, — панна де Мандаль!

Я враз усе згадав. Справа дійсно полягала в коханні, звичайному коханні. Вони собі кохалися, хлопець та дівчина, коли я з ними познайомився. Невдовзі мало бути весілля — говорили люди. Молодий був, здавалося, дуже закоханий, щасливий.

Я підвів очі на сітку, де, від руху потяга, підскакували пакунки, що приніс їх слуга мого сусіда, і згадав голос того слуги, ніби він оце кінчав свою мову.

Він сказав:

— Оце і все, пане. П'ять штук: цукерки, лялька, бубон, рушничка та паштет із гусячої печінки.

І от за одну хвилину склався й розгорнувся у мене в голові роман. Скидався зрештою на всі ті романи, що я вичитав із книжок, де або хлопець, або дівчина дружаться з нареченою чи нареченим після катастрофи хоч фізичного, хоч грошового характеру. Отже, офіцер скалічів на війні, а коли та війна скінчилася, відшукав дівчину, свою наречену, і вона, додержуючи обітницю, віддалася за нього.

Це мені здавалося гарним, але звичайним собі вчинком, як здаються звичайними всі самопожертви та шляхетні вчинки в книжках чи на сцені. Здається завше, читаючи чи дивлячись на сцену, навчаючись по цих школах, де викладають нам шляхетність, що сам би себе пожертвував з радістю, з захопленням, у величному пориві. Але другого дня, коли який бідаха приятель заскочить до вас, щоб позичити децицію грошей, ваш настрій вельми псується.

Втім, незабаром інша гадка, не така поетична, реальніша, заступила місце першої. Може, вони побралися ще перед війною, перед жахливим випадком з гарматним ядром, що відрізало йому ноги. І довелося їй, певне, скоритися перед долею і, з розпачем у душі, прийняти чоловіка, обходити його, розважати того, що поїхав од неї дужий та гарний, а вернувся, позбувшись ніг, страшною руїною, якій судилися довічна нерухомість, безсила злосливість та неминуче обростання салом.

Чи жив він щасливо, чи мучився? Опанувало мене бажання, незначне зразу, але дедалі більше й кінець кінцем непереможне, дізнатись, що власне з ним трапилось, хоч у загальних рисах. Це дало б мені можливість відгадати те, чого він би не зумів або не захотів мені розказати.

Я з ним балакав, а думав про інше. Сказали одне одному кілька банальних фраз. І я, підвівши очі на сітку, міркував: «У нього, виходить, троє дітей — цукерки везе жінці, ляльку маленькій дочці, бубона та рушницю синам, а собі паштет з гусячої печінки».

Я запитав його:

— У вас, добродію, є діти?

— Ні, немає, — одказав він.

Мені раптом стало дуже ніяково, ніби я зробив велику нечемність, і я почав знову:

— Даруйте мені. Я так подумав, почувши, як ваш слуга казав про цяцьки. Чуєш часом, не слухаючи, і робиш висновки мимохіть.

Він осміхнувся й промовив стиха:

— Ні, я не жонатий навіть. Зостався так, як був.

Я, ніби згадавши враз:

— Ага... правда! Ви були заручені, як я з вами познайомився, з панною де Мандаль, здається?

— Так, добродію. Ви напрочуд пам'ятливі.

Я, набравшись надзвичайної відваги, докинув:

— Еге, мені теж пригадується неначе, що я чув, ніби панна де Мандаль одружилася з паном... паном...

Він спокійно вимовив ім'я:

— З паном де Флерелем.

— Так і є! Еге... Я згадую навіть, що з цього приводу були балачки про ваші рани.

Я пильно на нього поглянув. Він почервонів. Повне його припухле обличчя, що через постійний приплив крові і так було червоне, ще потемнішало.

Одказав з несподіваною жвавістю, з завзяттям, як людина, що захищає справу безнадійну, давно програму в розумі та в серці, захищає, бо виправдатися хоче перед людьми, для людського ока:

— помиляються, пане ласкавий, ті, що ставлять мое ім'я поруч із ім'ям пані де Флерель. Коли я повернувся з війни без ніг, калікою безщасним, то ніколи був би не згодився, щоб вона стала мені за дружину. Хіба ж то спосіб? Коли одружуються, мій пане, то не задля того, щоб

повеличатись шляхетним своїм учинком, а щоб жити з людиною, бути поруч з нею щодня, щогодини, щохвилини; щохвилиночки. І коли за мужа буде отакий каліка, як я, то наражаєшся, побравшись з ним, на довічне страждання! О, я розумію, я шаную офіри, самопожертви, коли вони мають певні межі, та не визнаю того, щоб жінка могла відмовитись від життя, яке марила провести в щасті, від усіх радостей, снів дівочих, аби задовольнити цікаву юрбу! Коли я зачую, як по підлозі у мене в кімнаті застукотять оці оцупки та милиці, коли за кожним моїм кроком не наче млин гуркотить, я шалію, ладен задушити свого слугу. Хіба, на вашу думку, можна погодитися з тим, щоб жінка зносила те, чого сам не можеш знести? Та й здумайте тільки, як воно гарно виглядає,— оці цурпалки замість піг!

Він змовк. Що я мав йому казати? На мій погляд, він мав рацію. Хіба міг я її судити, гудити, вважати, що вона не по правді зробила? Ні. Одначе в чому ж річ? Такий кінець, де грає роль мізкування, звичайний, правдивий, на правду схожий, не задовольняв мого поетичного смаку. Ця героїчна руїна вимагала величної жертви. Цього мені бракувало. Я відчував тут якусь фальш.

Я спитав його:

— Чи у пані Флерель є діти?

— Є, дівчина та два хлопці. Для них я й везу іграшки. Її чоловік та вона були дуже добрі до мене.

Потяг ішов під гору сен-жерменським схилом. Проїхав тунелі, підійшов до вокзалу і спинився. Я хотів подати руку каліці офіцерові, щоб допомогти йому злізти з вагона, коли дві руки простяглося до нього крізь відчинені двері.

— Добридень, любий Ревальєр!

— А, добридень, Флерель!

Позад чоловіка гарна ще, з променистим обличчям жінка всміхалася, даючи на добридень рукою в рукавичці. Маленька дівчинка коло неї підскакувала з радощів, а два хлопчики пожадливо позирали на бубон та рушничку, що з сітки в вагоні переходили до батькових рук.

Коли каліка зійшов на перон, діти кинулися його цілувати. Всі рушили в дорогу, а дівчинка, лащачись, узялася маленькою ручкою за лаковану поперечку в милиці, ніби держалася за великий палець великого свого друга, йдучи поруч із ним.

ДВАДЦЯТЬ П'ЯТЬ ФРАНКІВ СТАРШОЇ СЕСТРИ

Ах! Справді ж він був кумедний, отой дядько Павільї, мав він довгі, як у павука, ноги, довгі руки, маленький тулуб і гостроверху голову, вкороновану на потилиці полум'ям червоного волосся.

Він був на вдачу блазень, сільський блазень, народжений жартувати, смішити, фіглі стругати — фіглі немудрі, бо він був селянський син і сам напівграмотний селянин. Але й справді господь бог створив його втішати ближніх, отих селянок, що не мають ні театрів, ні пишних свят, — і він розважав їх сумлінно. В кав'ярні люди ставили йому випивку, аби тільки він не йшов, і він безстрашно пив, сміючись і жартуючи, глузуючи з усіх, але нікого не сердячи, а люди навколо нього лягали з реготу.

Дарма що був він дуже негарний, але дівчата навіть не опирались йому, такий він був кумедний і так вони сміялись з нього. Він жартами заманював дівчину за якийсь паркан, у канаву чи в хлів і там лоскотав і лапав її з такими смішними примовками, що, відштовхуючи його, вона бралася за боки. Тоді він починав стрибати, роблячи вигляд, ніби хоче повіситись; вона помирала зо сміху, і слюзи котилися їй із очей, а він, вибравши хвилину, перекидав її, і так спритно, що дівчата дозволяли йому все, навіть ті, хто задля втіхи глузував із нього.

Якось наприкінці червня він найнявся на жнива до господаря Ле-Ариво біля Рувіля. Цілих три тижні — ніч і день — розважав він женців і жниць своїми жартами. Вдень у полі, серед скошеного колосся він довгими худими руками збирав і в'язав у снопи товсті стебла; потім раптом спинявся, загинав якесь кумедне колінце, і по всьому полю лунав сміх женців, що не спускали його з ока. Вночі він, як плазун, прокрадався на горище, де спали на соломі жінки, і од його блудних рук там зчинявся лемент

і гармидер. Його виганяли, копали черевиками, і він тікав рачки, схожий на якусь фантастичну мавпу, посеред веселого галасу всієї артілі.

На обжинках, коли шестеро сірих коней у яблуках, гнані хлопцем у блузі з бантом на кашкеті, поволі котили білим битим шляхом прибраного в стрічки воза із веселими і п'яними жінцями, звідки лунали музика сопілки, спів та крик, Павільї витанцьовував посеред вивернутих на возі жінок такий танок п'яного сатира, що шмаркаті хлопчаки тільки роти роззявляли, а селяни дивувалися з неймовірно збудованого його тіла.

Підїхавши до воріт ферми господаря Ле-Ариво, він раптом підстрибнув, піднявши руки, та, на нещастя, зачепився за полудрабок довгого воза, перекинувся униз, гепнувся об колесо й упав на дорогу.

Товариші кинулись до нього. Простягнувши серед пилу довгі ноги й заплющивши одне око, він лежав, блідий од страху, й не ворухився.

Коли доторкнулись його правої ноги, він закричав, а коли хотіли поставити, упав знову.

— Здається, лапу перебив, — сказав один селянин.

І справді ногу було переломлено.

Господар Ле-Ариво звелів покласти його на стіл і послав верхівця по лікаря в Рувіль. Лікар приїхав за годину.

Фермер був людина щедра й заявив, що заплатить за утримання хворого в лікарні.

Лікар перевіз Павільї в своїй колясі і поклав його в побіленій вапном палаті, де йому виправлено поламану ногу.

Зрозумівши, що він не помре, що про нього будуть піклуватись, лікувати його, пестити, а він має тільки їсти, лежачи на спині поміж двох простирадл, — він був охоплений безмежною радістю і почав сміятись довго й тихо, показуючи гнилі зуби.

Коли до його ліжка підходила сестра-жалібниця, він корчив задоволену гримасу, підморгував оком, кривив рота й поводив довгим і рухливим носом. Його сусіди в палаті, хоч які вони були хворі, не могли втриматись од сміху, а старша сестра часто підходила до його ліжка трохи розважитись. Для неї він вишукував найкумедніші й свіжі дотепи, а що в ньому жив актор на всі ролі, то він на догоду їй удавав побожного і говорив про господа бога з

серйозним виглядом людини, яка розуміє, що є моменти, коли не можна пустувати.

Якось він надумався проспівати сестрі кілька пісень. Вона не знати як тішилась і стала підходити до нього частіш, а потім, щоб використати його голос, вона принесла йому книжечку кантів. На той час Павільї почав трохи рухатися, і тепер можна було побачити, як він, сидючи на ліжку, виспівував фістулою величання всевишнього, діви Марії і Святого Духа, а товста сестра, стоячи в ногах, давала йому тон і відбивала пальцем такт. Коли вже він став ходити, старша сестра запропонувала залишити його в лікарні на якийсь час, щоб він у каплиці прислужувався на відправі й виконував обов'язки паламаря. Він погодився. І цілий місяць, ще кульгаючи, убравшись у білий стихар, виспівував псалми й одповіді на виголоси кюре з такими кумедними рухами, що число вірних зросло й багато, замість парафіяльної церкви, стало ходити до вечерні в шпитальну каплицю.

Та всьому виходить кінець, і, коли Павільї цілком видужав, довелося його виписати. Старша сестра в подяку подарувала йому двадцять п'ять франків.

Опинившись на вулиці з грошима в кишені, Павільї поспитав себе, що йому тепер робити. Повернутись у село? Але безумовно не раніш, ніж він гарненько вип'є, бо вже давно був цього позбавлений; і він зайшов до кав'ярні. Він бував у місті не більш як раз або двічі на рік і від цих небагатьох одвідувань у нього лишилися невиразні спогади про п'янство й оргії.

Він замовив шклянку горілки й випив її одним духом, щоб прополоскати горло, а потім звелів налити другу, щоб добрати смаку.

Коли міцна й приперчена горілка торкнулася піднебіння й язика і він ще жвавіше по довгій здержливості відчув улюблений, жаданий трунок, що пестить і коле, пахтить і пече в роті, він зрозумів, що вип'є цілу пляшку й зараз же поспитав, скільки вона коштує, щоб не витратиться на роздріб. Йому нарахували три франки. Він заплатив і спокійно почав напиватись.

Проте він дотримував системи, щоб зберегти достатню ясність свідомості й для інших розваг. Отже, дійшовши до такого градусу, коли здається, ніби тобі вклоняються димарі, він зараз же підвівся і з пляшкою під пахвою, похитуючись, пішов шукати публічного дому.

Знайшов він його не легко, бо візник, якого він запитав, не знав, де це, листоноша дав неправильну адресу, пекар почав лаятись і взивати його старою свинєю, і тільки військовий прислужливо провів його й порадив вибрати Королеву.

Хоч ще не було дванадцятої, Павільї ввійшов у цей притулок насолоди; його зустріла служниця й хотіла вигнати. Але він розсмішив її гримасою, показав три франки — нормальну плату за спеціальні послуги цього місця — і важко побрався за нею темними східцями на другий поверх.

Увійшовши в кімнату, він сказав, щоб викликали Королеву і, чекаючи її, знову почав цмулити горілку просто з пляшки.

Двері відчинились, і показалаась дівчина. Була вона величезного зросту, гладка, червона й дебела. Одним певним поглядом, поглядом знавця зміряла вона п'яницю, що розвалився на стільці, й сказала:

— І тобі не соромно в таку годину?

Він пробурмотів:

— Чого соромно, принцесо?

— Турбувати даму, коли вона навіть ще не пообідала.

Він хотів повернути на жарт:

— Сміливець годин не вибирає.

— Не вибирає, щоб нализатись, старе луб'я!

Павільї розсердився:

— По-перше, я не луб'я, а по-друге, я не п'яний.

— Не п'яний?

— Ні, я не п'яний.

— Він не п'яний! Та ти ж на ногах не стоїш!

Вона дивилась на нього з люттю жінки, яку відірвали від обіду.

Він вирівнявся:

— Хто? Я? Та я зараз танцюватиму польку.

І щоб довести, як міцно стоїть на ногах, він скочив на стілець, зробив пірует і перестрибнув на ліжку, де від його закаляних черевиків лишилось дві страшенні плями.

— Ах, бидло! — скрикнула дівка.

Кинувшись до нього, вона луснула його кулаком у живіт, та так, що Павільї втратив рівновагу, гепнув на спинку ліжка, пішов перевертом, ударився об комод, перекинувши миску і глек на воду, і нарешті з голосним лементом звалився на підлогу.

Розітнувся страшенний гуркіт, а крики Павільї були такі пронизливі, що збігся весь дім: господар, господиня, служниця й персонал.

Господар спочатку хотів поставити Павільї, але, коли його підвели, селянин знову втратив рівновагу й почав лементувати, що йому зламано ногу, вже другу, здорову, здорову!

Так воно й було. Побігли по лікаря. Прийшов той самий доктор, що лікував Павільї в Ле-Ариво.

— Як, знову ви? — сказав він.

— Так, пане.

— Що з вами?

— Уже й другу переламано, пане лікарю.

— Хто ж зробив вам це, друже?

— Та дівка.

Всі слухали: дівки, простоволосі й у пеньюарах, з маснами ще від перерваного обіду губами, розлютована господиня, занепокоєний господар.

— Кеписька історія, — сказав лікар. — Ви знаєте, що міське самоврядування косо дивиться на вас. Треба замазати цю справу, щоб про неї не пішло поголоски.

— Та як це залагодити? — поспитав господар.

— Та найкраще буде відіслати його в шпиталь, звідки він оце вийшов, і заплатити за його утримання.

Господар одповів:

— Краще нехай буде так, ніж мати клопіт.

І от через півгодини п'яний Павільї, охкаючи, повернувся в палату, звідки за годину перед тим вийшов.

Старша сестра сплеснула руками, жаліючи його, бо Павільї їй подобався, і усміхаючись, бо їй приємно було знову його бачити.

— Ну, мій молодчику, що таке з вами?

— Зламано другу ногу, любя пані сестро!

— А! То ви знову вилізли на віз з соломою, старий жартуне?

Павільї пробурмотів похмуро й засоромлено:

— Ні, ні... тепер не те... Ні, ні... Це не моя провина, не моя провина. Тепер уже винна у всьому підстилка...¹

Сестра не могла витягти з нього іншого пояснення й ніколи не дізналась, що до цього нового падіння спричинилися її двадцять п'ять франків.

¹ В першовторі слово *paillasse* означає і «підстилка» і «повія».

СПРАВА ПРО ШЛЮБНУ РОЗЛУКУ

Слово взяв адвокат від пані де Масель:

— Пане голово! Панове судді!

Справа, що я маю перед вами боронити, належить певніше до медицини, аніж до юстиції, бо йдеться, власне, про певний патологічний випадок, а не про звичайне порушення закону.

Факти спершу видаються зовсім прості. Молодий хлопець, дуже багатий, з душею шляхетною та екзальтованою, з великодушним серцем, закохався в молоду, ідеально вродливу дівчину — чарівну, ніжну, прекрасну, а до того безмежно добру та ласкаву. Закохався — і взяв шлюб.

Спершу він виявляє до неї щонайглибшу любов та дбайливість подружню; потім одвертається од неї, робиться суворий і непривітний, так от ніби відчуває до жінки непереможну відразу та огиду. Нарешті настає день, коли він не то що без причини, а навіть без жодного приводу б'є її.

Я не розгортатиму перед вами, панове, картини всіх отих чудних, дивних, ні для кого не зрозумілих учинків. Я не хочу малювати тут тяжкого життя цих двох істот, не хочу описувати, — як страждала та горювала молода жінка.

Досить буде прочитати кілька уривків із щоденника, що писав його цей от нещасний чоловік, цей жалюгідний безумець. Бо ж, власне, маємо перед собою безумця, божевільного, і справа, про яку йдеться, тим іще цікава, що багатьма своїми сторонами нагадує божевілля нещасного, недавно похованого короля Баварії*, отого дивака, котрий, власне, тільки платонічно урядовав у своїм краю. Я б ужив у цьому разі терміну — поетичне божевілля.

Ви пригадуєте, що розказувано про того химерного короля. Він наказав збудувати посеред найкращих

ландшафтів у своїм королівстві казкові, феєричні палаци. Краса дійсності, краса реального не задовольняла його, він вигадував, утворював собі, перебуваючи в своїх фантастичних замках, штучні горизонти за допомогою театрального приладдя, рухомі пейзажі та видовища, намальовані ліси, чудові дерева з самоцвітами замість листя. Він мав там Альпи, льодовики, степи, обпалені сонцем піскуваті пустелі. Уночі, під промінням справжнього місяця, грали там озера, химерно освітлені зі споду електрикою. На тих озерах плавали лебеді й гойдалися човни, а оркестр, складений із найзнаменитіших у світі виконавців, сп'яняв поетичними звуками душу коронованого безумця.

Це був чистий, невинний чоловік, він у житті не знав жіночих пестоців. Він був залюблений лише в свої мрії, у свої божественні мрії.

Якось увечері він плавав човном з одною жінкою, вродливою, молодою, великою артисткою. Він попросив її заспівати. Вона заспівала, сама зачарована чудовим краєвидом, розчулена ніжним та ласкавим повітрям, пахощами квітів і екстазом молодого та прекрасного короля.

Вона співала, як співають жінки, коли їх охопить пристрасть,— а скінчивши пісню, схвильована, тремтяча, впала королеві на груди, шукаючи устами його уст.

Тоді він ухопив її, вкинув у воду — і повеслував до берега, не дбаючи, чи врятує її хто, чи ні.

Маємо, панове судді, зовсім схожий випадок. Найкраще буде, коли я прочитаю вам уривок із щоденника, знайденого у його бюрку.

Яке все на світі сумне та огидне, одноманітне, відразливе! Як мрію я про іншу землю — кращу, шляхетнішу, розмаїтішу! І яку ж то бідну фантазію мав бог, коли він існує, коли він не створив десь в іншому місці зовсім одмінних од цих речей!

Скрізь те саме: ліси, гаї, річки, одна до одної подібні, долини одна на одну схожі,— все однакове, все монотонне. А людина!.. Людина?.. Що за жахлива істота, що за злий, страшний, нахабний звір!

Кохати треба б, забувши все, не тямлячи, не бачачи, що кохаєш. Бо ж бачити — значить, розуміти, розуміти —

значить, відчувати зневагу. Любов мала б нагадувати безмежне сп'яніння, коли п'єш, не здатний уже збагнути, який у келеху напій. Пити, пити, не одриваючись, пити день і ніч!

Мені здається, я знайшов. Щось є у всій її істоті ідеальне, нетутешнє, якась риса, котра одмежовує її од усіх людей і окрилює мою мрію. О, моя мрія — яка ж вона далека од тутешніх речей і явищ!

Вона білява, світле волосся виграє невимовними відтінками. Очі в неї блакитні! А тільки блакитні очі можуть охопити, піднести мою душу. Жінка — та жінка, що живе в моєму серці, — вся вона втілюється в очах, лише в очах.

О, велика таємнице очей! Увесь світ живе в них, увесь світ у них одбивається. Вони таять у собі все, що існує, — речі й істоти, ліси й океани, людей і звірят, вечірнє небо, зорі, мистецтва, все, все; все вони бачать, усе в себе вбирають, все з собою беруть; ще більше щось є там: душа людини, людина, яка мислить, любить, сміється, страждає! Пригляньтесь до блакитних жіночих очей, глибоких, як море, мінливих, як небо, ніжних, таких ніжних, як подих вітерця, як музика, як поцілунки, прозорих остільки, аж видно крізь них душу, блакитну душу, котра їх забарлює, надихає, дає їм божественне життя.

Так — барва душі відповідає барві очей. Голуба душа, взявши блакить свою у хвиль, у простору безмежного, — одна вона містить у собі неосяжну мрію.

Око! Подумати лише про нього! Око! Воно впиває околишні явища і дає тим поживу для мислі. Воно п'є світло, кольори, рухи, книжки, картини, все, що є гарного і потворного, — і перевтілює в ідеї. І коли воно на нас дивиться, — ми відчуваємо високе, неземне щастя. Воно дає нам передчувати те, про що в повсякденному житті забувається; воно допомагає збагнути, що реальність самих снів і марень — гидка брудота.

Я люблю її й за те, як вона ходить.

«Коли птиця ходить — відчувається, проте, що вона має крила», — сказав поет.

«Коли птиця ходить — відчувається, проте, що вона іншої раси, ніж решта жінок, раси легшої, світлішої, божественної».

Завтра маю з нею одружитися... Я боюсь... я багато чого боюсь...

Дві тварини, дві собаки, два вовки, дві лисиці блукають по лісах і стрічають одне одного. Одне — самець, друге — самиця. Вони творять статевий акт. До цього призводить їх зв'язаний інстинкт,— інстинкт продовження раси, їхньої раси — тої раси, що надала їм самим певних форм, шерсті, тіла, рухів, звичок.

Всі тварини чинять це, не знаючи навіщо.

Ми також.

Так учинив і я: одружуючись, я піддався цьому безглузду потягу до самиці.

Тепер вона — моя жінка. Поки я прагнув її ідеально,— вона була мрія, що от-от має втілитись. Та відтоді, як я держав її в своїх обіймах,— це вже просто істота, з якої скористалася природа, щоб обманути всі мої надії.

Чи ж справді вона їх обманула? Ні. І проте вона спротивилась мені, так спротивилась, аж досить доторкнутись до неї, диткнутись руками чи губами, щоб серце здригнулось від невимовної огиди — може, навіть не до неї самої: іншої якоїсь, більшої, вразливішої огиди до самого любовного злиття, отого акту, який мають за ганебний усі витончені істоти, ховаючися з ним, пошепки про нього говорячи, червоніючи на саму згадку.

Я не можу більше бачити, як ця жінка підходить до мене, як вона закликає до себе усміхом, поглядом, вабить обіймами. Я не можу більше. Колись я гадав, що поцілунок її піднесе мене в небесні високості. Якось вона заслабла на скороминущу лихоманку,— і я відчув у її подихові легкий, тонкий, ледве помітний запах тління. Я вжахнувся!

О, тіло — це ж чарівний живий гній, мрець, що ходить, мислить, розмовляє, дивиться, усміхається; труп, що в ньому перетравлюється їжа, рожевий, прекрасний, вабливий, оманливий, як і душа, труп!

Чому квітки — самі лише квітки серед усієї природи — так прекрасно пахнуть,— великі, яскравобарвні чи

бліді квітки, чиї тони та відтінки тремтінням виповнюють мені серце, туманять мені очі! Вони такі гарні, такі тонкі в своїх обрисах, такі розмаїті й ніжно-пристрасні, напіввідкриті, як органи, спокусливіші за жіночі уста, вони мають розгорнені, зубчасті, з плоті живої губи, посипані зародковим пилом, що надає кожній із них особливих, їй лише притаманних, пахоців.

Лише вони відтворюють свій рід, не вкриваючись для того гидким брудом, розливаючи круг себе чудовий аромат свого кохання, принадний дух своїх пестоців, своїх незрівнянних, напоєних невимовною красою тіл, ваблячи і сп'яняючи нас усіма найзнадливішими кольорами й запахами

ВИБРАНІ УРИВКИ ЗА ШІСТЬ МІСЯЦІВ ПІЗНІШЕ

...Я люблю квітки не просто, як квітки, а як живі, піжні істоти; цілими днями й ночами перебуваю в оранжереях, де я їх ховаю, як жінок у гаремах.

Хто збагне, oprіч мене, цю солодкість, це безумство, цей пристрасний екстаз, ці неземні, ці ідеальні, надлюдські пестоці? Хто відчував щастя цілувати цю рожеву, цю червону, сніжно-білу плоть, таку дивно різноманітну, тонку, делікатну, витворну,— плоть чудових квіток?

Є в мене теплиці, куди ніхто не заходить,— тільки я та той, хто доглядає рослини.

Я виходжу туди, як прокрадаються до місця потаємних утіх. У високій скляній галереї я спершу проходжу між двома лавами нерозпущених, напіврозкритих, пишно розгорнених коронок, що йдуть од землі аж до стелі. Вони посилають мені перший поцілунок.

Але ці от квітки, що прикрашають передпокій моєї таємної пристрасної,— це тільки служниці мої, а не коханки.

Вони вітають мене своїми блискучими барвами, своїми свіжими подихами. Милі, кокетливі, вишикувані у вісім рядів праворуч і вісім ліворуч, вони стоять так тісно, ніби це два сади, що з обох боків спускаються аж до моїх ніг.

Серце мені б'ється, очі загораються, кров закипає в жилах, душу виповнює захват,— і руки тремтять уже від

ждання доторкнутись до них. Я йду далі. Троє зачинених дверей у кінці високої галереї. Я можу вибирати. Три гареми я маю.

Та найчастіше я заходжу до орхідей, улюблених орхідей, що такими чарівними снами й маревами оповивають душу. Кімната їхня низька, задушлива. Вогке та темне повітря вільгістю вкриває шкіру, стискає горло, солодким дрижанням пронизує пальці. Ці дивні, химерні створіння — орхідеї, — вони прибувають до нас із болотяних, гарячих, страшних для здоров'я країн. Вони ваблять до себе, як сирени, вони отруйні, незвичайні, згубні, страшні. Є такі між ними, що нагадують метеликів з велетенськими крилами, з тонкими ніжками, з очима! Так, у них є очі! Вони дивляться на мене, бачать мене, фантастичні, казкові істоти, феї, дочки священної землі, невловного повітря та сонячної теплоти — цієї матері всього живого. Так, є в них крила, є очі, є відтінки, котрих жодному художникові не віддати, є всі чари, всі приваби, всі найпишніші форми, про які лише можна мріяти. Лона їхні, благоуханні та прозорі, відкриті для кохання, надать до себе сильніше й глибше, ніж найпишніші жіночі тіла. Невимовно прекрасні лінії їхні підносять душу до раю ідеальних прагнень. Вони тремтять на стеблах, ніби мають одірватись од них і полетіти. Чи ж справді хочуть вони полетіти, полинути до мене? Ні, це моє серце рветься і лине до них, серце містичного чоловіка й коханця, зраненого любов'ю.

Крило жодної тварини не може їх діткнутись. Я з ними сам, тільки вони й я у тій кімнаті, у прозорій, збудованій для них в'язниці. Я дивлюсь, я споглядаю їх, я милуюсь з них, я кожній віддаю частку свого захоплення, свого молитовного екстазу.

Які вони повні, глибокі, рожеві, — тією рожевістю, що обпалює уста жагою поцілунку! Як я кохаю їх! Між блідими, блідішими від їхніх персів, закучерявленими краями чашечок таяться коронки — таємничі, звабні, солодкі уста, ще показують і разом приховують ніжні, дивні, священні органи цих маленьких, завжди запашних і завжди мовчазних, божественних істот.

Іноді я відчуваю до одної з-поміж них пристрасть, що триває стільки часу, скільки вона існує, — кілька днів, кілька вечорів. Тоді її забирають із галереї і замикають у маленькій скляній світлиці, де дзюркоче струмінь води

біля зеленого ложа із тропічних трав, привезених з островів Тихого океану. І я, охоплений полум'ям любовної муки, застаюся з нею на самоті. Я знаю, що смерть наближається до неї,— і споглядаю, як вона в'яне в той саме час, коли я володію нею, п'ю її подих, зриваю її життя в невимовних пестошах.

Скінчивши читати ці уривки, адвокат мовив:

— Пристойність, панове судді, наказує мені не оголошувати далі чудних визнань цього безумця, цього ідеаліста розпусника. Кількох уривків, що надав я до вашої уваги, досить, певне, для того, щоб визначити цю недугу, це тяжке божевілля, що трапляється не так рідко, як то думають, за нашого часу істерії та занепаду морального.

Гадаю, отже, що моя клієнтка, більше ніж яка інша жінка, має право домагатись розлучення, будши в винятковому становищі, до якого призвело хворобливе зіпсуття її чоловіка.

ХТО ЗНАЄ?

I

Боже мій, боже мій! Отже, я маю нарешті написати про те, що зо мною трапилось! Та чи зумію тільки, чи насмію? Таке воно чудне, незрозуміле, загадкове, безглузде!

Коли б я не був певний у тому, що бачив, певний, що в моїх висновках не буде жодної хиби, жодної помилки в твердженнях, жодної прогалини в послідовному ряді спостережень, я вважав би, що зо мною просто трапилась галюцинація, найшла па мене чудна якась мана. Врешті, хто знає?

Я тепер у лікарні. Але вступив сюди з власної волі, через обережність, через страх! Єдина тільки особа знає про те, що зо мною трапилось, — тутешній лікар. Я маю писати. Сам не знаю добре нащо. Хіба, щоб здихатись того спомину, бо гнітить він мене, як нестерпучий якийсь кошмар.

От як воно було:

Був я завжди безлюдьком, мрійником, чимось на кшталт доброзичливого філософа; малим удовольнявся, не нарікав ні на людей, ні на бога. Жив сам, завжди сам, бо якось мені ніяково з людьми. Як це з'ясувати? Я не міг би. Я не цураюся товариства, балачок, обідів з приятелями, але коли довго бачу їх коло себе, найближчих навіть, вони мені надокучають, стомлюють мене, нервують; і я тоді починаю відчувати бажання, яке все зростає, дратуючи мене, щоб вони собі йшли від мене, або самому від них піти, залишитися в самотині.

Це бажання більше за потребу, це доконечна необхідність. І коли б ті люди, серед яких я буваю, побули зо мною довше, коли б мені довелося не слухати навіть, а лише чути ще довший час їхню розмову, зо мною б трапилось напевне якась лихо. Яке? А хто його знає! Може б, я просто зомлів. Можливо, що й так!

Я так люблю самотність, що не можу стерпіти навіть, коли поблизу, під одним зо мною дахом, сплять якісь інші люди. Не можу мешкати в Парижі, бо там я конаю безнастанно, вмираю морально. Смертельної муки завдає моєму тілові, нервам той величезний натовп, який метушиться, живе навколо мене і тоді, коли спить. Ах! Сон людський для мене ще більша мука, ніж їхні балачки. І я не можу ніколи заспокоїтись, поки відчуваю за стіною життя, що тільки принишло внаслідок отих сталих затемнень розуму людського.

Чому я такий? Хто його знає! Причина тому, може, й дуже проста: я надто скоро стомлююся всім тим, що відбувається не в мені. Багато є таких людей, як я.

Є дві породи людей на землі. Ті, що потребують коло себе других, що інші люди їх розважають, цікавлять, що серед людей одпочивають, а самотність стомлює їх, вичерпує, нищить силу, як ніби вони сходять на страшний льодовик чи переходять пустелю, та ті, що, навпаки, їм надокучають, заважають, знуджують їх, знесилюють над міру, тоді як на самотині вони заспокоюються, немов у воді купаються, одпочиваючи, пускаючи по волі свої думки, свої мрії.

Власне кажучи, тут маємо нормальне психічне явище. Одні мають здібність жити зовнішнім життям, а інші — внутрішнім. Щодо мене, то моєї уваги до зовнішніх явищ ненадовго вистачає, вона швидко вичерпується, і, як дійде до певної межі, я починаю відчувати фізично й розумово нестерпний неспокій.

Внаслідок цього я звик надзвичайно, я був звик до неживої природи, що набуває для мене ваги, як щось живе. Домівка моя стала, ставала мені за цілий світ, де я жив самотнім, але діяльним життям серед хатніх речей, меблів, фамілійних дріб'язків, любих мені, як обличчя. Я своє житло обставлював, приоздоблював і був з того радий, задоволений, щасливий дуже, як в обіймах в укоханій жінки, чиї щоденні пестощі стали за тиху, солодку потребу.

Я звелів поставити собі той дім серед гарного саду, що цілком відокремлював його від битого шляху, поблизу від міста, де я міг у разі потреби знайти товариство, до якого іноді прагнув. Всі мої слуги спали в далекому будинку, в кінці городу, обведеного високим муром. Покривала мене темна ніч у моєму тихому, загубленому, захищеному від

людей будинку, що потопав серед листу, серед великих дерев. Так мені було затишно, так добре, аж я вагався щовечора по кілька годин, не хотів лягати в ліжку, аби довше порозкошувати.

В міському театрі того вечора грали Сігурда *. Я вперше чув цю гарну, чарівну музичну драму, і вона дала мені велику радість.

Вертався я пішки, швидкою ходою. Голова ще сповнена була гучними фразами, перед очима снувалися гарні привиди. Було темно-темно, так темно, що я ледве розпізнавав шлях, кілька разів замалим не впав у рів. Від міста до мене буде з кілометр приблизно, трохи, може, більше,— так, на двадцять хвилин тихої ходи. Була перша година після півночі, перша чи пів на першу. Небо трохи заясніло передо мною, зійшов щербатий місяць, сумний місяць в останній фазі. Місяць у першій фазі, той, що сходить о четвертій, о п'ятій годині звечора, світлий, веселий, сріблом сяє, а той, що встає після півночі,— червонуватий, тьмяний, викликає неспокій. Так певно світить місяць на чортячому збіговиську. Всі сновиди повинні б це помітити. Перший, хоч би був, як нитка, тоненький, дає невеличке, але веселе світло, що звеселяє серце, вимережує по землі чисті тіні; а другий ледве блимає, немов умираючи, так тьмяно, що майже не дає тіні.

Здалека темною масою зачорнів мій сад. Не знаю вже, звідки найшов на мене якийсь неспокій, коли я подумав, що в той сад треба ввійти. Я притишив ходу. Було дуже тепло. Деревя густо росли навколо і здавалися могилою, де поховано міждім.

Я прочинив хвіртку й пішов довгою алеєю, що простяглася до дому. Клени вгорі сходилися аркою, утворюючи склепіння на зразок високого тунелю. Алея перетинала темні хащі, обходила газони, де від грядок з квітками слалися невиразні, довгасті плями.

Коли я наблизився до дому, огорнула мене дивна турбота. Я зупинився. Не чути було нічого. Вітер не подихне, не зворушить листом. «Що ж зі мною?» — подумав собі. Вже десять літ я так вертався додому й ніколи не відчував найменшого збентеження. Я не боявся. Вночі я ніколи не боюся. Побачивши людину, грабіжника чи злодія, я б розлютувався, кинувся б на нього не вагаючись. До того був я озброєний. Мав при собі револьвера. Але я не доторкнувся до зброї, бо хотів перемогти страх, що зростав у мене.

Що воно було? Передчуття? Таємниче передчуття, яке опановує людину, коли вона має побачити щось незрозуміле? Може! Хто знає?

Що ближче я підходив, то все частіше немов мурашки перебігали у мене по тілі, а коли підійшов до самого дому, до стіни, до зачинених віконниць, то відчув, що доведеться перечекати кілька хвилин перед тим, як відчинити двері та увійти в хату. Я сів на лавку під залогом, під вікнами. Так і сидів, дрижачи трохи, спершись головою об стіну, втопивши очі в тінь від листу. В ці перші хвилини я не помітив нічого надзвичайного. В ушах у мене трохи шуміло, але це часто буває зо мною. Іноді мені здавалося, ніби я чую, як проходить потяг, дзвонять дзвінки, тиспється натовп.

Невдовзі у вухах зашуміло виразніше, голосніше, ясніше. Я спершу помилився. Це не кров хвилювалася, як звичайно, у мене в артеріях, створюючи шум в ушах, а був то галас якийсь особливий, хоч і не виразний, що — я був певен у тому — доходив до мене зсередини, з дому.

Я чув її крізь стіни, оту безнастанну стукотню, не стукотню, а, певніше сказати, метушню. Неначе рухалося багато речей, хтось торсав, переставляв, тяг кудись помаленьку мої меблі.

О, я досить довго ще не діймав собі віри! Чи не змілило вухо? Але, приклавши вухо до віконниці, щоб краще розслухати ту дивну метушню в моїй домівці, я переконався, впевнився, що в моїй господі діється щось ненормальне, незрозуміле. Я не боявся, але... як би це пояснити... я сам був не свій з подиву. Не зводив курка в револьвері, знаючи наперед дуже добре, що це ні до чого не придасться. Чекав.

Довго чекав, ні на що не зважаючись. Розум мій був ясний, тільки збентежений безмірно. Я стояв і чекав, дослухаючись до стуку, що все збільшувався, набираючи часом шаленої сили, нагадуючи вибухи гніву, нетерпеливості, таємничий якийсь заколот.

Потім раптом — соромно мені стало свого страху — я вхопив ключі, що мав при собі, вибрав того, якого мені треба було, застромив його в замок, повернув двічі і пхнув двері з усієї сили, аж ударились об стіну.

Гук розійшовся, мов з рушниць вдарено, і от, як відповідь на цей ніби вибух, знявся по всій домівці, згори до низу, страшенний шелест. Це сталося так несподівано,

гуркіт був такий страшливий, так мене заглушив, що я відступив назад на кілька кроків і, хоч почував, що воно ні до чого, витяг з кобури револьвера.

Ще почекав. О, недовго й чекав! Тепер я розпізнавав незвичайне якесь тупотіння: по сходах, по паркеті, по килимах. Стукотіло не людське взуття, не черевики, а милиці, дерев'яні та залізні милиці, що видавали тремтячий звук, як цимбали. І раптом я побачив на дверях, на порозі — фотель, великий мій фотель, на якому звичайно сидів, коли читав; він виходив, похитуючись, з хати. Пішов садом. Інші слідом за ним, ті, що стояли в залі; за ними низькі канапки тягли своє тіло, як крокодили на коротких лапах. Стільці вистрибували, мов кози, а маленькі дзиглики дріботіли, як трусика.

Як же я схвилювався! Прокрався в гущавину і сидів, зігнувшись, додивлявся, як проходили передо мною меблі, бо всі вони виходили з дому, один по одному, швидко, чи помалу, як до зросту, до ваги. Фортепіано, велике мое фортепіано з хвостом пробігло скоком, як шпаркий кінь, а всередині у ньому тихо вигравали струни, найдрібніші речі п'ялися по піску, мов комашня, — щітки, кубки, кристали, що при місяці світили фосфоричним світлом, як ті світляки. Тканини повзли, простягалися по калюжах на кшталт морських спрутів. Вигулькнув письмовий стіл, раритет з минулого століття, — в ньому були всі листи, які я тільки одержував, історія мого кохання, давня подія, через яку я стільки перетерпів горя! Були в ньому теж і фотографії.

Раптом, не відчуваючи вже страху, я кинувся на нього, впіймав його, як ловлять злодія, як ловлять жінку, що втікає. Але він з непереможною силою посувався далі. Як я не силкувався, як не лютував, не міг навіть притишити його ходи. Безнадійно опинаючись цій страшній силі, борючися, я впав на землю. Тоді він мене підбив до себе, потяг за собою по піску, а меблі, що йшли за ним услід, почали стунати по мені, топтати, калічити мені ноги. Коли ж я від нього випручався, то решта меблів пройшла по моєму тілі, мов загін кінноти по воякові, що впаде з копя.

Божевільний з переляку, якимось я поволікся геть від великої алеї і знову заховався поміж деревами. Дивився, як зникали з очей мої речі, найнезначніші, найменші, непомітні, ті, що про них я здебільшого й забув.

Потім я почув здалека, в голосній тепер моїй домівці, як звичайно бувають порожні хати, страшенний гуркіт — зачинялися двері. Стукали згори донизу по всьому домі, аж поки зачинилися останні, сінешні, ті, що я сам так нерозумно відчинив, звільнивши шлях для тієї виправи.

Сам я теж утік. Біг до міста й заспокоївся тільки на міських вулицях, зустрівши кількох пізніх перехожих. Задзвонив до готелю, де мене знали. Обтріпуючи руками одержу від пилу, я почав розказувати, що загубив ключі, а між ними й того, що від городу, де спали мої слуги в окремому будинку, за високим муром — мур той захищав мою садовину та городину від злодіїв.

Постелили мені постіль. Я зарився з головою, але заснути не міг; так і дїждався дня, прислухаючись, як колотилося серце в грудях. Наказав, щоб на зорі дали знати моїм слугам. О сьомій годині ранку постукав до мене камердинер.

Мав дуже стурбоване обличчя.

— Цієї ночі, пане, трапилося велике нещастя, — промовив.

— А що саме?

— Покрали всю вашу рухомість, усе, все, до нитки.

Ця новина мене зрадувала. Чому? Хто його знає. Я якнайкраще опанував себе. Певен був, що нікому не признаюся, не скажу нікому нічого про те, що бачив, заховаю, поховую в серці, як страшну таємницю.

Я відказав:

— То це ті самі, що вкрали в мене ключі. Треба зараз дати знати поліції. Я встану й за кілька хвилин теж туди прибуду.

Слідство тяглося п'ять місяців. Нічого не викрили, не знайшли ні найменшої дрібнички, жодного сліду злочинця. Е, лихома! Якби я розказав про те, що знав!.. Мене б узяли за грати, не злодія, а мене, — за те, що я міг таке побачити.

О, я зумів мовчати! Не меблював, проте, наново свого дому. Це б ні до чого не придалося. Знову розпочалось би те саме, кожного разу. Не хотів більше вертатися до своєї хати. Так і не вернувся. Ніколи вже її не бачив.

Поїхав до Парижа. Зупинився в готелі й почав радитися з лікарями про стан моїх нервів; він дуже мене непокоїв з самої тієї безщасної ночі.

Лікарі порадили мені їхати в мандрівку. Я послухав їхньої ради.

Помандрував найперше до Італії. Сонце добре на мене вплинуло. Шість місяців тинявся з Генуї до Венеції, з Венеції до Флоренції, з Флоренції до Рима, з Рима до Неаполя. Об'їхав Сіцилію, славно своєю природою та пам'ятками, рештками з того, що залишили по собі греки та нормандці. Перебрався до Африки. Перетнув помаленьку велику пустелю, жовту, тихомирну, де блукають верблюди, газелі та мандрівні араби, де в чистому, прозорому повітрі нічого не ввижається ні вдень, ні вночі.

Повернувся до Франції через Марсель. Тут, у веселому Провансі, засмутило мене небо, не таке вже ясне. Я відчув, повернувшись на континент, те прикре враження хворої людини, яка гадає, що вона вже вилікувалась, коли глухий біль попереджає її про незгасне ще вогнище, де міститься хворість.

Потому прибув до Парижа. За місяць я там знудився. Була осінь, і я задумав, поки настане зима, зробити мандрівку по Нормандії, — я її зовсім не знав.

Почав, звичайно, з Руана — і вісім днів блукав у нестямі, у захваті, у піднесенні по цьому середньовічному місті, дивовижному музеї пишних готичних пам'ятників.

Раз надвечір, коло четвертої години, тиняючись по якійсь чудернацькій вулиці, де протікає чорна, як чорнило, річка, що зветься Робекова вода, я пильно додивлявся до старовинних, дивного вигляду, будівель. Раптом я звернув увагу на низку крамниць зі старими речами. Вони тяглися в ряд, од дому до дому.

О, гарне вони собі прибрали місце, ті скнари, що торгують старовиною, в цьому фантастичному заулку, понад зловісним потоком, під стрімкими дахами з черепиці та шиферу, над якими ще скриплять старовинні флюгери!

З темних крамниць виглядали скидані на купу скрині з горорізьбою, фаянс руанський, неверський та мутієрський, помальовані чи просто дубові статуї Христа, діви Марії, святих, церковні вбори, ризи, кардинальські шапки, святе начиння, навіть і стара дерев'яна позолочена чаша для дарів, звідкіля бог вибрався запевне. О, чудні сховища в цих високих, великих домах, сповнених від льохів до горища найрізноманітнішими речами, що, здавалося б, повинні закінчити своє існування, а пе-

режили природних своїх власників, свій вік, свій час, перебули моду задля того, щоб їх придбало з цікавості нове покоління!

Замилування старовинними речами збудилось у мені в цьому осередку старосвітчини. Я переходив од крамниці до крамниці, за два кроки переступав містки, збиті з чотирьох гнилих дощок, перекинуті впоперек смердючої Робекової води.

Боже правий! Яке диво! Сприходу в склепінні, напакваному різними речами, що скидалося на вхід до підземного кладовища для старих меблів, стояла одна з найкращих моїх шаф. Я наблизився, тремтячи всім тілом, так тремтячи, що не осмілювався до неї доторкнутись. Протяг руку, вагаючись. То була вона, вона безперечно! Справжній раритет у стилі Луї XIII. Кожен, хто її раз побачив, завжди б упізнав. Кинувши оком трохи далі в глиб темного хідника, я помітив три мої фотелі, вкриті дрібно вишитими килимами, а ще далі — два столи в стилі Анрі II. Багато знавців приїжджало до мене з Парижа, щоб на них поглянути, як на чудо.

Подумайте, подумайте, що зо мною коїлося!

Я проходив далі, ледве живий, дрижав, як перед сконанням, ішов, одначе, бо я людина одважна, йшов як той лицар прадавній у зачарованій країні. Я знаходив крок за кроком усі свої речі, люстри, книжки, малювання, тканини, зброю, все, крім письмового стола, де були мої листи. Його я так і не побачив.

Я йшов, спускався в темні хідники, сходяв на горішні поверхи. Я був сам. Подавав голос — ніхто не відкликався. Я був сам. Не було нікого в цьому великому будинку з покрученими, як у лабіринті, хідниками.

Настала ніч. Я сів серед темряви на стілець, мій стілець, бо зовсім не мав охоти йти звідси. Час од часу гукав:

— Гей, гей! Хто там! Озвися!

Так пробув я, певне, більше як годину, аж почув ходу, обережну, тиху ходу — не можна було розпізнати, де саме. Я замалим не втік, але, взявши себе в руки, знову почав гукати. Помітив нарешті світло в сусідній кімнаті.

— Хто там? — запитав чийсь голос.

— Покунець, — одказав я.

Він знову:

— Вже пізня пора. Хіба можна отак забиратися до крамниці?

Я сказав на те:

— Я більше, як годину, чекаю на вас.

— Ви могли б зайти і завтра.

— Завтра мене вже не буде в Руані.

Я не насмілювався йти до нього, а він не приходив до мене. Світло з його кімнати падало на вишиванку — там пролітало два янголи пад трупом на побойовищі. Ця вишиванка теж була моя.

Я мовив:

— Ну що ж? Ідете ви?

Він одказав:

— Я на вас чекаю.

Я підвівся й пішов до нього.

Серед великої кімнати стояв маленький чоловічок, дуже малий на зріст та надзвичайно товстий, гидка якась, товста почвара.

Мав він рідку, кущувату, нерівну жовту бороду, а голова лиса була, як коліно. Без жодної волосинки! Держав свічку в руках, як можна вище підіймаючи над головою, щоб до мене придивитись, і лиса його голова виблискувала, як маленький місяць, у просторій кімнаті, закиданій старими меблями. Обличчя роздуте, поморщене, очі майже непомітні.

Я сторгував три свої стільці, заплатив за них на місці велику суму грошей, а йому сказав тільки номер своєї кімнати в готелі. Назавтра, перед дев'ятою годиною, він мав їх мені прислати.

Тоді я вийшов з крамниці. Він дуже ввічливо провів мене аж до дверей.

Не гаючись, я звернувся до головного комісара поліції. Розказав йому про крадіжку та про те, що допіру вивкрив.

Він при мені телеграфував до суду, де велася моя справа, просячи дати відповідну довідку. Мені запропонував почекати. За годину одержав одповідь, цілком для мене сприятливу.

— Я звелю негайно затримати того чоловіка й зробити допит, — промовив комісар. — Він часом може догадатись і приховати ваші речі. Підіть, коли ваша ласка, пообідайте, а за ці дві години поверніться сюди. Він буде тут. Я ще раз допитаюся його при вас.

— Дуже радо, добродію. Дякую вам од щирого серця. Я пішов обідати до свого готелю. Попоїв з такою охотою, що й не думав. Я все ж був досить задоволений. Він був у руках!

За дві години вернувся до комісара, що чекав на мене.

— От що, добродію,— промовив він, побачивши мене,— ми не знайшли тієї особи. Мої жандарми не могли його заарештувати.

Ах! Я почуваю, що вмліваю.

— Але... ви хоч знайшли той дім?— запитав я.

— Якнайкраще. Будемо навіть стежити за ним, оберегати, аж поки той чоловік не з'явиться. Що ж до нього, то він зник.

— Зник?

— Зник. Звичайно він бував вечорами в сусідки, що теж торгує старовиною. Хитра відьма, ота вдова Бідуан! Цього вечора вона його не бачила й не може подати про нього жодної звістки. Треба почекати до завтра.

Я пішов. О, якими похмурими, непривітними, ворожими здалися мені вулиці Руана!

Снав так погано! Тільки-но задрімаю, щось страшне починає верзтися.

Щоб не помітили мого неспокою, змученості, я підждав десятої години ранку й тоді тільки з'явився до поліції.

Продавець не показувався. Магазин стояв зачинений.

Комісар мені сказав:

— Я вжив усіх потрібних заходів. Суд у курсі справи. Ми підемо разом до крамниці, я звелю її відімкнути, і ви покажете нам усе, що вам належить.

Поїхали каретою. Жандарми стояли коло крамниці, а за ними слюсар. Двері були одчинені.

Я не знайшов у крамниці ні шафи, ні фотелів, ні столів, нічого, нічого з моїх рухомостей, зовсім нічого, тоді як учора я не міг кроку ступити, щоб чого не побачити.

Здивований комісар непевно якимось поглянув на мене.

— Боже мій, добродію,— промовив я до нього,— зник продавець, зникли й речі. Як воно одно до другого приходить!

Він осміхнувся.

— Це правда! Ви зробили помилку, купивши вчора в нього ваші речі та заплативши за них. Він, певне, щось помітив.

Я зауважив:

— Чого я не можу ніяк зрозуміти, то це того, що на тих місцях, де були мої речі, стоять тепер інші.

— Е!— відказав комісар.— Мав на те цілу ніч, та й товариші, певне, знайшлися! Цей дім має, я думаю, спільні з сусідніми ходи. Не бійтеся, добродію, я пильно візьму до цієї справи. Грабіжник недовго гулятиме по волі, раз ми стережем його лігво.

Ой серце моє, бідне моє серце, як же воно билосся!

Я пробув п'ятнадцять днів у Руані. Той не показувався. Та чортового батька! Кому б він дався до рук, хто б його заскочив, такого чоловіка!

Шістнадцятого дня зранку я одержав від свого садівничого, що глядів моєї спустошеної, порожньої хати, дивного листа.

Ось він:

«Сповіджаю вас, шановний пане, що минулої ночі трапилась подія, якої ніхто не може зрозуміти, і поліція розуміє тут не більше за нас. Усі ваші речі вернулися, всі до одної, до найменшої дрібниці. Помешкання зараз має такий самий вигляд, як перед крадіжкою. Тут можна розум стратити! Сталось це вночі, з п'ятниці на суботу. Земля по дорогах порита, так ніби все хтось волік по землі від брами до дверей. Так було й тоді, коли все зникло. Чекаємо вас, пане.

Ваш слуга найнижчий

Філіп Роден»

Ой ні, ні, ніколи! Ніколи я туди не вернуся!

Я заніс листа руанському комісарові.

— Дуже спритно повернено вам речі! Тим часом мовчатимемо, неначе нічого не сталось. Застукасмо його цими днями.

Але його не застукали. Ні. Не застукали. А я тепер боюся його, як хижого звіра, пущеного на волю. Не знайдеш його! Знайти його не можна, отого страховиська з головою, як повний місяць! Ніколи його не зловлять. Додому він не вернеться. Та й що йому! Тільки я міг би напасти на його слід, а я не хочу.

Не хочу, не хочу і не хочу!

Хоч би він і вернувся, зайшов до своєї крамниці, хто зможе довести, що мої меблі були у нього? Проти нього тільки я можу свідчити, а мої свідчення, певне, нікого не переконують!

Годі! Не можна було так далі жити! Я не міг більше мовчати про те, що бачив. Не міг жити, як люди, боячись, що воно знову може трапитись.

Я пішов до лікаря, що заправляє цією лікарнею, і все йому розказав.

Він довго мене розпитував, а тоді промовив:

— Чи ви погодитесь, добродію, пробути тут деякий час?

— З великою охотою.

— Маєте з чого жити?

— Так, добродію, маю.

— Бажаєте окреме приміщення?

— Так.

— Забажаєте приймати гостей?

— Ні, мій пане, нікого. Чоловік з Руана міг би, щоб помститися, тут на мене напасти.

.

І я сам, сам-один уже три місяці. Я більш-менш заспокоївся... Одного я тільки боюся... що, як той антиквар збожеволіє... а що, як привезуть його у цей притулок?..

Навіть в'язниці річ не завжди певна...

ПРИМІТКИ

До сьомого тому ввійшли твори Гі де Мопассана, видані в 1887—1890 роках: роман «Сильна як смерть», збірка новел «З лівої руки», нариси «Мандрівне життя» та збірка новел «Марна краса».

Роман «Сильна як смерть» уперше опубліковано в часописі «Ревю ілюстре» (лютий—травень 1889 року). Одночасно він друкувався окремою книжкою в видавця Олендорфа.

Збірка «З лівої руки» вийшла в Олендорфа в березні 1889 року.

Подорожні нариси «Мандрівне життя» також побачили світ в Олендорфа на початку 1890 року. До появи окремим виданням вони друкувалися по часописах «Фігаро», «Жіль Блас», «Голуа», «Нувель реву», «Еко де Парі» (за 1885—1890 роки).

Збірка «Марна краса» вийшла в видавця Авара в квітні 1890 року. До книжкового видання повели друкувалися в часописах «Еко де Парі», «Фігаро», «Голуа», «Жіль Блас» (роки 1886—1890).

СИЛЬНА ЯК СМЕРТЬ

(Стор. 8) *Римська премія* — у Франції для художників-лауреатів існує нагорода: відрядження до Італії. Митці їдуть коштом держави до Рима вдосконалювати свій хист.

Інститут — під загальною назвою Французького інституту об'єднано п'ять академій: Французька академія, Академія художньої літератури, Академія моральних і політичних наук, Академія фізико-математичних і природничих наук та Академія мистецтв.

(15) *Реньє, Анрі* (1843—1871) — французький художник-баталіст.

(38) *Сен-Сімон* (1675—1755) — вельможа при дворі Людовіка XIV, залишив цінні «Мемуари».

...спілка народів, об'єднаних проти нашої запальності — Потрійний союз Німеччини, Австрії та Італії.

(41) *Це нагадує мені єгипетських корів.* — За біблією фараонові приснилося сім худих корів, що з'їли сім гладких.

(51) *«Жінка XVIII століття»* — книжка братів Гонкурів.
(76) *Бонна* (1833—1922) — французький художник-портретист.
Дюран, Кароліус (1837—1917) — французький портретист.
Шаванн, Пюві де (1824—1898) — французький художник-декоратор.

Рольє (1846—1919) — французький художник-історик.
Жервекс (1852—1929) — французький художник, один із приятелів Мопассана.

Беро, Жан (1849—1935) — художник-жанрист.
Дюез (1843—1896) — французький художник-реаліст.
(120) *«Легенда віків»* — третій том збірки віршів Віктора Гюго.
(131) *Ламартін* (1790—1869) — французький поет.
(155) *Національна музична академія* — офіційна назва Гранд-Опера.

(156) *Пролунало три удари...* — в французьких театрах про початок публіку попереджають стуком палиці об підлогу.

(157) *Обен* — співак Гранд-Опера в шістдесятих роках.
Фор (1830—1914) — славетний французький оперний співак.
(159) *Лесенс* (1805—1894) — французький інженер, будівник Суецького каналу.

АЛЮМА

(188) *Румі* — так араби звать християн.
Бордж — фортеця.
(190) *Кголь* — фарба для брів і щік.
(196) *...ніколи не розцвітає північна блакитна квітка...* — Певно, натяк на відомий символ у романі німецького романтика Новаліса (1772—1801) *«Генріх фон Офтердінген»*, що став за символ романтичного поривання у коханні.
(197) *Рамазан* — магометанський піст, що кінчається святом байрамом.
Кубба — каплиця на могилі.
Марабу — мусульманин святого життя.
(204) *Сироко* — гарячий південно-східний вітер у Середземному морі.

ПОБАЧЕННЯ

(280) *Вежа Сен-Жак* — рештки готичної церкви XVI ст. в кварталі Сіте.
Дельйоне (1826—1903) — відомий французький актор на ампула перших коханців.

(286) *Всесвітня виставка* — виставка, що відбувалася в Парижі 1889 року.

(288) *...геній того, чия думка одним стрибком...* — Йдеться про Ньютона.

Американський винахідник — Едісон.

(296) *Гонкур, Жюль де* (1830—1870) — французький письменник, брат Едмона Гонкура (1822—1896).

(300) *Баланчела* — легеньке італійське судно.

(308) *...я вибрав би Тіціанову жінку...* — Йдеться про одну з двох «Венер» Тіціана, що зберігається в Флоренції, про так звану «Венеру з куріпкою».

(309) *Лука делла Роббіа* (1400—1482) — італійський скульптор.

Донателло (1386—1466) — італійський скульптор.

Бонанні — італійський скульптор, архітектор і карбувальник XII ст.

Джованні да Болонья (1524—1608) — скульптор, за походженням фламандець, довго працював в Італії й тому його ім'я — Жап де Болонь — зіталізувалось.

(315) *Рожер Другий* — король Обох Сіцилій, старовинного королівства Сіцилії та Неаполя, правив від 1098 до 1154 року.

(316) *«Парсіфаль»* — остання опера Вагнера, написана 1882 року.

(322) *Банвіль, Теодор де* (1823—1894) — французький поет-парнасець. Йдеться про «Трактат» Банвіля, опублікований 1872 року.

(323) *Фра Дияволо* — славетний проводир італійських повстанців, воював проти Наполеона Бонапарте; полонений і повішений 1806 року.

(331) *Зевксис* — давньогрецький художник V ст. до нашої ери, належав до іонійської школи.

Акрагас — пунійська назва Агрігента.

Полібій (бл. 201—бл. 120 до нашої ери) — давньогрецький історик.

Діодор (бл. 80—29 до нашої ери), або Діодор Сіцилійський — давньогрецький історик.

...його зведено в п'ятому сторіччі — у V ст. до нашої ери.

(338) *Вулкан* — за античною міфологією бог вогню та ковальства.

Піндар (518 або 522 — бл. 442 до нашої ери) — давньогрецький історик.

Сікани — первісні мешканці Сіцилії.

(343) *Венера Сіракузька* — статую цієї Венери знайдено 1804 року.

Емпедокл — давньогрецький філософ і лікар, нібито чарівник. За легендою Емпедокл кинувся в кратер Етни, щоб його земляки, не знайшовши тіла, подумали, що він зійшов на небо. Але вулкан викинув вибухом мідяні котурни філософа, і таким чином дізналися, як він загинув.

(344) *Нікій* (бл. 470—413 до нашої ери) — афінський полководець, загинув під час нещасливого походу на Сіракузи.

Діонісій (бл. 431—367 до нашої ери) — сиракузький тиран Діонісій-Старший.

(346) *Венера Калпіга* — статуя Венери еротичного характеру, зберігається в Неаполі.

Атеней — грецький письменник III ст. нашої ери.

Лампрідій — римський історик IV ст. нашої ери.

Геліогабал (204—222) — римський імператор.

(352) *Гіньюоль* — французький вертеп.

(356) *Блаженний Августин* (354—430) — церковний письменник.

Декуріон — десяцький у римському війську, у міських громадах збирач податків.

Траян (53—117) — римський імператор.

(361) *Юти* — євреї.

(363) *Кіф* — посічене листя конопель, зміцнює тютюп.

(368) *Дарбука* — бубон.

(370) *Аїсса* — ім'я Ісуса Христа в агарянів.

(371) *Ізабелла Католичка* (1451—1504) — королева Кастилії, за неї вигнано маврів з Гренади й об'єднано Іспанію.

(377) *Бордж* — фортеця.

(378) *Велізарій* (бл. 505—565) — візантійський полководець, 533 року завоював державу вандалів у Північній Африці.

Антонін (86—161) — римський імператор Антоній Пій.

(381) *Дантового лісу...* — Натяк на опис «лісу самогубців» у XIII пісні «Пекла» Данте Аліг'єрі.

(390) *Міраб* — заглибина в стіні мечету; з неї імам керує молитвою.

(392) *Майор Рінн* — французький офіцер, діяч алжирської колоніальної адміністрації, автор книжок із історії, географії, економіки, мовознавства та релігійного життя Алжіру.

(394) *Тереза* (1515—1582) — іспанська черниця, відома своїми «візіями».

(399) *Бюрет* (1804—1847) — французький історик і педагог, автор підручника «Історія Франції».

(401) *Мушарабі* — ґратчасті вікоплиці, крізь них можна дивитись, зостаючись невидимим.

Лотофаги — легендарне плем'я в стародавній Африці, що спо-

живало плоди лотосів, які нібито допомагали їм забути про минуле.

МАРНА КРАСА

(413) *«Роберт-Диявол»* — опера Мейєрбера, лібретто Скріба.

МАСЛИНОВИЙ ГАЙ

(425) *«Одеон»* — паризький театр, акторами якого були вихованці паризької консерваторії.

МУШКА

(448) ...популярного тоді роману *Кладеля*.— Йдеться про роман французького письменника Леона Кладеля (1835—1892) *«Одноокий»*.

(451) *Опера, Комеді Франсез* — паризькі театри.

(452) ...розшукувати батька — заборонено.— Одноокий іронічно наводить популярну статтю французького закону.

МАСКА

(471) ...в день нівпосту...— так зветься четвер на третьому тижні посту, коли католицька церква дозволяє розваги.

(472) *Музей Гревен* — паризький музей воскових фігур, що його заснував 1882 року художник Альфред Гревен.

СПРАВА ПРО ШЛЮБНУ РОЗЛУКУ

(493) ...недавно похованого короля Баварії...— Йдеться про Людвіга II Баварського, що потонув у озері 1886 року.

ХТО ЗНАЄ?

(502) *«Сігурд»* — опера французького композитора Ернеста Рейєра (1823—1909).

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
Буатель. <i>Худ. Рамбур</i>	192—193
Капустю. <i>Худ. Рамбур</i>	192—193
Кролик. <i>Худ. Рамбур</i>	192—193
Гото-батько й Гото-сип. <i>Худ. Рамбур</i>	192—193
Марна краса. <i>Худ. Моріс де Ламбер</i>	416—417
Мушка. <i>Худ. Моріс де Ламбер</i>	416—417
Двадцять п'ять франків старшої сестри. <i>Худ. Моріс де Ламбер</i>	416—417
Хто знає? <i>Худ. Моріс де Ламбер</i>	416—417

З М І С Т

Переклали:

СИЛЬНА ЯК СМЕРТЬ	FORT COMME LA MORT	<i>Валеріян Підмогильний</i>	5
З ЛІВОЇ РУКИ	LA MAIN GAUCHE		
Алюма	Allouma	<i>Максим Рильський</i>	185
Буатель	Boitelle	<i>Людмила Івченко</i>	206
Шпильки	Les Épingles	<i>Максим Рильський</i>	213
Вечір	Un Soir	<i>Ярема Кравець</i>	218
Порт	Le Port	<i>Петро Чикаленко</i>	233
Вістовий	L'Ordonnance	<i>Іван Рильський</i>	241
Капустю	Duchoux	<i>Ярема Кравець</i>	245
Кролик	Le Lapin		252
Гото-батько	Hautot père et fils	<i>Людмила Івченко</i>	
й Гото-син			260
Покійниця	La Morte	<i>Ярема Кравець</i>	272
Побачення	Le Rendez-vous	<i>Іван Рильський</i>	277
МАНДРІВНЕ ЖИТТЯ	LA VIE ERRANTE		
Утома	Lassitude	<i>Тамара Воронович</i>	285
Ніч	La nuit		290
Італійське узбережжя	La côte italienne		298
Сіцилія	La Sicile		312
Від Алжіру до Тунісу	D'Alger à Tunis		349
Туніс	Tunis		356
До Каїруана	Vers Kairouan		370
МАРНА КРАСА	L'UNITILE BEAUTÉ		
Марна краса	L'unitile Beauté	<i>Іван Рильський</i>	405
<u>Маслиновий гай</u>	Le Champ d'oliviers		423
<u>Мушка</u>	Mouche	<i>Михайло Дейнар</i>	447

Потопельник	Le Noyé		456
Спроба	L'Épreuve	} <i>Іван Рильський</i>	462
Маска	Le Masque		471
Портрет	Un Portrait	<i>Ярема Кравець</i>	479
Каліка	L'Infirmе	<i>Іван Рильський</i>	483
Двадцять п'ять франків старшої сестри	Les 25 francs de la Supérieure	<i>Людмила Івченко</i>	488
Справа про шлюбну розлуку	Un Cas de divorce	<i>Максим Рильський</i>	493
Хто знає?	Qui sait?	<i>Іван Рильський</i>	500
Примітки			512
Перелік ілюстрацій			517

ГИ ДЕ МОПАСАН
Сочинения в восьми томах
Том седьмой
(На украинском языке)

**Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.**

Редактор А. О. Перепадя
Художник І. П. Хотінок
Художній редактор В. В. Машков
Технічний редактор Ю. З. Тронік
**Коректори О. К. Бобренко,
Л. Г. Лященко**

**Виготовлено на Харківській книж-
ковій фабриці ім. М. В. Фрунзе**
**Комітету по пресі при Раді Міні-
стрів УРСР, Харків, Донець-За-
харжевська, 6/8. Здано на вироб-
ництво 3/VII 1970 р. Підписано до**
друку 12/V 1971 р. Папір № 1. Фор-
мат 84 × 108¹/₂. Фізичн. друк. арк.
16,25. Умовн. друк. арк. 27 3 + 4 вкл.
Обліково-видавн. арк. 28,6:3. Ціна
1 крб. 32 коп. Зам. № 254.
Тираж 45 000.